T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

CÂHİLİYE'DEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR YEMEN

Halil ORTAKCI

2502140135

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

İSTANBUL – 2019

ÖZ

CÂHİLİYEDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR YEMEN

HALİL ORTAKCI

İslam öncesi dönemde birçok devletin kurulduğu Yemen, kültür ve medeniyet birikimi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bundan dolayı Câhiliye'den Emevîlerin yıkılışına kadarki süreçte bölgede meydana gelen gelişmelerin incelenmesi, bu birikimin aktarımı açısından katkı sağlayacaktır. Râşid Halifeler döneminde kuzeye göç vermesi sebebiyle bu bölge, Emevîlerin sonuna kadar nüfus yoğunluğunun az olduğu bir yer olmuştur. Bu sebeple Yemen, yönetilmesi kolay bir bölge haline gelmiştir. Bölgedeki siyasî istikrar, kültürel mirasın korunmasına etki etmiştir. Bunun yanı sıra Yemen, Ebnânın başat rol oynadığı tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir alanındaki gelişmeler ile İslam bilim ve birikimi açısından dikkat çekici bir bölgedir. Zira Yemen'de Ebnâ adı verilen Arap-Fars karışımı grup, bilim ve kültürel mirasın aktarımında kritik bir rol üstlenmiştir. Ayrıca barajları, yazıtları, kaleleri ve saraylarıyla bu bölge, kültürel mirasın korunup nesilden nesile aktarıldığı bir yerdir. Tarım, hayvancılık, madencilik, dokumacılık, dericilik ve ticaretin gelişmiş olduğu bu bölge, aynı zamanda devlet için önemli bir ekonomik merkezdir. Bunlara binaen çalışmada İslam kültür ve medeniyeti açısından Yemen'in öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye, Emevî, Arap, Yemen, Demografi, Ekonomi, Bilim, Kültürel Miras, Ebnâ

ABSTRACT

THE YEMEN: FROM JAHİLİYA TO THE END OF UMAYYADS

HALİL ORTAKCI

Yemen, where many states were established in the pre-Islamic period, is of great importance for the accumulation of culture and civilization. Therefore, examining the developments in the region from Jahiliyya to the collapse of the Umayyads will make a significant contribution to the transfer of this accumulation. This region became a place where the population density was low until the end of the Umayyads because of the migration to the north during the period of Rasid Caliphs. For this reason, Yemen has become an easy region to manage. Political stability in the region has contributed greatly to the preservation of cultural heritage. In addition, Yemen is a remarkable region in terms of Islamic science and accumulation as well as developments in the field of history, hadith, commentary, fiqh and poetry, in which Abnâ played a major role. In Yemen, the Arab-Persian mixture called Abnâ played a critical role in the transfer of science and cultural heritage. Furthermore, with its dams, inscriptions, castles and palaces, this region is a place where cultural heritage is preserved and passed on from generation to generation. Agriculture, farming, mining, weaving, leatherwork and trade which are developed in this region is also an important economic centers for the state. In this study, it is aimed to reveal the importance of Yemen in terms of Islamic culture and civilization.

Keywords: Jahiliya, Umayyad, Arab, Yemen, Demography, Economy, Science, Cultural Heritage, Abnâ

ÖN SÖZ

Bismillahirrahmanirrahim.

İslam tarihi alanında lisansüstü eğitimime başladığımda bir dizi okumalar yapmıştım. Bu okumalar sırasında karşılaştığım eserlerde Yemen'in coğrafî avantajlarından bahsediliyordu. Bölgenin İslam öncesi dönemde yazılı kültüre geçtiğini ve yerleşik bir medeniyete ev sahipliği yaptığını gördüğümde; aynı hususun İslam'dan sonra da devam edip etmediği sorusu aklıma gelmişti. Gerçekten Yemen, İslam sonrası dönemde ismi kadar büyük ve önemli bir bölge olmuş muydu? Konuyla ilgili kaynaklarda yaptığım literatür taramalarında bölgenin durumuyla ilgili bilgilerin satır aralarında dağınık vaziyette bulunduğunu tespit ettim. Yine ilgili literatürde İslam'dan sonra Emevîlerin sonuna kadarki dönemde bölgenin durumu hakkında yapılan araştırmalar azdı. Doğrusu ben, İslam'dan sonra Yemen'in hilafet merkezinin kuzeye taşınması ve fetihlerin yönü sebebiyle devletin merkezine uzak kaldığını, bundan dolayı hak ettiği değer verilmeyerek eserlerin satır aralarına mahkûm edildiğini düşünmüştüm. Bu sebeple böyle bir çalışma yapmaya karar verdim. İşte bu eser, Yemen'in İslam medeniyeti için önemini ortaya koymaya çalışan mütevazı bir araştırmadır. Çalışma, beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, İslam öncesinden Emevîlerin sonuna kadar ana hatlarıyla Yemen'in siyasî tarihi; ikinci bölümde nüfus yoğunluğu ve nüfusun dağılımı bağlamında demografik yapısı; üçüncü bölümde ekonomik durumu; dördüncü bölümde ilmî hayatı; beşinci ve son bölümdeyse kültürel mirası ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma yapılırken mümkün olduğu kadar temel kaynaklardan istifade edilmiştir.

Çalışmamı yaparken bana rehberlik yapan ve üzerimde emeği büyük olan değerli Hocam Prof. Dr. M. Mahfuz Söylemez'e; ilminden çokça istifade ettiğim ve benim için özel bir yere sahip olan değerli Hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a; tez jürimde bulunan Prof. Dr. Seyfullah Kara, Prof. Dr. Nurettin Gemici, Doç. Dr. Şevket Kotan, Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Turgut ve Dr. Öğr. Üyesi Fatih Köse'ye; tezin tashihi hususunda çok yardımlarını gördüğüm Dr. Öğr. Üyesi Halil Sercan Koşik, Arş. Gör. Adem Görmüş ve Arş. Gör. Metin Gündoğdu'ya; çalışmalarım sırasında beni maddi açıdan destekleyen TÜBİTAK Bilim Adamı Yetiştirme Grubuna; beni her zaman destekleyen fedakâr anne ve babama; kendilerini çokça ihmal ettiğim kızlarıma ve bu

yoğun çalışma sırasında sabırla beni destekleyen sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

Halil ORTAKCI

Zonguldak-2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ III

ÖN SÖZ V

İÇİNDEKİLER VII

KISALTMALAR XII

GİRİŞ 1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi 1
2. Araştırmanın Amacı 3
3. Kaynaklar 5
3.1. Yazıtlar 5
3.2 Matbu Eserler 5

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR ANAHATLARIYLA YEMEN'İN SİYASÎ TARİHİ

1. İslam'dan Önce Yemen'de Kurulan Devletler 12
1.1. Ma'în 12
1.2. Sebe 13
1.3. Katabân 15
1.4. Hadramevt 17
1.5. Himyerîler 18

2. Hz. Peygamber Döneminde Yemen 20
2.1. Yemen'de İslam'ın Yayılışı 20
2.2. Razm Olayı 21
2.3. Esved el-Ansî İsyanı 22

3. Râşid Halifeler Döneminde Yemen 24
3.1. Hz. Ebû Bekr Dönemi 24
3.1.1. Ridde Hadiseleri 24
3.2. Hz. Ömer Dönemi 28
3.3. Hz. Osman Dönemi 30
3.4. Hz. Ali Dönemi 31

4. Emevîler Döneminde Yemen 39
4.1. Emevîlerin Yemen Valileri 39
4.1.1. Osman b. Affân es-Sekafî 42
4.1.2. Utbe b. Ebî Süfyân 43
4.1.3. Fîrûz ed-Deylemî 43
4.1.4. Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî 44
4.1.5. Said b. Dâdeveyh 44
4.1.6. Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî 44

4.1.7. Buhayr b. Riysân el-Himyerî 45
4.1.8. Muhammed b. Yusuf 46
4.1.9. Eyyûb b. Yahya es-Sekafî 48
4.1.10. Urve b. Muhammed es-Sa'dî 49
4.1.11. Mesud b. Avf el-Kelbî 49
4.1.12. Yusuf b. Ömer es-Sekafî 50
4.1.13. es-Salt b. Yusuf 51
4.1.14. Mervân b. Muhammed b. Yusuf 51
4.1.15. ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî 52
4.1.16. Kasım b. Ömer es-Sekafî 52
4.1.17. Velîd b. Urve b. Muhammed 52
4.2. Yemen'den Şâm'a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü'l-Hak 54

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK YAPI

1. Nüfusun Yoğunluğu 71
2. Nüfusun Dağılımı 83
2.1. Arap Kabileleri 83
2.1.1. Himyer 83
2.1.2. Mezhic 93
2.1.3. Kinde 99
2.1.4. Hemdân 103
2.1.5. Ezd 106
2.1.6. Tay 108
2.1.7. Eş'ar 109
2.1.8. Havlân 111
2.1.9. Mehra 113
2.1.10. Nehd 114
2.1.11. Has'am 115
2.1.12. 'Ak 116
2.2. Ebnâ 117
2.3. Yahudiler 124
2.4. Hristiyanlar 127

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

1. Tarım 131
1.1. Tarım Ürünleri 133
1.1.1. Üzüm 133
1.1.2. Hurma 136
1.1.3. Buğday ve Arpa 138
1.1.4. Diğer Sebze ve Meyveler 140

1.1.5. Safran 141
1.1.6. Akgünlük 142
1.2. Sulama Yöntem ve Kaynakları 144

2. Hayvancılık 147
2.1. Sığır 147
2.2. Deve 149
2.3. Arıcılık 152

3. Zanaat 154
3.1. Madencilik 154
3.1.1. Altın 155
3.1.2. Gümüş 157
3.1.3. Akik 160
3.1.4. Oniks 162
3.1.5. Diğer Madenler 163
3.2. Dokumacılık 164
3.3. Dericilik 169

4. Ticaret 170
4.1. Ticaret Yolları 170
4.2. Ticaret Merkezleri 174
4.2.1. San‘a 174
4.2.2. Hadramevt 176
4.2.3. Aden 178
4.2.4. Sa‘de 181
4.2.5. Cüblân 182
4.2.6. Ceyşân 182
4.2.7. eş-Şeraf 183
4.2.8. ‘Asir 183
4.2.9. Zemâr 183
4.2.10. Necrân 185
4.2.11. el-Cened 186
4.2.13. el-Me‘âfir 187
4.2.14. es-Sehûl 187
4.2.12. Tebâle 188
4.2.15. Cüreş 188
4.2.16. Yemen’in Adaları 189

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

1. Tarih 194

2. Hadis 201

3. Tefsir 207

4. Fıkıh 208
5. Şiir 213

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜREL MİRAS

1. Mezar Kalıtları 221
2. Tarihî Eserler 232
2.1. Saraylar 232
2.1.1. Gumdân 232
2.1.2. Selhîn 235
2.1.3. el-Kaşîb 236
2.1.4. Hadekân ve Radâ‘ 237
2.1.5. Hekir 237
2.1.6. eş-Şihr 238
2.1.7. Şehîr 238
2.1.8. Tülfüm 239
2.1.9. Yeklâ 240
2.1.10. Şihrâr 240
2.1.11. ‘Usâm 241
2.1.12. De‘ân 241
2.1.13. Şibâm Suhaym 241
2.1.14. ed-Deyl 241
2.1.15. Gaymân 242
2.1.16. Dâmiğ 242
2.1.17. Feyd 243
2.1.18. Şe‘ûb 243
2.1.19. Sinhâr 243
2.1.20. Nevfân 244
2.1.21. Hamir 244
2.1.22. Mevkel 244
2.2. Kaleler 245
2.2.1. Beytü Hanbas 245
2.2.2. Beytü Mahfed 245
2.2.3. en-Nüceyr 245
2.2.4. Şebve 246
2.2.5. Sırvâh 246
2.2.6. Ravsân 248
2.2.7. Berâkış ve Ma‘în 248
2.2.8. es-Serv 249
2.3. Diğer Tarihî Yer ve Eserler 249
2.3.1. Nâ‘it 249
2.3.2. Dahr 253

2.3.3. Riyâm 255
2.3.4. Me'rib 257
2.3.5. Demmûn 258
2.3.6. Huvra 259
2.3.7. İrem 259
2.3.8. Vuhâza 260
2.3.9. Şibâm 261
2.3.10. Meder ve İtve 261
SONUÇ 264
KAYNAKÇA 268
EKLER 313

KISALTMALAR

b. : bin, ibn

Bkz. : bakınız

bnt. : bint

c. : cilt

CSAI : Corpus of South Arabian Inscriptions

Çev. : çeviren

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

Edt. : editör

h. : hicrî

Haz. : hazırlayan

Hz. : Hazreti

m. : milâdî

M.Ö. : milattan önce

M.S. : milattan sonra

ö. : ölümü

s. : sayfa

(s) : sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

sy. : sayı

Thk. : tahkik eden

vr. : varak

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Arap Yarımadası denilince akla çöl gelse de yarımadanın güneyinde bulunan Yemen, ılıman ve yağışlı bir iklime sahiptir. Yağış alan bir yerde bulunması ve topraklarının verimliliği sebebiyle bu bölge, coğrafya kaynaklarında "Yeşil Yemen ve Mutlu Arabistan" olarak adlandırılmıştır. Coğrafî imkânlarının etkisiyle tarih boyunca Yemen, sadece tarımın yapıldığı bir yer olmakla kalmayıp Aden gibi stratejik öneme sahip limanı vasıtasıyla bir ticaret merkezi olmuştur.

Câhiliye döneminde siyasî egemenliğini Roma ve İran'a, ticarî egemenliğiniyse Kureyş'e kaptıran Yemenliler, Râşid Halifeler ve Emevîler devirlerinde yapılan fetih hareketlerine katılmıştır. İslam tarihine panoramik olarak bakıldığında ise Hz. Peygamber'in (s) vefatından itibaren yaklaşık yüz yirmi yıl içerisinde gerçekleştirilen bu fetihlerin sonraki dönemlere göre fazla olduğu görülür.

Emevîler dönemine gelindiğinde Anadolu'ya, Orta Asya bölgesine, İfrîkıyye ve Endülüs'e düzenlenen seferler ve yapılan fetihler sebebiyle devlet bir hayli büyümüştü. Endülüs'ten Seyhun Nehri'ne kadar geniş bir coğrafyayı elinde bulunduran Müslümanlar, farklı medeniyetlerle karşılaşmışlar ve bunun sonucunda, yeni kültürlerle etkileşim içerisine girmişlerdir. Buna karşılık Arap-İslam medeniyetinin teşekkülünde diğer kültürlerle etkileşimin yanı sıra iç dinamiklerin tesiri göz ardı edilemez. Hilafet merkezinin Medine'den önce Kûfe'ye, sonra da Şâm'a taşınması ve Hz. Ömer'in kurduğu garnizon kentlere önem verilmesi sebebiyle, mevcut literatürde Şâm ve Irak bölgelerinde meydana gelen gelişmeler, İslam medeniyetinin teşekkülü bağlamında yeterince ele alınmıştır. Fakat aynı şey, Yemen için söylenemez. Bu noktadan hareketle çalışmada Yemen'in İslam medeniyetinin teşekkülündeki rolünün ve öneminin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda çalışmada 'İslam öncesi dönemde Roma ve İran işgaline uğrayan Yemen, Hz. Ömer'den Emevîlerin sonuna kadarki dönemde, siyasî risklerden uzak, nüfus yoğunluğu az, ekonomik, ilmî ve kültürel miras olarak önemli bir bölgedir.' hipotezi

sınanacaktır. Hipotezin sınanmasında Yemen'in siyasî tarihi, demografik yapısı, ekonomik durumu, ilmî hayatı ve kültürel mirası tümevarım yöntemiyle ele alınacaktır. Çünkü Müslümanların hüküm sürdüğü bölgelerde bu konularda birçok gelişme meydana gelmiştir. Bu gelişmeler, İslam medeniyetinin teşekkülünde büyük bir role sahiptir. Abbasîler döneminde bilim ve sanatta meydana gelen gelişmeler bundan bağımsız ele alınamaz.

Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadarki zamanda meydana gelen gelişmelerin tespit edilebilmesi için bu dönemde Arapların hâkimiyeti altındaki bütün bölgelerin medeniyet tarihi perspektifiyle ele alınması elzemdir. Çalışmamıza konu olan Yemen de bu bölgelerden biridir. (Bkz. Şekil 1) İlk dönem İslam tarih ve coğrafya kaynakları tarandığında Yemen'in köy, belde, şehir, su kaynağı, vadi, ziraat yapılan arazi, ev ve maden ocaklarıyla ilgili azımsanmayacak derecede bilgi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İslam öncesinden kalma eserlerin İslam sonrasında da mevcudiyetini sürdürdüğüne yönelik arkeolojik veriler ve kaynaklarda yer alan rivayetler, bu bilgileri destekler niteliktedir. Buradan hareketle Yemen'in İslam öncesinde olduğu gibi İslam'dan sonra da önemli bir merkez olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü fetihlerle birlikte Müslümanların büyük bir coğrafyaya hâkim olması, güneyden ve uzak doğudan gelen tüccarların ilgisini çekmekteydi. Büyük bir coğrafyada güvenliğin tesis edilmesi, ticarî açıdan Yemen sahillerini cazip kılmaktaydı. Diğer bölgeler kadar Yemen de devletin büyüyüp zenginleşmesinden payını almaktaydı. Bunlara ek olarak altın, gümüş, akik, oniks vb. maden yataklarına sahip olması ve tarımın gelişmiş olması, Yemen'i ekonomik açıdan daha önemli kılmaktaydı. Ayrıca zengin bir kültürel mirasa sahip olan bu bölge, Ubeyd b. Şeriyye ve Vehb b. Münebbih gibi birçok meşhur şahsiyeti yetiştiren ilmî bir merkezdi. Bu verilerden Yemen'in İslam medeniyetinde büyük bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Yemen'in İslam medeniyetinin teşekkülündeki rolünün ne kadar ve nasıl olduğu çalışmanın odaklandığı temel sorun olacaktır.

Çalışma, Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadarki süreçte Yemen'in siyasî tarihi, demografik yapısı, ekonomik hayatı, ilmî hayatı ve kültürel mirası konularıyla

sınırlıdır. Bununla birlikte çalışma büyük ölçüde İslam sonrası döneme –özellikle Emevî- yoğunlaşmıştır.

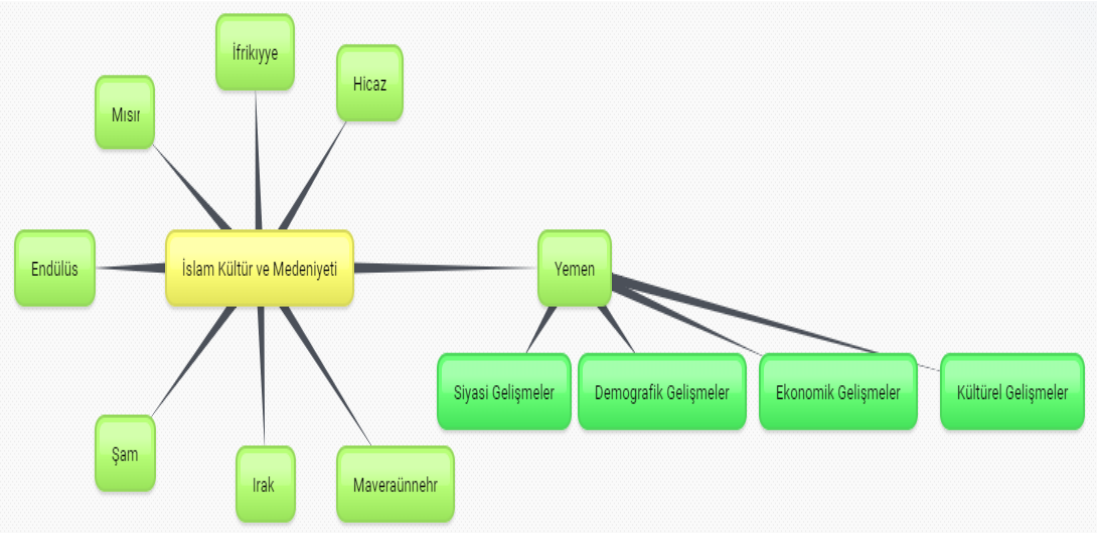

Şekil 1.

2. Araştırmanın Amacı

Müslümanların geniş bir coğrafyaya hâkim olmaları sebebiyle İslam medeniyetinin oluşmasında bu bölgelerde yaşayan çeşitli etnik ve dinî grupların etkisi olmuştur. Emevîler dönemine gelince bu etki, kültür ve medeniyet sahasında Roma ve Fars uygarlıklarının izleri olarak Şâm ve Irak bölgesinde açık bir şekilde görülmektedir.[1] Bu nedenle söz konusu bölgelerde yaşayan Arapların durumu, mevcut literatürde oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir.[2]

İslam fetihleri gerçekleşinceye kadar Şâm bölgesi Romalıların; Irak bölgesi ise Sâsânilerin kültür havzasında yer almaktaydı. Yemen ise İslam öncesinde hem Roma hem de Sâsâni istilasına maruz kaldığı için iki büyük medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. (Bkz. Şekil 2) İbnü'l-Fakîh konuyla ilgili şunu söylemektedir: "Romalılar

[1] Bkz.: Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXIX/2, 2014, s. 445-487.
[2] Irak için Bkz.: **el-'Irâk fi't-Târîh**, Bağdat, 1983; Kûfe için Bkz.: M. Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001; Basra için Bkz.: Ali Zarîf el-A'zamî, **Muhtasaru Târîhi'l-Basra**, Bağdat, 1927; Şam için Bkz.: Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (ö. 571/1176), **Târîhu Dımaşk**, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy., 1995.

ve İranlılar, Yemen hususunda yarışırlar. Yemen'de inşa ettikleri binalar sebebiyle iftihar ederler. Fakat ne Romalılar ne de İranlılar Yemen'de Gumdân, Me'rib, Hadramevt, Mes'ûd'un sarayı, "Lokmân, Selhîn, Sırvâh, Mirvâh, Beynûn, Hinde, Nüneyde, Felsûm, Berayde" barajı gibi güzel eserler yapamamıştır."[3] İbnü'l-Fakîh'in bu ifadelerinden biz, Roma ve Sâsâni medeniyetinin yanı sıra Yemen'de temeli İslam öncesine dayanan bir Arap medeniyetinin olduğunu anlıyoruz. Kuşkusuz bu Arap medeniyetine Roma ve Fars kültürünün de etkide bulunması, Yemen'i daha da önemli kılmıştır. Fakat Yemen bölgesinin İslam medeniyetine katkılarının boyutu hakkında literatürde yeterli çalışma bulunmamaktadır. Bu da bizi bu konuya yönlendiren en temel etmen olmuştur. Kuşkusuz ciddi ve ilmî bir çalışmanın yapılması alanla ilgili mevcut literatürün iyileştirilmesi ve daha sonra yapılacak araştırmalara kaynaklık etmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda araştırmamızın temel amacı; Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadar Yemen'in demografik yapısını inceleyip İslam medeniyetine siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki katkılarını ortaya koymaktır.

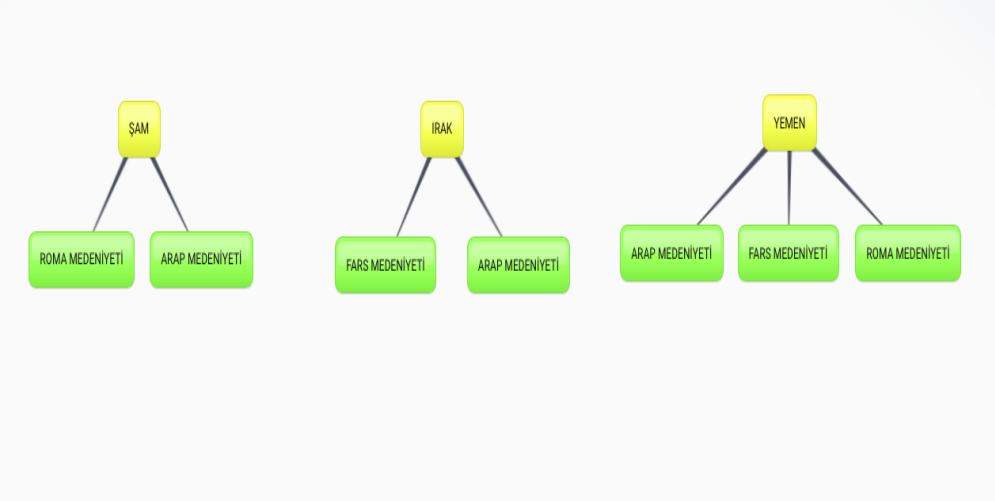

Şekil 2.

[3] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), **Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân**, Brill, Leiden, 1302/1884, s. 34.

3. Kaynaklar

3.1. Yazıtlar

Arkeologlar, yapmış oldukları kazılarda Yemen'den günümüze kalan çok sayıda yazıt ve tarihî eser bulmuşlardır. Yemen'de bulunan bu yazıtların resim ve içerikleri bir proje kapsamında http://dasi.humnet.unipi.it adlı siteye yüklenmiştir.[4] Bulunan yazıtlar, müsned alfabesiyle yazılmış olup birçoğunun üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Büyük bir kısmı İngilizceye tercüme edilen bu veriler, bizim tezimizin ana kaynaklarından olmuştur. Bu temel arkeolojik bulguların, mikro tarih bağlamında İslâmî dönem yazılı kaynaklarında geçen bilgilerle bir arada kullanılması asıl amacımız olmuştur.

3.2 Matbu Eserler

3.2.1. Temel Kaynaklar

Genel Tarih Kitapları

Genel tarihle alakalı temel kaynaklar, Yemen'in hem İslam öncesi hem de İslam sonrası siyasî tarihine yer vermesi bakımından çalışmamız için önemlidir. Dolayısıyla çalışmada siyasî tarihle ilgili temel bilgiler, genel tarih kitaplarından elde edilmiştir. İlk dönem genel tarih kaynaklarının tamamına yakını konumuza kaynaklık etmekle birlikte şu kaynakları özellikle zikretmemiz gerekir.

İlk kaynak, genel tarihle alakalı yazılan kitapların en eskilerinden biri olan Halife b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Târîh*'idir.[5] Bu eserde Yemen'de meydana gelen siyasî hadiseler ve görevlendirilen valiler hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci

[4] DASI, alanın uzmanlarına ve daha geniş kitlelere ulaştırmak için elimizde bulunan İslam öncesi Arap yazıtlarına ait materyallerinin hepsini, kapsamlı bir çevrimiçi veri tabanında toplamayı amaçlamıştır. Bundan dolayı bu veri tabanı, eski Arabistan ve eski Yakın Doğu tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler tarafından incelenebilir. DASI ERC projesi boyunca, Prof. Alessandra Avanzini başkanlığındaki Pisa Üniversitesi ekibi yaklaşık 8.200 Eski Güney Arap yazıtını ve 600'den fazla üzerinde yazıt bulunmayan nesneyi açıkça erişilebilir hale getirmiştir. (http://dasi.cnr.it/index.php?id=83&prjId=4&corId=57&colId=0&navId=800755169)

[5] Ebû Amr eş-Şeybani Halife b. Hayyât (ö. 240/854), **Târîh**, Thk.: Ekrem Ziya el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1397/1976.

kaynak ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *Ahbâru't-Tıvâl*[6] adlı eseridir. Bu eser, Hz. Ali ve Muâviye yanlıları arasındaki mücadeleye yer vermesi açısından dikkat çekicidir. Üçüncü kaynak, et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*[7] adlı kitabıdır. Taberî, kitabında rivayetleri birbiri ardına bağlantısız ve karışık olarak sıralamıştır. Tarihle ilgili rivayetleri kaybolmaması için ayırt etmeksizin alması, konumuz açısından eserin en önemli yönüdür. Çünkü Taberî'nin bu tutumu, Yemen'le ilgili çok sayıda rivayete ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu rivayetler, çalışmamız açısından eseri değerli kılmaktadır.

Coğrafya Kitapları

Coğrafya kaynaklarının çalışmamızın özellikle demografik yapı ve ekonomik hayat kısmına şekil verdiğini söyleyebiliriz. Burada faydalandığımız kaynakların bazıları şunlardır: İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), *Kitâbü'l-Büldan;*[8] Ya'kubî (ö. 292/905), *el-Büldan*;[9] İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), *el-Mesalik ve'l-Memâlik*;[10] Hemdânî (ö. 334/945), *Sıfatü Cezîrati'l-Arab*;[11] İstahrî (ö. 346/957), *Mesâlikü'l-Memâlik*;[12] İbn Havkal (ö. 367/977), *Sûratü'l-Arz*;[13] Makdisî (ö. 380/1000 civarı), *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*;[14] el-Hamevî (ö. 626/1229), *Kitâbu Mu'cemü'l-Büldan.*[15]

Zikrettiğimiz kaynaklardan İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldan* adlı eseri, Yemen'de bulunan oniks taşı ve tarihî eserlerden bahsetmektedir. Ya'kubî'nin *el-*

---

[6] Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend Dîneverî (ö. 282/895), **Ahbâru't-Tıvâl**, Thk.: Abdülmün'im 'Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1960.
[7] Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), **Târîhü't-Taberî: Tarîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk**, Dâru't-Türâs, Beyrut, 1387/1967.
[8] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), **Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân**, Brill, Leiden, 1302/1884.
[9] Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kubî (ö. 292/904), **el-Büldân**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
[10] Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Sâdır, Leiden-Beyrut, 1889.
[11] İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **Sıfatü Cezîrati'l-Arab**, Brill, Leiden, 1884.
[12] Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî (ö. 346/957), **Mesâlikü'l-Memâlik**, Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.
[13] Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî İbn Havkal (ö. 367/977), **Kitâbü Sûrati'l-Arz**, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1996.
[14] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 380/1000), **Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1411/1991.
[15] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.

Büldân adlı eseri de Yemen'de bulunan yerler ve yollar hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Hurdâzbih ise geniş ölçüde İran tarihinden bahsetmektedir. Fakat içerisinde Yemen'le ilgili bilgilere de yer vermektedir. Hemdânî'nin *Sıfatü Cezîrati'l-Arab* adlı eseri bu kitaplar arasında çalışmamız açısından en dikkat çekici olanıdır. Hemdânî, tarihte Lisânü'l-Yemen (Yemen'in dili) olarak bilinir. O, bu eserinin büyük bir kısmında Yemen hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerin büyük bir kısmını kendi gözlemlerinden elde etmesi, kitabı bizim için daha da önemli kılmaktadır. İstahrî ise Yemen'de bulunan coğrafî mekânlar, ticaret ve hac yolları hakkında bilgiler vermektedir. İbn Havkal'in eserinin içeriği ise İstahrî'yle büyük ölçüde aynıdır. Makdisî'nin eserinde de Yemen'de bulunan mekânlar hakkında bilgiler verilmektedir. Çalışma kaleme alınırken müracaat edilen bir diğer kaynak ise el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eseridir. Bu eser, coğrafî bir sözlük olarak kaleme alınmıştır. Bunların dışında burada saymadığımız birçok coğrafya kaynağından faydalanılmıştır.

Tabakât ve Nesep Kitapları

Çalışmamızda kullanılan bir diğer kaynak türü ise tabakât ve nesep kitaplarıdır. Tabakât kitaplarında konu edinilen zevâtın terceme-i halleri içerisinde Yemen'le ilgili parça parça dahi olsa bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bağlamda ilk dönem tabakât kitapları çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Bu kaynaklar içerisinde İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*[16] adlı eseri hem tertibi hem de ilk yazılan tabakât eserlerinden olması; el-Cenedî'nin (ö. 732/1332) *es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk*[17] adlı eseri ise Yemen'in siyasî ve kültürel tarihiyle ilgili detaylı bilgiler sunması bakımından önemlidir.

Nesep kitaplarında ise kabilelerin ve kişilerin kökeni hakkında bilgiler bulunmaktadır. el-Belâzûrî'nin (ö. 279/892) tam bir nesep kitabı olmasa bile,

[16] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî İbn Sa'd (ö. 230/845), **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.

[17] Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf b. Yakub el-Cenedî (ö. 732/1332), **es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk**, Thk.: Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Ekva' el-Hivâlî, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1414/1993.

Ensâbü'l-Eşrâf'ı[18] Yemen'in siyasî tarihiyle ilgili başka kaynaklarda bulunmayan bilgileri ihtiva etmektedir. Konuyla ilgili kaynaklardan bir diğeri de Hemdânî'nin (ö. 334/945) *el-İklîl*[19] adlı eseridir. Müellif, bu kitabın onuncu kısmında Yemen ve Himyerîlerin nesepleri ve tarihleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Fütûh Kitapları

Fütûh kitapları içerisinde el-Belâzurî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*[20] adlı eseri, Yemen bölgesine İslamiyet'in yayılışı ve ridde hadiseleri sebebiyle geniş olarak yer vermektedir. Bu eserde özellikle Yemen'de bulunan tarım ve sanayi ürünleri ve madenler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Konumuz ile ilgili bilgiler içeren ikinci kitap ise İbn A'sem el-Kûfî'nin (ö. 314/926) *el-Fütûh*'udur.[21] Bu iki kitap dışında diğer fütuh kitaplarından da yararlanılmıştır. Bunlara da kaynaklarda yer verilmiştir.

Şehir Tarihleri

Yemen ile ilgili bilgiler ihtiva eden şehir tarihleri, çalışmanın oluşturulmasında büyük bir role sahiptir. Araştırmada er-Râzî'nin (ö. 460/1068) *Târîhu Medîneti San'a*'sı;[22] İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târîhu Medîneti Dımaşk*'i;[23] el-Yemânî'nin (ö. 743/1342) *Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen*'i[24] müracaat edilen temel eserlerdendir.

Harac ve Emvâl

Ekonomik sorunlar, olaylar ve olgular hakkında bilgiler sunan harac ve emvâl kitapları, vergilendirme ve Yemen'de yaşayan gayr-i müslimler bağlamında konumuz açısından önem taşımaktadır. Bu çalışmalar içerisinde Ebû Yusuf'un (ö. 182/798),

---

[18] Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî (ö. 279/892-93), **Ensâbü'l-Eşrâf**, Thk.: Süheyl Zekkâr – Riyâz ez-Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.

[19] İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **el-İklîl**, Thk.: Muhibbüddin el-Hatîb, ed-Dâru'l-Yemeniyye, yy., 1987, 1407/1987, c. 10.

[20] Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut, 1988.

[21] Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (ö. 314/926), **Kitâbü'l-Fütûh**, Thk.: Ali Sîrî, Dâru'l-Ezvâ', Beyrut, 1411/1991.

[22] Ahmed b. Abdullah b. Muhammed er-Râzî (ö. 460/1068), **Târîhu Medîneti San'a**, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989.

[23] Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir (ö. 571/1176), **Târîhu Dımaşk**, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy., 1995.

[24] Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid el-Yemânî, **Behcetü'z-Zamân fî Târîhi'l-Yemen**, Thk.: Mustafa el-Hicâzî, Dâru'l-Kelime, San'a, 1985.

Kitâbü'l-Harâc'ı;[25] Yahya b. Âdem'in (ö. 203/818) *Kitâbü'l-Harâc*'ı;[26] Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Kitâbü'l-Emvâl*'i[27] ve Kudâme b. Cafer'in (ö. 337/948) *Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*'si[28] Yemen'den elde edilen gelirler hakkında bilgiler sunması açısından kayda değerdir.

Diğer Kaynaklar

Bu çalışmada hadis, tefsir, edebiyat ve madencilik kitapları gibi değişik kaynak türlerinden istifade edilmiştir. Fakat bu kaynaklar arasında Hemdânî'nin (ö. 334/945) *el-İklîl*'inin sekizinci kitabı[29] kültürel miras bağlamında elimize ulaşan başka hiçbir eserde bulunmayan bilgileri içermesi; et-Temîmî'nin (ö. 333/944) *el-Mihan* adlı eserinin Yemen İbâdîlerinin faaliyetleri hakkındaki detaylı bilgiler sunması; Hemdânî'nin (ö. 334/945) *Kitâbü'l-Cevherateyn*'i[30] ve el-Birûnî'nin (ö. 453/1061) *Kitâbü'l-Cemâhir*'i[31] madencilikle ilgili bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle müracaat edilen eserlerden olmuşlardır.

3.2.2. Araştırmalar

Yemen tarihiyle ilgili ülkemizde ve dünyada çok sayıda çalışma vardır. Ülkemizde yapılan çalışmaların çoğu Osmanlı dönemiyle ilgilidir. Mevcut çalışmalar içerisinde konumuza en yakın ve nitelikli olanı, Mustafa Fayda'nın *Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılışı*[32] adlı kitabıdır. Yemen hakkında mühim bilgiler sunan bu çalışma, bölgede İslam'ın yayılışıyla sınırlıdır. Aynı şekilde Türkiye'deki

---

[25] Yakub b. İbrahim b. Habîb b. Sa'd Kûfî Ebû Yusuf (ö. 182/798), **Kitâbü'l-Harâc**, Thk.: Taha Abdurrahim Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, yy., ty.
[26] Yahya b. Âdem (ö. 203/818), **Kitâbü'l-Harâc**, el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, yy., 1384.
[27] Ebû Ubeyd Kasım İbn Sellâm (ö. 224/838), **Kitâbü'l-Emvâl**, Thk.: Halil Muhammed Hirâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty, s. 330.
[28] Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer (ö. 337/948), **Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe**, Thk.: Mustafa Hıyarî, el-Câmiaatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986.
[29] İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **el-İklîl**, Dâru'l-'Avde-Dâru'l-Kelime, Beyrut-San'a, ty., c. 8.
[30] İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub el-Hemdânî (ö. 334/945), **Kitâbü'l-Cevherateyn el-Atîkateyn el-Mâi'ateyn mine's-Safrâ ve'l-Beyzâ [ez-Zeheb ve'l-Fıdda]**, Thk.: Ahmed Fuad Bâşâ, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1430/2009.
[31] Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi el-Birûnî (ö. 453/1061), **el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir**, Çev.: Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara, 2017.
[32] Mustafa Fayda, **Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılması**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

ikinci çalışma, Vahit Şekercioğlu'nun 1999 yılında Fırat Üniversitesi'nde yaptığı *Hicrî I. Asırda Yemen*[33] adlı yüksek lisans tezidir.

Dünyada ise konumuza en yakın yapılan çalışmalardan ilki, Rahmet Ahmed ez-Zehrânî'nin Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde yapmış olduğu *el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fi'l-Asri'l-Ümevî*[34] adlı doktora çalışmasıdır. Söz konusu tez, konunun ele alınışı, üslup, başlıklandırma ve içerik olarak çalışmamızdan oldukça farklıdır. Örneğin bu tezde ehl-i sünnet, Şia ve Haricîler konuları ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Ayrıca bu konular ele alınırken Yemen'de Sünnîlerle Şiîlerin ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu ise müellifin tarih yanılgısına düştüğünü göstermektedir. Çünkü Emevîler döneminde Sünnî-Şiî ayrımı henüz tam anlamıyla ortaya çıkmamıştır.

Konumuzla ilgili ikinci çalışma, Abd Al Muhsin Mad'aj'ın *The Yemen in Early Islam (9-233/630-847): A Political History*[35] adlı eseridir. Bu çalışmayı incelediğimizde yazarın Yemen'den ziyade Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbasîlerin ilk döneminde meydana gelen siyasî karışıklıklarda kuzeyde yaşayan Yemenlilerin rolü ve etkisi üzerinde durduğu görülmektedir. Çalışmanın Yemen dışında yaşayan Yemenlileri siyasî tarih çerçevesinde ele alması yapacağımız çalışmayla arasındaki en temel fark olmuştur.

Üçüncü çalışmaysa İsamüddin Abdürrauf Faki'nin *el-Yemen fî Zılli'l-İslam*[36] adlı eseridir. Bu çalışmada Yemen'in İslam idaresi altındaki siyasî tarihi anlatılmaktadır.

Dördüncü çalışma, Muhammed Hüseyin Şerafüddin'in kaleme almış olduğu *Târîhu Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*[37] adlı eserdir. Bu çalışmayı incelediğimizde müellifin konuyu Zeydîlik, Şafîlik ve İsmailîlik bağlamında ele aldığını görmekteyiz.

---

[33] Vahit Şekercioğlu, **Hicrî I. Asırda Yemen**, (BYLT), Elazığ Üniversitesi SBE, Elazığ, 1999.
[34] Rahmet Ahmed ez-Zehrânî, **el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fi'l-Asri'l-Ümevi**, (BDT), Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ-Külliyyetü'ş-Şerî'a, Mekke, 2003.
[35] Abd al-Muhsin Mad'aj M. al-Mad'aj, **The Yemen in Early İslam 9-233/630-847**, Ithaca Press, London, 1988.
[36] İsamüddin Abdürrauf Faki, **el-Yemen fî Zılli'l-İslâm: Münzü Fecrihi hatta Kıyami Devle**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1981.
[37] Muhammed Hüseyin Şerafüddin, **Târîhu Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen: Zeydiyye, Şafiiyye, İsmailiyye**, Matâbi'ü'r-Riyâd, yy., 1980.

Dolayısıyla çalışma, hem Abbasîleri içeriyor olması hem de mezhepleri inceliyor olması bakımından konumuzdan farklıdır.

Beşinci çalışma, Hasan Süleyman Mahmud'un *Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî fî Asri'l-İslamî*[38] adlı eseridir. Bu eser, İslam hâkimiyeti altında Yemen'in siyasî tarihini konu almaktadır. Çalışma, siyasî tarihle sınırlıdır.

Altıncı çalışma, Abdülaziz b. Salih el-Hülâbî'nin editörlüğünde yapılan *el-Cezîratü'l-Arabiyye fî Asri'l-Ümeviyye*[39] adlı eserdir. Bu eserin Yemen'den bahsedilen bölümlerinde siyasî gelişmelere ve eğitime kısaca da olsa değinilmiştir.

Yemen'le ilgili yapılan diğer bir çalışma Patricia Crone'un *Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties*[40] adlı makalesidir. Bu makale, Yemenli Araplarla Kuzeyli Araplar arasındaki çekişmeyi konu alması bakımından çalışmamızdan farklıdır. Ayrıca Suliman Bashear'in *Yemen in Early Islam: An Examination of Non-tribal Traditions*[41] adlı makalesi Yemen'in gelenekleriyle ilgili bilgiler sunmaktadır. Fakat bu makale, Yemen'in gelenekleri konusuyla sınırlıdır. Bu eserlerin dışında Yemen'i konu alan fakat konumuzla doğrudan ilişkili olmayan birçok araştırma vardır. Bu çalışmalarda parça parça konumuzla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Cevad Ali'nin "*el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslam*"ı;[42] Alman Arkeolog Paul Yule'nin "*Himyar Late Antique Yemen"*i;[43] Şemsettin Günaltay'ın "*İslam Öncesi Arap Tarihi*"ni;[44] Mahmut Kelpetin'in "*İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*"[45] adlı eserini bunlara örnek olarak verebiliriz. Bu eserlerin dışında doğrudan konuyla ilgili olmamakla birlikte Yemen hakkında bilgi içeren birçok kitap, makale ve araştırmadan yararlanılmıştır.

---

[38] Hasan Süleyman Mahmud, **Târîhu'l-Yemeni's-Siyâsî fî Asri'l-İslamî**, Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, Bağdat, 1969.
[39] **el-Cezîratü'l-Arabiyye fî'l-Asri'l-Ümeviyye**, Edt.: Abdülaziz b. Sâlih el-Hülâbî, Ömer b. Süleyman el-Ukaylî ve Muhammed b. Abdurrahman es-Sinyân, en-Neşru'l-İlmî ve'l-Metâbi'-Câmiatü'l-Melik Suud, Riyad, 2003.
[40] Patricia Crone, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties" **Der Islam**, 1-57, 71.1, 1994.
[41] Suliman Bashear, "Yemen in Early Islam an Examination of Non-Tribal Traditions." **Arabica**, 327-361, c. 36, sy. 3, 1989.
[42] Cevad Ali, **el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru's-Sâkî, yy., 2001.
[43] Paul Yule, **Himyar Late Antique Yemen**, Linden Soft, Almanya, 2007.
[44] Şemsettin Günaltay, **İslam Öncesi Arap Tarihi**, Sad.: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
[45] Mahmut Kelpetin, **İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan**, Kuramer Yayınları, İstanbul, ty.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM ÖNCESİNDEN EMEVÎLERİN SONUNA KADAR ANAHATLARIYLA YEMEN'İN SİYASÎ TARİHİ

İslam öncesi dönemde Yemen; başta Maîn, Sebe ve Himyer olmak üzere birçok Arap devletine ev sahipliği yapmıştır. 525 yılında Himyerîlerin yıkılmasıyla birlikte uluslararası güçlerin hâkimiyet mücadelesinin odağında yer alan bu bölge, Habeşlilerin ve İranlıların işgali ve Fil Hâdisesi gibi siyasî olaylarla kaynaklarda adından söz ettirmiştir. İslam'dan sonraysa Râşid Halifelerden Emevîlerin sonuna kadar; ridde hâdiseleri, Büsr b. Ertât'ın bölgeyi ele geçirmesi, bazı valilerin uygulamaları ve İbâdî İmam Abdullah b. Yahya'nın isyanı hariç tutulursa Yemen, devlet açısından siyasî risklerden uzak, problemsiz bir bölge olmuştur.[46] Bu bölümde Emevî döneminin sonuna kadar Yemen'de meydana gelen siyasî gelişmeler ana hatlarıyla ele alınacaktır.

1. İslam'dan Önce Yemen'de Kurulan Devletler

1.1. Ma'în

Ma'în, başkenti Karnâv olan, Yemen'de hüküm sürmüş[47] ve ticarî faaliyetleriyle öne çıkmış bir devlettir.[48] Kurdukları kolonileriyle kuzeyde Hicâz'ın üst kesimlerine kadar hâkim oldukları, Vâdi'l-Kurâ'da bulunan 'Ulâ kitabelerinden anlaşılmaktadır. Krallığın babadan oğula tevârüs ettiği Ma'înliler, başlangıçta Necrân ve Hadramevt arasındaki Cevf bölgesinde yaşamışlardır. Yazıtlarda bu devlete ait yirmi altı kral ismi geçmektedir. Bu krallar, oluşturmuş oldukları istişare meclisiyle

[46] Bu durum İslam ordusunun hareket kabiliyetini arttırmıştır. Çünkü Yemen'de çıkacak bir isyana yahut karışıklığa müdahale etmek devlet açısından oldukça maliyetliydi. Ordunun Suriye ve Irak'tan Yemen'e gitmesi aylar alacak ve fetihleri olumsuz etkileyecekti.

[47] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 73.

[48] Ma'în'in tam olarak hangi tarihler arasında hüküm sürdüğüyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler şunlardır: 1- Bu devlet, M.Ö. 1300- M.Ö. 630 yıllarında Yemen'de hüküm süren bilinen en eski devlettir, (Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 73) 2- Onlar hakkındaki bilgilerin büyük kısmı, M.Ö. IV. asırdan geriye gitmemektedir. Aslında bu devlet, M.Ö. V. asırdan itibaren tedrîcî olarak Sebe'den ayrılmıştır. (Yusuf Muhammed Abdullah, "Ma'în", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2768-2769) 3- Ma'în, M. Ö. 3000 veya M. Ö. 2000'li yıllarda ortaya çıkmış bir devlettir. (Tevfik Berrû, **Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm**, Dâru'l-Fikr, yy., 2001, s. 65)

beraber karar alırdı. Bununla birlikte şehirlerin yönetimi, -mukaddes manasına gelen- Mezved (Mesved) adı verilen, mahallî bir meclisle sağlanırdı. Meclisin üyeleri, şehrin yaşlıları ve önde gelenlerinden oluşurdu. Burayı yönetecek kişiyse bir yıllığına seçilirdi.[49]

Arap kaynaklarında çok az bilgi bulunan Ma‘în’in tarihi, 1870’lerden itibaren Cevf Vadisi’nde yapılan kazılarla ortaya çıkarılmıştır. En gelişmiş dönemi M.Ö. III. yüzyıl olan bu devletle ilgili elde edilen veriler, büyük ölçüde M.Ö. IV. ve M.Ö. II. asırları arasındaki döneme dayanmaktadır. Karnâv şehrini elinde tutan Ma‘înliler, Katabân ve Hadramevt’in desteğiyle Yemen’in Kanâ limanından Gazze’ye giden buhur ticaret yollarına hâkim olmuş ve bu yollar üzerinde konaklama ve yerleşim yerleri kurmuştur. Bununla birlikte Sebeliler, bu yolları ele geçirmek için Ma‘în ve Necrân arasındaki ticaret kafilelerine baskınlar düzenlemiştir. Mısır’a ticaret yapmak üzere giden Ma‘înliler, bu ülkeyle gelişmiş bir ticarî ağa sahip olmuştur. Ayrıca onlar, askerî faaliyetlere değil ticarete önem veren bir devlettir. Ma‘înlilerin yaşamış oldukları meşhur şehirler ise ‘Arâra (عرارة), Ketl (كتل), Neşân (نشان), Nişk (نشق), Kemnâ (كمنا), Heram (هرم), Karnâv (قرناو), el-Hârid (الخارد), Berâkış (براقش) ve Kehl (كهل)’dir.[50]

Ma‘înlilerin lehçeleri, Himyer ve Sebe’ye yakın olup alfabeleri ortaktı. Bununla birlikte onların zamirleri kullanımı, Kuzey Arabistan lehçeleriyle benzer özelliklere sahipti.[51] Nüfûz alanlarını bütün Arabistan’a yayan Ma‘înliler, krallarını Ferdâv olarak adlandırırdı. Ayrıca ‘Aşter, Ved ve Nekruh adında meşhur üç ilahları vardı. Nekruh’un rumuzu güneş; Karyetü’l-Fâv’daki yazıtlarda açıkça ismi geçen Ved’in rumuzuysa aydı.[52]

1.2. Sebe

Sebe, M.Ö. 950 yılında Ma‘înlilerin güneyinde kurulan bir devlettir. Onların ilk hükümdarları, Ma‘înlilerin son krallarıyla aynı zamanda yaşamıştır. Sebelilerin hâkimiyeti, M.Ö. 950-630 ve M.Ö. 630-115 olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır.

[49] Berrû, **Târîh**, s. 67-68.
[50] Abdullah, “Ma‘în”, c. 4, s. 2767-2771.
[51] Berrû, **Târîh**, s. 67-68.
[52] Muhammed İbrahim el-Feyyûmî, **Târîhu’l-Fikri’d-Dînî el-Câhilî**, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, yy., 1994, s. 105-106.

Birinci dönemde Sebeliler, hükümdarlarını Mükerreb olarak adlandırmış olup devletin başkenti Me'rib ve San'a arasında bulunan Sırvâh'tır. İkinci dönemdeyse hükümdarlar, Mükerreb yerine Mülûk (krallar) ünvanını kullanmışlardır. Bu devirde devletin başkenti Me'rib olmuştur.[53]

Sebe kelimesi, Arap kaynaklarında bir soy -Himyer b. Sebe- veya bir devletin -Sebe Melikesi Belkıs- ismi olarak geçmektedir. Yazıtlardaysa bu kelime, kabile ismi olarak kullanılmaktadır.[54] Sebe, fiil olarak ise savaşmak veya saldırmak demektir. Örneğin Ry 520[55] künyeli yazıtta bu kelime (سبأم ل-سم رحمنن) -Rahmân'ın yolunda-savaşan manasına gelmektedir.[56]

Sebe Devleti'ni kuran, Seme Ali, M.Ö. 780 yılı civarında yerine oğlu Yeda' Îl Zerîh'i bırakmıştır. O, ilahları el-Meka için Sırvâh'ta ve Me'rib'de mabed inşa ettirmiştir. Yeda''dan sonra oğlu Yesa' Emr saltanata geçmiştir. O, Me'rib ve Ma'în arasında yer alan Dâbir'de bir mabed yaptırmıştır. Ayrıca onun döneminde Sebelilerin Ma'înlilerle savaştığı ileri sürülmektedir. Yesa''dan sonra Yeda' Îl Vetr krallığın başına geçmiştir. Bu kral, Ma'înlilerin şehirlerinde yer alan yapıları (kuleleri) tamir ettirmiştir. Ayrıca o, çiftçilere geniş araziler dağıtmıştır. Kendisinden sonra iktidara oğlu Demer 'Alâ Zerîh geçmiştir. Demer'den sonra Sene Ali Yenüf kral olmuştur. O, Me'rib'de bulunan Zenne Vadisi'ne, Rahib adı verilen bir baraj inşa ettirmiştir. Sonra da Me'rib'de Habâyız Barajı'nı inşa ettiren Sene'nin oğlu Yesa'mer Emr Bîn, kral olmuştur. Sebe'nin Mükerreblerinin sonuncusuysa yapmış olduğu askerî seferleriyle bilinen Kerib Îl Vetr'dir. Ma'înlilere saldırarak onları kontrolü altına almış olup kendisine Melikü Sebe' (Sebe'nin Kralı) ünvanını vermiştir.[57] Kerîb'in döneminden itibaren Sebelilerin Mükerrebler dönemi sona ererek Krallar dönemi başlamıştır. Kerîb'den sonra Semme Ali Zerîh kral olmuştur. CIH 374 künyeli yazıtta Semme'nin eş-Şerh ve Yeşruh adındaki iki oğlunun ismi geçmektedir. Sonrasındaysa sırasıyla;

---

[53] Berrû, **Târîh**, s. 72-73.
[54] Bkz.: http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=779117773
[55] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=820403701&recId=2456&mark=02456%2C008%2C005
[56] Yusuf Muhammed Abdullah, "Sebe'", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 1562.
[57] Muhammed Ebû'l-Mehâsin 'Usfûr, **Me'âlimü Târîhi Şarki'l-Ednâ el-Kadîm**, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, ty., s. 258-259

Kerib Îl Vetr'in oğlu Yeda' Îl Bîn, Yekrub Melik Vetr, Yesa' Emr Bîn ve Yerîm Eymen Sebe kralı olmuştur.[58]

Sebe, M.Ö. V. asra kadar Yemen'deki gücünü sürdürmüştür. Fakat bu asırdan itibaren Ma'înlilerin buhur ticaret yollarını ele geçirmesiyle ve hâkimiyeti altındaki bölgelerin önemli bir bölümünün elinden gitmesiyle zayıflamaya başlamıştır. Onlar tüm bu olumsuzluklara rağmen M.Ö. II. ve M.Ö. III. asırlarda Yemen'in en güçlü devleti olmayı sürdürmüştür. Buhur yolları için Yemen'de hüküm süren Ma'înliler ile ve diğer güçlerle savaşmışlar, bu yolun yönetimi hususunda anlaşmalar yapmışlardır. Mısır'da hüküm süren Batlamyus Hanedanı'nın Kızıldeniz'in tehlikelerine karşı önlem alması ve Hint Okyanusu'ndaki mevsim yağmurlarının vakitlerini keşfetmeleriyle birlikte Yemen'den Akdeniz'e uzanan kara buhur yolu, önemini yitirmiştir. Bundan dolayı Sebeliler, ekonomik bir yıkıma uğramışlardır. M.Ö. 125 yılında Himyerîlerin ortaya çıkışı, Ma'înlilerin yıkılışı ve Hadramevt devletinin Katabân'a saldırması gibi siyasî çekişmeler, bu devleti daha da zayıf hale getirmiştir. Bu siyasî çekişmeler, Himyer kralı Şemer Yuhar'iş'in Sebe'yi yıktığı M.S. III. asra kadar sürmüştür.[59] Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Sebelilerin tarih sahnesinden çekilmesi, zannedildiği gibi sadece imar etmiş oldukları Me'rib Seddi'nin yıkılışıyla olmamıştır. Kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi ve Himyerîlerin saldırıları gibi birçok etken, devletin yıkılışında etkili olmuştur.[60]

1.3. Katabân

Başkenti Timna'[61] şehri olan Katabân devleti, Aden'in doğu kısmına doğru uzanan bölgede hüküm sürmüştür.[62] Timna''da yapılan kazılarda altın paralar ve heykeller başta olmak üzere birçok eser bulunmuştur. Katabânlıların başkentlerinden

[58] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 317-320; Corci Zeydân, **el-Arab Kable'l-İslam**, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1922, c. 1, s. 119.
[59] Abdullah, "Sebe'", c. 3, s. 1566-1569.
[60] Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 120; Mustafa Lütfi Cum'a, **eş-Şihâbü'r-Râsıd**, Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014, s. 153-154.
[61] Timna', günümüzde Kuhlân olarak bilinen Beyhân ve Husayb vadilerini içine alan bölgede yer alır. (Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 2, s. 43)
[62] Philip K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93.

sonra önem verdikleri bir diğer şehir Şem Evşevr'dir. Heriyye adında bir kabilenin yaşadığı bu şehirde kaleler ve mabetler inşa edilmiştir.[63]

Arkeologlar, Katabân devletinin tam olarak hangi tarihte ortaya çıktığı hakkında net bilgilere sahip değildir. Ancak onların Sebe, Ma'în ve Evsân devletleriyle aynı çağlarda yaşadığı söylenebilir. Devletin, M.Ö. IX. asrın ortalarıyla M.Ö. VII. asır arasında kurulduğu tahmin edilmektedir.[64] Zira Katabânlılar'ın bilinen en eski kralı Semme Ali Vetr ve oğlu Hevzen 'Am Yehnu' M.Ö. IX. asırda hüküm sürmüştür.[65]

Katabanlılar, zaman zaman Sebe ve Ma'în'in hâkimiyetine girmişlerdir.[66] M.Ö. II. asırdan itibaren güç kaybetmeye başlayan bu devlet, M.S. 50 yılında başkenti Timna''ın yakılıp harap edilmesinden sonra, Zû Ğayl adlı şehre taşınmıştır. Katabânlılar, kısa bir süre sonra da Sebe ve Hadramevt devletlerinin yönetimi altına girmiştir.[67]

Bu devletin tarihi, üç döneme ayrılmaktadır. Birinci dönem, Katabân devletinin kuruluşundan M.Ö. 350 yılına kadarki zaman dilimidir. Bu devirde hükümdarlar, Ma'înliler gibi Mükerreb ünvanını kullanmışlardır. İkinci dönem, M.Ö. 350-250 yılları arasında en güçlü oldukları, hükümdarlarına Melik ünvanını verdikleri devirdir. Üçüncüsüyse, çok sayıda kralın görev yaptığı dönemdir. Bu zamanın son kralı Yeda' Eb Ğaylân olmuştur. Ayrıca bu devirde hanedan el değiştirmiş olup iç mücadeleden dolayı devlet zayıflamıştır.[68]

Katabânlılar'ın başkentleri Timna''da krallarının çağrısıyla her sene en az iki defa toplanan Mesved adlı bir meclisleri vardı. Onların lehçeleri Ma'în, Hadramevt ve Sebelilere yakındı. Kullandıkları isim ve hükümdarlarına verdikleri lakaplardaysa açık

[63] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 2, s. 43-45.
[64] Abdülaziz Salih, **Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme**, Mektebetü Anclû el-Mısriyye, yy., 2010, s. 63.
[65] Fritz Hommel, **et-Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm**, Çev.: Fuat Ali-Zeki Muhammed Hüseyin, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1958, s. 100.
[66] Hitti, **Siyasî ve Kültürel**, s. 93.
[67] Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 67-68.
[68] 'Usfûr, **Me'âlim**, s. 255; Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 66.

bir Sebe etkisi göze çarpmaktadır.[69] Bundan dolayı onların Sebelilerin bir kolu oldukları iddia edilmektedir.[70]

1.4. Hadramevt

Yemen'in Hadramevt bölgesinde kurulan bu devletin tarihi ve hükümdarları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bunun sebebi, bölgedeki yazıtların büyük bir kısmının elimize ulaşmamasıdır. Fakat onların hükümdarlarının Melik ve Mükerreb lakaplarını kullandıkları bilinmektedir.[71] Ziraat ve ticarette ileri giden Hadramevtliler hakkındaki bilgi eksikliği, devletin tarihinin kronolojik olarak ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, devletin kuruluş ve yıkılış tarihinin M.Ö. 1020-M.S. 290 olduğu, bazı araştırmacılarsa bu tarihlerin M.Ö. 360-M.S. 290 olduğu görüşündedir.[72]

Himyerîlerle düşman olan Hadramevtliler, yaşadıkları bölgede savunma amaçlı müstahkem binalar yapmışlar ve kaleleri tamir etmişlerdir. Ayrıca onlar birçok baraj, su kanalı ve bent inşa etmişlerdir.[73]

Hadramevtliler Sebe, Katabân ve Himyer ile aynı devirde yaşamışlardır. Başkentini Meyfa'a'dan Şebve'ye taşıyan bu devletin yazıtlarda geçen ilk kralının ismi, Şehram 'Alâm b. Sadak Îl'dir. Şehram'ın torunu olan Ma'dî Kerib döneminde krallık Ma'înlilerin bir parçası haline gelmiştir. Buna ek olarak II. 'Uzaylat adında bir kralın hükümdarlığı sırasında Hadramevt ile Tedmür ve Arâmiler arasında dostane ve ticarî ilişkilerin var olduğu, bazı yazıtlardan anlaşılmaktadır. Hadramevt Devleti, M.S. 290 yılında Şemer Yuhar'iş döneminde Himyerîler tarafından istilâ edilmiştir. Böylece Himyer kralı, Melikü Sebe Zû Reydân ve Hadramevt lakabını almıştır.[74]

---

[69] Abdülaziz Salih, **Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme**, Mektebetü Anclû el-Mısriyye, yy., 2010, s. 63.
[70] Muhammed Es'ad Talas, **Târîhu Ümmeti'l-Arabiyye**, Mektebetü'l-Endelüs, Beyrut, 1957, s. 108.
[71] Muhammed Abdülkadir Bâfıkıyye, "Hadramevt", **Mevsû'atü'l-Yemeniyye**, c. 2, s. 1122.
[72] Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 74-75.
[73] Kelpetin, **İslam Öncesi..**, s. 75.
[74] 'Usfûr, **Me'âlim**, s. 256.

1.5. Himyerîler

Himyerîler, M.Ö. 115- M.S. 525 yılları arasında hüküm sürmüştür.[75] Başkenti Zafâr olan bu devletin krallarının altında Zû ve Kayl dedikleri yerel yöneticileri vardı. Kral, kararlarını sekiz kişiden oluşan ve mesâmine adı verilen bir meclisle beraber alırdı. Bu sekiz kişinin altındaysa seksen kişiden oluşan bir akyâl meclisi bulunuyordu.[76] Himyerîler, Reydân'da ikamet ettikleri için krallarına Zû Reydân adını veriyorlardı. Ancak Sebelilerin topraklarını istilâ ettikten sonra krallarına "Melikü Sebe ve Zü Reydân" ünvanını vermişlerdi. Askerî zaferleriyle meşhur olan bu devlet, birçok yeri işgal etmiş; Habeşlilerle ve Farslılarla savaşmıştır. [77]

Himyerîlerin tarihi, iki döneme ayrılır. Onlar krallarını 290 yılına kadar, Melikü Sebe ve Reydân olarak adlandırmışlardır. Bu tarihte Hadramevt'i ele geçiren Himyerîler, ikinci tabakadaki krallarına Melikü Sebe ve Reydân ve Hadramevt ünvanını vermişlerdir.[78]

Himyerîlerin ikinci dönemine Tebâbi'a Asrı denilmektedir. Bu dönemde kabileler arasındaki mücadeleden faydalanmak isteyen Habeşliler, Yemen'i ele geçirmek için birçok girişimde bulunmuş; ülkenin bir kısım sahil şehirlerini ele geçirmeyi başarmıştır. Bundan dolayı bazı Habeş yazıtlarında hükümdarlar, Aksûm, Himyer, Reydân ve Tihâme'nin kralı olarak tavsif edilmiştir. Habeşlilerin Yemen'i ele geçirme planlarının en önemli iki sebebi; ticaret yönetimini kendi tekellerine almak ve Hristiyanlığı yaymaktır.[79] Buna karşılık Himyerîler, Yahudiliği benimsemiştir.[80] Bu çekişmeden dolayı son Himyer kralı Zû Nüvâs, Necrân'da bulunan Hristiyanları ateşten hendeklere attırmıştır.[81] Bu hadise sebebiyle Necrânlı bir adam, Habeş kralına

---

[75] Konuyla ilgili daha geniş bilgi için Bkz.: Halil Ortakcı, **İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014.
[76] Hüseyin Algül, "Himyerîler", **DİA**, c. 18, s. 62.
[77] Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 121.
[78] Zeydân, **el-Arab**, c. 1, s. 121.
[79] Berrû, **Tarih** s. 82-83.
[80] Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 213/828), **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, Thk.: Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafîz eş-Şelebî, Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1375/1955, c. 1, s. 20.
[81] Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 123.

giderek Zû Nüvâs'a karşı yardım istemiştir.[82] Teklifi kabul eden Habeş kralı, Roma kayserinden de yardım alarak Yemen'e bir sefer düzenlemiştir. Eryât komutasındaki Habeşliler, rivayete göre yetmiş bin askerle Yemen sahillerine gelmiştir. Zû Nüvâs ve Eryât komutasındaki iki ordu arasında çıkan savaşta Himyerîler mağlup olmuştur. Böylece Yemen'e Eryât'ın komutasında Habeşliler hâkim olmuştur. Fakat bir süre sonra Habeş ordusunun içerisinde bulunan Ebrehe, Eryât'ı öldürerek yönetimi ele geçirmiştir.[83]

Ebrehe, Yemen'i Hristiyanlaştırıp dinî bir merkez haline getirmeye çalışmıştır. Bundan dolayı San'a'da Kulleys adı verilen bir kilise inşa etmiştir. Kilisenin beklenen ilgiyi görmemesi sebebiyle Kâbe'yi yıkmak üzere filleriyle harekete geçen Ebrehe, bu amacını gerçekleştirememiştir.[84] Habeşlilerin işgal ve baskısından kurtulmak isteyen Seyf b. Zî Yezen el-Himyerî'yse önce kaysere giderek Habeşlilere karşı yardım istemiş; fakat yardım çağrısına olumlu bir cevap bulamamıştır. Sonra Hîre kralı Numan b. Münzir'e giderek durumu anlatmıştır. Numan, onu İran Kisrâsı'na götürmüş ve kendisinden yardım istemiştir. Bu talebi kabul eden Kisrâ, Vehriz komutasında bir ordu göndererek Yemen'i ele geçirip Habeşlileri, buradan çıkarmıştır.[85] Yemen'de İran idaresinde birçok Farslı valilik yapmıştır. Bölgenin son İran valisiyse Hz. Peygamber (s) döneminde İslam'ı kabul eden Bâzân'dır.[86] Yemen'e yerleşen İranlılar, ülkedeki Arap kadınlarla evlenmişlerdir. Bu evliliklerden doğan çocuklar sebebiyle Yemen'de Ebnâ adı verilen Arap-Fars karışımı bir sosyal sınıf meydana gelmiştir.[87]

[82] Necrân'da Zû Sa'lebân adlı kişinin doğrudan kaysere gidip yardım istediği de rivayet edilir. Bu rivayette kayserin, Zû Sa'lebân'ı bir mektupla birlikte yardım etmesi için Habeş kralına gönderdiği aktarılmaktadır. (Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 124)
[83] Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 123-130.
[84] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 43-57.
[85] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 62-68.
[86] İbn Hişâm'ın naklettiği, İran'ın Yemen'de görev yapan valilerinin isimleri şunlardır: Vehriz, Merzubân b. Vehriz, et-Teynücân b. Merzubân, İbnü't-Teynücân, Bâzân (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 69)
[87] Bkz.: Bu tez, s. 117-124.

2. Hz. Peygamber Döneminde Yemen

2.1. Yemen'de İslam'ın Yayılışı

Mekke döneminde Yemenliler, İslam hakkında ticaret ve hac vesilesiyle bilgi sahibi olmuşlardı. Çünkü Kureyşliler, kış mevsiminde Yemen bölgesine ticaret için giderdi. Yemen'de Şaban ayının 15'inde Şihr'de; Ramazan'ın 1'inde Aden'de; Ramazan'ın 15'inde San'a'da; Zi'l-Ka'de'nin 15'inde Hadramevt'te bulunan Râbiye'de; el-Cened'de ve Necrân'da panayırlar kuruluyordu. Bu panayırlara farklı bölgelerden gelen tâcirler, yarımadada meydana gelen gelişmeleri birbirine aktarıyordu. Ayrıca Yemenlilerin Mekke'ye hac yapmak üzere gelmiş olmaları, Hz. Peygamber'in (s) tebliğine muhatap olmalarını sağlıyordu. Buna ek olarak Ebû Musa el-Eş'arî, Tufeyl b. Amr ed-Devsî, Dammâd b. Sa'lebe el-Ezdî, Hemdân kabilesinden Kays b. Namt,[88] Mezhic'in Sa'dü'l-Aşîra kolundan Zübâb b. el-Hâris b. Amr ve Ferve b. Müseyk el-Murâdî gibi birçok Yemenli, kabileleri arasında İslam'ı yayıyordu.[89]

Yemen'de İslam'ın yayılışında bölgenin son Sâsânî valisi Bâzân'ın etkisi büyüktür. O, Medine'den gönderilen -kendisini İslam'a davet eden- mektubu gördüğünde, iki kişiyi Hz. Peygamber'i (s) yanına getirmeleri için görevlendirmişti.[90] Fakat o, kisrânın ölüm haberini aldıktan sonra Müslüman olmuştu.[91] Bununla birlikte Yemen'in İslamlaşması, büyük ölçüde elçiler yılında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Necrân'dan Medine'ye gelen Hristiyanlar, Hz. Peygamber'e (s) sorular sormuştur.[92]

---

[88] Hemdân kabilesinin Bekîl kolu, Yemen'de ilk Müslüman olan kabile olarak bilinir. Hz. Peygamber (s), hicretten önce Mekke'de kurulan panayırlarda gelen kabileleri İslam'a davet ediyordu. Rivayete göre Kays b. Mâlik b. Sa'd b. Lüey, Rasûlullah'ın (s) yanına gelip iman ettiğini ve kendisine yardım etmek istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) onu kavmine İslam'ı tebliğ etmesi için göndermişti. Kays'ın çabaları sonuç vermiş ve kavmi Müslüman olmuştu. Medine dönemindeyse Tebûk dönüşünde Hemdân kabilesi heyeti gelerek İslam'a girdi. Sonraysa Hz. Peygamber (s), Bürde el-Eslemî ve Berâ b. 'Âzib ile beraber Hz. Ali'yi San'a'ya yollamıştı. Hicretin onuncu yılındaysa Yemen'deki kabileler elçiler göndererek birer birer İslam'a girmişti. (Muhammed Yahya el-Haddâd, **et-Târîhu'l-'Âm li'l-Yemen: et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve's-Sekâfî münzü Bidâyeti Târîhi'l-Yemeni'l-Kadîm ve hattâ el-'Asri'r-Râhin**, el-Cumhûriyyetü'l-Yemeniyye Vizâretü's-Sekâfe, San'a, 2010, c. 2, s. 17-19)

[89] Bkz.: Abdurrahman Abdülvahid eş-Şücâ', **Târîhu'l-Yemen fi'l-İslâm fi'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Hicriyyeti'l-Ûlâ**, el-İhsân, San'a, 2013, s. 41-51.

[90] Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 655.

[91] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 69.

[92] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 573.

Yine bu dönemde Yemen'den gelen Becîle, Has'am, Murâd, Zübeyd, Ezd, Devs, Eş'ar, Himyer, Neha', Hemdân ve Kinde gibi birçok kabile Müslüman olmuştur.[93]

Hz. Peygamber (s), Yemen'e çok sayıda atama[94] yapmakla birlikte[95] burayı; San'a, el-Cened ve Hadramevt olmak üzere üç[96] idarî bölgeye ayırmıştır. O, Ebân b. Said b. Âs b. Ümeyye'yi San'a'ya; Muâz b. Cebel'i el-Cened'e; Muhâcir b. Ümeyye el-Mahzûmî'yi de Hadramevt'e vali olarak göndermiştir.[97] Muâz b. Cebel, Yemenlilere Sa'de, San'a ve el-Cened'de cami yapmalarını emretmiştir.[98]

2.2. Razm Olayı

Hz. Peygamber (s) döneminde Yemen'de gerçekleştiği bilinen ilk hadise, Vak'atü'r-Razm'dır. Bedir Savaşı günlerinde meydana gelen[99] bu olayda, Mezhic kabilesinin Murâd kolunun ikamet ettiği Razm adlı yerde, Hemdân ve Murâd kabileleri arasında büyük bir savaş meydana gelmiştir.[100] Çok sayıda insanın öldüğü bu savaş, Hemdânlılar'ın galibiyetiyle sonuçlanmıştır. Ferve b. Müseyk el-Murâdî, Müslüman olmak için geldiğinde, Hz. Peygamber (s) ona bu savaştaki yenilgileri sebebiyle üzülüp üzülmediğini sormuştu. Ferve, kavmi bozguna uğrayan her birey gibi kendisinin de

[93] Bkz.: Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 23-124.
[94] Hz. Peygamber'in (s) Yemen'e atadığı bazı isimler ve görev yaptıkları yerler şunlardır: Bâzân: Yemen'in tamamına; Bâzân'ın ölümünden sonra Şehr b. Bâzân: San'a'ya; Muhâcir b. Ebî Ümeyye: Kinde ve es-Sadef'e; Ziyad b. Lebîd el-Beyâzî el-Ensârî: Hadramevt'e; Ebû Musa el-Eş'arî: Zebîd, Aden, Rima' ve sahil bölgesine; Muâz b. Cebel: el-Cened'e; Ebû Süfyân: Necrân'a; Halid b. Said b. Ebî'l-Âs b. Ümeyye: Şehr b. Bâzân'ın katlinden sonra San'a'ya; Hz. Ali: el-Ahmâs'a. (İbn Hazm, **Cevâmi'**, s. 120-121)
[95] Hz. Peygamber (s), buraya atadığı kişilere cizye ve zekâtla ilgili hüküm bildiren çok sayıda mektup göndermiştir. (Bkz. Belâzurî, **Fütûh**, s. 75-83)
[96] el-Cenedî, Tihâme bölgesinde bulunan Ak Mihlâfı'nı da bu üç bölgeye dahil ederek Hz. Peygamber'in (s) Yemen'i San'a, el-Cened, Hadramevt ve Tihâme olmak üzere dört bölgeye ayırdığı görüşündedir. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 161)
[97] el-Yemânî, **Behce**, s. 19.
[98] Muâz b. Cebel, Sa'de şehrine vardığında halka bir mescid yaptırmıştı. Sa'de'den San'a'ya geldiğindeyse insanlar etrafında toplanmıştı. Muâz, onlara Hz. Peygamber'in (s) mektubunu göstererek Bâzân'ın bahçesinde bir mescid (Câmiu'l-Kebîr) yapılmasına öncülük etmişti. O, San'a'dan ayrıldıktan sonra Cemâziyelevvel ayının sonu veya Recep ayının başında el-Cened'e giderek bir mescidin (Mescidü'l-Cened) de burada yapılmasını sağlamıştı. Recep ayında mescidin inşası bitince burada ilk Cuma namazı kılınmıştı. (el-Haddâd, **et-Târîhu'l-'Âm li'l-Yemen**, c. 2, s. 17)
[99] Bu hadisenin İslam'dan az bir süre önce olduğu da rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 134)
[100] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 42.

üzüntü duyduğunu belirtince, Hz. Peygamber (s), bu savaşın İslam için hayırlı sonuçları olduğunu buyurmuştu.[101]

2.3. Esved el-Ansî İsyanı

Hz. Peygamber (s) hayattayken Yemen'de Esved el-Ansî önderliğinde bir irtidat hadisesi gerçekleşmiştir.[102] Çevresindeki insanlara el çabukluğuyla bazı oyunlar sergileyen Esved, peygamberliğini ilan ederek İslam'da ilk irtidat hareketini başlatmıştır.[103]

Esved el-Ansî, veda haccından sonra Hz. Peygamber'in (s) hastalanmasını fırsat bilerek Necrân'ı ele geçirmişti. Necrânlılar ise Hz. Peygamber'in (s) burada görevlendirdiği Amr b. Hazm ve Halid b. Said b. el-Âs'ı şehirden çıkartmıştı. Esved, Ferve b. Müseyk'in valiliğini yaptığı Murâd kabilesinin idaresine hâkim olduktan sonra[104] San'a'yı istilâ etmek için harekete geçti. Hz. Peygamber'in (s) San'a valisi Şehr b. Bâzân, Esved'e karşı şehri yirmi beş gün boyunca savundu. Fakat yapılan savaşta yenilgiye uğrayarak öldürüldü. Böylece Esved'in Yemen'deki hâkimiyeti hızla yayılmaya başladı.[105]

Bu hadiseler üzerine Ferve b. Müseyk, Hz. Peygamber'e (s) durumu anlatan bir mektup gönderdi.[106] Buna karşılık Hz. Peygamber (s), Cerîr b. Abdullah el-Becelî vasıtasıyla Esved'i İslam'a davet etti.[107] Teklifi kabul etmeyen Esved, San'a'yı ele geçirdikten sonra Şehr b. Bâzân'ın karısı Merzubâne'yi[108] zorla nikâhına aldı.[109] Esved, Ebnâya karşı oldukça sert politika güdüyordu.[110] Bu sırada Muâz b. Cebel, ondan kaçarak Me'rib'de bulunan Ebû Musa el-Eş'arî'nin yanına gitti. Kendilerini

---

[101] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 135-136.
[102] Esved el-Ansî, Mezhic'in Ans koluna mensup olup asıl adı 'Abhele b. Ka'b b. 'Avf'tır. Rivayete göre ona siyah tenli olması sebebiyle Esved (siyah); maharetli bir eşeğe sahip olması veya yüzüne örtü örtmesi sebebiyle de Zû'l-Hımâr denilirdi. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 109)
[103] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr (630/1233), **el-Kâmil fi't-Târîh**, Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. 2, s. 197.
[104] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 197.
[105] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 229.
[106] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 185.
[107] Belâzurî, **Fütûh**, s. 109.
[108] Merzubâne'nin Şehr b. Bâzân'ın annesi olduğu da rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 236)
[109] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 229.
[110] Belâzurî, **Fütûh**, s. 110.

emniyete almak için Muâz, Kinde'nin es-Sekûn; Ebû Musa'ysa, es-Sekâsik koluna sığındı. Muâz, es-Sekûn'dan Ramle adında bir kadınla evlenerek kabileyi kendi tarafına çekti. Destekçiler bulan Muâz, Hz. Peygamber'in (s), Esved'e karşı savaşmayı emreden mektubunu alınca ivedilikle harekete geçti.[111] Çünkü Esved, Hadramevt'ten Tâif'e; Bahreyn'den Aden'e uzanan bölgeyi hâkimiyet altına almıştı.[112]

Rivayete göre Hz. Peygamber (s), Ebnâdan olan Cuşeyş ed-Deylemî, Fîrûz ed-Deylemî ve Dâdeveyh'e Ezd kabilesinden olan Veber b. Yuhannes vasıtasıyla mektuplar göndermişti. Bu mektuplarda, Esved'i savaş veya suikast yoluyla öldürmelerini ve Yemen'de dinden dönmeyen Müslümanlarla haberleşmelerini emrediliyordu.[113] Bunun üzerine Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh ilk olarak Kays b. Mekşûh'u kendi taraflarına çektiler. Kays'ın Müslümanların tarafında yer aldığını öğrenen Esved, onu yanına çağırıp öldürmekle tehdit etti. Kays, Esved'e onun tarafında olduğunu söyledi. Çünkü onun güvenini kazanmak istiyordu. Ancak o; Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh'in yanına giderek olan biteni haber vermişti. Bunu duyan Esved, onları öldürmekle tehdit etti. Bu kişiler, can güvenliklerinden endişe ettikleri için Esved'den özür dilediler. Diğer taraftan da onu öldürmeye yönelik gizli planlar yapmaya devam ettiler. Esved'in onlara yönelik şüpheleriyse sürüyordu. İşte tam bu sırada Cuşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh'e Zû'l-Kilâ' ve Zû Zuleym gibi birçok kabileden Esved'in öldürülmesine destek vereceklerine yönelik mektuplar gelmeye başladı. Mektupları alan bu üç kişi, onlara hazırlıkların henüz tamamlanmadığını, bundan dolayı hemen hareket etmemelerini ifade eden mektuplar yazdılar. Bu sırada Hz. Peygamber'in (s) Necrânlılar'a hitaben yazmış olduğu mektup, şehrin sakinlerinin tekrar Müslümanların tarafına geçmelerini sağlamıştı. Mektupların haberini alan Esved, sonunun yaklaştığını anlamıştı.[114]

---

[111] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 230-231.

[112] Esved, Amr b. Ma'dîkerib'i Mezhic kabilesine halife olarak tayin etmişti. Ayrıca kabilenin askerî yönetimini Kays b. Mekşûh'a vermiş olup Ebnânın yönetiminiyse Fîrûz ve Dâdeveyh'e bırakmıştı. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 230; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 197; Makrizî, **İmtâ'**, c. 14, s. 526-527)

[113] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 231; Başka bir rivayete göre Hz. Peygamber (s), Kays b. Mekşûh'a Esved'i öldürme görevini verdi. Kays, Esved'in güvenini kazandıktan sonra San'a'ya Hemdân ve Mezhic kabileleriyle beraber girmiş; onu öldürmek için ittifaklar kurmaya başlamıştı. O, ilk olarak Dâdeveyh'le anlaşarak Ebnânın ve Bâb b. Zî'l-Cirre el-Himyerî'yle anlaşarak Himyerîlerin desteğini aldı. O, Ebnâdan olan Fîrûz ed-Deylemî'yle beraber hareket ediyordu. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 110-111)

[114] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 231-232

Esved'e karşı kurulan bu ittifak, sonuç vermeye başlamıştı. Özellikle liderleri öldürülen Ebnâ, Esved'den intikam almak istiyordu. Bundan dolayı onlar, kocası öldürülen ve Esved'in karısı olmaya mecbur edilen Merzubâne'nin[115] yardımını almaya karar verdiler. Ebnâ, Esved'e karşı büyük bir kin besleyen Merzubâne'ye haberleşmek için bir adam gönderdi. Böylece Merzubâne'nin içeriden desteğini alan Kays b. Mekşûh ve Fîrûz, Esved'i odasına gizlice girerek uyku esnasında öldürdü.[116] Hz. Peygamber (s) de Esved'in katlini vefatından kısa bir süre önce öğrendi.[117]

3. Râşid Halifeler Döneminde Yemen

3.1. Hz. Ebû Bekr Dönemi

Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de ridde hadiseleri sebebiyle Hz. Peygamber'in (s) atadığı valiler görevlerini yerine getirememişti. San'a'da Ebân b. Saîd, Ya'lâ b. Ümeyye'yi; el-Cened'de Muâz b. Cebel, Abdullah b. Ebî Rabî'a'yı; Hadramevt'te Muhâcir b. Ümeyye; İkrime b. Ebî Cehl'i yerine bırakmıştır. Hz. Ebû Bekr de Ya'lâ'yı San'a'ya; Abdullah b. Ebî Rabî'a'yı el-Cened'e vali olarak tayin etmiştir. Fakat Hadramevt'teki isyanın bastırılması geciktiği için buraya vali tayin edememiştir.[118]

Hz. Ebû Bekr, ridde hadiselerinden sonra Yemenlilerin de içinde bulunduğu Arapları mektuplarla cihada davet etmişti. Bu mektupları alan Yemenliler, cihada katılmak üzere halifenin huzuruna gelmişlerdi. Örneğin o, Enes b. Mâlik'i böyle bir mektupla Yemen'e göndermişti. Enes, Medine'ye döndüğünde Yemenlilerin cihat davetini içten bir şekilde kabul ettiklerini halifeye haber vermişti.[119]

3.1.1. Ridde Hadiseleri

Hz. Ebû Bekr, hilafete geçtiğinde tüm yarımadada olduğu gibi Yemen'de de dinden dönme hadiseleri başlamıştı. Fakat bu isyanlara Yemenlilerin tamamı

[115] Onun isminin Âzâd olduğu rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 232)
[116] Belâzurî, **Fütûh**, s. 110.
[117] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 236; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe**, c. 4, s. 353.
[118] el-Yemânî, **Behce**, s. 19.
[119] el-Vâkıdî, **Fütûh**, c. 1, s. 6.

katılmamıştı.[120] Örneğin Necrânlılar Hz. Peygamber'in (s) vefatını haber aldıklarında yönetime karşı ayaklanmamışlardı. Onlar, Hz. Ebû Bekr'e bir heyet göndererek halifeye bağlılıklarını bildirmişti.[121]

Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de ridde hadiselerinin Tihâme, San'a ve Hadramevt bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

3.1.1.1. Tihâme

Hz. Ebû Bekr, hilafete geçtiğinde Yemen'in Tihâme bölgesinde ilk irtidat edenler Ak kabilesi mensupları olmuştur. Aklılar, Eş'ar kabilesiyle birleşerek bölgenin sahil kısmında yer alan el-A'lâb'ı ele geçirmişti. Hz. Ebû Bekr, Tahir b. Ebî Hâle'ye yazmış olduğu mektupta onlarla savaşmasını istiyordu. Bunun üzerine Ak ve Eş'ar kabilesine âmil olarak atanan Tahir b. Ebî Hâle, Mesrûk ve Ak'tan irtidat etmeyen Müslümanlarla bir araya gelerek, el-A'lâb'da mürtedleri bozguna uğrattı. Ayrıca Hz. Ebû Bekr, Cerîr b. Abdullah'ı Becîle kabilesine göndererek Has'am kabilesinden olup irtidat edenlere karşı savaşmasını emretti. Cerîr, emri yerine getirirken Becîle kabilesinin büyük çoğunluğu ona destek verdi.[122]

3.1.1.2 San'a

Hz. Peygamber (s), vefat etmeden önce Esved el-Ansî'nin liderliğinde çıkan isyan sonucunda San'a, Müslümanların yönetiminden ayrılmıştı. Buradaki isyan Esved'in öldürülmesiyle bastırılmıştı. Fakat Esved'in askerleri hala San'a çevresinde bulunuyordu. Esved'i Ebnâyla iş birliği yaparak öldüren Kays b. Mekşûh, Hz. Ebû Bekr'in Firûz ed-Deylemî'yi komutan tayin etmesine kızarak, San'a'da bir isyan çıkarmıştır. Onun hedefinde önceden Esved'e karşı işbirliği yapmış olduğu Ebnâ vardı. Kays, kabilelere yazdığı mektuplarda, Ebnânın reislerini öldürüp onları Yemen'den çıkarmak istediğini bildiriyordu. Ayrıca o, Esved el-Ansî'den kalan mağlup askerlerle Ebnâyı Yemen'den atmak üzere anlaşma yaptı. Onun ilk hedefi, Esved'i öldüren Ebnânın liderleri Cüşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh'di. San'a'da Kays'ın Ebnâya karşı

[120] Bkz.: Bu tez, s. 77 (362 nolu dipnot).
[121] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 321.
[122] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 320-323; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 227.

ittifaklar kurduğu haberleri yayılmaya başlamıştı. Fakat Cüşeyş, Fîrûz ve Dâdeveyh; Esved'e karşı birlikte mücadele ettikleri Kays'tan şüphe etmemişlerdi. Çünkü Kays, onlarla görüşerek güvenlerini kazanmıştı. Fakat görüşmeden bir gün sonra Kays, bir suikast tertip ederek Dâdeveyh'i öldürmüştü. Son anda Kays'ın kendilerini öldüreceğinin haberini alan Fîruz ve Cüşeyş ise kaçmıştı. Onlar, birlikte Fîrûz'un dayılarının bulunduğu Havlân Dağı'na doğru yöneldiler.[123]

San'a'da halk, Esved'in askerleriyle birlikte Kays'ın etrafında toplanmaya başlamıştı. Fîrûz da Kays'a karşı ittifaklar kurmaya çalışıyordu. O, Hz. Ebû Bekr'e mektup yazarak Kays'ın yaptıklarını haber verdi. Kays, Ebnâda olup Fîrûz'u desteklemeyenlerin ailelerine emân vermişti. Fîruz'u destekleyen kişilerin ailelerini ise deniz ve karayoluyla sürgün edilecekler olarak ikiye ayırmıştı. O, Ebnâdan bu iki gruba 'ülkenize gidin' demişti. Kays, deniz yoluyla gidecek olanları Aden limanı üzerinden göndermeyi planlıyordu. Böylece Ebnânın sürgünü başlamıştı. Fakat Ebnâ, buna karşı koymaya kararlıydı. Bundan dolayı Kays'tan kurtulmak için dayılarına sığınan Fîrûz, onu engellemek için yardım topluyordu. O, Ak kabilesi başta olmak üzere birçok kabileden yardım alarak Kays'ı San'a yakınlarında gerçekleşen şiddetli bir savaşta mağlup etmişti. Böylece Ebnânın Yemen'den sürgününü durdurmuştu. Kays ve Esved'in askerleri bu mağlubiyet sonunda Necrân ve San'a arasındaki bölgeye dağılmışlardı. Hz. Ebû Bekr'in görevlendirdiği Muhâcir b. Ebî Ümeyye, Mekke'den, Tâif'ten ve Becîle kabilesinden topladığı bir orduyla Necrân'a gitmişti. Burada Ferve b. Müseyk de kendisine katılmıştı. O, Amr b. Ma'dikerib adlı isyancıyı ve Kays b. Mekşûh'u esir alarak Hz. Ebû Bekr'in yanına gönderdi. Hz. Ebû Bekr'in yanına giden Kays, Dâdeveyh'in katliyle suçlanıyordu. Fakat o, suçluluğu ispatlanamadığı için serbest bırakılmıştı. Muhâcir b. Ebî Ümeyye ise Necrân'dan çıktığında karşısına çıkan Esved'in askerlerini bozguna uğratarak San'a'ya girmişti.[124]

[123] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-324.
[124] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 324-329.

3.1.1.3. Hadramevt

Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'deki bir diğer isyan, Hadremevt bölgesinde gerçekleşmiştir. Hz. Peygamber (s) zamanında Ziyad b. Lebîd, Hadramevt'in; Ukâşe b. Ebî Ümeyye Kinde'nin es-Sekâsik ve es-Sekûn kollarının âmilliğini yürütüyordu. Hz. Peygamber (s), vefat etmeden önce Muhâcir b. Ebî Ümeyye'yi Kinde kabilesine âmil olarak görevlendirmişti. Fakat Muhâcir, Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra hastalığı sebebiyle Hadramevt'e gidememişti. Bunun üzerine o, bölgede bulunan Ziyad b. Lebîd'i mektupla yerine vekil olarak tayin etmişti. O, iyileştikten sonra Hz. Ebû Bekr tarafından Yemen'deki isyanları bastırmak üzere gönderilmişti.[125]

Muhâcir, önce Medine'den çıkıp Mekke üzerinden San'a'ya; buradan da Hadramevt'e doğru yola çıkmıştı. Çünkü Ziyad ve Ukkâşe, onun gelişini bekledikleri için Kinde kabilesinin isyanına müdahale etmekte gecikmişlerdi. Önceden Esved el-Ansî'ye tabi olmuş olan Hadramevt'te yaşayan Kindelilerin bu isyanlarının temelinde ekonomik sebepler yatıyordu. Zira Hz. Peygamber (s), Hadramevt bölgesinde toplanan zekâtları bölgedeki kabileler arasında dağıtıyordu. O, Kindelilerin zekâtının bir bölümünü Hadramevtlilere; Hadramevtlilerin zekâtının bir bölümünü de Kinde'nin es-Sekûn koluna verilmesini emretmişti.[126]

Hadramevt ve Kinde kabileleri arasında zekât mallarının paylaşımı hususunda bazı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. İhtilafı çözmek için Ziyad b. Lebîd, devreye girdiğinde Hadramevtliler, onu Kinde'yi kollamakla suçlamışlardı. Buna karşılık Ziyad, Muhâcir b. Ebî Ümeyye gelinceye kadar sabretmelerini tavsiye ederek durumu yatıştırmıştı. Ziyad, zekât toplamaya devam ediyordu. O, Kinde kabilesinin kollarından biri olan Amr b. Muâviyeoğulları'na zekât toplamak için gitmişti. Bu sırada Şeytân b. Hucr, kardeşi Addâ'nın devesini kendi malının zekâtı olarak Ziyad'a vermişti. Bunun üzerine Addâ, devesini geri istemiş; fakat durumdan kuşkulanan Ziyad, bunu kabul etmemişti. Deve sebebiyle iki taraf arasında tartışmalar başlamıştı. Nihayetinde tartışmalar büyüyerek iki taraf arasında kılıçlar çekilmişti. Amr b. Muâviyeoğulları, Ziyad'a karşı çıkarken Hadramevtliler ve Kinde'nin es-Sekûn kolu

[125] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 330-331.
[126] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 331.

Ziyad'ın tarafında yer almıştı. Ziyad, Amr b. Muâviyeoğulları'na mensup olan bazı kimseleri esir olarak ele geçirmişti. Bundan dolayı isyancılar, savaşmakta acele etmiyorlardı. Onlar, esirlerinin serbest bırakılmasını istiyorlardı. Fakat Ziyad, gece vakti bir baskın yaparak onları bozguna uğratmıştı. Bu hadise üzerine olaylar iyice büyümüştü. Ziyad'ın elinden kurtulan esirler, onun aleyhinde propaganda yürütüyorlardı. Böylece büyük bir grup Ziyad'a karşı savaşmak için bir araya gelmişti. Toplananlar arasında Eş'as b. Kays da vardı. Amr b. Muâviyeoğulları'na Hârise b. Muâviyeoğulları da destek veriyordu. Böylece Kinde'nin Muâviyeoğulları, topluca zekâtı vermeyerek Ziyad'a karşı gelmişlerdi.[127]

Ziyad, Kinde'nin es-Sekâsik ve es-Sekûn kolları içerisinden bazı grupların Muâviyeoğulları'na katıldıklarını öğrenince gece yarısı bir baskın düzenlemişti. O, Amr b. Muâviyeoğulları'na beş koldan düzenlediği bu saldırıyla onları mağlup etmişti. Muhâcir'in Hadramevt'e gelmek üzere birliğiyle beraber yolda olduğunu bilen Ziyad, ona bir mektup yazarak acele etmesini istemişti. Muhâcir, ordusunun başına İkrime b. Ebî Cehl'i vekil tayin ederek alelacele yola çıkmıştı. O, Ziyad'ın yanına gelerek Kinde kabilesinin yaşadığı yere gitmişti. Eş'as b. Kays'ın liderliğini yaptığı Kindelilerle Mahcerü'z-Zürkân adlı yerde yapmış olduğu savaşta galip gelmişti. Savaştan sağ kurtulan Kindeliler ise Nüceyr adlı kaleye sığınmıştı. Bunun üzerine Muhâcir, gelen İkrime'nin desteğini alarak Nüceyr kalesini kuşatmıştı.[128] Kindeliler, kuşatmaya fazla dayanamamışlar; nihayetinde kale Müslümanlar tarafından ele geçirilmişti. Bastırılan bu isyan sonucunda Hz. Ebû Bekr'in huzuruna getirilen Eş'as b. Kays, tekrar Müslüman olarak Irak bölgesindeki fetihlere katılmıştı.[129]

3.2. Hz. Ömer Dönemi

Hz. Ömer döneminde Müslümanlar, Şâm ve Irak bölgelerinde büyük bir fetih hareketine girişmişlerdi. Hz. Ömer, Müslümanların bölgede kalıcı olmasını istiyordu. Bundan dolayı garnizon kentler kurmuştu. Onun döneminde kuzeydeki fetihlere ve bu garnizon şehirlere Yemen'den büyük bir göç meydana gelmişti.[130] Örneğin Cisr

[127] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 331-334.
[128] İkrime'nin geldiğinde Muhâcir'in kaleyi fethettiği de rivayet edilir. (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 336)
[129] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 334-339.
[130] Bkz.: Bu tez, s. 71-83.

Savaşı'nda Müslümanlar yenilgiye uğradığında Yemen'den gelen Becîle kabilesi mensupları Hz. Ömer tarafından bölgeye takviye güç olarak gönderilmişti. Kâdisiye savaşındaysa sadece Eş'as b. Kays'la beraber 1700 Yemenli bulunuyordu.[131]

Hz. Ömer döneminde Yemen'den meydana gelen göç hareketi sadece Müslümanlarla sınırlı değildir. O, Necrân bölgesinde yaşayan Hristiyanları ve az sayıdaki Yahudiyi zorunlu göçe tabi tutmuştur. Sayıları 40.000'e ulaşan ve büyük bir ekonomik güç haline gelen bu Hristiyan grup, Kûfe'ye göç ettirilerek[132] Necrâniyye adı verilen yere iskân edilmiştir. Hz. Ömer, onları iskân ederken Necrân'daki topraklarını satın almış; Irak ve Şâm'daki valilerine Necrânlı Hristiyanlara bolca verimli araziler vermesini emretmiştir. Onlar, Hz. Ali döneminde Necrân'a dönme isteklerini halifeye bildirmişlerse de bu talepleri halife tarafından kabul edilmemiştir.[133]

Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekr'in San'a ve el-Cened'e atadığı valilerini görevinde bırakmıştı. Fakat Ya'lâ hakkında kendisine bir şikâyet gelince bu valiyi San'a'daki görevinden alarak Muğîra b. Şu'be'yi vali olarak atamıştı.[134] Rivayete göre Ya'lâ'nın kardeşi veya ailesinden bir kişi 12.000 dirhem fiyata satın aldığı atın parasını ödememişti. Bunun üzerine satıcı, Hz. Ömer'e gitmiş ve şikâyette bulunmuştu. Fakat davasında haklı bulunmamıştı.[135] Ya'lâ'nın Hz. Ömer'e şikâyet edilmesinin ikinci

[131] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 471, 563.
[132] Bir rivayete göre Hristiyanların Necrân'dan çıkarılması, Hz. Peygamber'in (s) vefat etmeden önceki emridir. Çünkü Hz. Peygamber'in (s) 'Arap toprağında İslam'ın yanında ikinci bir din olmayacaktır' dediği nakledilmektedir. Başka bir rivayete göreyse, bölgede Hristiyanların sayısının artması ve tefecilikle uğraşmaları sebebiyle birbirleri arasında ihtilaflar meydana gelmeye başladı. Bunun üzerine onlar, Hz. Ömer'den kendilerini başka bir yere iskân etmesini istemişlerdi. Hz. Ömer de bu isteği fırsat bilerek onları göç ettirmişti. (Belâzurî, **Fütûh**, s. 73-74) el-Bekrî, burada yaşayan Hristiyanların İslam'a girdikten sonra dinden döndüklerini, bundan dolayı Hz. Ömer'in onlara 'Siz Müslüman olduğunuzu iddia ettiniz. Sonra irtidat ettiniz. Sizden kim tevbe eder ve halini düzeltirse, irtidadı yüzünden zarar görmeyecektir. İslam'a dönmeyi reddeden ve Hristiyanlık konusunda ısrar edenlere gelince, Necrân'daki korumam Ramazan'ın yirmisinden sonra onlardan kalkacaktır.' yazdığını nakletmektedir. (el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 660)
[133] Belâzurî, **Fütûh**, s.74.
[134] el-Yemânî, **Behce**, s. 20.
[135] Başka bir rivayete göre Ya'lâ'nın kardeşi Abdurrahman b. Münye, Yemenli bir adamdan yüz genç deve karşılığında bir dişi at satın almıştı. Fakat satıcı bir süre sonra bu satıştan pişman olarak vazgeçmek istemişti. Bundan dolayı da Hz. Ömer'in yanına gelerek Ya'lâ ve kardeşi Abdurrahman'ın atını gasp ettiklerini iddia etmişti. Anlatılanları dinleyen halife, bir mektup göndererek Ya'lâ'yı yanına çağırdı. Ya'lâ, Yemen'den gelip durumu anlatınca Hz. Ömer, şöyle dedi: "Bir at, bu kadar para ediyor mu? Bu hadiseden önce ben bir atın anlattığın kadar yüksek bir değere sahip olduğunu bilmiyordum. Biz her kırk koyundan bir koyun zekât olarak alıyoruz. Fakat attan herhangi bir zekât almıyoruz. O zaman her

sebebi, kısasla ilgili gerçekleşen bir anlaşmazlıktır. Rivayete göre San‘a’nın batısında Himyerîlere ait yer olan Hafâş’ta bir erkek çocuğu öldürülmüştü. Çocuğun babası Ya‘lâ’ya gelerek kısas istemişti. Bunun üzerine Ya‘lâ, ölen çocuğun babasının eline kılıç vererek katili öldürmesine hükmetmişti. Kılıcı alan baba, katile birçok kez vurmuş; sonra da adamın öldüğünü zannederek oradan ayrılmıştı. Fakat adam, ağır şekilde yaralanmış olarak akrabaları tarafından bulunup tedavi edilmişti. Katilin ölmediğini öğrenen adam, Ya‘lâ’ya gelerek yeniden kısas istemişti. Ya‘lâ ise kısasa hükmedilen adamın ağır yaralandığını, ancak bunun diyetini ödedikten sonra tekrar kısas yapılabileceğini hükmetmişti. Diyet ödemeye yanaşmayan maktulün babası, Hz. Ömer’e gelerek Ya‘lâ’yı şikâyet etmişti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ya‘lâ’nın Medine’ye gelmesini emretmişti. Hz. Ali, Ya‘lâ’nın verdiği hükümde haklı olduğu hususunda Hz. Ömer’e görüş beyan etmiş; Hz. Ömer de onu haklı bulmuştu. Ya‘lâ, bu davadan sonra Medine’de iki sene kalmıştır. Bu süre içerisindeyse San‘a’da Muğîra b. Şu‘be görev yapmıştır.[136] İki sene sonra Ya‘lâ, tekrar San‘a valiliğine tayin edilmiştir.[137] Mevâlîlerinin San‘a’da bir adamı dövmeleri üzerine Hz. Ömer (s), Ya‘lâ’yı tekrar yanına çağırmıştı. Fakat o yoldayken Hz. Ömer’in vefat ettiğini ve görevinin başına geçmesini emreden mektubu almış ve geri dönmüştür.[138]

3.3. Hz. Osman Dönemi

Hz. Osman’ın on iki yıl boyunca süren hilafeti birinci ve ikinci altı yıl olmak üzere iki döneme ayrılmaktadır. Yaygın kabule göre hilafetinin ilk altı yılında kendisine karşı büyük bir muhalefet yoktur. Fakat ikinci altı yılda Hz. Osman’ın çeşitli icraatları sebebiyle tenkit edildiği görülür.[139] Hz. Osman’a yöneltilen tenkitlerden biri onun eyaletlere gönderdiği valileri kendi akrabalarından (Ümeyyeoğullarından)

---

at için bir dinar zekât al.” (İshak b. Yahya b. Cerîr b. et-Taberî es-San‘ânî (ö. 450/1058), **Târîhu San‘a**, Thk.: Abdullah Muhammed el-Habeşî, Mektebetü’s-Senhânî, San‘a, ty., s. 22)

[136] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 165-166.

[137] el-Yemânî, **Behce**, s. 20.

[138] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 166; Ya‘lâ’nın valiliği döneminde San‘a’da bir çocuğun bir grup insan tarafından öldürülüp cesedinin kuyuya atıldığı, durumun mektupla Hz. Ömer’e bildirilmesi üzerine katle iştirak edenlere kısas uygulandığı aktarılır. Yine bir rivayete göre Ya‘lâ, Hz. Ömer’e ekonomik değeri yüksek olan içerisinde yağ bulunan bir paketi hediye olarak göndermişti. Gelen yağı muhâcir ve ensârdan birçok kişi kullanmıştı. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 167-168)

[139] Bkz.: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dînerverî, **el-İmâme ve’s-Siyâse**, Thk.: Halil Mansûr, Beyrut, 1997, c. 1, s. 28-31.

seçmesidir.[140] Fakat diğer bölgelerin aksine o, Yemen'de Temîm kabilesinden olan San'a valisi Ya'lâ b. Ümeyye'yi[141] ve Mahzûm kabilesinden olan el-Cened valisi Abdullah b. Ebî Rabî'a'yı görevde tutmuştur.[142] Ya'lâ, Hz. Osman'ın evinin kuşatıldığını haber alınca Yemen'den Hz. Osman'a destek vermek üzere yola çıkmıştır.[143] Ancak yoldayken Hz. Osman'ın katlini haber alınca[144] Mekke'ye gitmiştir.[145] O, Cemel Hadisesi'nde Hz. Âişe'nin yanında yer almış olup Yemen'den getirdiği rivayet edilen[146] 600.000 dirhem ve 600 deveyle orduyu teçhiz etmiştir.[147]

3.4. Hz. Ali Dönemi

Bilindiği gibi Arap Yarımadası'nın güneyinde yer alan Yemen bölgesi, Hz. Peygamber (s) döneminde İslam hâkimiyetine girmişti. Bundan dolayı da Rasûlullah (s), Yemenlilere Bâzân'ı vali olarak görevlendirmişti.[148] Fakat bölgedeki İslam hâkimiyeti uzun sürmedi. Çünkü Hz. Peygamber, vefat etmeden önce ve Hz. Ebû Bekr'in hilafeti döneminde Yemen bölgesinde ridde hadiseleri vuku bulmuştu.[149] Bu isyanları bastıran Hz. Ebû Bekr, kuzeye doğru yapılan yeni fetihlerle birlikte

---

[140] Bkz.: Ünal Kılıç, "Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 / 2 (Aralık 2002): 239-260, s. 241-247.

[141] Hz. Osman, Ya'lâ'ya -Yemen'deki valilik görevi esnasında- bölgede üretilen kumaşı, Kâbe'nin üstüne ikinci örtü olarak koymasını emretmiştir. (Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikli, **el-A'lâm**, Dâru'l-İlm, yy., 2002, c. 8, s. 204) Rivayete göre o, Kubâtî kumaşın üstüne Yemen işi kumaş koydurmuştur. (Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziya Muhammed el-Kuraşî el-Ömerî el-Mekkî el-Hanefî Bahaeddin Ebû''l-Bekâ İbnü'z-Ziya (ö. 854/1460), **Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'l-Müşerrefe ve'l-Kabri'ş-Şerîf**, Thk.: 'Alâ' İbrahim - Eymen Nasr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 119)

[142] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 421.

[143] İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbbe**, c. 4, s. 747; el-Cenedî'nin aktadığı rivayete göre Ya'lâ ve el-Cened valisi İbn Ebî Rabî'a Hz. Osman'ın katlini haber aldıklarında, Yemen'de can güvenliklerinin tehlikede olduğunu düşünerek Mekke'ye Hz. Âişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın yanına gelmişlerdir. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172)

[144] Onun yoldayken devesinden düşerek kalçasını kırdığı, bunun üzerine hac bittikten sonra Mekke'ye geldiği de rivayet edilir. (Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984, c. 4, s. 586)

[145] Halit Özkan, Ya'lâ b. Ümeyye, **DİA**, c. 43, s. 297.

[146] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 443.

[147] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 451.

[148] Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/104), **Cevâmiu's-Sîra**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 20.

[149] Hz. Ebû Bekr döneminde Yemen'de Kays b. Mekşûh önderliğindeki isyan için bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 223.

yarımadada Arap-İslam birliğini kurmayı başarmıştı.[150] Müslümanların bu birlikteliği Hz. Ebû Bekr'den Hz. Ali zamanına kadar Yemen'de siyasî istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur. Hz. Ali ile Muâviye arasındaki siyasî ve askerî mücadeleyse, devletin tüm bölgelerinde olduğu gibi Yemen'de de hissedilmiştir. Nitekim bu dönemde meydana gelen hadiseler sebebiyle bölgede gerçekleşen Hz. Ali'yle Muâviye arasındaki siyasî çekişme, Yemenliler açısından oldukça sorunlu olmuştur. Aktarılan rivayetlerden bu dönemde toplumun Hz. Ali ve Muâviye taraftarı olarak ikiye ayrıştığı anlaşılmaktadır.[151]

Hz. Ali ile Muâviye arasındaki siyasî kutuplaşmanın odak noktasını teşkil eden Hz. Osman'ın katli meselesiyse, Yemen'deki bu ayrışmanın temelini oluşturmuştur.[152]

---

[150] Bkz.: Elias Shoufany, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", **İSTEM**, Çev.: Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, yıl. 3, sy. 6, 2005, s. 282.

[151] el-Hemdânî, Yemen'de İslam'ın yayılıp taban bulmasında ez-Zibirkân b. Ezlam ve dayısı Hars b. Abdü Külâl'in önemli rolü olduğunu söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 102) Hemdân kabilesine mensup olan Said b. Kays, Muâviye'ye karşı Ali b. Ebî Tâlib'in yanında yer almıştır. Hatta rivayetlerde Hârise b. Bedr'in Hz. Ali tarafından emân almasını sağlayacak kadar Hz. Ali'yle yakınlık kurduğu görülmektedir. Rivayete göre Hârise b. Bedr, yeryüzünde fesad çıkarıp kan döküp mal gasp etmişti. O, Basralıydı. Kureyşlilerin önde gelenleriyle Ali'den eman istemeleri için konuşulduysa da onlar bunu kabul etmediler. Bunun üzerine Said b. Kays el-Hemdâni'ye gelindi. O da Ali'yle konuşarak Hârise için eman aldı. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 37, s. 388-389; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr (ö. 711/1311), **Muhtasaru Târîhi Dımaşk**, Thk.: Rûhiyye en-Nehhâs, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 1402/1982, c. 6, s. 145) Bu rivayet Said'in Hz. Ali'nin önemli bir adamı olduğunu göstermektedir. Fakat kaynaklarda Said b. Kays'ın hayatıyla ilgili Hemdân kabilesine mensubiyeti, Hz. Ali'nin yanında yer alması ve Hârise olayı dışında çok fazla bir malumat bulunmamaktadır.

Said'in Hz. Ali tarafında yer aldığını vurgulayan Hemdânî, ez-Zibirkân b. Ezlam ve Ebû Ma'bed'in ise Muâviye'nin yanında yer aldığını söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 102) Kaynaklarda bu iki kişi hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Fakat Hemdânî'nin Hz. Ali yanlısı Said'i zikrettikten hemen sonra Muâviye taraftarı olarak bu iki kişiyi zikretmesi ve aynı zamanda ez-Zibirkân'ın Yemen'de İslam'ın yayılmasındaki katkılarını ifade etmesi, Yemenliler açısından bu iki kişinin önemli kimseler olduğunu ortaya koymaktadır. Bu isimler aynı zamanda Yemen'de Hz. Ali yanlılarıyla Muâviye taraftarlarının olduğuna ve dolayısıyla Yemen'in bu dönemde siyasal olarak iki kutba ayrıldığına işaret etmektedir. Ubeydullah'ın San'a'da bulunan Hz. Osman ve Muâviye taraftarlarını şehirden kovması ve Büsr'e karşı savaşmada insanların isteksiz olması, bu siyasî bölünmüşlüğü daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

[152] İbn A'sem el-Kûfî'nin aktardığına göre Osman b. Affân'ın Yemen'de bulunan taraftarları Hz. Ali'ye muhalefet ederek ondan berî olduklarını izhâr ettiklerinde Ubeydullah b. Abbas, San'a'da bulunuyordu. Hz. Ali'ye muhalefet eden bu grubu yanına çağırmış ve onlara şöyle demişti: "Ey falancalar! Fesat uğruna içinde bulunduğunuz bu gayret nedir? Siz mi Osman'ın kanını talep ediyorsunuz? Siz ancak sürü olan bir kavimsiniz. Bugünden önce evlerinizden ayrılmazdınız. Baskınların zikrini duydunuz da başlarınızı kaldırdınız ve bize muhalefet mi ediyorsunuz!" Buna karşılık muhaliflerin Hz. Osman'ın yolunda mücadeleden vazgeçmeyeceklerini belirtmeleri üzerine; Ubeydullah onlardan bazı önemli kimseleri hapsetmiştir. Sonunda durum öyle bir hal almıştır ki Yemenliler, mallarının zekâtlarını dahi vermekten ictinab ederek isyan etmişlerdir. (el-Kûfî, **el-Fütûh**, c. 4, s. 229)

Çünkü Hz. Ali'nin Yemen valisi[153] Ubeydullah b. Abbas,[154] San'a'da yaşayan Hz. Osman taraftarı bir grubu şehirden kovmuştu. Buna ek olarak Hz. Ali'nin el-Cened bölgesindeki âmili Said b. Nemrân el-Hemdânî'nin de Hz. Osman yanlılarına aynı siyaseti takip etmesi, onları tahrik etmiş ve bir araya gelerek hilafet görevinin Muâviye'ye geçtiğini iddia etmelerine neden olmuştu. Durumdan endişelenen Ubeydullah ve Said, Hz. Ali'ye olup biteni anlatan birer mektup yazmıştı. Bunun üzerine Hz. Ali, Cebr b. Nevf Ebû'l-Veddâk[155] aracılığıyla kendilerine yardım edemeyeceğini bildiren mektubu gönderdi. Ubeydullah ve Said, mektubu getiren Ebû'l-Veddâk'tan Hz. Ali'nin Yezîd b. Kays el-Erhabî komutasında büyük bir orduyu gönderdiğine yönelik asılsız bir haber yaymasını istedi. Ebû'l-Veddâk da söz konusu haberi yaydı. Hz. Osman taraftarları bunu duyduklarında, Muâviye'ye kendilerine yardım edecek bir emir göndermezse, Hz. Ali'ye biat etmek zorunda kalacaklarını bildiren bir mektup yazdılar.[156] Muâviye de bunun üzerine Büsr b. Ertât'ı hicrî 40[157]

---

[153] İbn Hayyât, **Târîh**, s. 198; Belâzurî, **Ensâb**, c. 4, s. 58; Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 536; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (ö. 354/965), **es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**, el-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1417/1996, c. 2, s. 550; Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî (ö. 463/1071), **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992, c. 3, s. 9; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 37, s. 477; Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), **el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992, c. 5, s. 137; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr (630/1233), **el-Kâmil fi't-Târîh**, Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, c. 2, s. 699; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989, c. 3, s. 421; Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), **Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yân**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 1434/2013, c. 6, s. 407; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), **Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993, c. 3, s. 607; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (ö. 748/1348), **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Müessesetü'r-Risâle, yy., 1985, c. 1, s. 284; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2003, c. 10, s. 647; el-Yemânî, **Behcet**, s. 20.

[154] Hz. Ali'nin amcasının oğlu olan Ubeydullah, Sıffin Savaşı zamanında Yemen'e vali olarak atanmıştır. (İbn Abdilber, **el-İstî'âb**, c. 1, s. 159) O, Yemen'de kırk ay kalmıştır. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172)

[155] Hemdân kabilesine mensuptur. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 301)

[156] Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453.

[157] Buhârî, Büsr'ün Yemen'e 37 yılında gittiğini nakletmektedir. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî Buhârî, **et-Târîhu'l-Evsat**, Thk.: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-Va'y, Haleb, 1397/1977, c. 1, s. 86) Hz. Ali'nin Büsr'ün Yemen'de kendi taraftarlarına yönelik gerçekleştirdiği katliamdan hicrî 40 yılında haberdar olduğu rivayet edilmektedir. (İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550) Bu rivayet göz önünde bulundurulduğunda Büsr'ün Yemen'e gidiş tarihinin hicrî 39 veya 40 yılında olduğu düşünülebilir.

yılında[158] tahkim hadisesinden sonra[159] Medîne, Mekke ve Yemen'e Hz. Ali'ye itaat eden kişileri katletmek üzere[160] göndermiştir.[161] Rivayetten de anlaşıldığı üzere Emevîlerin Yemen'de ilk vazifelendirdikleri kişi, Büsr b. Ertât olmuştur. Büsr'ün rivayetlerde geçen zalimane politikaları ve Emevîlerin Yemen hâkimiyetini ilk tesis eden kişi olması, onun sahabî olup olmadığı hususunda bazı tartışmaları doğurmuştur.[162]

Büsr b. Ertât, Hz. Ali'ye karşı Sıffin Savaşı'nda Muâviye'nin ordusunda yer almıştır.[163] Savaştan sonra Muâviye tarafından Hz. Ali'nin hâkimiyeti altındaki Yemen'i ele geçirmek için gönderilen Büsr, önce Medine ve Mekke'ye gelmiş[164] ve her iki kentte Hz. Osman'ın katline iştirak ettikleri iddia edilen kişileri öldürmüştür.[165]

---

[158] İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 732.
[159] Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 139; İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 162.
[160] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152.
[161] İbn Hayyât, **Târîh**, s. 200; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453.
[162] Büsr b. Ertât'ın sahabî olmadığını söyleyen birçok rivayet vardır. Muhammed b. Ömer, Büsr'ün Hz. Peygamber'den (s) bir şey duymadığını söylemektedir. Yahya b. Ma'în, Medinelilerin Büsr'ün Hz. Peygamber'den bir hadis işittiğini red ettiklerini, Şamlıların ise Büsr'ün Hz. Peygamber'den duyduğu hadisleri rivayet ettiklerini söyler. Beyhakî ise onun sahabî olduğunun sabit olmadığını söylemektedir. Büsr'ün sahabî olmadığını ileri sürenlerin delili, onun hicretten iki sene sonra doğduğuna yönelik rivayettir. Başka bir rivayete göre o, Hz. Peygamber'in (s) vefatından iki sene önce doğmuştur. Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde rivayete göre Büsr, yalnız 8 yaşındaydı. Buna göre o, Hz. Peygamber'i ya hiç görmemiştir ya da gördüğünü idrak edecek yaşta değildir. Fakat bu iddia, tartışmalıdır. Çünkü hadis kaynaklarında Büsr'ün Hz. Peygamber'den (s) naklettiği söylenen iki hadis bulunmaktadır. Aynı zamanda Hz. Ömer döneminde Büsr'ün Mısır'ın fethinde Amr İbnü'l-Âs'a yardım etmek üzere görevlendirilmesi, yaşının sahabî olmaya yetecek seviyede olduğunu göstermektedir. (Yahya b. Ma'în (ö. 234/848-49), **Târîhu İbn Ma'în**, Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, Mekke, 1979, c. 3, s. 152; İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 287; Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 245/860), **el-Muhabber**, Tsh.: Ilse Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrut, ty., s. 293; Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem (ö. 257/871), **Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy., 1415/1994, s. 289; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî (ö. 365/976), **el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 2, s. 153; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **es-Sünenü's-Sağîr**, Thk.: Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1410/1989, c. 3, s. 402; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410; ez-Zehebî, **Siyer**, c. 3, s. 410; Ebû Abdullah Alâüddin Moğoltay b. Kılıc b. Abdullah el-Bekcerî (ö. 762/1360**), İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl**, Thk.: Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed – Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, el-Fârûku'l-Hadîse, yy., 1422/2001, c. 2, s. 380; Abdülkerim Özaydın, "Büsr b. Ebû Ertât", **DİA**, c. 6, s. 494)
[163] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 293; Dîneverî, **Ahbâr**, s. 167; Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sadefî (ö. 347/958), **Târîhu İbn Yunus el-Mısrî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, c. 1, s. 63; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 145.
[164] Buhârî, **Târîhu'l-Evsat**, c. 1, s. 86; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 453-454.
[165] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152; Büsr, Medine'ye geldiğinde Medine halkı, Benî Süleym'in harresinden korkularından çıkamamışlardı. Şehirde bir ay kalan Büsr'ün Medine ile Mekke arasında Ka'boğullarından bir grubu öldürerek kuyuya attığı iddia edilmektedir. (Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 176; İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 409; ez-Zehebî, **Târîh**, c. 5, 369)

Buradan Yemen'e geçen Büsr, Hz. Ali'nin Yemen valisi Ubeydullah b. Abbas'ın evine saldırmış; fakat kendisini bulamamıştı. Çünkü Ubeydullah, Büsr'ün geldiğini haber alınca yerine kayınpederi Abdullah b. Abdülmedân'ı bırakarak Kûfe'ye kaçmıştı.[166]

el-Cenedî, Ubeydullah'ın Yemen'den ayrılışıyla ilgili süreç hakkında bazı detaylar vermektedir. O, San'a'da dört ay durduktan sonra Büsr'ün geleceği haberi şehre ulaşınca, ahaliyi toplayarak savaşmak için kendisine destek olmalarını isteyen bir hutbe îrad etmişti. Ubeydullah, dokunaklı konuşmasıyla Ebnânın[167] desteğini almayı umuyordu. Çünkü Ebnâ, o zaman insanların önde gelenleriydi. Hutbeyi dinleyen Ebnâdan Fîrûz ed-Deylemî, kendisiyle birlikte Büsr'e karşı savaşmayacaklarını ve başının çaresine bakmasını söylemişti. San'alılardan umduğu desteği bulamayan Ubeydullah da şehri terk ederek Kûfe'deki Hz. Ali'nin yanına gitmiştir.[168]

Bu hadiseden sonra Yemen'e gelen Büsr, Ubeydullah'ın Abdurrahman ve Kusem adındaki iki küçük oğlunu uzun bir bıçakla[169] anneleri Âişe bnt. Abdülmedân'ın karşısında[170] boğazlayarak katletmiştir.[171] Bu hadiseyi ele alan bir diğer rivayete göre Ubeydullah'ın iki oğlu Büsr'e gelerek günahlarının ne olduğunu sormuştur. Büsr ise adamlarına bu iki kardeşi öldürüp Mısra' kapısına çıkarmalarını emretmiştir. Bunun üzerine Abdurrahman ve Kusem ile birlikte Amr b. Erâke[172] de katledilmiştir. el-Cenedî, Ubeydullah'ın öldürülen çocukları olan Abdurrahman'ın on; Kusem'in ise sekiz yaşında olduğunu ve isimlerinin Hasan ve Hüseyin olduğunu

---

166 İbn Hibbân, **es-Sîra**, c. 2, s. 550; Bu olayların Hz. Ali'nin katlinden sonra olduğu rivayet edilmektedir. Buna göre Ubeydullah'ın Kûfe'ye gidişi, Hz. Ali'nin ölüm haberiyle ilgili olabilir. Fakat bu görüş, olay örgüsü göz önünde bulundurulduğunda pek de doğru görünmemektedir. Zira Hz. Ali'nin Yemen'i ele geçiren Büsr'e karşı bir ordu gönderdiği zikredilmektedir. Taberî, bu olayların 40 yılında Tahkîm'den sonra meydana geldiğini nakletmektedir. (Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 139; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 154; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 409)

167 İslam öncesi dönemde Habeşlilere karşı Seyf b. Zî Yezen'in çağrısıyla İran'dan gelen Farslı askerler, Yemen'e yerleşmişlerdi. Bu Farslı askerler, Yemen'de Arap kadınlarla evlenmişlerdi. Bu evlilikten dünyaya gelen kalabalık nesle Ebnâ (oğullar) adı verilmiştir. (Bu konu Ebnâ başlığında daha detaylı ele alınmıştır.)

168 el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.

169 İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 411.

170 Salâhuddin Halil b. Eybek b. Abdullah es-Safedî (764/1363), **el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, Thk.: Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa, Daru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1420/2000, c. 16, s. 345.

171 Belâzurî, **Ensâb**, c. 4, s. 60.

172 Amr b. Erâke, Sakîf kabilesine mensup olup Hz. Peygamber'in ashâbından biridir. (Yakub b. Süfyân el-Fesevî (ö. 277/890), **el-Ma'rife ve't-Târîh**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981, c. 1, s. 226)

rivayet etmektedir.[173] Bu rivayet bize ideolojik bir kurgu çağrışımı yapmaktadır. Hz. Peygamber'in (s) iki torununun isminin Ubeydullah'ın çocuklarına (kanaatimizce Emevî karşıtı Yemenliler tarafından sonradan) verilmesi, Emevî karşıtlığının ve Hz. Ali taraftarlığının Yemen'deki yansımasıdır. Hatta bu hadisenin zaman içerisinde abartılı rivayetlerle süslenerek[174] Yemenlilerin Emevî karşıtlığını sembolize eden bir hal aldığı dahi söylenebilir.

---

[173] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.

[174] Ubeydullah'ın çocuklarının katliyle ilgili hikâye zaman içerisinde daha da abartılı bir hal almıştır. Nitekim Büsr'ün iki çocuğu katlettiği haberi, Hz. Ali'ye ulaşınca buna çok üzülerek Büsr'e şu şekilde beddua ettiği aktarılmaktadır: "*Allah'ım onun dinini al ve onun aklını almadan onu dünyadan çıkarma!*" Bu abartılı rivayete göre Hz. Ali'nin bedduası tutmuş ve Büsr aklını kaybetmiştir. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734; Moğoltay, **İkmâl**, c. 2, s. 379; Zeyneb Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbati'l-Hudûr**, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1312/1894, s. 56)

Kaynaklara göre Büsr, ilerleyen yıllarda akıl sağlığını yitirmiştir. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734; Moğoltay, İkmâl, c. 2, s. 379; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56) Fakat bu durumun Hz. Ali'nin bedduasıyla olduğuna yönelik anlatıya ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Halk arasında zulmeden bir kişinin zor öldüğü ve sonraki süreçte aklını kaybettiğine yönelik yaygın bir inanç vardır. Büsr'ün de akıl sağlığını yitirmesi Ali yanlıları tarafından zalim olarak görülmesi sebebiyle sonraki dönemlerde Hz. Ali'nin bedduasını aldığı yorumlarını doğurmuş olsa gerektir.

Yine rivayete göre Ubeydullah b. Abbas, Muâviye'nin yanına girmişti. Muâviye'nin yanında Büsr vardı. Ubeydullah, Büsr'e iki çocuğunun katili olduğunu söyledi. Büsr de bunu onayladı. Bunun üzerine Ubeydullah kılıç aradı. Büsr, kendi kılıcını ona sununca Ubeydullah, kılıcı almak için davrandı. Tam bu sırada Muâviye erken davranarak kılıcı aldı. Büsr'e yaşlandığını ve aklını kaybettiğini söyleyen Muâviye, Ubeydullah'ın Haşimoğullarından olduğunu hatırlatarak şöyle dedi: *"İki çocuğunu öldürdüğün adama kılıcını veriyorsun. Sen Haşimoğullarının kalbinden gafilsin. Eğer o, imkân bulsa senden önce beni öldürür."* Ubeydullah da Muâviye'nin bu sözünü onayladı. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 734)

Büsr ile ilgili abartılı rivayetler bunlarla sınırlı değildir. Rivayete göre Büsr, Ubeydullah b. Abbas'ın iki oğlunu öldürdüğünde çocukların anneleri Âişe bnt Abdülmedân bu manzara karşısında çılgına dönmüştür. Rivayetlerde Âişe'nin insanların bir araya toplandığı zamanlarda nerede bir topluluk görse onlara ağlayarak şu şiiri inşâd ettiği aktarılmaktadır:

يا من أحس بابني اللذين هما ... كالدرتين تشظى عنهما الصدف

يا من أحس بابني اللذين هما ... سمعي وقلبي فقلبي اليوم مردهف

...

Ey iki oğlumun varlığını hisseden, o ikisi inci gibidir.

Ayrıldı sedef o ikisinden

Ey iki oğlumun varlığını hisseden onlar kulaklarım ve kalbimdir.

Ve kalbim bugün gitti benden

Bütün bu abartılı rivayetlerle birlikte Büsr'ün Yemen'de birtakım sert uygulamalarda bulunduğu bir gerçektir. Nitekim kaynaklarda Büsr'ün Amr b. Ümmü Erâke es-Sekafî'yi, Sıffîn'deyken Hz. Ali'nin ordusunda yer alan Yemen'in Cevf bölgesinde yaşayan Hemdân kabilesine mensup iki yüzden fazla kişiyi, Ebnâdan birçok insanı katlettiği[175] ve beşikteki çocukları boğazladığı[176] anlatılmaktadır. el-Cenedî, Ubeydullah'ın iki oğlunu öldürmemesi için şefaatçi olmak isteyen Ebnâdan

---

...

(Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe (ö. 276/889), **el-Maârif**, Thk.: Servet Ukkâşe, el-Hey'etü'l-Mısriyye, Kahire, 1992, c. 1, s. 122; Belâzurî, **Ensâb**, c. 2, s. 457; Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr el-Bağdadî İbn Ebû Tahir (ö. 280/893), **Belâğâtü'n-Nisâ**, Matbaatü Medraseti valideti Abbas el-Evvel, Kahire, 1326/1908, s. 184; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd (ö. 321/933), **el-İştikâk**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991, s. 116; İbn Yunus, **Târîh**, c. 1, s. 65; el-Mutahhar b. Tahir el-Makdisî (ö. 355/966), **el-Bed' ve't-Târîh**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Saîd, ty., c. 5, s. 230; İbnü'l-Esîr, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 160; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56)

Aktarıma göre bu dizeleri duyan herkesin gözlerinden yaşlar akıyordu. Bir gün bu dizeleri duyan bir Yemenli Büsr'e gitti. Ona yağcılık yaparak iltifatta bulundu. Nihayetinde onun güvenini sağladı. Bir gün Büsr'ün iki küçük oğlunu alarak Evtâs Vadisi'ne getirdi. Burada iki çocuğu katledip kaçtıktan sonra şu şiirleri inşâd etti:

أمّ الصبيّين أو ذاق ابن عبّاس ...فاشرب بكأسيهما ثكلا كما شربت

İç o ikisinin kadehinden ölümü

O iki sabînin annesinin içtiği veya İbn Abbas'ın tattığı gibi

يا بسر بسر بني أرطاة ما طلعت ... شمس النهار ولا غابت عن الناس

خير من الهاشميين اللذين هما ...

Ey Büsr! Ertât'ın oğlu Büsr, doğmadı

Gündüzün güneşi ve kaybolmadı insanlardan

O iki çocuk Haşimîlerden bir hayırdı

...

[Ebû'l-Meâlî Bahaeddin Muhammed b. Hasan İbn Hamdûn (ö. 562/1167), **Kitâbü't-Tezkirati'l-Hamdûniyye**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1417, c. 4, s. 278; Fevvâz, **ed-Dürrü'l-Mensûr**, s. 56; Makdisî'nin tarihinde Hz. Ali'nin Büsr'e karşı Kudâme b. Câriye'yi gönderdiğinde Kureyş'ten bir adamın Evtâs Vadisi'nde Büsr'ün iki çocuğunun olduğu haberi üzerine giderek öldürdüğü ve sonrasında bir şiir inşâd ettiği aktarılır. (el-Makdisî, **el-Bed'**, c. 5, s. 230)]

[175] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152.
[176] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410.

yetmiş iki kişinin Büsr tarafından katledildiğini aktarmaktadır. Ona göre Ubeydullah'ın Büsr'e karşı savaşmak için ikna edemediği bu kişilerin, sonrasında onun tarafından katledilmesi oldukça acımasızcadır.[177]

Yemen'i ele geçiren Büsr'ün Müslüman kadınlara söverek onları pazarda teşhir ettiğine yönelik rivayet[178] de onun bu sert uygulamaları arasında zikredilebilir. Fakat Büsr'ün Yemen'de Müslüman kadınlara karşı iddia edilen bu tutumuyla ilgili kaynaklarda Ebû Zer'e atfedilen bir rivayet bulunması,[179] rivayetin menşei bakımından akılda soru işaretleri oluşturmaktadır. Çünkü bilindiği gibi Şia, Hz. Osman ve Muâviye karşıtlığının sembolü olarak Ebû Zer ismini öne çıkarmaktadır.

İşte tam bu noktada akla şu iki soru gelmektedir: "Böyle bir hadise olduysa bunu görenler, kadınların pazarda teşhir edilmesini neden tek bir cümleyle geçiştirmişlerdir? Böyle bir olayın nasıl olduğuyla ilgili süreç neden anlatılmamaktadır?" Nitekim kaynaklarda Müslüman kadınlara yönelik uygunsuz tavırların Büsr tarafından yapıldığına dair bilgiler olmakla birlikte Büsr'ün Yemen'deki bu faaliyetiyle ilgili hemen hemen hiçbir tasvirin bulunmaması, bu hadiseyi tartışmalı hale getirmektedir. Ayrıca "lisânü'l-Yemen"[180] olarak adlandırılan Hemdânî'nin Büsr'e değinirken[181] bu bilgilere yer vermemesi rivayetin siyasal amaçlarla üretilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

---

[177] el-Cenedî, **Tabakât**, s. 173.

[178] İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 410.

[179] Rivayete göre Ebû Rabâb ve bir arkadaşı Ebû Zer'i namazda dua edip Allah'a sığınırken görmüşlerdir. Ebû Zer, kıyamı, rükuyu ve secdeyi uzatıyordu. Ona neden Allah'a sığındığını sordular. O da bela (sülesâ) ve 'avra gününden Allah'a sığındığını söyledi. Bunun üzerine bu iki şeyin ne olduğunu sordular. Ebû Zer, bela gününü iki grubun karşı karşıya geldiklerinde birbirlerini öldürdükleri gün olduğunu 'avra gününün ise Müslüman kadınlara küfredilen ve baldırlarının açtırıldığı gün olduğunu söyledi. Ebû Zer, 'avra gününde kadınların hangisinin baldır olarak daha büyükse onun satın alındığını söyledi. Allah'ın kendisine bu günü göstermemesini dileyen Ebû Zer, bu iki kişinin bu güne erişeceğini söylemiştir. Ebû Rabâb dedi ki: "Osman öldürüldü. Sonra Muâviye, Büsr b. Ertât'ı Yemen'e gönderdi. O, Müslüman kadınlara sövdü. Kadınlar pazara dikildi." (İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 1, s. 161; Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire, 1423/2002, c. 20, s. 264)

[180] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 10, s. 168; İhsan Nas, "Kütübü Ensâbi'l-Arabiyye", **Mecelletü Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk**, 1994, c. 69/4, s. 627.

[181] Hemdânî, Yemen'deki Muâviye ve Ali yanlıları arasındaki çekişmeyi anlatırken, Ebû Ma'bed ve ez-Zibirkân b. Ezlam'ın Muâviye'yle hareket ettiğini, ayrıca Muâviye'nin Ebû Ma'bed'i Büsr b. Ertât ile birlikte Yemen'e gönderdiğini nakleder. Rivayete göre Ebû Ma'bed, Büsr'ü Hemdân'a götürdü. Ebû Ma'bed ve Büsr; Hz. Ali yanlısı olan Said b. Kays'ın Hemdân'dan olan akrabalarına zarar verdi. Hemdânî, Said b. Kays'ın soyundan gelenlerin şöyle dediğini nakleder: Onların ataları Ali yanlısıydı.

Sonraki dönemlerde uygulamaları hakkında ideolojik tartışmaların yoğunlaştığı Büsr'ün bölgedeki hâkimiyeti çok uzun sürmedi. Çünkü Yemen'i Muâviye'nin elinden geri almak isteyen Hz. Ali, Câriye b. Kudâme es-Sa'dî'yi iki bin; Vehb b. Mes'ûd'u da iki bin kişilik bir orduyla göndermişti. Câriye b. Kudâme, Necrân'a geldiğinde Büsr'e yardım eden Hz. Osman taraftarı bir grubu öldürmüştü. Câriye'nin gelişini haber alan Büsr ve taraftarları kaçmışlardı. Câriye ise onları takip ediyordu. Câriye, Yemen'den Mekke'ye geldiğinde halkı Hz. Ali'ye biata çağırması üzerine insanlar ona halifenin vefat haberini vermişti. Bunun üzerine o da Mekke ve Medinelilerden Hz. Hasan'a biat almıştı. O, Medine'den Şâm taraflarına doğru gittiğinde Büsr taraftarı bir grubu toplayıp yakmış; sonra da Kûfe'ye dönmüştü.[182] Câriye'nin muhalifleri yakma hadisesi bununla sınırlı değildir. O, Yemen'e gelinceye kadar Büsr yanlılarını öldürüp yaktığı için Câriye b. Kudâme Muhrik (Yakıcı) olarak isimlendirilmişti.[183]

Kısa bir süre Yemen'de kalmış olan Büsr, Yemenli Hz. Ali yanlıları için önemli bir isim olmuştur. Onun Yemen'de kurduğu hâkimiyetin ehl-i beytten iki küçük çocuğun katliyle ve Müslüman kadınlara karşı uygunsuz tavırlarla başladığının rivayet edilmesi sonraki dönemlerde Yemen'deki Emevî iktidarına karşı olumsuz algıyı beslemiştir.

4. Emevîler Döneminde Yemen

4.1. Emevîlerin Yemen Valileri

Yemen, devletin merkezine uzak olsa da Emevî tarihinde diğer bölgelere nazaran (özellikle Irak) siyasî istikrara sahip bir yer olarak dikkat çekmektedir. Bu durumda Emevîlerin Yemen'e gönderdiği valilerin etkisi büyüktür. Onların bir kısmının izlediği sert politikalar, Yemen'de istikrarın sağlanmasında etkili olmuştur.

Hemdân, Ali'yle birlikte hareket ediyordu. Bu yüzden Büsr b. Ertât ve Ebû Ma'bed, Yemen'e vardığında Hemdân kabilesinden Said b. Kays'ın ailesinden yetmiş iki kişiyi katletti. Yetmiş iki kişinin katledildiği bu yer, bundan sonra Bâbü'l-Mısra' (باب المصرع cinayet kapısı) olarak adlandırılmıştır. Bu hadiseden sonra Hemdân kabilesiyle birlikte Hz. Ali'nin yanında yer alan Ebnâ, Ali yanlısı görüşlerini terk etti. Ebû Ma'bed ise ölümüne kadar ordunun komutanlığı görevini sürdürdü. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103)

[182] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 412.

[183] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 154.

Bu bağlamda Emevîler dönemi Yemen'ini atanan valiler üzerinden okumak, bölgedeki siyasî hayatın anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Fakat kaynaklarda Yemen bölgesine atanan valilerin isimleri ve görev yerleri hususunda çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Örneğin rivayetlerde 129/746 yılında Hadramevt'te ortaya çıkan İbâdî isyanı anlatılırken İbrahim b. Cebele'nin Hadramevt'te yöneticilik yaptığından bahsedilmektedir.[184] Ancak sair rivayetlerde İbrahim b. Cebele'nin ismi, halifeler veya bölge valileri tarafından atananlar arasında geçmemektedir.

Keza Muâviye'nin, Utbe b. Ebî Süfyân'ı San'a ve el-Cened bölgelerini birleştirerek her ikisine birden vali olarak atadığı nakledilmektedir.[185] Fakat burada da Hadramevt'in durumu ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bahsedilen her iki örnekteki bu karışıklığın sebebi, Emevî döneminde valilerin yerlerine vekiller tayin etmeleridir.[186] Örneğin el-Cenedî, Muâviye'nin San'a'ya Dahhâk b. Fîrûz'u atadığını, fakat el-Cened mihlâfındaki naibinin kim olduğunu bilmediğini söylemektedir.[187] Bu da el-Cened bölgesinde vali vekillerinin görev yaptığını ortaya koymaktadır. Ayrıca Abdülmelik tarafından Yemen genel valiliğine tayin edilen Haccâc'ın; San'a, el-Cened ve Hadramevt bölgelerini kendisine bağlı üç nâib atayarak yönetmeyi uygun bulmuş olması, bu yargıyı destekler niteliktedir.[188] Dolayısıyla merkezden atanan Yemen eyalet valisinin el-Cened ve Hadramevt gibi bölgelere emîr tayin ettiği söylenebilir. Ayrıca Yemen'e atandığı nakledilen Eyyûb b. Yahya es-Sekafî[189] ve Kasım b. Ömer es-Sekafî[190] gibi birçok valinin San'a'da ikamet etmesi, Yemen'in bu şehirden idare edildiğini ve el-Cened ile birlikte Hadramevt'in de buraya bağlı valilikler olduğunu ortaya koymaktadır. İbrahim b. Cebele isminin kaynaklarda Yemen'in valileri arasında geçmemesinin sebebi de bu olsa gerektir. Bu karışıklığın bir diğer nedeni ise değişik

[184] İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384
[185] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 174.
[186] Bkz.: Hakan Temir, **Emevilerde Valilik Kurumu**, (BYLT), Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2013, s. 181.
[187] el-Cenedî, **Tabakât**, s. 175.
[188] Emevîler döneminde Yemen; San'a, el-Cened ve Hadramevt olmak üzere üç idarî bölgeye ayrılarak yönetiliyordu. Nitekim Haccâc, San'a'ya kardeşi Muhammed b. Yusuf'u; el-Cened'e Vâkıd b. Seleme es-Sekafî'yi; Hadramevt'e ise el-Hakem b. Eyyûb es-Sekafî'yi tayin etmişti. (el-Cenedî, **Tabakât**, s. 177)
[189] Muhammed b. Yusuf'un vefatından sonra Haccâc, onu Yemen'e vali olarak tayin etmiştir. (Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84)
[190] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.

nedenlerle Yemen'i terk eden valinin geri dönünceye veya yeni bir vali atanıncaya kadar yerine birini vekil bırakmasıdır. Örneğin Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin 129/746 yılında Hadramevt'i ele geçirdikten sonra İbâdî tabileriyle birlikte San'a'ya doğru yola çıktığı haberini alan San'a valisi Kasım b. Ömer es-Sekafî, isyancıları San'a'nın dışında karşılamak için şehirden çıkarken ed-Dahhâk b. Zeml es-Seksekî'yi yerine vekil tayin etmişti.[191]

Emevî döneminde Yemen'de görev yapan valilerin seçimi konusunda dikkat çeken husus, çoğunlukla Arapların tercih edilmiş olmasıdır. Ayrıca bu dönemde bölgede görev yapan valiler, Emevîlerin genel politikasına uygun olarak çoğunlukla Sakîf kabilesinden seçilmiştir. Bundan dolayı Yemenliler, vali olarak çok fazla tercih edilmemiştir.[192]

Giriş kabilindeki bu başlıkta dikkat çekmek istediğimiz bir başka husus ise Mervân b. Hakem döneminde Emevî devletinin Yemen'e vali göndererememiş olmasıdır. Çünkü bu dönemde Yemen, Abdullah b. Zübeyr'in kontrolü altına girmişti. Abdullah b. Zübeyr ise katline kadar buraya birçok vali atayıp azletmiştir.[193] Onun döneminde 71/690 yılında San'a'da Kudâme b. Münzir el-Hanefî önderliğinde bir Hâricî ayaklanma meydana gelmişti. Vehb b. Münebbih, Hâricîlerle savaşmayı önermişse de insanlar buna yanaşmadı. Bunun üzerine San'alılar, Hâricîlere 100.000 dinar vermek üzere anlaşma yaptı. Bu kadar yüksek bir meblağı ödemekte güçlük çeken halk, San'a'nın çevresindeki bölgede yaşayanlardan yardım almak zorunda kaldı.[194]

Abdullah b. Zübeyr'in kontrolündeki Yemen'i ele geçiren Abdülmelik b. Mervân, Emevî Devleti'ni içinde bulunduğu siyasî krizden çıkarmış ve isyanları

[191] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.
[192] Bkz.: Emevîlerin Yemen Valileri Tablosu (Bu tez, s. 52-53)
[193] Abdullah b. ez-Zübeyr, Yemen'i ele geçirince ed-Dahhâk b. Fîrûz'u Yemen'e vali olarak tayin etmişti. Bir sene sonra ed-Dahhâk'ı azledip yerine Abdullah b. Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd'i atamıştı. Bir sene sonra Abdullah yerini Abdullah b. Ebî Vüdâ'a (وداعة) es-Sehmî'ye bırakmıştı. Bir sene sekiz ay sonra da Abdullah b. ez-Zübeyr onu azlederek kardeşi Ubeyde b. ez-Zübeyr'i göndermişti. Beş ay kadar Yemen'de görev yapan Ubeyde, yerini Kays b. Yezîd es-Sa'dî'ye bırakmıştı. Abdullah, katline kadar Yemen'e dört-beş ay görev yapan valiler gönderip azletmiştir. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 21)
[194] Taberî, **Târîhu San'a**, s. 33.

bastırarak devleti yeniden bir araya getirmeyi başarmıştı.[195] Şüphesiz Abdülmelik'in isyanları bastırıp istikrarı sağlamasında Sakîf kabilesine mensup olan Tâifli Haccâc b. Yusuf'un katkısı büyüktür. Haccâc'ın kendisine has sert yöntemleri ve güvenlikçi politikaları, devletin kuzey eyaletlerinde olduğu gibi Yemen'de de olumlu netice vermişti. O, Benî Cüşem b. Bekr'den Cahder (جحدر) denilen bir adamın Yemen'de yol kestiğine yönelik haber aldığında, valisine bu adamı yakalayarak yol güvenliğini sağlamasını emretmişti. Emri alan Yemen valisi, adamı yakalayıp Haccâc'a göndermiş; Haccâc da onu hapsettirmişti.[196] Rivayetten anlaşılacağı üzere Yemen'de valilik yaptığı tespit edilen isimler ve dönemlerini incelemek, bölgenin siyasî hayatının anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

4.1.1. Osman b. Affân es-Sekafî

Emevîlerin ilk halifesi Muâviye, hilafete gelince Yemen'e vali olarak Osman b. Affân es-Sekafî'yi tayin etmiştir.[197] Osman b. Affân es-Sekafî'nin kimliği ve Yemen'deki faaliyetleriyle ilgili net bilgiler bulunmamakla[198] birlikte onun Hıms'a

[195] Fatih Erkoçoğlu, **Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)**, (BDT), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006, s. 425; Abdülmelik b. Mervân'ın bundan dolayı Emevî tarihinde özel bir yeri vardır. O, el-müessisü's-sânî (devletin ikinci kurucusu) olarak adlandırılmıştır. (Ahmed Şelebî, **Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Harekâtü'l-Fikriyye ve's-Sevriyye Hilâlühâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1984, s. 59)

[196] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 222.

[197] el-Yemânî, **Behcet**, s. 21; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 174.

[198] Onun adının Osman b. Osman es-Sekafî veya Osman b. Ebî'l-'Âs es-Sekafî olduğu tahmin edilmektedir. Osman b. Ebî'l-'Âs'ın Kur'ân'ı iyi bildiği ve bu yüzden Hz. Peygamber tarafından Tâif'e vali olarak görevlendirildiği; Hz. Ömer döneminde ise Umân-Bahreyn valisi olarak görevlendirildiği ve Basra'da vefat ettiği rivayet edilmektedir. Fakat Osman'ın Yemen'e Muâviye tarafından vali olarak gönderildiğine yönelik herhangi bir kayıt bulamadık. Osman b. Osman ismine gelecek olursak Ebû Nu'aym onun Şam'ın San'a vilayetinde emirlik yaptığını ifade etmektedir. Bu rivayeti göz önünde bulundurduğumuzda San'a şehirlerinin müellifler tarafından karıştırıldığı için Osman b. Osman'ın Osman b. Affân es-Sekafî zannedildiği düşünülebilir. (Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. el-Merzübân b. Sâbûr Şâhinşâh el-Beğavî (ö. 317/929), **Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk.: Muhammed el-Emîn b. Muhammed, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt, 1421/2000, c. 4, s. 350; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân (ö. 354/965), **es-Sikât**, Dâiratü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1973, c. 3, s. 262; el-Makdisî, **el-Bed'**, c. 5, s. 183; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsbehânî (ö. 430/1038), **Ma'rifetü's-Sahâbe**, Thk.: Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1419/1998, c. 4, s. 965; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe**, c. 3, s. 480; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 123)

yerleştiği[199] ve sahabî olduğu tahmin edilmektedir.[200] Bunun dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.2. Utbe b. Ebî Süfyân

Osman b. Affân es-Sekafî'den sonra Muâviye'nin Yemen'e atadığı ikinci vali kardeşi Utbe b. Ebî Süfyân'dır.[201] Utbe, aynı zamanda Emevîler döneminde Kureyş kabilesine mensup olup Yemen'e vali olarak atanan tek kişidir. O, Yemen'de üç sene kadar valilik yapmış olup Mısır'a vali olarak görevlendirilince yerine Fîrûz ed-Deylemî'yi bırakarak bölgeden ayrılmıştır. [202] Onun valiliği esnasında Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.3. Fîrûz ed-Deylemî

Muâviye tarafından Utbe'den sonra vali olarak görevlendirilen Fîrûz ed-Deylemî, San'a ve mihlâflarında sekiz sene görev yapmış olup 53/672 yılında vefat etmiştir.[203] O, Büsr'e karşı Ubeydullah'a yardım etmemiş olmasıyla bilinmektedir.[204] Hz. Ebû Bekr tarafından Yemen'e komutan olarak da tayin edilen Fîrûz, San'a'da Ebnânın Haşîş ve Dâdeveyh'le birlikte önde gelen üç kişisinden birisi olarak dikkat çekmektedir.[205] O, Esved el-Ansî'yi öldüren üç kişiden biridir. Bu bilgiler dışında bir

---

[199] İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Ğâbe**, c. 3, s. 480.
[200] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 123.
[201] O, Hz. Peygamber döneminde dünyaya gelmiş; Hz. Ömer tarafından da Tâif'e vali olarak tayin edilmişti. Cemel Olayı'nda Hz. Âişe'nin yanında yer alan Utbe, aynı zamanda ikna edici bir kişiliğe sahipti. Bu yüzden kendisine Abdülmelik b. Mervân ile birlikte Ümeyyeoğullarının hatibi denilmiştir. Nitekim Muâviye, onu Sıffîn Savaşı'nda Yemenli Eş'as b. Kays'ı tarafsız kalması için ikna etmek üzere göndermişti. Utbe'yle görüşen Eş'as, teklifi kabul etmemişse de bu bilgi Utbe'nin kişiliği ve Yemenliler ile iyi ilişkiler kurma çabasını göstermesi açısından önemlidir. (Ebû'l-Fazl el-Minkari et-Temîmî Nasr b. Müzahim (ö. 212/827), **Vak'atü Sıffîn**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, Kahire, 1981, s. 408; İbn Abdilber, **el-İsti'âb**, c. 3, s. 25; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 7, s. 70; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Ta'cîlü'l-Menfa'a bi Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a,** Thk.: İkrâmullah İmdâdülhak, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1996, c. 1, s. 857; Ebû'l-Mehâsin İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), **en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhira**, Vizâratü's-Sekâfe, yy.,1963, c. 1, s. 123; Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1496), **et-Tuhfetü'l-Latîfe fî Târîhi'l-Medîneti'ş-Şerîfe**, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993, c. 2, s. 238; Zirikli, **el-A'lâm**, c. 4, s. 201)
[202] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 49, s. 23; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 7, s. 316; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 174.
[203] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 7, s. 316.
[204] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.
[205] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-326.

vali olarak onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.4. Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî

Fîrûz'un görevi esnasında ölmesi üzerine Muâviye'nin atadığı bir diğer vali, Numan b. Beşîr b. Sa'd b. Sa'lebe el-Ensârî[206] olmuştur.[207] O, Yemen'de bir sene valilik yapmıştır.[208] Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.5. Said b. Dâdeveyh

Muâviye, Numan'dan sonra Yemen'e Said b. Dâdeveyh'i vali olarak atamıştır. Ebnâdan olan Said'in el-Cenedli olması ve dokuz ay kadar valilik yapıp ölmesi[209] dışında Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.[210]

4.1.6. Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî

Said'in ölümünden sonra Muâviye, Yemen'in San'a ve el-Cened mihlâflarına Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî'yi[211] vali olarak atamıştır. Muâviye'nin vefatına kadar

---

[206] Hz. Peygamber'in (s) vefatından sekiz veya altı sene önce doğan Numan'ın Medine döneminde Ensâr'dan doğan ilk çocuk olduğu rivayet edilir. Kûfe'de valilik Dımaşk'ta da kadılık vazifesini yerine getiren Numân, Mercu Râhıt Savaşı'nda öldürülmüştür. (Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), **et-Târîhu'l-Kebîr**, Thk.: Salâh b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2006, c. 1, s. 388; İbn Abdilber, **el-İstî'âb**, c. 4, s. 496; İsmail b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 535/1140), **Siyeru Selefi's-Sâlihîn**, Thk.: Kerem b. Hilmî b. Ferhânb. Ahmed, Dâru'r-Ru'ye, Riyad, ty., s. 669; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 11, s. 679)

[207] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

[208] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

[209] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.

[210] Fakat onun soyundan gelen ve 153 yılında ölen Yusuf b. Yakup b. İbrahim b. Said b. Dâdeveyh'in San'a'da kadılık yaptığı ve insanlara fetvalar verdiği kaynaklarda zikredilmektedir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 73)

[211] Abdülmelik b. Mervân ile arkadaşlık ilişkileri geliştirip beraber oturan Dahhâk, babasından rivayet nakletmiştir. Dahhâk'ın Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat Abdullah b. Zübeyr'in de bir sene kadar Yemen'e vali olarak tayin etmiş olması onun siyasî kişiliği ve Emevîlere bağlılığı hakkında fikir vermektedir. Muâviye'nin vefatına kadar görevini sürdüren Dahhâk'ın gerek naklettiği rivayetler gerekse icra ettiği vazifeler, onun Yemen'de önemli bir ilmî ve siyasî şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. (Ebû'l-Hüseyn Abdülbaki b. Kâni' (ö. 351/962), **Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk.: Salâh b. Salim el-Masrâtî, Medine, 1418/1997, c. 2, s. 327; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 24, s. 278; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 6, s. 125; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175, 177; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 22, s. 83)

görevini sürdüren[212] Dahhâk, Ebnâdandır.[213] Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.7. Buhayr b. Riysân el-Himyerî

Yezîd, hilafete gelince San'a ve el-Cened mihlâflarına[214] Buhayr b. Riysân el-Himyerî'yi[215] vali olarak tayin etmiştir.[216] Yezîd'in vefatına kadar görevini sürdüren Buhayr'ın rivayetlerde görev süresince Yemenlilere karşı son derece sert ve zorba bir politika güttüğü aktarılmaktadır.[217] O, bu sertliğinin yanı sıra oldukça da cömert biriydi. Rivayete göre Hicâz'dan bir adam Yemen'e gelmiş ve onu övüp kendisinden istediği şeyi alabilmek için şu şiiri inşâd etmişti:

بحير بن ريسان الذي سلد حميرا ونائله مثل الفرات غزير
وإني لأرجو من بحير وليدة وذاك من الحر الكريم كثير

Himyer'e efendilik yapan Buhayr b. Riysân
Onun kazancı Fırat gibi boldur
Ve ben istiyorum Buhayr'dan bir câriye
İşte bu çoktur kerem sahibi olan hürden

Bu şiiri duyan Buhayr, Hicâz'dan gelip de kendisinden sadece bir câriye istenmesine oldukça sinirlenmişti. Bundan dolayı adamı kırbaçla dövdürmüş; sonra da on tane cariye hediye etmişti.[218]

Bu abartılı rivayet, Buhayr'ın kişiliği hakkında fikir vermekle birlikte onun Yemen'de kölelerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Hatta Tâvûs b. Keysân[219] ve

[212] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.
[213] İbn Kâni', **Mu'cem**, c. 2, s. 327; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 24, s. 278.
[214] Ebû'z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Rabî' eş-Şeybânî ez-Zebîdî, **Kurratü'l-Uyun bi Ahbari'l-Yemen ve'l-Meymun**, Thk.: Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva' el-Havali, Mektebetü Ebû Zer el-Gıfari, San'a, 1988, s. 75.
[215] O, bazı hadisler nakletmiştir. Çocukları da ondan münker hadisler nakletmiştir. Fakat kendisinden bize ulaşan az rivayet bulunmaktadır. (İbn Adî, **el-Kâmil**, c. 2, s. 237) Buhayr, aynı zamanda 'Ubâde b. Sâmit'ten rivayet nakletmesiyle de bilinmektedir. (İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 81) Tâvus'un onun mevlâsı olması ve rivayet nakletmesi onun ilmî bir kişiliği olduğunu da göstermektedir.
[216] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 8, s. 251.
[217] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.
[218] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 175.
[219] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 66; Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 636.

Yezdâd b. Fesâe el-Fârisî isimleri onun köleleri arasında zikredilmektedir.[220] Bu da onun, Yemen'de büyük bir ekonomik güce sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı o, Yemen'den Yezîd'e ekonomik değeri yüksek elbise ve vers (safran) yüklü kervanlar göndermekteydi. Hatta bir seferinde Hz. Hüseyin, Buhayr'dan Yezîd'e giden bir kervanı ele geçirip mallarına el koymuştu.[221]

4.1.8. Muhammed b. Yusuf

Haccâc'ın San'a valisi olan Muhammed b. Yusuf,[222] Abdullah b. Zübeyr'in ölümünden önce 72/691 yılında San'a'ya gelmiş;[223] Abdülmelik b. Mervân'ın hilafetinin sonuna kadar da bu görevini sürdürmüştür.[224] O, 91/710 yılında Yemen'de vefat etmiştir.[225]

Rivayetlere göre Muhammed, görev yaptığı sırada Yemen halkına karşı oldukça sert bir politika takip ediyordu. Hatta o, Yemen'deki Müslümanlara harac vergisini zorunlu hale getirmişti.[226]

Onun sert uygulamalarından biri de San'a'da bulunan cüzzamlıları, hastalığın yayılmaması için odun toplatarak yakmaya kalkışmasıdır.[227]

---

[220] Ebû Nu'aym, **Ma'rife**, c. 5, s. 821; Bu iki kişinin de Fars asıllı olması, Yemen'de İran asıllıların köle olarak alınabildiklerini ve valilerin de köleler edinebildiklerine işaret etmektedir.
[221] Taberî, **Târîh**, c. 11, s. 636; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 11, s. 510.
[222] Rivayetlerde onun Mekke'de el-Beyzâ olarak isimlendirilen bir evi olduğu aktarılmaktadır. Bu aktarım, onun her ne kadar Yemen'de vazifeli olsa da Mekke'yle olan ilişkilerinin ne boyutta olduğuyla ilgili fikir vermektedir. (Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrâkî (ö. 250/865), **Ahbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr**, Rüşdî es-Salih Melhese, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, ty., c. 2, s. 223; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas el-Fâkihî (ö. 272/885), **Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih**, Thk.: Abdülmelik Abdullah Dehîş, Dâru Hıdr, Beyrut, 1414/1993, c. 4, s. 94)
[223] İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 452; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 95.
[224] el-Yemânî, **Behcet**, s. 22.
[225] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 56, s. 316.
[226] Gayr-i Müslimlerden alınması gereken bu vergi, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar bölgeden alınmaya devam etmiştir. O, Yemen'deki valisine Müslümanlardan haracı kaldırıp yerine öşür ve sadakayı getirmesini emretmiştir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 8, s. 140; Belâzurî, **Fütûh**, s. 80)
[227] Fakat o, bu amacını gerçekleştiremeden vefat etmiştir. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 22); Bu rivayetten de anlaşıldığı üzere Abdülmelik b. Mervân döneminde cüzzam hastalığı Şam bölgesinde olduğu kadar Yemen'de de devlet için önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Velid b. Abdülmelik, bu hastalıkla mücadele etmek için hastane kurmuştur. (Bkz.: Çelik, Yılmaz, "Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları", **İSTEM**, yıl:15, sy. 30, 2017, s. 355-369) Fakat Yemen bölgesinde hastaları tedavi etmek için nasıl bir yol izlendiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Hastalıkla mücadelede Şam bölgesinde alınan tedbirlerin benzerlerinin Yemen'de tecrübe edilmiş olması muhtemeldir.

Zikredilen bu hadiseler dışında Muhammed'in Yemen'deki sert uygulamaları hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan biri Hz. Ali'ye lanet okunması meselesidir. Kardeşi Haccâc gibi ateşli bir Emevî taraftarı olan Muhammed, minberlerde Hz. Ali'ye lanet okuyordu. Hatta bir defasında kardeşi Haccâc'ın yazılı emri üzerine ashâbdan Hucr el-Mederî el-Hemdânî'ye Hz. Ali'ye lanet okumasını emretmişti. Fakat Hucr, bunu kabul etmemiş; hutbeye çıkarak şöyle demişti: "Emîr Muhammed b. Yusuf bana Ali'ye lanet okumamı emretti. Ona (Muhammed b. Yusuf'a) lanet edin; Allah ona lanet etsin."[228]

Bir diğer rivayet ise Muhammed'in Yemenlilerden çok yüksek oranda vergiler almasıyla ilgilidir. O, Velîd b. Abdülmelik'e sunmak üzere Yemen'den Mekke'ye büyük hediyeler getirmişti. Fakat Velîd'in eşi Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülaziz b. Mervân, getirilen hediyelerin Yemen halkından gasp edildiğini, bundan dolayı da kabul edilmemesini istemişti. Muhammed, Ümmü'l-Benîn'in suçlamalarını kabul etmeyince Velîd, Muhammed'e hediyelerin zulmen insanlardan alınmadığına yönelik elli yemin ettirdikten sonra hediyeleri kabul etmişti.[229] Ümmü'l-Benîn'in Muhammed'in insanlardan bu malları gaspettiğine yönelik şüphe duyması, onun Yemen'de ziraat arazileri üzerindeki harac vergilerini artırdığına yönelik rivayet göz önüne alındığında normaldir. Yine o, araziler üzerindeki vergileri artırmakla kalmayıp insanların arazilerini de zorla ellerinden almıştı.[230] Geçimini çiftçilikle sağlayan Yemen halkının bu vergilerden ve topraklarının ellerinden alınmasından pek de memnun olduğu söylenemez. Buna ek olarak onun gaspettiği iddia edilen mallar arasında zekât gelirlerinin yer almadığı söylenebilir. Çünkü Muhammed, göreve geldiğinde Yemen'de zekât toplama görevini Tâvûs b. Keysân'a vermişti. Tâvûs ise Muhammed'e karşı zekât mallarının korunması hususunda taviz vermemiştir. Muhammed, Tâvûs'tan zekâtla ilgili hesap vermesini istediğinde onun zekâtları zenginden alıp fakirlere verdiğini söylemesi ve vereceği bir hesabın olmadığını

[228] el-'İclî, **Ma'rife**, c. 1, s. 288; Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), **Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, Thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001, c. 3, s. 198; İbnü'l-Cevzî, **Ahbâru'z-Zurâf**, Thk.: Bessâm Abdülvehhab el-Cânî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997, c. 1, s. 288; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 453.
[229] Belâzurî, **Ensâb**, c. 8, s. 79; Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 498.
[230] Belâzurî, **Fütûh**, s. 80.

belirtmesi,[231] valinin zekât mallarını gelir olarak devletin veya kendisinin hazinesine koyamadığını göstermektedir.[232]

Muhammed b. Yusuf'un Yemen'deki olumsuz imajıyla ilgili rivayetlerden biri de Tâvûs'un onun arkasında kerhen namaz kıldığıyla ilgilidir. Vehb b. Münebbih konuyla ilgili şöyle demektedir: "Ben ve Tâvûs, Muhammed b. Yusuf'un arkasında akşam namazını kıldık. Son rekâtta Muhammed selam verince Tâvûs selam vermeden ayağa kalkarak namazı dört rekâta tamamladı. Sonra da akşam namazını kıldı."[233]

Muhammed hakkında bahsedilen tüm bu olumsuz imajı Ömer b. Abdülaziz'in şu sözü özetlemektedir: "Velîd Şâm'da; Haccâc Irak'ta; Muhammed b. Yusuf Yemen'de; Osman b. Hayyân Hicâz'da; Kurra b. Şerîk Mısır'da, Vallahi yeryüzünü zulüm doldurdu."[234]

4.1.9. Eyyûb b. Yahya es-Sekafî

el-Haccâc, Muhammed'in vefatından sonra yerine amcasının oğlu Eyyûb b. Yahya es-Sekafî'yi Velîd b. Abdülmelik'in emriyle Yemen'e vali olarak göndermiştir. Eyyûb, Velîd dönemi boyunca görevini sürdürmüştür.[235] Ebû Nucayh olarak künyelenen Eyyûb, Haccâc'ın en kibirli ve zorba valilerinden biri olarak bilinmektedir. O, San'a'daki büyük camiyi Velîd'in emriyle genişletmiştir.[236]

---

[231] Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333/945), **el-Mihan**, Thk.: Ömer Süleyman el-Ukaylî, Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1404/1984, s. 64; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 452; es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 5, s. 158.

[232] Zekât toplama görevini icra ederken Muhammed'e karşı taviz vermeyen Tâvûs, halka karşıysa oldukça yumuşak bir politika güdüyordu. Rivayete göre Tâvûs'a İbrahim b. Meysara zekâtı nasıl topladığını sorduğunda o, şöyle cevap vermiştir: "Allah'ın sana verdiğinden –Allah sana merhamet etsin- hayır olarak ver? Eğer verirse alırız. Yüz çevirirse "Buraya gel" demeyiz." (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 69; İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 9, s. 452; ez-Zehebî, **Siyer**, c. 5, s. 44)

[233] ez-Zehebî, **Târîh**, c. 6, s. 471.

[234] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829), **Sîratü Ömer b. Abdülaziz**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984, s. 146; el-Fesevî, **el-Ma'rife**, c. 1, s. 609; Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/900), **el-Kâmil fi'l-Lüğa ve'l-Edeb**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1417/1997, c. 2, s. 82.

[235] el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

[236] Abdullah Salim Necîb, **Târîhu'l-Mesâcidi'ş-Şehîra**, s. 199.

4.1.10. Urve b. Muhammed es-Sa‘dî

Süleyman b. Abdülmelik hilafete geldiğinde Urve b. Muhammed es-Sa‘dî’yi Yemen’e vali olarak göndermiştir.[237] Urve, yirmi sene valilik yapmıştır. Rivayetlere göre o, Yemen’deki valiliği esnasında oldukça mütevazı bir hayat sürdürmüştü. Görevi bitip Yemen’den ayrılırken beraberinde sadece bineği, kılıcı, oku ve mushafını götürmüştü.[238] Hatta onun Yemen’e vali olarak ilk geldiğinde şu sözü söylediği aktarılır: “Ey Yemenliler bu benim bineğimdir. Eğer bundan fazlasıyla ayrılırsam bilin ki ben hırsızımdır.”[239] Urve’nin bu örnek davranışı, döneminde Yemen’de halkın memnuniyetinin sağlandığı düşüncesini akla getirmektedir. Ebû Vâil es-San‘ânî el-Murâdî’nin aktardığı şu rivayet bu düşünceyi destekler niteliktedir. “Biz, Urve b. Muhammed’in yanında oturuyorduk. Bir adam onun yanına girdi ve onu kızdıracak şekilde konuştu. Urve, sinirlenince dışarı çıktı ve abdest alıp yanımıza döndü. Dedi ki: Babam, dedem Atıyye’den bana haber verdi: Rasûlullah (s) dedi ki: Sinirlilik hali şeytandandır. Şeytan ise ateşten yaratılmıştır. Ateş ancak suyla söndürülür. Biriniz sinirlendiğinde abdest alsın.”[240]

4.1.11. Mesud b. Avf el-Kelbî

Yezîd b. Abdülmelik, hilafete gelince Urve’nin yerine Mesud b. Avf el-Kelbî’yi atamıştır. O, Yemen’de Yezîd’in vefatına kadar dört yıl; Hişâm b. Abdülmelik döneminde ise bir yıl görev yapmıştır.[241]

Mesud’un Yemen’deki görevi esnasında 106/724 yılının başında el-‘Abbâd el-Me‘âfirî’nin liderliğinde bir Hâricî isyanı çıkmıştır. Mesud, bu isyanı bastırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır.[242]

---

[237] el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348), **el-Kâşif**, Thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye-Müessesetü’l-Ulûmi’l-Kur’ân, Cidde, 1413/1992, c. 2, s. 19.
[238] el-Fesevî, **el-Ma‘rife**, c. 2, s. 30; İbn Asâkir**, Tarîhu Dımaşk**, c. 40, s. 293
[239] يا أهل اليمن هذه راحلتي فإن خرجت بأكثر منها فأنا سارق (Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî (ö. 742/1341), **Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl**, Thk.: Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1400/1980, c. 20, s. 34)
[240] Mizzî, **Tehzîb**, c. 20, s. 35.
[241] Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 179.
[242] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 11.

4.1.12. Yusuf b. Ömer es-Sekafî

Hişâm b. Abdülmelik, hilafete gelince Yusuf b. Ömer es-Sekafî'yi bütün Yemen mihlâflarına vali olarak atamıştır. el-'Abbâd'ı öldürerek Hâricî ayaklanmasını bastıran Yusuf b. Ömer, Yemen'de on üç sene görev yapmıştır. Onun valiliği döneminde Yemen'de Zehhâf el-Himyerî liderliğinde İbâdî bir ayaklanma çıkmıştı. Yusuf, Ebû'l-'Âc es-Sülemî'nin komutasında kalabalık bir tabur göndererek Zehhâf'ı öldürtmüştür. Bu hadiseyle ilgili Cerîr b. 'Atıyye'nin şu şiiri inşâd ettiği nakledilir:

لله أهلك عبادا وشيعته ... عادات ربك في أمثال عباد
لاقوا بعوث أمير المؤمنين لهم ... كالريح إذ بعثت نحسا على عاد
فيهم ملائكة الرحمن ما لهم ... إلا التوكل والتسبيح من زاد

Allah 'Abbâd ve taraftarlarını helak etti
Rabbinin âdetleri 'Abbâd'ın misâllerindedir
Mü'minlerin emîrinin onlara gönderdiklerini karşıladılar.
Âd'a felaket olarak gönderilen rüzgâr gibi
İçlerinde Rahmân'ın melekleri vardır ki
Onlar için ancak azıktan tevekkül ve tesbîh vardır[243]

Haccâc'ın amcasının oğlu olan Yusuf'un Yemen'de sert bir politika güttüğü söylenebilir. Zira o, Vehb b. Münebbih'i öldüresiye dövdürtmüştü.[244] Ayrıca Velîd b. Abdülmelik'in ölümünden sonra, Kûfe'de yer alan Yemenli kabilelerin liderlerini hapsettirmesi[245] onun Yemenlilere karşı pek de hoşgörülü bir politika takip etmediğini göstermektedir.

[243] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 12; Şiirin tam halinin ve bu iktibâsın Cerîr b. 'Atıyye'nin divanında geçen orijinal hali için Bkz.: **Dîvânü Cerîr**, Dâru Beyrût, Beyrut, 1986, s. 120-123.
[244] Yusuf b. Ömer, Irak'a vali olarak atanınca Salih b. Tarîf ağlamış ve şöyle demişti: Bu pisliğin (Yusuf b. Ömer) Vehb b. Münebbih'i öldüresiye dövdüğüne şahit oldum. (İbnü'l-Cevzî, **Mir'ât**, c. 10, s. 487; ez-Zehebî, **Siyer**, c. 5, s. 443)
[245] İsmail Hakkı Atçeken, "Yusuf b. Ömer es-Sekafî", **DİA**, c. 44, s. 22.

Emevî iktidarıyla iyi ilişkiler kuran Yusuf, Hişâm b. Abdülmelik için Yemen'de "hibra" adı verilen kumaştan çadır yaptırmıştı.[246] Ayrıca o, Yemen'de halifenin sadık bir valisi olmuştur. Bundan dolayı da Hişâm, Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî'ye karşı Yemen'de bulunan Yusuf'tan yardım isteyen bir mektup kaleme almıştı. Mektubu alan Yusuf, Yemen'deki görevinden ayrılarak Irak'a gitmişti.[247]

4.1.13. es-Salt b. Yusuf

Yusuf b. Ömer 120/737 yılında Irak valisi olarak atanınca, yerine oğlu es-Salt'ı bırakmıştır. Beş sene görevde kalan es-Salt b. Yusuf, Abdullah b. Yahya'nın ordusuyla girdiği savaşta katledilmiştir. [248] Onun görev yaptığı 124/741 yılında San'a'da büyük bir sel meydana geldi. Rivayete göre el-Ğimâd adı verilen bir havuzun yakınına insanlar evler yapmıştı. Bundan dolayı da havuz, parçalanarak Nukum Dağı'ndan San'a'ya akan bir sel meydana gelmişti. Bu sel sebebiyle birçok ev yıkılacak duruma gelmiş ve ticaret malları sele kapılmıştı.[249] Bu bilgi dışında onun valiliği esnasında Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.14. Mervân b. Muhammed b. Yusuf

Velîd b. Yezîd, es-Salt b. Yusuf'un yerine Haccâc'ın akrabası Mervân b. Muhammed b. Yusuf'u vali olarak göndermiştir. O, Yezîd b. Velîd hilafete gelinceye kadar Yemen'de görev yapmıştır.[250] Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

---

[246] Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967), **Kitabü'l-Egânî**, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1994, c. 2, s. 418.

[247] Mektupta şöyle diyordu: "Irak'a hareket et. Seni vali tayin ettim. Bunu sadece sen biliyorsun. Hristiyan kadının oğlundan (Halid b. Abdullah el-Kasrî) ve onun âmillerinden beni kurtar. Onu elinde tut." Bu mektubu alan Yusuf, Yemen'den hemen Irak'a hareket etti. (İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 8, s. 255) O, Irak valiliğine geldikten sonra Zeyd b. Ali'yi katlettirmişti. (Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), **Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkubü'l-Hümem**, Thk.: Ebû'l-Kasım İmâmî, Şerûs, Tahran, 2000, c. 3, s. 147; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 13, s. 110)

[248] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 179; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

[249] Taberî, **Târîhu San'a**, s. 36-37.

[250] el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.

4.1.15. ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî

Yezîd b. Velîd hilafete gelince Kinde kabilesinden ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî'yi Yemen'e vali olarak atamıştır.[251] Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

4.1.16. Kasım b. Ömer es-Sekafî

Mervân b. Muhammed hilafete gelince Yusuf b. Ömer'in kardeşi Kasım b. Ömer es-Sekafî'yi vali olarak göndermiştir.[252] Kâsım'ın valiliği döneminde Hadramevt'te Abdullah b. Yahya el-Kindî (Tâlibü'l-Hak),[253] ayaklanma çıkarmıştır. Hadramevt'i ele geçiren Tâlibü'l-Hak, San'a'ya gelerek Kasım'ı mağlup edip kardeşinin oğlu es-Salt b. Yusuf'u katletmiştir. O, bir sene dört ay boyunca Yemen'e hâkim olmuştur.[254]

4.1.17. Velîd b. Urve b. Muhammed

Mervân b. Muhammed, Kasım'dan sonra Yemen'e Velîd b. Urve b. Muhammed'i vali olarak göndermiştir. Velîd, Emevîlerin Yemen'deki son valisidir.[255] Bu bilgi dışında onun Yemen'deki faaliyetleri hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık.

Emevîlerin Yemen Valileri						
VALİNİN ADI	**KÖKENİ**	**KABİLESİ**	**GÖREV YERİ**	**GÖREV SÜRESİ**	**HALİFE**	**TARİH**
Osman b. Affân es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	?	Muâviye	h. 40-41/ m. 660-661
Utbe b. Ebî Süfyân	Arap	Kureyş	San'a ve el-Cened	3 sene	Muâviye	h. 41-44/ m. 661-664

[251] el-Yemânî, **Behcet**, s. 22; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84.
[252] Onun es-Salt b. Yusuf'tan hemen sonra vali olarak tayin edildiği de rivayet edilir. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 74, s. 248)
[253] Bu konu "Yemen'den Şam'a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü'l-Hak" başlığı altında ele alınmıştır.
[254] Abdullah b. Yahya'nın nâibi Ebû Hamza el-Hâricî, Mekke'yi ele geçirdi. Kudeydlileri katletti. Ebû Hamza, Medine'yi de ele geçirerek dört ay kadar Medine'ye hâkim oldu. Sonra da Şam'a ele geçirmek için yola çıktı. Vâdi'l-Kurâ'ya gelince Mervân b. Muhammed'in Abdülmelik b. Muhammed b. 'Atıyye es-Sa'dî'nin komutasındaki askerleriyle karşı karşıya geldi. Abdülmelik, Ebû Hamza'yı mağlup ederek Hadramevt'e yürüdü. Hadramevt'teyken Mervân b. Muhammed'in hac mevsimi için kendisini görevlendirdiğine dair yazısını haber aldı. Hadramevt'te sulh imzalayarak Mekke'ye yola çıktı. Yoldayken öldürüldü. (el-Yemânî, **Behcet**, s. 2; Nüveyrî, **Nihâye**, c. 33, s. 84-85)
[255] el-Yemânî, **Behcet**, s. 23.

Fîrûz ed-Deylemî	Mevâlî	Ebnâ	San‘a	8 sene	Muâviye	h. 44-52/ m. 664-672
Kays el-Kâtib	?	?	el-Cened	?	Muâviye	?
Numan b. Beşîr b. Sa‘d b. Sa‘lebe el-Ensârî	Arap	Ensâr	Yemen	1 sene	Muâviye	h. 52-53/ m. 672
Said b. Dâdeveyh	Mevâlî	Ebnâ	Yemen	9 ay	Muâviye	h. 54-55/ m. 673-674
Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî	Mevâlî	Ebnâ	San‘a ve el-Cened	5 sene	Muâviye	h. 55-60/ m. 674-679
Buhayr b. Riysân el-Himyerî	Arap	Himyer	Yemen	4 sene	Yezîd	h. 60-64/ m. 679-683
Muhammed b. Yusuf	Arap	Sakîf	San‘a	19 sene	Abdülmelik b. Mervân	h. 72-91/ m. 691-710
Vâsık b. Seleme es-Sekafî (el-Cened)	Arap	Sakîf	el-Cened	?	Abdülmelik b. Mervân	?
el-Hakem b. Eyyûb es-Sekafî (Hadramevt)	Arap	Sakîf	Hadramevt	?	Abdülmelik b. Mervân	?
Eyyûb b. Yahya es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	5 sene	Velîd b. Abdülmelik	h. 91-96/ m. 710/714
Urve b. Muhammed es-Sa‘dî	Arap	?	Yemen	5 sene	Süleyman b. Abdülmelik	h. 96-101/ m. 714-719
Mes‘ûd b. Avf el-Kelbî	Arap	Kelb	Yemen	5 sene	Yezîd b. Abdülmelik	h. 101-106/ m. 719/724
Yusuf b. Ömer es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	13 sene	Hişâm b. Abdülmelik	h. 107/120/ m. 725-737
es-Salt b. Yusuf	Arap	Sakîf	Yemen	5 sene	Hişâm b. Abdülmelik	h. 120-125/ m. 737/742
Mervân b. Muhammed b. Yusuf	Arap	Sakîf	Yemen	Yezîd b. Velîd hilafete gelinceye kadar	Velîd b. Yezîd	h. 125-126/ m. 742-743
ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî	Arap	Kinde	Yemen	?	Yezîd b. Velîd	h. 126-127/ m. 743-744
el-Kâsım b. Ömer es-Sekafî	Arap	Sakîf	Yemen	4 sene	Mervân b. Muhammed	h. 127-131/ m. 744-748
Velîd b. Urve b. Muhammed	Arap	?	Yemen	?	Mervân b. Muhammed	h. 132 / m. 749

4.2. Yemen'den Şâm'a İbâdîlerin Hak Arayışı: Tâlibü'l-Hak

Hz. Ali döneminde muhalif bir hareket olarak ortaya çıkan Hâricîlik, zaman içerisinde farklı fırkalara ayrılmıştır. Bu fırkalardan biri de Hâricîliğin en barışçıl kanadı olarak bilinen İbâdıyyedir.[256] İbâdîliğin kurucusu, Temîm kabilesine mensup olan[257] ve Basra'da ikamet eden[258] Abdullah b. İbâd'dır.[259] Bu bağlamda Basra, İbâdîliğin teorisinin oluşturulduğu ilk yer olmuştur.

Emevîler döneminde İbâdîler için Abdullah b. İbâd'dan sonra önemli isimlerden biri de Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'dir.[260] Ebû Ubeyde, Basra'yı mezhebi için bir merkez haline getirmişti. Bu merkeze farklı yerlerden gelen dâiler, ona sorular soruyor;[261] burada onun eğitiminden geçerek gittikleri bölgelerde mezhep propagandası yürütüyordu.[262] Ebû Ubeyde, bu farklı bölgeler içerisinde Hicâz'a ayrı bir önem veriyordu. Çünkü o, hac mevsimlerini Hicâz'daki propagandası için önemli bir vesile olarak görüyordu. Bunu, talebesi Ebû Hamza el-Muhtâr b. Avf'ın bölgedeki faaliyetlerinden anlamak mümkündür. Ezd kabilesine mensup olan Ebû Hamza, her sene hac mevsiminde Mekke'ye giderek insanları Halife Mervân b. Muhammed'e karşı isyana davet ediyordu.[263] Ebû Hamza'nın İbâdî olduğu[264] düşünüldüğünde onun hac ibadetine farklı beldelerden gelen insanlara İbâdîlik propagandası yaptığı anlaşılmaktadır.

Ebû Ubeyde, Basra'da ikamet etmesine rağmen diğer bölgelerde bulunan İbâdîleri yönetiyordu. O, İbâdî hareketinin lideriydi.[265] İbâdîliğin yayılmasında onun

---

[256] Bu fırkaya göre İbâdî olmayan Müslümanlar dinden çıkmış olmazlar. Fakat nimeti inkâr etmiş olurlar. Dolayısıyla günahkârdırlar. Bundan dolayı da onlara göre Müslümanların malına ve canına zarar verilmesi helal değildir. (Bkz.: Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâzıyye", **DİA**, c.19, s. 256-261)
[257] İbn Kuteybe, **el-Maârif**, c. 1, s. 622.
[258] Fığlalı, "Abdullah b. İbâz", c. 1, s. 109.
[259] Ubeydullah Nâfi' b. Ezrak'ın gönderdiği mektup üzerine Abdullah b. İbâd, kavminin küffâru'n-ni'me ve'l-hükm olduğu; şirkten berî oldukları ve kanlarını dökmenin helal olmadığı vb. İbâdî ilkeleri ortaya koymuştur. (Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 568)
[260] Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhız (ö. 255/869), **el-Beyân ve't-Tebyîn**, Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002, c. 1, s. 280; Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.
[261] Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd b. Süleyman Temicârî ed-Dercînî (ö. 670/1271-72), **Tabakâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib**, Thk.: İbrahim Tallây, yy., ty., c. 1, s. 238-246.
[262] Sâlim b. Hammûd es-Siyâbî, **el-Hakîka ve'l-Mecâz fî Tarihi'l-İbâdıyye bi'l-Yemen ve'l-Hicâz**, Saltanatü Umân Dâiratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Umân, 1980, s. 67
[263] Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbn Miskeveyh, **Tecârib**, c. 3, s. 256.
[264] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.
[265] es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 67.

etkisi yadsınamaz.[266] Bundan dolayı da Mervân b. Muhammed döneminde 128/745 yılında Abdullah b. Yahya'nın liderliğinde Hadramevt'te başlayıp San'a, Mekke ve Medine'ye kadar uzanan İbâdî ayaklanmasının ondan bağımsız bir şekilde gerçekleştiği düşünülemez. Çünkü onun asıl amacı, Yemen ve Hicâz üzerinden Şâm'ı ele geçirmekti.

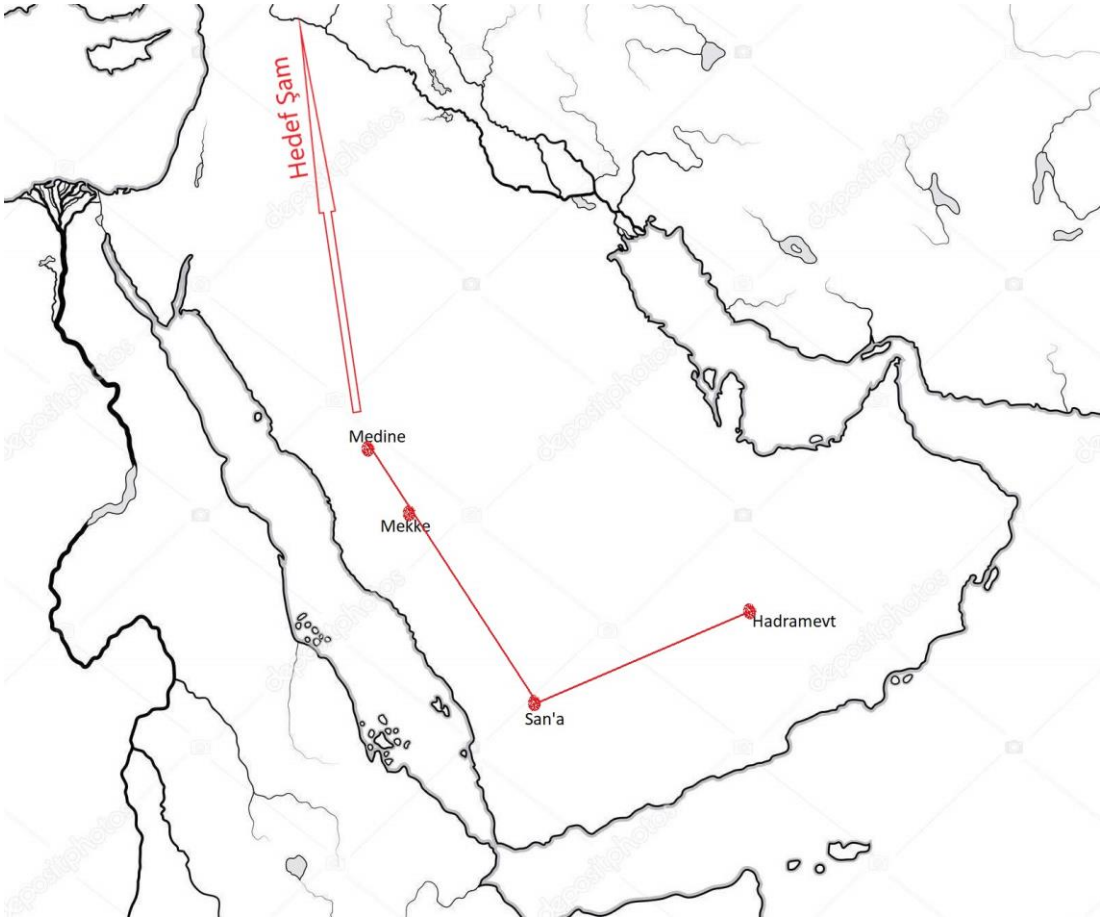

İbâdîlerin Stratejisi

Son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed, 128/745 yılında özellikle Irak bölgesindeki Hâricîlerle mücadele ediyordu.[267] Mervân b. Muhammed, Hâricî

[266] Orhan Ateş, "İbâdî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, c. 4, sy. 4, 2017, s. 5.

[267] Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), **Târihu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 1, s. 288; Mervân, Hâricîlerle olan mücadelede oldukça sert tedbirler alıyordu. Irak valisi Yezîd b. Ömer'e mektup yazan Mervân b. Muhammed, ona Hâricîlerle savaşmasını emretmişti. Bu yüzden Yezîd b. Ömer ile Hâricîler arasında birçok savaş meydana gelmişti. Yapılan bu savaşlar neticesinde

tehlikesini bitirdiğini sanırken karşısına Ebû Müslim el-Horasânî çıktı. Bu durum Ebû Ubeyde'nin tesirindeki İbâdîlerin Yemen bölgesindeki faaliyetlerine karşı merkezî otoritenin savunmasız kalmasına neden olmuştur. Nitekim Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî'nin[268] Yemenli altı öğrencisi kaynaklarda zikredilmektedir. Bu altı kişi:[269]

1- Seleme b. Sa'd b. Ali b. Esed el-Hadramî el-Yemenî

2- Abdullah b. Yahya el-Kindî el-Yemenî

3- Ebû'l-Hattâb el-İmâm Abdü'l-E'lâ es-Semah el-Me'âfirî el-Himyerî

4- Ebû Eyyûb Vâil el-Hadramî

5- Ebû'l-Muhâcir Hâşim b. el-Muhâcir el-Hadramî el-Yemenî

6- Ömer b. Muhammed el-Kademî el-Yemenî[270]

İsmi geçen altı kişinin dördünün Hadramî nisbeli olduğu göz önüne alındığında, Yemen'de Hadramevt'in İbâdî bir ayaklanmanın merkezi olarak seçilmesi şaşırtıcı değildir.

Bu altı kişiden konumuz açısından en önemli isim, Abdullah b. Yahya el-Hadramî'dir. Asıl adı Abdullah b. Yahya b. Amr el-Kindî olan Tâlibü'l-Hak[271] künyeli bu kişi, İbâdî bir kadı ve imamdır. Emevîlerin Hadramevt âmili İbrahim b. Cebele'nin

Hâricîlerin Irak bölgesindeki siyasî ve askerî etkinlikleri bitirilmiş oldu. (Bkz.: İbn Kuteybe, **el-Maârif**, c. 1, s. 369; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 356)

[268] Onun hayatı hakkında bilgi için Bkz.: Safedî, **el-Vâfi**, c. 17, s. 359; Mübarek b. Abdullah b. Hamid er-Râşidî, **el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve Fıkhuhu**, Saltanatu Umân, Umân, 1993, s. 25.

[269] er-Râşidî, **Ebû Ubeyde**, s. 235-240.

[270] Bu altı kişinin dışında Tâlibü'l-Hakk'ı destekleyen altı fakih bulunmaktadır. Bunlar: 1- Zecr el-Hadramî 2- Ebrehe b. es-Sabbâh el-Himyerî 3- Abdullah b. Hayrân 4- Esed b. Kesîr 5- Abdullah b. Mesud 6- Abdullah b. Said el-Hadramî (er-Raşidî, **Ebû Ubeyde**, s. 240)

[271] Ona neden bu künyenin verildiğiyle ilgili iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayete göre o kendisini Tâlibü'l-Hak olarak isimlendirmiştir. İkinci rivayete göreyse tabileri ona bu ismi vermiştir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286) O, Kinde kabilesinin batınlarından biri olan Benû'ş-Şeytan'a mensuptur. (Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **Cemheratü Ensâbi'l-Arab**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983, s. 428) Ayrıca onun, Amr b. Muâviyeoğulları'na mensup olduğu da rivayet edilmektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285)

kadısı olan[272] Abdullah b. Yahya, 129/746 yılında Hadramevt'te Emevî Devleti'ne isyan etmiştir.[273]

Kadı olması sebebiyle[274] fıkhî yönü de bulunan Abdullah, aynı zamanda İbâdî fikirlere sahipti. O, şöyle diyordu: "Kavmimiz "küffâru billah" değil "küffâru ni'me"dir. Onların bağiyleriyle savaşırız. Mallarını ganimet edinmeyiz."[275]

Abdullah, Emevî iktidarının Yemen'de büyük bir zulüm yaptığını düşünüyordu. Ona göre insanların hal ve davranışları iyi değildi. Bu görmüş olduğu manzara karşısında, yerinde hiçbir şey yapmadan durmayı helal görmüyordu. Buna sabır ve tahammül göstermesi mümkün değildi.[276]

Bu düşünceler üzerine o, Ebû Ubeyde Müslim'e ve Basra İbâdîlerinden başka kişilere kavminin durumu ve kıyam düşüncesini içeren mektuplar yazmıştır. O, bu mektubuyla onlarla hurûc fikrini istişare ediyordu. Mektuplar vasıtasıyla yaptığı istişarelerde eğer güç yetirebilirse bir gün bile durmaması, salih amelle girişeceği bu teşebbüsün en faziletli amel olduğu, ölüm korkusuna düşmemesi zira ecelin ne zaman geleceğinin Allah'ın takdirinde olduğu, Allah'ın kullarının en seçkinlerini gönderip dinine yardım edeceği ve şehadetle ikramda bulunacağını ifade eden cevaplar aldı.[277]

Ayrıca o, dâileri vasıtasıyla çeşitli yerlerde kendisine destek sağlamaya çalışıyordu. el-Kindî, Abdullah b. Yahya'nın Mısır'a giden dâilerinden bahsetmektedir. Hatta Mısır halkından ona biat edenler dahi bulunmaktaydı. Onun dâilerinin Mısır'daki faaliyetlerini öğrenen Emevîlerin Mısır valisi Hassân b. 'Atâhiyye, onları yakalamıştır.[278] Onun Mısır'daki dâileri yakalansa da Emevîlere karşı bir ayaklanma peşinde olduğu haberi, İbâdîler arasında yayılmaya devam

[272] Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdülvahid eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), **Kitâbü's-Siyer**, Thk.: Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Maskat, 1992, c. 1, s. 91.
[273] İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384; Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî (ö. 345/956), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, Dâru's-Sâvî, Kahire, ty., s. 282; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353.
[274] Abdullah, Emevilerin valisi olan İbrahim b. Cebele el-Kindî'nin kadısıydı. (İbn Hayyât, **Târîh**, s. 384; eş-Şemmâhî, **Kitâbü's-Siyer**, c. 1, s. 91)
[275] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.
[276] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285; es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 17, s. 359.
[277] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.
[278] Havsere de bu kişileri katletmiştir. (Ebû Ömer Yusuf b. Yakub el-Kindî (ö. 355/965'den sonra), **Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât**, Thk.: Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, s. 69)

ediyordu. Nitekim isyan çıkacağını öğrenen Abdullah b. İbâd'ın müntesiplerinden Ebû Hamza el-Hâricî ve Belc b. Ukbe, hac mevsiminde Mekke'de Abdullah'la buluşarak isyana destek vermek üzere Hadramevt'e gelmişlerdi.[279]

Bu iki isimden Ebû Hamza, Abdullah b. Yahya'ya Hadramevt'te başlatılacak olan İbâdî isyan için en fazla destek veren kişi olarak bilinmektedir. Kaynaklarda Abdullah b. Yahya'nın hicrî 128 yılının sonunda hac mevsiminde Ebû Hamza'yla karşılaşarak aralarında geçen bir konuşmadan bahsedilir. Bu konuşmada Ebû Hamza, Tâlibü'l-Hakk'ın insanları hakka davet ettiğine ve kavmi arasında itaat edilen bir kişi olduğuna dikkat çekmiş; ondan Emevîlere karşı kendisiyle beraber hareket etmesini istemişti. Bu konuşma sonrasında aldıkları ortak karar ile ikisi birlikte Mekke'den Hadramevt'e gitmişlerdir.[280] Bu rivayetten anladığımız kadarıyla Abdullah, yukarıda bahsedilen mektuplaşmalarının yanı sıra hac mevsiminde Mekke'ye gelerek İbâdî önderlerle hurûc fikrini istişare etmiştir. O, hac vesilesiyle diğer bölgelerden gelen İbâdîlerle ilişkiler tesis ediyordu. Nitekim Basra'da Abdullah b. İbâd'ın ashabı içerisinde yer alan Belc b. Ukbe'nin de Hadramevt'e Emevî iktidarına karşı planlanan hurûca destek olmak için gelmiş olması[281] bu ilişkiye işaret etmektedir.

İbâdîlerin isyan etmek için Yemen'i seçmelerinin tespit ettiğimiz üç sebebi vardır. Birincisi; Yemenlilerin Kahtâni, Ümeyyeoğullarının ise Adnâni olmasıdır. İkincisi; Yemen bölgesinin devletin merkezine olan uzaklığıdır. Üçüncüsüyse Ebû Ubeyde'nin bazı talebelerinin Yemen'de İbâdî propagandası yürütmesidir.[282] Bu üç sebep bir araya geldiğinde bölge, İbâdîliğin hurûc fikrinin uygulandığı bir yer olmuştur.

Bu hareketin temelinde bir hak arayışı bulunmaktadır. Abdullah b. Yahya'nın özellikle San'a'yı ele geçirdikten sonra vilayetin hazinelerini fakirlere dağıtması ve kendine bir pay almaması,[283] grubun hak arayışı düşüncesiyle hareket ettiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu yüzden hareketin kurucusu Abdullah b.

[279] el-İsfehânî, **Egânî**, c. 23, s. 162; es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 17, s. 359.
[280] Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353-354.
[281] el-İsfahani, **Egânî**, c. 23, s. 162; es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 17, s. 359.
[282] Ubeyde'nin Yemenli veya Yemen'de bulunan talebelerinin isimleri için Bkz.: Bu tez, s. 56.
[283] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 287.

Yahya, Tâlibü'l-Hak olarak isimlendirilmiştir. Yemenli İbâdîlerin bir diğer özelliğiyse Emevî karşıtı bir motivasyonla eylemlerini gerçekleştirmeleridir.

Bu isyan gerçekleşmeden önce İbâdîlerin huruç esnasında aşırıya kaçmamak, ihanet edip huruçtan dönmemek ve selef-i sâlihînin uygulamalarını kendilerine örnek almak gibi bazı savaş prensipleri belirledikleri[284] görülmektedir. Abdullah b. Yahya liderliğindeki bu grup, kavminin Allah'ı değil nimeti inkâr eden kimseler olduğunu onlarla savaşılsa da ele geçen şeylerin ganimet olamayacağına inanıyordu.[285] Bu da hareketin ehl-i kıbleye karşı tekfirden uzak, hoşgörülü bir tutum içerisinde olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

İsyan başlamadan önce Abdullah b. Yahya, Hadramevt'e gelen ashabından biat toplamıştı. Hadramevt'teyse İbrahim b. Cebele b. Mahreme, âmil olarak görev yapıyordu. İsyan başlayınca Abdullah'ın askerleri dâru'l-imâreye gelerek onu yakalayıp hapsetmişlerse de bir gün sonra serbest bırakmışlardır.[286] İbrahim b. Cebele'nin de Abdullah gibi Kinde kabilesine mensup olması[287] ve Emevîlere sadık bir idareci olmaması[288] onun İbâdîler tarafından tehdit olarak görülmemesinde etkili olsa gerektir.

Abdullah b. Yahya, Hadramevt'e hâkim olduktan sonra bütün Yemen'i yönetimi altına almıştır.[289] Abdullah b. Yahya'nın Hadramevt'te sevilen biri olması[290] ve Ebû Hamza'nın bunu bilerek ona yaklaşması[291] oldukça ilginçtir. Fakat burada akla gelen soru, Yemen bölgesinde bu kadar güçlü bir İbâdî varlığının olup olmadığıdır. Yukarıda ismi geçen şahıslar göz önünde bulundurulduğunda Yemen'de İbâdî faaliyetlerin bulunduğu söylenebilir. Fakat bölgeyi ele geçirebilecek bir güce sahip

[284] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285-286.
[285] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285.
[286] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 286.
[287] es-Suhârî, **Ensâb**, s. 158.
[288] İbnü'l-Kelbî'nin ifadesine göre Abbasîler döneminde Ebû Cafer'in Hadramevt valiliği görevini icra etmesi (Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819), **Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr**, Thk.: Nâci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, c. 1, s. 175) esasında Emevî Devleti'ne karşı çok da sadık olmadığına işaret etmektedir. Çünkü Abbasîler Emevîlere karşı muhalif bir hareket olarak ortaya çıkmıştır.
[289] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 285; es-Suhârî, **el-Ensâb**, s. 158.
[290] es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 89.
[291] Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 348; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 353.

olup olmadıkları soru işaretidir. Abdullah b. Yahya'nın diğer beldelere kendisine yardım için dâiler gönderdiğini ifade etmiştik. Bu, onun Yemen'de dışarıdan herhangi bir yardım almadan bir isyan hareketinde başarılı olabilmesinin pek de mümkün olmadığını göstermektedir. Nitekim es-Sıyâbî, Abdullah b. Yahya'nın bu hareketinin Basra'da hayalindeki devlet için beytülmal oluşturan[292] Ebû Ubeyde Müslim tarafından desteklendiğini ifade etmektedir. Müellife göre Ebû Hamza'yı da Abdullah'a destek olmaları için o göndermiştir.[293] Bütün bu yardımlarla birlikte Irak bölgesinde Hâricîlerle etkin mücadele edilmesi sebebiyle kaçan Hâricîlerin Yemen'e geldiği kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Irak bölgesinden Yemen'in farklı bölgelerine kaçarak buralarda örgütlenen bu isyancıların yardımlarıyla Abdullah b. Yahya'nın bölgeyi ele geçirdiği düşünülebilir.

Nitekim Abdullah b. Yahya, Hadramevt'i ele geçirdikten sonra San'a'da bulunan İbâdî arkadaşlarına mektup yazarak oraya geleceklerini ve bunun için hazırlık yapmalarını ifade eden bir mektup yazmıştır. Hadramevt'ten çıkmadan önce Abdullah b. Said el-Hadramî'yi yerine bırakarak San'a'ya doğru yola çıkmıştır. Emevîlerin San'a valisi ise Yusuf b. Ömer es-Sekafî'nin kardeşi Kasım b. Ömer'dir. İbâdîlerin geldiği haberini alan Kasım, ed-Dahhâk b. Zeml es-Seksekî'yi yerine vekil tayin ederek İbâdîleri San'a'nın dışında durdurmak üzere yola çıkmıştır. İki grup Lahic (لحج) Köyü'nde karşı karşıya gelmiştir. Kasım'ın ordusu; sayı, teçhizat ve silah olarak daha üstün olsa da yapılan savaşta ordusundan çok sayıda kişi katledilmiştir. Bunun üzerine San'a'ya geçen Kasım, yerine İbn Zeml'i yeniden vekil tayin ederek San'a'dan ayrılmıştır. Çünkü o, ayaklanmayı San'a dışında bastırmaya kararlıydı. San'a'nın dışında Abdullah'ın ordusuna iki mil mesafede konaklayan Kasım, Yezîd b. el-Feyz es-Sekafî'yi Şâm ve Yemenlilerden oluşan 3.000 kişilik bir orduyla Abdullah'ın üzerine göndermiştir. İki grup arasında çıkan savaşta Yezîd'in ordusu mağlup olmuş; Kasım'ın yeğeni Yusuf b. Ömer es-Sekafî'nin oğlu es-Salt katledilmiştir. Yezîd'in ordusu mağlup olup kaçarken, Abdullah'ın askerleri içerisinde yer alan Şurahbîl b. es-Sabâh onları takip etmek istemişse de Abdullah b. Yahya buna izin vermemiştir. Yezîd, Kasım'a gidip yeğeninin katledildiği haberini verince Kasım buna üzülerek şiir

[292] es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 69.
[293] es-Siyâbî, **el-Hakîka**, s. 81.

inşâd etmiştir. Elde ettiği zafer neticesinde San‘a’ya giren Abdullah b. Yahya, şehirde bulunan İbn Zeml ve İbrahim b. Cebele’yi halkın kendilerine zarar vermesinden korktuğu için hapsetmiş; tehlike geçtikten sonra da serbest bırakmıştır. San‘a’yı ele geçiren Abdullah b. Yahya, burada bir hutbe îrad etmiştir.[294] Hutbesine hamdele ve salveleyle başlayan Abdullah şöyle demiştir:

“Ey insanlar! Şüphesiz siz büyük bir şekilde uyarıldınız. Çok büyük bir şekilde korkutuldunuz. Vehimler onu kapsayamaz. Acı verici azap cehennemdir. Alevli ateş, büyük yangın, çok derin çukur, kızgın ateş ve cehennem ki ne olduğu gibi bırakır ne de yakasını bırakır. İhsan sahibi mevlâmız Allah’tan korkuttuğu azabından bizi korumasını dileriz. Ey insanlar! Sizi üç şey hususunda muhayyer bırakıyoruz. Hangisini dilerseniz kendiniz için onu alın. Kendisi için hayırlı olanı alana Allah merhamet eylesin. Bir kişi sözümüzü ve bizim yolumuzu benimseyebilir. Onu niyeti bizimle birlikte canıyla cihat etmeye sevk ederse kendisine bizim en faziletlimiz için olan ecir ve bazılarımız için olan feyin gelirinden bir pay vardır. Yahut bizim söylediklerimizi benimseyip evinde kalabilir. Bu kişi insanları kalbiyle ve diliyle söylediklerimize davet eder ve söylediklerimizi yerine getirir. Bu iki seçenek dışındakini tercih eden kişinin konumu düşük olur veya biz onu çirkin görürüz. Hemen o, emân ile malına ve ailesine çıkıp gitsin. Bizden elini ve dilini çeksin. Muzaffer olursak onun canı bizim için azalıp eksilen dünya malı olmaz. Zaferimiz bizi onun kanını dökmeye sevk etmez. Eğer öldürülürsek yerimize geçilir. Ümit edilir ki bizden sonra o, ancak az yaşatılır.

Biz “Allah’a, kitabına ve peygamberin sünnetine” çağırıyoruz. Ona davet edene icabet ediyoruz. İslam dinimizdir. Muhammed nebîmizdir. Kâbe kıblemizdir. Kur’ân imamımızdır. Helalden helal olarak razı olduk. Onu az bir paraya satmayız. Allah’tan başka hiçbir kuvvet yoktur. Allah’a şikâyet edilir. Ona güvenilir.

Biz “Kuvvetli delilli farzlara ve örnek alınan eserlere” çağırıyoruz. Allah’ın va‘dinde sadık olduğuna ve hükmettiği şeyde adaletli oluğuna şehadet ederiz.

[294] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 287-288.

Biz "Rabbin tevhidine, va'îdi kesin olarak bilmeye, farzları yerine getirmeye ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmaya" çağırıyoruz. Velayet, Allah'ın velayetinin ehli içindir. Her fetret döneminde ilim ehlinden kalanların, haktan sapanları hidayete çağırmaları ve Allah sevgisi içerisinde eleme sabretmeleri, Allah'ın rahmetindendir. Zamanın içerisinde ölüp unutulsalar da Rableri onları unutmaz. "Rabbin unutan değildir." Size Allah'ın takvasını ve sorumlu tutulduğunuz kıyamı güzel bir şekilde yerine getirmenizi tavsiye ediyorum. Emrinde ve zecrinde (nehyinde) Allah'a hüsn-i kabul gösterin."[295]

Bu hutbeden Abdullah b. Yahya'nın hareketinin şu beş temel esasa dayandığı anlaşılmaktadır:

1- Kur'ân ve Sünnet
2- Farzlar
3- Tevhîdü'r-Rab
4- el-Yakîn bi'l-va'îd
5- Emru bi'l-ma'rûf

Abdullah b. Yahya, San'a'yı ele geçirdikten sonra Mekke ve Medine'ye de hâkim olmuştur. Bununla birlikte Abdullah'ın asıl amacı Medine üzerinden Şâm'ı ele geçirerek Emevî Devleti'nin yerine İbâdî bir devlet kurmaktı. İlk olarak o, Ebû Hamza ile birlikte Belc b. Ukbe el-Ezdî komutasındaki orduyu Mekke'ye göndermiştir. Rivayete göre insanlar, Arafat'ta vakfedeyken başlarında siyah sarıklar bulunan yedi yüz kişiden oluşan mızraklı bir ordunun geldiğini görmüşler ve birden korkarak telaşa kapılmışlardır. Gelen bu silahlı grup, kendilerinin Mervân b. Muhammed'e muhalif kimseler olduğunu söylediğinde Mervân b. Muhammed'in Mekke ve Medine valisi Abdülvahid b. Süleyman b. Abdülmelik ateşkes istemiştir. Bunun üzerine karşılıklı sulh yapılmış; insanlar vakfelerine devam etmişlerdir. Ebû Hamza da savaşmadan Mekke'yi ele geçirmiştir.[296]

[295] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 288-289.
[296] Abdü'l-Vahid, Ebû Hamza'ya Abdullah b. Hasan b. Ali, Muhammed b. Abdullah b. Amr b. Osman, Abdurrahman b. el-Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr, Ubeydullah b. Ömer b. Hafs b. Âsım b. Ömer b. el-Hattâb ve Rebîa b. Ebî Abdurrahman'dan oluşan bir heyet göndermiştir. Bu kişiler Ebû Hamza'nın yanına girdiklerinde Ebû Hamza'nın üzerinde pamuktan dokunmuş kaba bir izar olduğu rivayet

Mekke'de bir hutbe îrad eden Ebû Hamza konuşmasında şu konulara değinmiştir:

1- İlk iki halifenin kitap ve sünnete uygun hareket ettiği; Hz. Osman'ın da ilk altı yılında seleflerinin yolunu takip ettiği; fakat ikinci altı yılında seleflerinin yolundan çıktığı

2- Hz. Ali'nin hedefinin doğru olduğunu fakat ulaşamadığı

3-Muâviye'nin lanetli bir babanın evladı olup servet toplayarak dini mahvettiği

4-Yezîd'in içkici, zinakar bir fasık olduğu

5- Yezîd b. Abdülmelik'in içkili ve kadınlı eğlenceye dalmış bir zalim olduğu

6- Ümeyyeoğullarının zekâtı yanlış kimselerden alıp yanlış kimselere verdiği

7- Şiîlerin Kur'ân'a dayanarak Allah'a iftira attıkları; kâhinlerin ardı sıra gittikleri ve tenasüh inancına sahip oldukları

8- Kendisine tabi olanların genç olması sebebiyle kınanmaması gerektiği; Hz. Peygamber'in (s) de ashabının gençlerden oluştuğu; onların çok ibadet eden cesur kimseler olduğu[297]

Ebû Hamza'nın hutbesinde Emevî halifelerine ve Ümeyyeoğullarına karşı bir tekfir cümlesinin olmaması ve ahaliye karşı herhangi bir öldürme tehdidi içermemesi, onun kan dökmeyi pek de arzulamadığını göstermektedir. Nitekim o, Mekke'yi de kan dökmeden ele geçirmişti.

---

edilmektedir. Bu heyet içerisinden Abdullah b. Hasan ve Muhammed b. Abdullah öne çıkmıştı. Bu iki kişinin nesebi Ebû Hamza'nın nesebiyle birleşiyordu. Fakat Ebû Hamza, Abdullah b. Hasan ve Muhammed b. Abdullah'a karşı yüzünü ekşiterek bu durumdan hoşlanmadığını belli etmişti. Daha sonra Abdurrahman b. Kasım ve Ubeydullah b. Ömer kendilerinin soyunun onun soyuyla akrabalığını belirtince Ebû Hamza bundan memnuniyet duyarak kendisinin isyanının babalarının yaşam şekillerini tekrar ihya etmek için olduğunu söylemiştir. Gelen heyetin Ebû Hamza'ya getirdikleri bir mektuptan bahsederek kendisine bunu Rebîalıların haber verdiğini belirtmesi, Ebû Hamza'nın ateşkesi bozmasına sebep olmuştur. Sonunda Abdülvahid b. Süleyman, Mekke'yi boşaltmıştır. Mekke'den ayrılan Abdülvahid b. Süleyman Medine'ye gitmiştir. Ebû Hamza'nın Medine'ye doğru yola çıktığı haberini alınca da Şam'a gitmiştir. (Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh el-Ya'kubî (ö. 292/904), **Târîhu Ya'kubî**, Thk.: Abdü'l-Emîr Mihnâ, Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut, 2010, c. 2, s. 270; et-Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 374-375; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 371; ez-Zehebi, **Târîh**, c. 8, s. 24)

[297] el-Câhız, **el-Beyân**, c. 2, s. 84-86.

Ebû Hamza, Mekke'yi ele geçirdikten sonra Tâif'e bir vali tayin etmiştir. Tâif'e gelen Ebû Hamza'nın valisi şehirde ve kalede kimseyi bulamamıştı. Çünkü Tâifliler şehri ve kaleyi boşaltmışlardı. İnsanların korkudan ortadan kaybolduğunu anlayınca da herkese emân vermiştir. Aynı zamanda Ebû Hamza'nın Mekke'de gezen münâdîsi dört gün boyunca "Bizimle savaşmayan insanlar güvendedir." diye bağırmıştır.[298]

Ebû Hamza, Medine'yi de kan dökmeden ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden onlara Belc b. Ukbe'yi göndermişti. Fakat Medineliler ona pek iltifat etmeyerek kendisini fesat çıkarmakla itham etmişlerdi. Bunun üzerine Belc b. Ukbe, kendilerinin fesadı ortadan kaldırmak üzere ortaya çıkan bir topluluk olduğunu ifade etmişti. O, ehl-i hak olduklarını ve bundan dolayı kendilerine yardım etmelerini istemişti. Bunun üzerine Medineliler, Hz. Osman hakkında ne düşündüklerini sormuşlardır. Belc b. Ukbe, Müslümanların ondan berî olduğunu söyleyince Medineliler onlarla savaşmaya karar vermişlerdir. Yapılan savaş neticesinde Ebû Hamza, Medine'yi ele geçirmiştir. Fakat bu savaşta Ebû Hamza'nın Kureyşlilere karşı çok sert bir tavır takındığı görülmektedir. Nitekim o, savaş sonunda Medineli esirleri serbest bırakırken Kureyşli esirleri öldürmüştür. Hatta onun Abdullah b. Zübeyr'in yakınlarından bir grubu da öldürdüğü nakledilmektedir. Yapılan savaşta Medine'de kaç kişinin öldürüldüğüyle ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Medine'de Ensâr'dan 80; Kureyş'ten 300 veya 450; diğer kabilelerden ve mevâliden 1700 kişi öldürülmüştür. Bu rivayete göre toplam ölenlerin sayısı 4000'dir. Bütün bu sayılarla birlikte durumun dramatikliğini anlatan Abdullah b. Zübeyr taraftarlarının şu sözüdür: "Medine'de her ocağa bir ateş düştü."[299]

Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (ö. 333/944), Medine'de yaşanan ölümleri detaylı bir şekilde tasvir etmektedir. et-Temîmî'nin, İbâdîleri Harûrîler olarak adlandırması[300] ve naklettiği rivayetler, İbâdî hareketine karşı olumsuz bir bakışa sahip olduğunu göstermektedir. Fakat rivayetlerini senetli bir şekilde vermesi ve tarihlendirmesi İbâdîlerin bu hareketinin sanıldığı kadar da barışçıl olmadığını

[298] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 290.
[299] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-297.
[300] et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262.

göstermektedir.[301] et-Temîmî'nin anlattıklarına geçmeden önce onun anlatılarında İbâdîlerin Nehrevân Hâricîleriyle aynı çizgide bir tedhiş hareketi olarak görüldüğü söylenebilir. Bundan dolayı aşağıda aktarılan rivayetlerinin İbâdîler açısından oldukça önyargılı ve abartılı olduğunu söylememiz gerekir.

et-Temîmî, Ebû Hamza'nın ordusunun Mekke'den sonra Şâm'ı ele geçirmek için harekete geçtiğini söylemektedir. Rivayete göre Medineliler, Mekke'nin yakınında bulunan Kudeyd'in kıble yönünde konaklamıştı.[302] Burada İbâdîlerle yapılan savaşta Medineliler bozguna uğramıştı.[303] Kudeyd günü olarak adlandırılan bu günde Medinelilerin savaş için herhangi bir hazırlığı bulunmuyordu. Çünkü onlar, Ebû Hamza'nın ordusunun geldiğinin haberini henüz almamıştı.[304]

Yapılan savaş sonucunda Medine'yi ele geçiren İbâdîler, Kureyş'in önde gelenlerinden birçok kişiyi katletmiştir.[305] Bununla birlikte Ensâr, onların temel hedefi

---

[301] Örneğin onun aktardığı bir rivayete göre Ubeydullah b. el-Meşdûd, Kudeyd'de İbâdîlerden birinin darbesiyle elinden yaralanmıştı. Bu sırada kılıcı elinde bulunan bir Fârisî aniden çıkıp geldi. İbâdî asker kılıcını bırakmasını istese de Fârisî bunu kabul etmek istemedi. Fakat kılıcını bıraktığı takdirde emanda olduğunu söyleyince Fârisî kılıcını elinden bıraktı. İbâdî asker kendisini kandırmıştı. Elindeki kılıcıyla onun başını ortadan ikiye ayırdı. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265)

[302] Geceyi burada geçiren Medineliler savaş için herhangi bir asker toplama hazırlığı yapmamışlardı. Hicrî 130 yılının Safer ayının 7. gecesinin sabah namazı vaktinde İbâdîler onlara saldırdıklarında Medinelilerin çoğu uykudaydı. Bozguna uğrayan Medinelilerin bazıları kaçarken, bazıları da kalıp savaşmıştı. Anbese b. Said b. el-'Âsoğulları kalanlar arasındaydı. Fakat Medinelilerden kalıp savaşanlar hezimete uğramışlardı. Müşellel'e ulaşıncaya kadar Ebû Hamza'nın askerleri onları öldürmüşlerdi. Bu savaşta Hz. Osman'ın soyundan gelen Medinelilerin emîri Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affân ve onunla birlikte olan Medinelilerden çok sayıda kişi öldürülmüştür. Ancak savaşmayıp kaçanlar canlarını kurtarmışlardır. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262-263)

[303] Kudeyd'de meydana gelen savaşın haberini Medine'ye ilk ulaştıran kişinin Hüzeyl'den bir adam olduğu rivayet edilir. Adam durumu haber verince insanlar, orada bulunan kişileri sormaya başladılar. İnsanlar kimi sorsa adam katledildiğini söylüyordu. Fakat toplanan kalabalık arasında bu söylenenlere inanamayan biri vardı. Bunun üzerine adama yönelen Hüzelî ona "Şüphesiz ben kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki senin babanı kanında çırpınırken gördüm." dedi. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265)

[304] et-Temîmî, Medinelilerin Ebû Hamza'nın ordusunun geldiğinden habersiz olduğuyla ilgili iki rivayet nakletmektedir: Birinci Rivayete göre Medinelilerden bir adam hamur yoğuruyordu. İbâdîlerin geldiğini hissetmemişti. Arkasından sessizce yaklaşan bir İbâdî, adamın kılıçla boynunu keserek başını hamura düşürmüştü. İkinci rivayete göreyse o gün yaşananları Ebûbekr b. Yahya b. Hamza b. Ubeydullah b. ez-Zübeyr, şöyle anlatmaktadır: "O gün, Abdullah b. el-Münzir b. Ubeyde b. ez-Zübeyr'e uğradım. Onu uyur halde buldum. Onu uyandırdım ve dedim ki: Sen ölürken insanlar öldürülüyor. Abdest aldı ve kılıç kuşandı. Diğer kılıcı da eline aldı. Ömer b. Atîk de ona eşlik etti. İkisi kavmin üstüne bahçede daldı. Bahçede savaş oldu. Medineliler öldürüldüler ve hezimete uğradılar." Ebû Bekr b. Yahya, kendisinin bir dereyi yol edinerek Medine'ye üç gecede ulaşıp canını kurtardığını aktarmaktadır. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 262-263)

[305] Öldürülenler arasında Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb da vardı. İbâdîler onlara saldırdıklarında ashabıyla birlikte evde olan Ömer, saldırı karşısında

arasında yer almıyordu. Nitekim onlar, kendilerine karşı gelmeyen Medinelilerin canlarını da bağışlıyordu. Fakat Ümeyyeoğulları ailesine mensup olanlar hiçbir şekilde emniyette değildi. Kudeyd gününde bir İbâdînin "Ümeyyeoğullarından olanlar hariç burada bulunanlar güvendedir." dediğine yönelik rivayet bunun en çarpıcı örneğidir.[306] Buna ek olarak harp esnasında Ensâr arasında Kureyş'in katline sevinenlerin yer alması[307] Ensâr'ın bu savaşı, Adnânî Kureyş ile Kahtânî Yemenliler arasındaki bir mücadele olarak kabul ettiğini göstermektedir.

et-Temîmî, Medine'yi koruyan gruplar ve sayılarını şöyle vermektedir:

1- Abdülaziz b. Abdullah ile beraber Medine halkından 877 kişi
2- Kureyş'in soyundan 210 kişi
3- Kureyş'in anlaşmalılarından 114 kişi
4- Kureyş'in mevalilerinden 221 kişi
5- Ensâr ve soyundan 112 kişi
6- Ensârın anlaşmalılarından 46 kişi
7- Ensârın mevalilerinden 34 kişi
8- Arap soyundan gelen 150 kişi
9- Arapların mevalisinden 35 kişi[308]

yanındakilerle birlikte evinin çatısına çıkmıştı. Fakat bu kadar çok kişinin ağırlığını kaldıramayan çatı çökmüştü. Ömer de katledilmişti. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)

[306] et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264.

[307] Rivayete göre Hamza b. Mus'ab ve oğlu Umâre, Kudeyd'de iken ensârdan bir adamın "*Kureyş'in zelil olduğunu gösteren Allah'a hamdolsun.*" diye sevindiğini işittiler. Bunun üzerine Umâre, bu sözü söyleyen ensârîye hissetmeden yaklaşarak kılıcıyla kellesini uçurmuştur. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)

[308] et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 265-266.

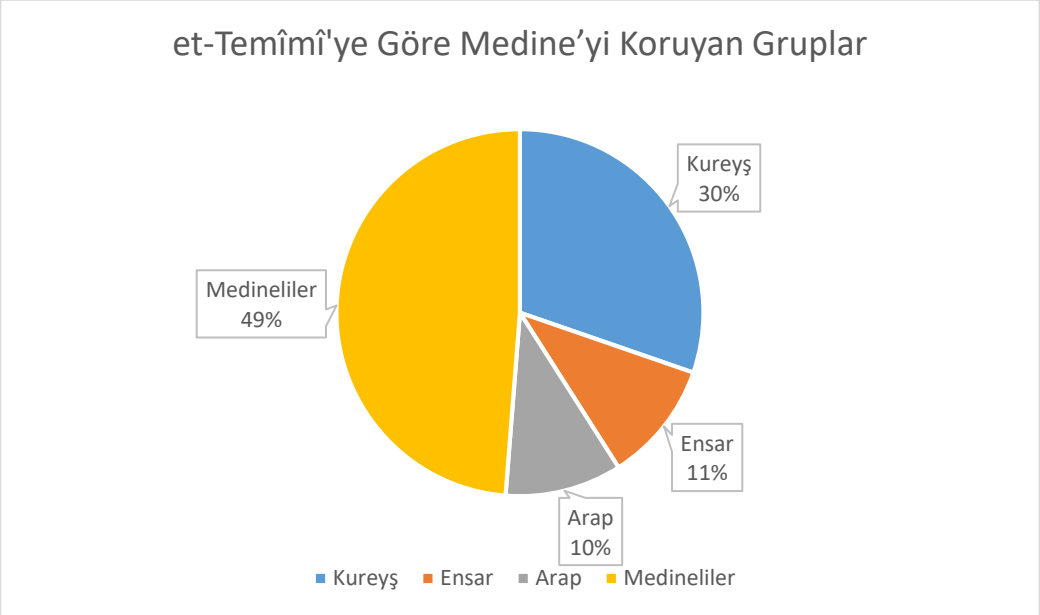

Yukarıdaki grafiği incelediğimizde Kudeyd'de Medineliler ile Kureyş kabilesinin etkin olduğu, Ensâr'ın ise çok fazla katılım sağlamadığı ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz Kureyş'in zelil olmasına sevinen bir Ensârî'nin tavrıyla birlikte bu grafik değerlendirildiğinde, Ensâr'ın az bir kısmının bu saldırıyı Medine'ye yapılmış olarak kabul ettiği söylenebilir. Çünkü onlara göre bu savaş, Kureyş'in ve Ümeyyeoğullarının savaşıydı. Nitekim savaş esnasında Kureyş kabilesine mensup olan Abdülcebbar'ın Ensâr'a sığınmasına izin verilmemesi[309] bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Bu tabloya ek olarak Kudeyd günü Kureyş kabilesinden 300 kişinin katledildiği rivayet edilmektedir.[310] Bu sayının hepsinin Kureyş kabilesinin mensuplarından olduğunu söylemek zordur. Kureyş'in anlaşmalıları ve mevâlileri bu sayıya dâhil olmalıdır. Çünkü Medine'yi koruyan grupların sayısından bahseden et-Temîmî, Kureyş'ten 210 kişinin Kudeyd'de hazır bulunduğunu zikretmektedir.

[309] Abdülcebbar b. Abdülaziz b. Abdullah b. Amr b. Osman, ensârdan bir gruba sığınmıştı. Abdülcebbar, yüzünden ağır yara almıştı. ensârın içinden bir kişi, Abdülcebbar'ın kendileriyle birlikte olmasının kendi güvenliklerini tehlikeye attığını söyledi. Bunun üzerine onu aralarından çıkarmak zorunda kaldılar. İbâdîler savunmasız kalan Abdülcebbar'ı öldürdüler. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 264)
[310] İbn Tağriberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 311.

Kudeyd'de katledilenlerin haberi 11 Safer 130 yılında Medine'ye ulaşmıştır.[311] Ebû Hamza ve ordusuysa 130 yılında Safer ayının bitimine on üç gün kala Cuma günü[312] Medine'ye gelmiştir. O, Medine'ye girdiğinde minbere çıkarak çok dokunaklı bir hutbe îrad etmiştir. Bu hutbede kendisinin ordusunun gençlerden ve az bir topluluktan oluştuğu için küçük görülemeyeceğini Hz. Peygamber'in (s) hayatından örnekler vererek anlatmıştır.[313]

---

[311] İlk saldırının Safer'in 7'sinde olduğu düşünüldüğünde dört gün sonra haberin Medine'ye ulaştığı anlaşılmaktadır. Medine'ye Kudeyd'de öldürülenlerin haberi peyderpey geliyordu. Rivayete göre ilk ölüm haberi verilen Muhammed b. Abdürrahim oldu. Ailesi onun ölümüne ağlıyordu. Medine'nin her tarafından kadınlar gelerek onun evinde toplandı. Ev kadınlarla doluydu. Kudeyd'in yenilmiş ordusundan her ne zaman biri gelse kadınların ya babası, kardeşi, oğlu ya da bir yakınının ölümünün haberi veriliyordu. O kadar çok kişinin ölüm haberi geliyordu ki kadınlar kendi ölülerine üzülmekten birbirlerini teselli edemiyordu. Bundan dolayı da herkes kendi ölüsüne ağlıyordu. Kudeyd'de öldürülenlerin haberi gelirken Ümmü Hakîm bnt. Ukkâşe b. Mus'ab b. ez-Zübeyr'in hali herkesin kendi ölüsünün derdine düştüğünün örneğidir. Ümmü Hakîm'e ilk olarak dayısı Salih b. Abdullah b. Urve b. ez-Zübeyr'in ölüm haberi verilmişti. Ümmü Hakîm evinde dayısının ölümüne ağlayıp feryat figan ederken amcası Hamza b. Mus'ab ve amcasının oğlu Umâre'nin ölüm haberi geldi. Bunun üzerine Ümmü Hakîm amcasının evine giderek ağlayıp feryat figan ederken kardeşi Mus'ab b. Ukkâşe'nin ölüm haberi geldi. Aynı şekilde onun evine gidip feryat figan ederken kocası Osman b. Abdullah b. Hakîm b. Hizâm'ın ölüm haberi geldi. Kadın evine döndü. Kocasına ağlayıp feryat figan etti. (et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 266)

[312] Ebû Hamza'nın Cuma günü Medine'ye girmiş olmasının Cuma namazında hutbe okumanın siyasî hâkimiyet nişanı olduğunu düşündüğümüzde bilinçli bir tercih olduğu düşünülebilir.

[313] "Biliyorsunuz ey Medineliler, biz yurtlarımızdan ve mallarımızdan ne mağrurca ne kibirlice ne de boş yere çıktık. Biz ne kendimizi kaptırdığımız mülk-i devlet için ne de eskiden kalma öcümüzü almak için çıktık. Lakin biz hakkın meşalesinin ihmal edildiğini; hakkı söyleyenin azarlandığını ve adaleti ikâme edenlerin öldürüldüğünü gördüğümüzde geniş olan yeryüzü bize dar geldi. Rahmân'a itaate, Kur'ân'ın hükmüne çağıran bir davetçiyi duyduk. Allah'ın davetçisine icâbet ettik. "Kim Allah'ın davetçisine uymazsa, yeryüzünde Allah'ı âciz bırakacak değildir." Biz farklı kabilelerden geldik. Tek bir devenin üstüne binen birçok kişi bizden bir gruptur. Onlar bir örtüyü nöbetleşe kullanırlar. Onlar yeryüzünde az ve zayıf kimselerdi. Bize sığındılar da biz O'nun (Allah'ın) yardımıyla onları destekledik. Vallahi biz O'nun (Allah'ın) nimetiyle toplu olarak kardeş olduk. Sonra sizin adamlarınız bizi Kudeyd'de karşıladı. Biz onları Rahmân'ın itaatine ve Kur'ân'ın hükmüne davet ettik. Onlarsa bizi şeytanın itaatine ve Mervân oğullarının hükmüne davet ettiler. Allah'a yemin olsun ki uzaklık rüşd ile günah arasındaki şeydir. Sonra çok acele etmeye başladılar. Şeytan onların içine iyice yerleşti. Kanları, onun (şeytanın) kazanlarında kaynadı. Zannını onlara tasdik etti. Allah azze ve celle'nin yardımcıları gruplar ve taburlar halinde geldiler. Ganimet, parlak Hint kılıcıdır. Galibiyetimiz kuvvetle oldu. Batıl işleyenleri şüphe, şek ve korku içerisinde bırakan savaşımız sebebiyle onların kuvvetleri geri kaçtı ve zayıfladı. Ve siz ey Medine halkı! Eğer Mervân ve Mervânoğullarına yardım ederseniz Allah azze ve celle katından veya elimizden bir azapla sizi cezalandırır. Mü'minlerin kavminin yürekleri şeffaf olur ey Medine halkı! İlkiniz ilkin en hayırlısıdır. Sonuncunuz sonuncuların en şerlisidir ey Medine halkı! Puta tapıcı müşrikler veya ehl-i kitabın müşrikleri veya zalim bir imam hariç insanlar bizden biz de insanlardanız. Ey Medine halkı kim Allah azze ve celle'nin bir kulu gücünden fazla bir şeyi yüklediğini iddia ederse veya kendisine verilenden fazlasını isterse o Allah azze ve celle'nin düşmanıdır. Bize harp vardır ey Medineliler! Allah azze ve celle'nin kitabında güçlü ve zayıf üstüne farz kıldığı sekiz payı bana haber verin. Şimdi sekiz grubun içinde yer almayan ve tek bir payı bile olmayan dokuzuncu geldi. O, kibirlice ve Rabbine savaş açarak (sekizin) hepsini kendisine aldı ey Medineliler! Bana ashâbımı küçük gördüğünüz ulaştı. Dediniz ki: "Yeni yetmeler, yalın ayaklı Araplar" Yazıklar olsun size ey Medineliler! Rasûlullah'ın (s) ashâbı da böyle genç kimseler değiller miydi? (Ashâbım içinde yer alan)

Ebû Hamza, üç ay kadar kaldıktan sonra Medine'den çıkmadan önce halka Mervân b. Muhammed ile savaşacağını ve tekrar dönebilirse kendilerine adalet getireceğini ifade ederek Şâm tarafına doğru yola çıkmıştır. Mervân b. Muhammed ise komutasını Abdülmelik b. Muhammed b. Atiyye'nin yaptığı dört bin süvari hazırlayarak üzerlerine göndermiştir. Mervân b. Muhammed, Abdülmelik b. Muhammed'e Hâricîlerle savaşarak başarabilirse Yemen'e kadar gidip Abdullah b. Yahya'yı (Tâlibü'l-Hak) da öldürmesini emretmiştir. İki ordu Vâdi'l-Kurâ'da karşı karşıya gelmiş olup yapılan savaşta Ebû Hamza'nın ordusu yenilgiye uğramıştır. [314] İbn Atıyye de Medine'ye girerek şehirde bir ay kadar kalmış; buradan önce Mekke'ye sonra da San'a'ya gimiştir. İbn Atıyye, Abdullah b. Yahya'yı "Haraş" (حرش) adlı yerde yapılan savaşta öldürerek[315] başını Mervân b. Muhammed'e göndermiştir.[316]

İbn Atıyye, San'a'dan Hadramevt'e geldiğinde Tâlibü'l-Hak taraftarları onu bir kalede yirmi dört gece muhasara altında tutmuştur. Muhasara daha fazla uzayınca o, can güvenliğini temin için sulh talep etmiştir. Kuşatmayı gerçekleştiren Yemenliler, halkın el koydukları mallarını geri vermesi şartıyla sulhü kabul etmiştir. Sulh ile birlikte halk, İbn Atıyye'nin askerlerinden mallarını geri almıştır.[317]

Gençler vallahi delikanlılar içerisinde olgun kimselerdir. Onlar, gözleri şerre kapalı, ayakları bâtıla karşı yavaştırlar. Onlar ölmeyen nefislere karşı ölen nefisleri Allah azze ve celle'ye sattılar. Onlar yorgunluklarıyla yorgunluklarını; geceleri kalkmalarını gündüzleri tuttukları oruçlarla karıştırıyorlar. Onlar sırtlarını Kur'ân parçalarına yasladılar. Bir korkuyla karşılaştıklarında, ateşin dehşeti ile saldırdılar. Bir şevk ile karşılaştıklarındaysa cennete duydukları şevk ile saldırdılar. Kılıçlara baktıklarında çekilmişti kınından. Mızraklar onları işaret ediyordu. Oklarsa onlar için çentilmişti. Süvari birliği ölümün helak edici azabıyla titretti. Onlar bu taburun tehdidinin Allah'ın tehdidine bağlı olduğunu hesap edemediler. Kutlu olsun onlara ve dönüş yerinin iyisi onlarındır. Nice gözler vardır ki Allah azze ve celle'nin korkusundan gecenin ortasında taşar. Nice el vardır ki ayrılır ekleminden (bileğinden) çünkü çokça dayanır ona sahibi Allah'a secdesinde. Nice harika yanaklar ve ince alınlar vardır ki yarılır demir topuzla. Allah bu bedenlere rahmet eylesin. Onların (bedenlerin) ruhlarını cennetlere soksun. Benim sözlerim bunlardan ibarettir. İşlediğimiz kusurlarımızdan dolayı Allah'tan bağışlanma dilerim. "Başarmam Allah'ın yardımına bağlıdır. Ben sadece O'na tevekkül eder ve O'na yönelirim." (Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 396-397)

[314] Ebû Hamza arkadaşlarına karşı tarafı iyice tanımadan savaşa girilmemesini söyledi. Hâricîler İbn Atiyye'nin ordusuna seslenerek Kur'ân ve amel hususunda ne düşündüklerini sordular. İbn Atiyye, Kuran'ı tahıl çuvalının içine koyduklarını söyledi. Ebû Hamza, İbn Atiyye'ye yetim malı hakkında ne düşündüğünü sorduğunda İbn Atiyye "onu afiyetle yeriz" dedi. Bu sözler üzerine başlayan savaş akşama kadar sürdü. Gece olunca Ebû Hamza savaşa ara vermek istedi. Fakat İbn Atiyye bunu kabul etmeyerek Ebû Hamza'nın ordusunu hezimete uğratıp Medine'ye gitti. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-304)

[315] ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 260.

[316] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 295-304.

[317] ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 261.

Sulh gerçekleştikten hemen sonra İbn Atıyye'ye, Mervân b. Muhammed'in mektubu gelmişti. Gelen mektupta hac mevsiminde insanlarla birlikte hac yapması emrediliyordu. Hac mevsimi yaklaştığı için de ivedilikle harekete geçmesi isteniyordu.[318] Bunun üzerine o, San'a'da kendi yerine ordusunun başına Abdurrahman b. Yezîd'i bırakarak yedi kişilik bir kafileyle hac için yola çıkmıştır. Hicâz topraklarında yer alan el-Curf'ta konaklarken Abdullah b. Yahya taraftarı[319] İbn 'Usayf el-Murâdî adındaki bir grup ile karşılaşan[320] İbn Atıyye, kendisinin halife tarafından hac için görevlendirildiğini söylese de öldürülmüştür. Abdurrahman b. Yezîd'e İbn Atıyye'nin öldürüldüğü haberi ulaştığında 130 yılının Zi'l-Hicce ayında el-Curf'a askerleriyle birlikte gelerek onun intikamını almıştır.[321] Fakat tüm bu gayretlere rağmen İbâdîlerin varlığı bölgeden silinememiştir. Günümüzde Umân bölgesinde İbâdîler güçlü bir şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler.

[318] ed-Dercînî, **et-Tabakât**, c. 1, s. 261.
[319] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 306.
[320] et-Temîmî, **el-Mihan**, s. 267.
[321] Kadın, çocuk demeden herkesi katletmekle yetinmeyen Abdurrahman'ın binek hayvanlarını, köpekleri ve hatta tavukları bile öldürdüğü, bundan dolayı da topluluktan herhangi bir iz bırakmadığı nakledilmektedir. (Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 306)

İKİNCİ BÖLÜM

DEMOGRAFİK YAPI

Bu bölümde önce, Yemen nüfusunun İslam öncesinden Emevîlerin sonuna kadarki durumu incelenmiş; sonrasındaysa nüfusu oluşturan Arap kabileleri, Ebnâ ve Yahudilerin Yemen içerisindeki coğrafî dağılımları ele alınmıştır. Böylece Hz. Ömer döneminden Emevîlerin sonuna kadar Yemen'de sağlanan siyasî istikrarın demografik sebeplerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

1. Nüfusun Yoğunluğu

Bir bilim olarak demografi; nüfusun yapısını, oluşum şekillerini ve **zaman içerisinde** nüfus ile ilgili olayları nicel analiz ve istatistik usulleriyle ortaya koyan bir disiplindir.[322] Tariften de anlaşılacağı üzere demografik yapı, zaman içerisinde şekillenen olgudur. Bu bağlamda Emevîler döneminde Yemen bölgesinin nüfusu hakkında fikir sahibi olabilmek için İslam'dan önce ve İslam'ın ilk dönemlerinde meydana gelen nüfus hareketlerinin tarihsel sürecinin bilinmesi önemlidir. Çünkü Hz. Ömer tarafından kurulan Kûfe,[323] Basra[324] ve Fustat[325] gibi ordugâh şehirlere doğru gerçekleşen göçler, Yemen'in nüfusunu doğrudan etkilemiştir. Nihayetinde Emevîler dönemine gelindiğinde verilen göçler sebebiyle bölgenin nüfusu önemli ölçüde azalmıştır.[326] Bundan ötürü Hz. Ömer'in iskân politikasına kadar nüfusunun niceliği hakkındaki rivayetlerin değerlendirilmesi, bölge nüfusunun hangi seviyeden nereye geldiğinin tespiti için önemlidir.

Mihlâf, Yemen'de bulunan kabilelerin veya mekân isimlerinin verildiği idârî bölgelere denilmektedir.[327] Dolayısıyla mihlâflarının yer ve sayısı hakkındaki rivayetler de bölgenin nüfusu hakkında fikir verebilir. Bununla birlikte isim ve sayıları

[322] Levent Aksu, "Dünyada ve Türkiye'de Nüfus Analizleri", **Sosyoloji Konferansları**, 25: 219-311, 2011, s. 220.
[323] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 41; Ayrıca Bkz.: Söylemez, **Bedevilikten**, s. 21.
[324] Belâzurî, **Fütûh**, s. 332.
[325] Belâzurî, **Fütûh**, s. 210.
[326] al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 92.
[327] el-Kâdî İsmail b. Ali el-Ekva', **Mehâlîfü'l-Yemen**, Mektebetü'l-Cil el-Cedîd, San'a, 2009, s. 8.

hususunda müellifler arasında ihtilaflar olsa da mihlâfların yerleri incelendiğinde kabilevî örgütlenmelerin önemli bölümünün kuzey kesimlerde yoğunlaştığı görülür.[328] Bu da kesin olmamakla birlikte nüfusun ekseriyetle ülkenin kuzeyinde yoğunlaştığına işaret etmektedir. Ayrıca ülkede sahil kesimi bir kenara bırakılırsa nüfus, mekânsal olarak vadiler ve yüksek dağlık bölgeler olarak iki ayrı kısımda yaşar.[329]

Yemen, nüfus hareketleri bakımından yoğun bir bölge olması[330] hasebiyle çok kültürlü bir medeniyete ev sahipliği yapmış; verdiği göçler ile de kültürel birikimini kuzeye taşımıştır. Aden gibi önemli bir limana sahip olan yarımadanın güneyindeki bu bölge, hem ticarî hem de kültürel geçişkenliğin yoğun olduğu bir konumda yer alması açısından Arabistan'ın önemli merkezlerinden biri olmuştur.[331] Ülkenin coğrafî konumunun avantajı sayesinde farklı din, kültür ve etnik yapılarla daha İslam öncesinde etkileşime girmiş olması[332] iç ve dış göç hareketlerine ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

Bundan dolayı bölgede inanç olarak putperestliğin yanı sıra Hristiyanlık ve Yahudilik geniş taban bulmuştur.[333] Hatta Ma'în, Sebe ve Himyer gibi önemli devletler kurmayı başaran Yemenliler, zaman içerisinde Roma ve İran işgaline uğramıştır.

---

[328] Bkz.: Hiroshi Matsumoto**,** "The History of Uzlah and Mikhlâf in North Yemen", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 24, Proceedings of the Twenty Seventh Seminar for Arabian Studies, London, 22-24 July 1993, pp. 175-182, s. 177, 179, 180.

[329] Yemen'deki aşağı ve yukarı şeklindeki coğrafî bölümlemenin örnekleri için Bkz.: el-Mahceru'l-a'lâ, el-Mahceru'l-esfel (Hemdânî, **Sıfat**, s. 93); el-Mesmeku'l-a'lâ, el-Mesmeku'l-esfel (Hemdânî, **Sıfat**, s. 94); el-Cened'in doğu kısmında Sûdân Vadisi bulunmaktadır. Hemdânî'nin zamanında da bu isimle bilinen vadi, Aşağı ve Yukarı Sûdân olarak ikiye ayrılır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 135) Hadramevt'te yer alan Heynen (هينن) Aşağı ve Yukarı Heynen olmak üzere iki bölgeden oluşur. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 85)

[330] Yarımada içerisinde Medine'deki ve Gassânî bölgesinde meskûn bulunan Yemen kökenli Araplar, bölgenin göç vermesini; Roma ve Sâsânîlerin işgali ise Yemen'in dışarıdan göç almasının göstergesidir.

[331] Bu bölgenin Yarımada içerisindeki coğrafî üstünlüğü Arabia Felix, sözüyle ifade edilmiştir. (Bkz.: R.L. Playfair, **History of Arabia Felix or Yemen**, Education Society's Press, Bombay, 1859, s. 1)

[332] İbnü'l-Fakîh, Yemen'in farklı kültürlerle karşı karşıya gelse de kendi Arap kültürünün Roma ve İran medeniyetinden daha üstün olduğunu iddia etmektedir. (İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34)

[333] Hristiyanlar Necrân'da önemli bir güç haline gelmişlerdir. (Bkz.: Mustafa L. Bilge, "Necrân", **DİA**, s. 507-508) İslam öncesi Yemen'de bulunan son Arap devleti olan Himyerîler ise Yahudiliği benimsemişlerdir. (Bkz: Hüseyin Algül, "Himyerîler", **DİA**, c. 18, s. 62-63)

Yemenlilerin diğer kültürlerle etkileşimi kendi bölgelerinin hudutlarıyla sınırlı değildir. Arîm Seli'nde[334] olduğu gibi tarım toplumu olan bölgenin doğal afetler sonucunda[335] iç kaynaklarının nüfusa yetmemesi sebebiyle Kuzâ'a[336] ve Ezd gibi kabileler, yarımadanın kuzeyine göç etmiştir.[337] İbn Abbas'ın naklettiğine göre bu sel sonucunda Sebe kabilelerinin 4/10'u göç etmiştir. Kalan kabileler ise Mezhic, Kinde, Enmâr ve Eş'âr'dır.[338]

Sonraki süreçteyse Habeşliler eliyle Romalıların,[339] Seyf b. Zî Yezen'in desteğiyle İranlıların bölgeyi işgal etmesi[340] gibi dış etkenler, ülkede siyasî istikrarın yanı sıra ekonomiyi de kötü etkilemişti.[341] Fakat yine de nüfusunun bu dış müdahaleler ve göçler neticesinde belli oranda arttığı düşünülebilir. Nitekim Seyf'in desteğiyle bölgeyi ele geçiren kisrâ, buraya valiler tayin ederek[342] kalıcı olmak istemişti. Bundan dolayı da İran'dan gelen Farslı askerlerin Yemenli kadınlarla evlenmesi[343] sonucunda kalabalık aristokrat bir sınıf olarak Fars-Arap karışımı Ebnâ diye adlandırılan bir ırk ortaya çıkmıştı.[344] Bu bilgilere ek olarak buranın İslam öncesindeki nüfusuyla ilgili İbnü'l-Fakîh şu rivayeti nakletmektedir: "Bir adam Numan b. Münzir'e gelip Yemenliler hakkında soru sordu. Numan, Yemen halkının nüfus olarak çok kalabalık olduğunu söyledi."[345]

---

[334] "*Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik.*" (Sebe: 34/16) Yemen'den kuzeye Arim sebebiyle gerçekleşen göçlerin hangi tarihte vuku bulduğu tam olarak bilinmemektedir. (Bkz.: Ömer Faruk Harman, "Arim", **DİA**, c. 3, s. 374)

[335] Arim Seli'nin yanı sıra ticaret güzergâhlarının değişimi ve Yemen'deki iç mücadele de bu göçte etkili olmuştur. (Bu tez, s. 15)

[336] İbn Hazm**, Cemhera**, c. 1, s. 8.

[337] Ezd kabilesinden ayrılan gruplar Arîm Seli'nden sonra Hicâz'a, Umân'a ve Şam bölgesine göç etmiştir. (İbn Düreyd, **el-İştikâk**, s. 468)

[338] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 3, s. 116.

[339] Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 137.

[340] Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 141-142.

[341] Bu ekonomik çalkantılardan faydalanan Kureyş, îlâf ile Yemen-Şam ticaret yolunun kontrolünü eline almıştı. (M. Mahfuz Söylemez, "Fil Hadisesi'nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme", **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 1, sy. 2, Güz 2006, s. 117)

[342] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 69.

[343] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 8, s. 147.

[344] Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 13.

[345] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 33.

Ayrıca Hemdânî tarafından nakledilen bir kitabeye göre İslam öncesinde bölge nüfusu oldukça kalabalıktı. Hemdânî burada okuduğu bir yazıtta 12.000 kayldan bahsetmektedir.[346] Onun naklettiği bu kitâbede geçen 12.000 kayl, Yemen'in farklı yerlerinde yaşayan kabile liderlerine işaret etmektedir. Bu bağlamda ölen 12.000 kabile şefi olduğuyla ilgili rivayet oldukça abartılı olmakla birlikte bu memleketin İslam öncesindeki nüfus yoğunluğunun hangi seviyede olduğu hakkında fikir vermektedir.

Buna ek olarak Himyerîlerin 80 kayldan oluşan akyâl meclisi vardı.[347] İbn Abbas'ın her bir kaylın 10.000 kişiden oluştuğuna[348] yönelik rivayeti 80 kayl ile birlikte hesaplandığında 800.000 sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sayılara kadın, yaşlı ve çocuklar dâhil edilirse Himyerîlerin yaklaşık 2.000.000 gibi bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilebilir. Nakledilen bu rakamlar abartılı olmakla birlikte arkeolojik kalıtlarda yer alan sayılar, Yemen'in kalabalık olduğuyla ilgili rivayetleri destekler niceliktedir.

DAI Ṣirwāḥ 2005-50[349] künyeli yazıtta Yesa''emer Veter b. Yakrubmelik'in Katabân, Radmân ve 'Am'ın çocuklarından **3000** kişiyi öldürdüğü; Dhsm'ın (دهسم) kralını Ykm'ı (يقم) ve **6.000** kişiyi; R'nn'ın (رعنن) 'mny'den (أمني) Yhnym'e (يخنيم) kadarki bölgesini yakıp yıktığı ve **4.000** kişiyi katlettiği anlatılmaktadır.

RES 3943[350] künyeli yazıtta; Sebeli Mukarrib Ys''mr Byn bn Smh'ly Ynf (يثعأمر بين بن سمهعلي ينف) olduğu tahmin edilen kişinin Dhsm'da (دهسم) **4000** kişiyi; M'nm (معنم), Mh'mrm (مهأمرم) ve 'mrm'da (امرم) **5040** kişiyi öldürdüğü **3060** kişiyi de esir aldığı anlatılmaktadır.

---

[346] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 126.
[347] Algül, "Himyerîler", c. 18, s. 62.
[348] Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 491.
[349] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9521&mark=09521%2C002%2C069
[350] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=7824&mark=07824%2C002%2C009

RES 3945[351] künyeli yazıtta; Sebeli Mukarrib Krb'l Vtr b. Dmr'ly'in (كربأل وتر بن ضمرعلي) S'dm'i (سعدم) yıktığı; Nkbtm'i (نقبتم) ve M'frn'in (معفرن) tüm şehirlerini yaktığı; Zbr (ظبر), Zlmm (ظلمم) ve 'rvy'i (أروي) ele geçirip tüm şehirlerini yakarak **3.000** kişiyi öldürüp **8.000** kişiyi esir aldığı; Evsân'ı yıktığı ve burada **16.000** kişiyi öldürüp **40.000** kişiyi esir aldığı; Dhsm (دهسم) ve Tbny'i (تبني) yıkıp **2.000** kişiyi öldürerek **5.000** kişiyi esir aldığı; Svtm'da (سوطم) bulunan Khd'dı (كحد) yıkarak **500** kişiyi öldürüp **1.000** kişiyi esir aldığı; Nsn'in (نشن) bölgelerini ele geçirip **1000** kişiyi öldürdüğü; Sbl (سبل), Hrm (هرم) ve Fnnn'in (فننن) şehirlerini yakarak **3.000** kişiyi öldürüp **5.000** kişiyi esir aldığı; Mh'mrm (مهأمرم) ve 'mr'i (أمر) yıkarak **5.000** kişiyi öldürüp **12.000** kişiyi esir aldığı; büyük ve küçükbaş **200.000** hayvanı ele geçirdiği anlatılmaktadır.

Ir 12[352] künyeli yazıtta, Vfym 'zrh b. [... ...]'in (وفيم أذرح بن) Hşdm (حشدم) kabilesinin sınırlarını Habeşlilerle anlaşma yapıncaya kadar koruduğu; fakat **2.500** kişiyle Habeşlilerin ve bedevîlerin baskın yaptığı anlatılmaktadır.

Ir 32[353] künyeli yazıtta: **1.300** askerin öldürülüp **700**'ü savaşta **3.000**'i sivil toplam 3.700 kişinin esir alındığı anlatılmaktadır.

Ja 576+Ja 577[354] künyeli yazıtta: **1500** asker ve 50 atlısı olan Kral 'lş²rh Yhdb'in (ألشرح يحضب) **16.000** askeri bulunan Şmr Zû Raydān (شمر ذو ريدان) ile temasa geçtiğinden bahsedilmektedir.

---

351 http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=603427758&recId=7349

352 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5940&mark=05940%2C006%2C032

353 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5959&mark=05959%2C040%2C002

354 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9044&mark=09044%2C015%2C014

Ja 665[355] künyeli yazıtta; **2.500** kişilik Hadramevt ordusunun bir şafak baskınını karşıladığından bahsedilmektedir.

MAFRAY-al-Miʿsāl 4[356] künyeli yazıtta: Nsrm Yhhmd'in (نصرم يهحمد) **1.500** askerle sefere çıktığı; Şebve'den **4.000** asker 100 atlı, Hadramevt'ten **8.000** askerden bahsedilmektedir.

CIH 540[357] künyeli yazıtta: Sebe Kralı Şrhb'l Y'fr'in (شرحبأل يعفر) tamir ettirdiği barajda **40.600** kişinin çalıştığından bahsedilmektedir.

Farklı zamanlara ait bu yazıtlardaki toplam insan sayısı 200.000'den fazladır. Tekrar İslam kaynaklarına dönecek olursak: Hz. Peygamber'in (s) doğumundan hemen önce meydana gelen Fil Hadisesi'nde[358] Habeşlilerin önderliğinde[359] Yemen'den 60.000 kişilik bir ordunun Kabe'yi ele geçirmek üzere geldiği zikredilmektedir.[360] Yine İran'dan gelen askerler burayı ele geçirmek için savaştıklarında rivayete göre Habeşliler ve anlaşmalı Yemenî kabileler 100.000 kişilik orduyla karşılarına çıkmıştır.[361] Zikredilen sayılar abartılı olmakla birlikte İslamiyet gelmeden önce bölgenin nüfus yoğunluğunu ifade etmesi açısından önemlidir.

Yemen'in İslam'dan sonraki nüfus yoğunluğuyla ilgili bilgileriyse -sınırlı da olsa- bölgede meydana gelen ridde hadiseleri ve sonrasındaki fetih ve iskân politikalarından elde etmek mümkündür.

---

355 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=6060&mark=06060%2C039%2C006

356 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5583&mark=05583%2C002%2C029

357 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=2381&mark=02381%2C034%2C005

358 Uhdud hadisesinde Zû Nüvâs'ın 20.000 kişiyi öldürdüğü nakledilmektedir. (İbn Kesîr, el-Bidâye, c. 3, s. 134.

359 İbn İshâk, Habeşlilerin Yemen'i 60.000 kişi ile ele geçirdiğini nakletmektedir. (Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesar İbn İshâk (ö. 150/767), **Sîratü İbn İshâk**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978, s. 58)

360 İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 58.

361 Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 144.

Bilindiği gibi henüz Hz. Peygamber (s) hayattayken Arap Yarımadası'nda dinden dönme hadiseleri başlamıştı. Hz. Ebû Bekr hilafete geçtiğinde yarımadadaki Mekke, Medine ve Tâif dışındaki her yerde dinden dönmeler başlamıştı. Fakat sanılanın aksine çıkan isyanlara bütün kabile mensupları katılmamıştı.[362] Kaynaklarda Yemen'deki ridde hadiselerinde isyancıların ve Müslüman orduların sayısı hakkında az bilgi bulunmaktadır. Konuyla ilgili Hadramevt'te Eş'as b. Kays'ın önderliğindeki ridde hadiselerini bastırmak üzere, Hz. Ebû Bekr'in Ziyâd b. Lebîd komutasında ensâr ve muhâcirlerden oluşan 4.000 kişiyi gönderdiği rivayet edilir. Ziyâd, Hadramevt'te Kinde'nin bir kolu olan Benû Hucr adlı grubun yaşadığı mahalleye gece yarısı habersiz bir şekilde yapmış olduğu baskında 200 kişiyi öldürmüş; 50 kişiyi de esir etmiştir.[363] Yine Ziyâd, Hadramevt'in şehirlerinden olan Terîm'e es-Sekâsik ve es-Sekûn'un 500 adamıyla birlikte 4500 kişi ile saldırmış; fakat yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır. Rivayete göre bu savaşta yaklaşık 300 Müslüman katledilmiştir.[364] Taberî'nin naklettiğine göre Mehra ve Umân bölgesinde Lakît b. Mâlik el-Ezdî'nin önderliğinde meydana gelen isyanı bastırması için Hz. Ebû Bekr, Arfece el-Ezdî ve Huzeyfe el-Himyerî'den yardım istedi. İkrime'nin de onlara yardım etmesini emretti. Buna karşılık Lakît'in ordusu da git gide güçleniyordu. Sonunda iki grup Debâ denilen yerde karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Lakît'in ordusu neredeyse galip gelecekti. Savaş sonunda Müslümanlar galip gelmiş ve 10.000 mürtedi öldürmüşlerdi.[365] Ayrıca Esved

[362] İbn Hazm, el-Fasl adlı eserinde isyancıları dört gruba ayırmaktadır. İlk grup, Hz. Ebû Bekir'e biat eden ve İslam'dan taviz vermeyenlerdi. Bunlar Müslümanların çoğunluğunu oluşturuyordu. İkinci grup; İslam'dan inanç olarak dönmeyen, fakat Hz. Ebû Bekr'e zekât vermek istemeyenlerdir. İbn Hazm'a göre bu grubun sayısı, Hz. Ebû Bekir'i destekleyenlerden azdı. Üçüncü grup; sahte peygamberler olan Tuleyha ve Secâh ve onların taraftarlarıydı. İbn Hazm, bu grubun sayısının ilk iki gruba göre oldukça az olduğunu ifade ederek ridde hadiseleri esnasında kabileler içerisinde Müslüman kalanlar olduğunu zikretmektedir. Bu Müslümanlar, kabilelerine karşı gelerek irtidat hareketine engellemeye çalışıyorlardı. Nitekim İbn Hazm'ın aktardığına göre Yemen'de meydana gelen Esved el-'Ansî'nin kabilesinde irtidat edenler, Müslüman olarak kalanlardan sayıca daha azdı. Dördüncü ve son grup ise hadiseleri tarafsız bir şekilde izleyip kazanana göre konum almayı düşünenlerdi. (Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nahl**, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, ty., c. 2, s. 66)

[363] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkıdî (207/823), **Kitâbu'r-Ridde**, Thk.: Yahya el-Cibûrî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1410, 1990, s. 187.

[364] el-Vâkıdî, **Ridde**, s. 189.

[365] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 314-316.

el-Ansî,[366] isyan edip Bâzân'ın evini karargâh olarak kullandığında kapısında 1000 adam onu korumak için bekliyordu.[367]

Ridde hadiselerinden hemen sonra da yarımada içerisindeki Arap unsurlar kuzeydeki fetih hareketlerine iştirak etmişler; Râşid Halifeler ve Emevî döneminde devlet politikası olarak fetholunan yerlere iskân edilmişlerdir. Yemen bölgesinden de başta Himyer, Mezhic ve Kinde kabileleri olmak üzere çok sayıda kabile mensubu göç etmiştir. Taberî'nin naklettiğine göre İslam ordusunun 1/7'sini bu üç Yemenî kabile ve anlaşmalıları oluşturuyordu.[368] Hemdân kabilesinin Sıffîn Savaşı'ndaki sayısının 12.000 olduğuyla ilgili rivayet[369] de göz önüne alındığında Emevîler dönemine gelinceye kadar bu beldenin nüfusunda büyük bir azalma olduğu söylenebilir.

Yemen nüfusunun belli bir orana kadar azaltılması; Hz. Ömer'in ridde hadiselerinden ders alarak yarımadanın demografik yoğunluğunu azaltma yönünde ortaya koyduğu güvenlik politikasının bir parçasıydı. Nitekim Hz. Ebû Bekr döneminde fetihler için kuzeye doğru başlayan göç hareketleri, onun döneminde ordugâh şehirlerin kurulmasıyla düzenli ve kalıcı bir iskân politikası halini almıştır.

Yemen'den kuzeye doğru göçlerin hangi seviyede olduğunu ve Hz. Ömer'in göç politikasını daha iyi anlamak için el-Belâzurî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde geçen rivayet önemlidir. Rivayete göre İran kisrası Yezdicerd 19/640 yılında Hulvan'dan kaçtığında Reyy, Kûmes, İsfehân, Hemezân ve el-Mahân'da bulunan Fârisîler mektuplaşarak aralarında organize olmuşlar ve 20/641 yılında Yezdicerd'in etrafında toplanmışlardı. Yezdicerd de onların başına komutan olarak Zû'l-Hâcib'i tayin etmişti. Ammâr b. Yâsir, Hz. Ömer'e yazdığı mektupta İranlıların bir araya gelerek savaş hazırlıkları yaptıklarının haberini vermişti. Hz. Ömer, Ammâr'a Farslarla kendisinin savaşmasını emretti. Hz. Ömer, Necid ve diğer Arap Yarımadası'nda karışıklık çıkmasından korkuyordu. Ona Şâm ve Yemen'de

[366] Esved el-'Ansî'nin doğup büyüdüğü köyün Necrân yakınlarında yer alan Hubbân (خبان) olduğu rivayet edilir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 343)
[367] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 49, s. 12.
[368] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 48.
[369] Ebû'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), **Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yy., ty., c.1, s. 319.

yaşayanları asker olarak alması tavsiye edilince o bunu kabul etmedi. Çünkü Şâm bölgesi Roma tehdidi altındaydı. Romalılar Şâm'ı işgal edebilirdi. Aynı şekilde Yemen için de Habeşlilerin işgalinden korkuyordu.[370] Bu rivayet bize bölgenin Kûfe ve Basra'ya göçlerden hemen sonra yeni bir göç dalgasını kaldırmasının güvenlik zaafiyeti oluşturacak seviyeye geldiğini ve nüfus yoğunluğunun Hz. Ömer tarafından bilinçli bir şekilde belli bir seviyede tutulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Yemen'den kuzeye doğru göç edenlerin sayısıyla ilgili ise elimizde çok fazla rivayet yoktur. Taberî, 14/635 yılında Yemen ve Serât bölgesinden 4000 kişinin Irak'a göç ettiğini zikretmektedir.[371]

el-Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm* adlı eserinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Haleb ve civarını fethi esnasında çoğunluğu Yemenli olan 17.000 askeri olduğunu rivayet etmektedir. Ebû Ubeyde, Beytü'l-Makdis'in fethi için 35.000 atlı asker göndermişti. Bu 35.000 asker içerisinde Vâkıdî'nin Yemenli olduğunu söylediği asker sayısı 10.000'dir. [372]

Koçyiğit, Irak bölgesindeki fetihler esnasında Sâsânî tehdidinin bertaraf edilmesinin h. 17-37/ m. 638-657 yılları arasındaki Arap kabilelerinin yoğun bir biçimde göç etmesinin neticesi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre göç olayları hakkında kaynaklarda doğrudan bilgiler bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bilgiler satır arası okumalarla elde edilebilmektedir.[373] Koçyiğit'in bu tespitinden ve Taberî'nin İslam ordularının 1/7'sini Yemenî üç kabilenin oluşturduğu bilgisinden hareketle bölgenin aktif nüfusunun önemli bir bölümünün kuzeye göç ettiği söylenebilir.

---

[370] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, Çev.: Mustafa Fayda, s. 344. (Metin kısmen değiştirilerek alıntılanmıştır.)
[371] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 484.
[372] Halid b. Velîd= 5.000 atlı
Yezîd b. Ebî Süfyân= 5.000 atlı
Şurahbil b. Hasene= 5.000 Yemenli atlı
Merkâl b. Hâşim b. 'Utbe b. Ebî Vakkâs = Müslümanlardan 5.000 atlı topluluğu
Müseyyeb b. en-Nüceyye el-Fezârî= en-Neha' ve başka kabilelerden 5.000 atlı
Kays b. Hübeyra el-Murâdî ile birlikte 5.000 atlı
Urve b. Mühelhel b. Yezîd b. Hayl = 5.000 atlı (Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkıdî (207/823), **Fütûhu'ş-Şâm**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, c. 1, s. 237)
[373] Tahsin Koçyiğit, **İslam Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân**, (BDT), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2006, s. 292.

Bundan dolayı Emevîler döneminde Yemen, tamamen devletin kontrolü altında kalmıştır.[374] Hz. Hüseyin, Yezîd'e karşı Irak'a doğru hurûc için harekete geçeceği zaman İbn Abbas ona gelerek acele etmemesini, Mekke'de de durmamasını, Yemen'e gitmesini tavsiye etmişti. Çünkü orada **uzlet** ve kendisine yardımcılar vardı.[375] Uzlet kelimesinin lügat anlamı temel alındığında, rivayetin Yemen'in uzaklığına[376] ve nüfus olarak tenha bir bölge olduğuna[377] işaret ettiği anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde bölgenin aynı zamanda bir sürgün yeri olması, bu yargıyı desteklemektedir. Çünkü Habeşistan'la Yemen arasındaki demirleme yerlerinden biri olan Dehlek Adası, Emevî hanedanı tarafından sürgün yeri olarak kullanılıyordu.[378] Buna ek olarak ilk ciddî isyanın Emevîlerin son yıllarında Tâlibü'l-Hak liderliğinde ortaya çıkması da bölgenin nüfusunun azlığına işaret etmektedir. Bize göre Emevî tarihinde Yemen'de; Irak ve Şâm eyaletlerine nazaran ciddî karışıklıkların olmamasının en önemli sebeplerinden biri, devlete karşı isyan edebilecek genç aktif nüfusun kuzeye göç etmiş olmasıdır. Bu göçler, Emevîler döneminde Yemen'de dâhilî karışıklıkları önlemekle birlikte özellikle devletin merkezinde kuzeyli-güneyli çatışmasını beslemiştir. Çünkü Emevî dönemine gelinceye kadar Yemenliler, fetihler sebebiyle kuzeye doğru yoğun bir biçimde göç etmişlerdi. Hatta Şâm'ın büyük çoğunluğu Yemenlilerden oluşuyordu.[379] Bununla birlikte Basra, Kûfe ve Fustat'ta çok sayıda Yemenî kabile bulunuyordu.

al-Mad'aj; Şam, Irak ve Fustat'a göç edenlerin listesini vermektedir. Bu listeye göre toplam 165 Yemenî batın bu üç bölgede yaşıyordu. Listede yer alan bilgilere

---

[374] Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 92

[375] Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî (ö. 345/956), **Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, Thk.: Es'ad Dâğir, Dâru'l-Hicra, 1409/1988, c. 3, s. 54.

[376] Muâviye, Hz. Osman'ın kanının günahından kendisinin uzak olduğunu belirtmek için " أني في عزلة عنه" demişti. (Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah İbn Ebî'l-Hadîd (ö. 655/1257), **Şerhu Nehcü'l-Belâğa**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, İhyâü'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1962-1967, c. 14, s. 35)

[377] Uzlet kelimesi aynı zamanda insanlardan uzak olmayı da ifade etmektedir. (Bkz.: Ahmed Muhtar Ömer, **Mu'cemü'l-Lüğati'l-Arabiyye el-Muâsıra**, Âlemü'l-Kütüb, yy., 2008, c. 2, s. 495) Hz. Ömer'in "uzlette kötülüklere karışma tehlikesi olmadığını" söylediği nakledilmektedir. (Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812), **Kitâbü'z-Zühd**, Thk.: Abdurrahman Abdülcabbar el-Ferîvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1984, s. 514)

[378] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 492.

[379] Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 85.

göre[380] toplam göç edenler içerisinde Himyer kabileleri %38'lik oranla ilk sırada yer almaktadır. Sonra da %19 oranla Mezhic; %18 oranla Kinde; %7 oranla Hemdân; %4 oranla Ezd yer almaktadır. Geriye kalan diğer küçük Yemenî kabileler ise göç edenler arasında %14'lük bir orana sahiptir. Bu bilgilerden de hareketle Yemen'den Kuzey'e doğru büyük bir göç olduğu söylenebilir.

Hatta Kûfe nüfusunun 12.000'inin Yemenî 8.000'inin ise Nizârî kabilelerden olduğu nakledilmektedir.[381] Bu sayılar ile sonraki dönemler kastediliyor olabilir.[382] Fakat yine de Yemen bölgesinden Kûfe'ye doğru meydana gelen göçün niceliği hakkında fikir vermektedir.

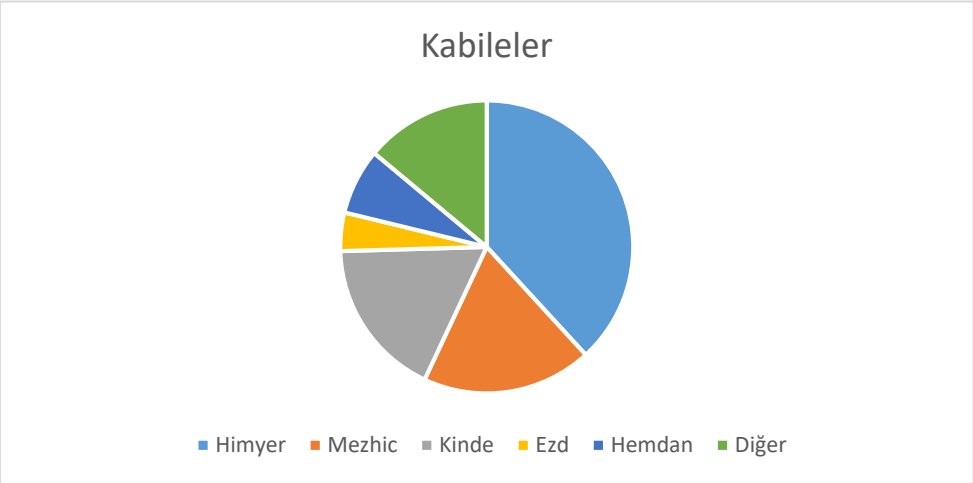

Yemen'den kuzeye göç eden kabileler

Emevîler dönemine gelindiğinde Yemen'in şehirlerinin nüfusu hususunda elimizde çok fazla veri bulunmamaktadır. Fakat Büsr b. Ertât'ın Yemen ve civarında yaklaşık 30.000 Hz. Ali taraftarını katlettiği nakledilmektedir.[383] Bu rakamlar abartılı olmakla birlikte Yemen'in nüfusu hakkında fikir vermektedir.

Yemen'deki nüfusun hangi bölgelerde yoğunlaştığı hakkındaki bilgilere bakıldığında San'a şehrinin Yemen'in en kalabalık şehri olduğu söylenebilir.

[380] Bkz.: Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 88-92.
[381] Belâzurî, **Fütûh**, s. 272; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 491; Koçyiğit, **İskân**, s. 283.
[382] Koçyiğit, **İskân**, s. 289.
[383] el-Kûfî, **Fütûh**, c. 4, s. 238.

Yemen'in annesi olarak bilinen ve Yemen'in ortasında yer alan San'a'nın Câhiliye dönemindeki ismi İzâl idi. Bu açıdan bakıldığında San'a en eski şehirlerden biridir. Hatta bu şehri Sâm b. Nûh'un kurduğuna inanılır.[384]

Kaynakları incelediğimizde San'a'nın bu şöhretinin nüfusu ile irtibatlı olduğu görülmektedir. İbn Havkâl ve İstahrî; San'a'nın Yemen bölgesindeki en büyük, en zengin ve en kalabalık şehir olduğunu söyler.[385] Bu da bize Yemen'deki nüfusun en çok San'a'da yoğunlaştığını göstermektedir. Behcetü'z-Zaman müellifine göre San'a'da 120.000 ev, 13.000 mescid ve hamam bulunmaktaydı. Fakat 380/990 yılına gelindiğinde Ahmed b. Kays b. Dahhâk döneminde 1040 ev kalmıştı.[386] Yine Hârûn er-Reşîd döneminde 170/786 yılında San'a'da 70.000 mesken olduğu nakledilmektedir.[387] Hammâd el-Berberî dönemindeyse San'a'da 85.000 mesken sayılmıştır.[388]

Yemen'in diğer şehirleriyle ilgili de elimizdeki bilgiler sınırlıdır. el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ* adlı eserinde Aden şehrinin Ebyen'e 12 mil mesafede bulunduğunu ve küçük bir şehir olduğunu[389] ifade etmektedir.[390] San'a'ya iki merhalenin üzerinde bir uzaklıkta yer alan Zemâr şehri ise büyük bir şehir olsa da San'a'dan daha küçüktür.[391] Sa'de ise Yemen içinde nüfusu kalabalık şehirlerden biridir.[392] Ayrıca Yemen sınırları içerisinde bulunan Necrân'da Hz. Ömer döneminde 40.000 Hristiyan yaşadığı rivayet edilmektedir.[393]

Hemdâni, Yemen Tihâmesine uzanan Serât'ta geniş bir dağ olan eş-Şeraf'ta (الشرف) çok sayıda köy olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, burada belli günlerde

---

[384] Hemdânî, **Sıfat**, s. 55.
[385] İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 43.
[386] ez-Zebîdî, **Kurra**, s. 36-37.
[387] er-Râzî, **Târîhu San'a**, s. 155.
[388] er-Râzî, **Târîhu San'a**, s. 158.
[389] Marco Polo, 1276 yılında Aden'i ziyaret ettiğinde nüfusunun 80.000 olduğunu nakletmektedir. (Z. H. Kour, **The History of Aden 1839-1872**, s. 14)
[390] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Himyerî (ö. 900/1395), **er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr**, Thk.: Hasan Abbas, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984, s. 408.
[391] el-Himyerî, **er-Ravdu'l-Mi'târ**, s. 256.
[392] **Hudûdu'l-'Âlem Mine'l-Meşrık ile'l-Mağrib**, Thk.: Yusuf el-Hâdî, ed-Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 1999, s. 125.
[393] Bu tez, s. 29.

kurulan pazara 10.000 kişiden fazla insanın katıldığını nakletmektedir.[394] Bu da Serât bölgesindeki nüfus yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir.

Aden'in karşısında yer alıp içinde köyler ve şehirleri barındıran Sokotra adasında 10.000 Hristiyan savaşçı olduğunun aktarılması[395] Yemen'in nüfusuyla ilgili önemli bir ipucudur. Daha sonraları bu adaya Mehralılar ve Hâricîler yerleşmiştir. Sokotra'da İslam daveti başlayınca Hâricîlerin sayısı arttı. Bu Hâricîlerin adada yaşayan Müslümanların (on kişi dışında) hepsini katlettiği rivayet edilmektedir.[396]

Bütün bu bilgilerden hareketle; bölgenin İslam öncesinden Hz. Ömer dönemine gelinceye kadar nüfusunun kalabalık olduğu; Hz. Ömer'in ise iskân politikasıyla bu nüfusu bilinçli olarak azalttığı; nihayetinde Emevîler dönemine gelince verilen göçler sebebiyle Yemen'in nüfus yoğunluğunun azalarak tenha bir bölge halini aldığı söylenebilir.

2. Nüfusun Dağılımı

2.1. Arap Kabileleri

2.1.1. Himyer

İslam öncesi Yemen tarihi incelendiğine Himyer b. Sebe'nin soyundan geldiğine inanılan Himyer kabilesinin bölgedeki en önemli kabilelerden olduğu görülür. M.Ö 525'ten miladî 625 yılına kadar Yemen'de Himyer Devleti'ni kurmuş olan bu kabile, Romalıların işgaliyle siyasî hâkimiyetlerini kaybetmiştir. Fakat toplum içerisinde hala etkin bir vaziyette olmalıdırlar ki Romalılara karşı İranlıların Yemen'i ele geçirmesine öncülük etmişlerdir. Bu hadisede Seyf b. Zî Yezen el-Himyerî, kabilenin en önemli figürü olmuştur.

"Bu kabilenin nesebi "Himyer-Sebe-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân" şeklindedir. Himyer kabilesinden neşet ettiğine inanılan kabilelerin isimleri ise şunlardır: "Kudâ'a,

[394] Hemdânî, **Sıfat**, s. 69.
[395] Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud Kazvînî (ö. 682/1283), **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., s. 82.
[396] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

el-Esâbih, el-Me‘âfir, el-Kilâ‘, eş-Şerâ‘ib, Zû Ebyen, Zû Menâh, Yahsub, Ru‘yen, Seybân, es-Sekâsik, Zû Akyân, Zû Havâl, Zû Yehr, el-Mukriyyûn, Haduvr, Zû Sehar, Zû Halîl, et-Terâcim”[397]

Himyer’in ismi birçok yazıtta Ḥmyrm olarak geçmektedir.[398] Bu kabile, Hz. Ebû Bekr döneminde ridde hadiselerinden sonra Enes b. Mâlik aracılığıyla Yemen’deki kabileleri cihada çağıran mektup yazıldığında silahlarıyla, zırhlarıyla ve hatta kadınları ve çocuklarıyla birlikte Medine’ye Hz. Ebû Bekr’in huzuruna çıkan ilk Yemen kabilesidir.[399] Taberî, Himyer kabilesinin Mezhic ve Kinde kabilesiyle birlikte İslam ordularının yedide birini oluşturduğunu rivayet etmektedir.[400] Dolayısıyla Himyerîler, kuzeydeki fetihlere iştirak etmişler ve hatta oralarda yoğun bir biçimde yerleşmişlerdir.

Himyer kabilesi mensupları İslam’dan sonra da kadîm devlet geleneğine sahip olmaları sebebiyle Kureyş ile niza halinde olup ileride bir gün yönetimin kendilerine geçeceğine inanıyorlardı. Hatta Hz. Peygamber’den (s) nakledildiği söylenen bir hadis onlar için en büyük motivasyon kaynaklarından biriydi. Hz. Peygamber’in konuyla ilgili şöyle dediği nakledilmektedir: “Bu iş, Himyer’deydi. Allah azze ve celle onu (bu görevi) onlardan aldı ve Kureyş’e verdi. Ve (bu iş) onlara (Himyerlilere) dönecek.”[401] Nakledilen, hadisin sıhhat durumu hadisçilerin araştırma konusudur.[402] Fakat bu haber, Yemenli kurtarıcı ‘Kahtânî’ inancıyla birlikte değerlendirildiğinde, konunun

[397] Bkz.: Halil Ortakcı, **İslamiyet’in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014, s. 24.
[398] Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: BR-M. Bayḥān 1; BR-M. Bayḥān 4; CIAS 39.11/o 1 n° 1; CIAS 39.11/o 2 n° 2; CIAS 39.11/o 2 n° 3; CIAS 39.11/o 3 n° 1; CIAS 39.11/o 3 n° 5; CIH 140; CIH 155; CIH 314+CIH 954; CIH 332; CIH 334; CIH 343; CIH 347; CIH 350; CIH 353; FB-Maḥram Bilqīs 3; Ir 32; Ir 69; Ja 576+Ja 577; Ja 578; Ja 579; Ja 580; Ja 581; Ja 586; Ja 665; Ja 740; Nāmī NAG 15; Ry 548; YM 18307; MAFRAY-al-Miʿsāl 2; MAFRAY-al-Miʿsāl 5; Quṣayr 1; CIH 540; CIH 541; Gar Sharahbil A; Gar Sharahbil B; Ist 7608 bis; Ry 507; Ry 510
[399] el-Vâkıdî, **Fütûh**, s. 6.
[400] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 48.
[401] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, Thk.: Şuayb Arnavut ve Âdil Mürşid, el-Müessetü’r-Risâle, Beyrut, 2001, 16827, c. 28, s. 34-35.
[402] Bkz.: Muhammed b. Abdülaziz b. Sa‘d el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah (s) (Kâne Hâza’l-Emrü fî Himyer, Feneze‘ahu’l-lâh ‘Azze ve Celle minhüm, Fece‘alehü fî Kureyş, Ve s-y-‘û-d i-l-y-h-m) ve Delâletü’l-Hurûfi Mukatta‘a**, Aafaq, Kuveyt 2017, s. 1-48.

Emevî dönemindeki kuzeyli-güneyli çatışmasıyla yakın ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır.[403]

Himyer kabilesinin her ne kadar Zafâr orijinli[404] olsa da Yemen içerisinde farklı bölgelere dağılmış bir şekilde yaşadığını coğrafya kaynaklarından anlıyoruz. Hemdânî'nin zikrettiğine göre Yemen'de Himyer kabilesine mensup olanlar yaşadıkları yerlere kendi isimlerini vermişlerdir. Hayvân (خيوان) ve Necrân şehirlerinin isimleri bunlara örnek olarak verilebilir. Ayrıca Hadramevt ismi de böyledir. Şehir, Hadramevt b. Himyer el-Asgar'a nisbet edilir.[405] Aşağıda Himyer kabilesi mensuplarının Yemen'de yaşadıkları bölgelerle diğer Yemenî kabilelerin bulundukları yerler mukayese edilince, bu kabilenin Yemen içerisinde en fazla nüfusa sahip olan kabilelerden biri olduğu görülür. Himyer kabilesinin Yemen'deki ana yurdu Zafâr olsa da aşağıda yaşadıkları yerlerle ilgili verilen bilgilere bakıldığında özellikle San'a, İbb, Ta'iz ve Zemâr şehirlerinin etrafında Himyerî kabilelerin yoğunlaştığı görülür. Bununla birlikte Aden ve Ebyen şehirleri civarında da Himyerî kabileler yaşamaktaydı. Kabilenin Emevîlerle ilişkileri hakkında kaynaklarda net bilgiler bulunmamakla birlikte Yezîd b. Muâviye döneminde Buhayr b. Riysân el-Himyerî'nin Yemen'e vali olarak gönderildiği bilinmektedir.[406] Onun dışında bu kabileden Emevîler döneminde Yemen bölgesinde valilik yapan biri bulunmamaktadır. Ayrıca Zehhâf el-Himyerî, Hişam b. Abdülmelik döneminde Yusuf b. Ömer'in valiliği esnasında Yemen'de bir İbâdî ayaklanma çıkartmıştır.[407]

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) San'a çevresi

---

[403] "Güney Arabistan'lı bir halaskâr olarak tasvir edilen el-Kahtânî'nin gelişiyle ilgili rivayetlerin ortaya çıkışı ve yayılması yalnızca mesihçi fikirlerin geniş bir dizi emeli telif etme esnekliği değil, aynı zamanda Emevî dönemindeki geçerliliğini de gösterir." (Hayrettin Yücesoy, **Ortaçağ İslâm'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbasî Hilâfeti**, Çev.: Ahmet Demirhan, Klasik, İstanbul, 2016, s. 46)

[404] Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî es-Sem'ânî (ö. 562/1167), **el-Ensâb**, Thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü Dâirati'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1962, c. 4, s. 264.

[405] Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.

[406] Bu tez, s. 44.

[407] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 11.

1- Hemdân: Sa‘de ve San‘a arasında içinde ekili alanlar, meyveler, meralar ve tarlalar bulunan küçük bir kasabadır. Hemdân’da üç şehir olup burada Himyer kabilesinden insanlar yaşar.[408]

2- Şibâm: San‘a’ya 8 fersah uzaklıkta[409] veya bir günlük mesafede olan[410] büyük bir şehirdir. Burada otuz mescid olmakla birlikte şehrin yarısı haraptır. Himyerlilerin ilk ikamet ettikleri yerlerden olan Şibâm, Kinde tarafından tahrip edilmiştir. Burada Himyer’den Fehdoğulları yaşar.[411]

3- Cehrân: San‘a’nın yakınında yer alan Cehrân,[412] Zemâr’ın kuzeyindedir. Cehrân’ın verimli topraklarında Himyer kabilesi yaşamaktadır.[413] Cehrân’ın dışında Zemâr madenlerinde Seyye (سيّة) Mağarası olarak bilinen bir mağarada Rûbîl b. Yakub aleyhi’s-selâm medfundur.[414] eş-Şezb Vadisi (الشزب) [415] ve Damîm (ضميم) Cehrân’ın köylerindendir.[416]

4- Havlân (خولان): San‘a’nın dışında yer alan[417] bu şehir, Yemen’in mihlâflarından olup Himyer’in soyundan gelen Havlân adındaki birinin ismiyle isimlenmiştir. Şehir, Hz. Ömer döneminde 13 veya 14 senesinde fethedilmiş olup burada Câhiliye döneminde Yemenlilerin taptıkları bir ateş vardı.[418]

5- Zeybân (ذيبان): Riyâm ile sınırı bulunan Zeybân,[419] Yemen’de bir şehir olup Himyer’den bir batnın ismiyle adlandırılmıştır.[420]

---

[408] **Hudûdu’l-‘Âlem**, s. 125
[409] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 143.
[410]Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü’l-Fakîh (ö. 365/975), **el-Büldân**, Thk.: Yusuf el-Hâdî, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996, s. 98.
[411] Hemdânî, **Sıfat**, s. 87.
[412] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 194.
[413] Hemdânî, **Sıfat**, s. 104.
[414] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 302.
[415] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 342.
[416] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 464.
[417] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, c. 1, s. 142.
[418] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 407.
[419] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 620.
[420] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 619.

6- Cüblânü Rayme (جبلان ريمة): Ram‘ vadisiyle San‘a vadisi arasında yer alan verimli arazileri olan bir yerdir. Burada Himyerden batınlar yaşar.[421]

7- Elhân (الهان): Cüblân’a 14 fersah mesafede olan[422] Elhân mihlâfında Himyerîler yaşar.[423] Bu mihlâf, geniş olup içerisinde çok sayıda köy bulunmaktadır.[424] Elhân, Hemdân’ın kardeşi olan bir kabiledir.[425]

8- Ruhbetü San‘â (رحبة صنعاء): San‘a’dan 2 fersah (6 mil) uzaklıkta, içerisinde köyler ve bahçeler bulunan bir yerdir. Burasının ismini Himyer kabilesinden Hz. Peygamber döneminde yaşamış Ruhbe b. Ğavs b. Sa‘d b. Avf b. Himyer’den aldığı rivayet edilir.[426]

9- Müda‘ (مدع): San‘a’ya kuzey batı yönünde 48,2 km. mesafede olan Sülâ (ثلا) şehrinin kuzey batısındaki el-Mesâni‘ Dağı’nda yer alan Müda‘ (مدع)[427] Himyer’in kalelerindendir.[428]

b) el-Cened çevresi

1- el-Me‘âfir: Himyerli bir batın olan el-Kerandî yaşar.[429] Ayrıca el-Me‘âfir’in Haraz (حرض)[430] ve Cebe’ (جبأ) şehirlerinde de Himyer kabilesi yaşamaktadır.[431] es-Serât Dağı’nın başlangıcı el-Me‘âfir topraklarında yer almaktadır.[432] Bu şehrin Sabir ve Zehir (صبر وذحر) adında iki dağı vardır.[433]

[421] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 102.
[422] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, c. 1, s. 142.
[423] Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.
[424] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 69.
[425]el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 248.
[426] Ruhbe b. Ğavs b. Sa‘d b. Avf b. Himyer sahip olduğu için bu ismi aldığı söylenir. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 34)
[427] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1464.
[428] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 77.
[429] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.
[430] Ya‘kubî, **el-Büldân**, s. 156.
[431] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54
[432] Hemdânî, **Sıfat**, s. 67
[433] Hemdânî, **Sıfat**, s. 125

2- el-Ceyşân: Ta‘iz ile İbb şehirleri arasında kalan el-‘Avd Dağı’nın altında[434] bulunan bir şehirdir.[435] Burada Himyer kabilesinin farklı batınları yaşar.[436]

3- eş-Şer‘ab (الشرعب): Ta‘iz’in kuzey batısında 40 km. mesafede yer alan; bir köy olduğu da söylenen eş-Şer‘ab Vadisi’nde[437] Himyer kabilesinden bir grup yaşar.[438] Burası eş-Ser‘abiyye bürdeleri ile meşhurdur.[439]

4- es-Sehûl (السحول): Himyer’den bazı batınlar yaşar.[440]

5- Zî Ru‘ayn (ذي رعين): İbb şehrinin doğusunda el-‘Avd Dağı’ndaki[441] bu yerde Himyerîlerden bir grup yaşar.[442]

6- el-Emlû(l)k (الأَمْلُو(ل)كُ): İbb şehrinin kuzey batısında yer alır.[443] Yemen’in mihlâflarından olup ismini Himyer’in soyundan gelen el-Emlûl’den alır.[444]

7- Cebe’ (جبأ): el-Cened’e yakın bir dağ veya el-Me‘âfir’in bir köyü veya şehridir. Himyer kabilesinden bazı aileler burada yaşarlar.[445]

8- Sabir Dağı (جبل صبر): Seksek ve Himyer kabileleri yaşadığı el-Me‘âfir’in beldelerinde bulunan bir dağdır.[446]

9- Yefûr (يفور): Eskiden Cafer olarak bilinen mihlâfta[447] yer alan bir Himyer kalesidir.[448]

---

[434] İbrahim Ahmed el-Makhafî, **Mu‘cemü’l-Büldân ve’l-Kabâili’l-Yemeniyye**, Dâru’l-Kelime, San‘a, 1422/2002, c. 1, s. 379.
[435] Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Bekrî (ö. 487/1094), **Mu‘cemü mâ İsta‘cem min Esmâi’l-Bilâd ve’l-Mevâzi‘**, Âlemü’l-Kütüb, Beyrur, 1403/1982, c. 2, s. 410
[436] Ya‘kubî, **el-Büldân**, s. 156; Hemdânî, **Sıfat**, s. 54; Ayrıca burada tuz çıkarılır. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 200)
[437] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335; el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 859.
[438] Hemdânî, **Sıfat**, s. 68.
[439] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335.
[440] Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.
[441] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1142.
[442] Hemdânî, **Sıfat**, s. 101.
[443] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 104.
[444] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 255.
[445] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 96.
[446] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 392.
[447] Bugün Cafer mihlafı el-‘Udeyn, el-Müzeyhira ve es-Sehûl olarak isimlendirilmektedir. (el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 337)
[448] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 439

c) Zemâr çevresi

1- Rudâ‘ (رداع): Zemâr'ın 35 km. doğusunda yer alan[449] Himyer, Havlân, Belhâris ve Ans kabilelerinden insanların birlikte yaşadıkları şehirdir.[450] Burada en-Neml vadisi bulunmaktadır.[451] Zemâr Mihlâfı'nda bulunan İsbîl Dağı'nın yarısı Rudâ‘ Mihlâfı'na uzanır. Diğer yarısı ise Ans beldesine uzanır.[452] Burada Fârisîler de yaşar.[453]

2- Zem‘a/Zem‘ (زمعة/زمع): Mukrâ mihlâfındaki bir vadi olan Zem‘a,[454] Yemen'de bulunan Himyerlilerin yaşadıkları yerlerden biridir. Rasûlullah (s) Hâlid b. Said'i San‘a'ya; Muhâcir b. Ebî Ümeyye'yi Kinde'ye; Ziyâd b. Lebîd'i Hadramevt'e; Muâz b. Cebel'i el-Cened'e; Ebû Musa'yı ise Zebîd, Zem‘a, Aden ve Sahil'e göndermiştir.[455]

3- Zemâr (ذمار): Büyük bir köy olan Zemâr su kuyuları ve verimli arazileriyle meşhurdur. Burada Himyer kabilesinin batınlarıyla birlikte Ebnâdan gruplar yaşar.[456]

4- Zuleym (ظليم): Zemâr'ın kuzeybatısında yer alan Zuleym, Himyer krallarından Zû Zuleym'in ismiyle isimlendirilen bir yerdir. Bu kralın soyundan gelen (veya oğlu) Havşeb (حوشب) Sıffîn Savaşı'nda Hz. Ali'ye karşı Muâviye'yle birlikte hareket etmişti. Onu Süleyman b. Abdülmelik öldürmüştür.[457]

5- el-Karan (القرن): Zemâr beldelerinden el-Ans'ın batısında yer alan el-Karan,[458] yedi büyük vadi olup içerisinde Murâd ve Himyer kabileleri karışık olarak yaşar.[459]

---

[449] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 681.
[450] Hemdânî, **Sıfat**, s. 55.
[451] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 138.
[452] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 173
[453] Ebû'l-Fedâil Safiyyüddin Abdülmü'min İbn Abdilhak (ö. 739/1338), **Merâsıdü'l-Ittılâ‘ alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ‘**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412, c. 2, s. 612.
[454] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 2, s. 1241.
[455] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 702.
[456] Hemdânî, **Sıfat**, s. 104.
[457] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 62.
[458] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 1266.
[459] Hemdânî, **Sıfat**, s. 95.

6- Ru‘ayn (رعين): Yarîm’de bulunan Ru‘ayn’da[460] Himyerîlerden bir grup yaşar.[461]

d) Zebîd çevresi

1-Hadûr (حَضُوْرُ): Cüblân yakınlarında yer alan[462] Zebîd’in bölgelerinden bir beldedir. Burası Himyer’in soyundan gelen Hadûr adındaki bir kişinin ismiyle isimlendirilmiştir.[463]

2- Hurâz ve Hevzen (حراز وهوّزن): Bu mihlâf, Himyerîlerden iki batnın ismidir.[464] Burada yedi belde bulunmaktadır. Ayrıca burada el-Kerâriyye inekleri bulunmaktadır.[465] Hurâz, Zebîd yakınlarında yer alır.[466]

3- Zebîd Vadisi: Serât vadilerinden kabul edilen ahalisi Himyerli olan vadidir.[467]

4- Büra‘ (برع): Yemen’de Zebîd’de yer alan içerisinde Halebe (حلبة) denilen bir kale bulunan Himyer kabilesinden es-Sanâbir batnının yaşadığı dağdır.[468]

e) Hadramevt çevresi

1- Şebve (شبوة): Beyhân ve Hadramevt arasında yer alan bu şehir, Himyer’e aittir. Himyer ve Mezhic kabileleri savaşınca Şebve halkının Hadramevt’e yerleştiği rivayet edilir.[469] Salih Peygamber’in kabrinin burada olduğu söylenir.[470] Burada Himyer’in el-Eşbâ’ kolu yaşar.[471]

---

[460] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 696.
[461] Hemdânî, **Sıfat**, s. 101.
[462] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 365.
[463] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 272.
[464] Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.
[465] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 69.
[466] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 234.
[467] Hemdânî, **Sıfat**, s. 71.
[468] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 385.
[469] Hemdânî, **Sıfat**, s. 87.
[470] Ali b. Ebî Bekr b. Ali Ebû’l-Hasan el-Herevî (ö. 611/1214), **el-İşârât ilâ Ma‘rifeti’z-Ziyârât**, Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kahire, 1423/2002, c. 1, s. 17.
[471] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1240.

2- Sebe ve Hadramevt bölgesinde Himyer kabilesi yaşamaktadır. Eş‘ar, Hemdân, Havlân ve Kinde Yemen’e yayılmışlardır.[472]

3- el-‘Ucz (العجز): Terîm bölgesinde yer alan bu yer,[473] büyük bir köy olup ikiye ayrılır. Köyün yarısında Himyerîlerin el-Eşbâ kolu diğer yarısında ise Himyerîlerin Fehdoğulları ikâmet eder.[474]

f) Aden çevresi

1- Lahic (لحج): Seyfü Aden’den kabul edilen[475] Aden’in kuzeyindeki geniş arazide bulunup[476] Himyerîlerin yaşadığı beldelerdendir.[477]

2- Adenü Ebyen: Aden’i de içinde barındıran Adenü Ebyen,[478] Yemen’de bir belde olup Himyer’den bir adama nisbet edilir.[479]

3- Yerâmis (يرامس): Yemen’de Aden’in doğusunda bulunan Zincibâr’ın 18 km. güney doğusunda yer alan Yerâmis,[480] içerisinde hurma ağaçlarının olduğu Serv-i Mezhic’de yer alan büyük bir vadidir. Burada Himyer kabilesi yaşar.[481]

g) Necrân çevresi

1- Cüreş: Yemen’in kuzey bölgesinde yer alan[482] Cüreş’te Himyer’in eşrafından el-‘Avâsic denilen bir grup yaşar ve buraya liderlik yapar.[483]

2- el-Ğâıt (الغائط): Necrân ve Cevf arasında el-Ğâıt, Himyere ait sulak bir yerdir.[484]

---

[472] el-İstahrî, **Mesâlik**, s. 27.
[473] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1020.
[474] Hemdânî, **Sıfat**, s. 173.
[475] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 1152.
[476] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1367.
[477] Hemdânî, **Sıfat**, s. 71.
[478] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 86.
[479] Ebû’l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **el-Cibâl ve’l-Emkine ve’l-Miyâh**, Thk.: Ahmed Abdüttevvâb ‘Avz, Dâru’l-Fazîle, Kahire, 1999, s. 237.
[480] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1904.
[481] Hemdânî, **Sıfat**, s. 97.
[482] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 126.
[483] Hemdânî, **Sıfat**, s. 117.
[484] Hemdânî, **Sıfat**, s. 110.

h) Diğer yerler

1- el-Ferasân: Tağlib kabilesinden el-Ferasân denilen bir grup yaşar. Bu grup önceleri Hristiyan olup Feresân adalarında kiliseleri vardı. Bu kiliseler yıkıldı. Onlarla Himyerli olan ve Habeşistan'la ticaret yapan Mecîdoğulları savaştı.[485]

2- el-Müzeyhira (المذيخرة): Burada Himyer kabilesinden İbn Ebî Ca'fer el-Menâhî'nin evi vardır.[486] Burasının Aden'in köylerinden olduğu söylenmekle birlikte San'a'nın bölgelerinden bir dağ olduğu da iddia edilmektedir. Bu dağın zirvesinde vers ve zaferan gibi tarım ürünleri yetiştirilirdi.[487]

3- Rağâde Vadisi (الرَّغَّادة): : Serât vadilerinden kabul edilen ahalisi Himyerli olan vadidir.[488]

4- Yezen (يزن): Seyf b. Zî Yezen'in ismini aldığı Yemen'de bulunan bir vadinin adıdır.[489]

5- eş-Şefa' (الشفع): Himyer kabilesine ait kalelerdendir.[490]

6- Külâlî (كلالى): Himyer kabilesine ait kalelerdendir.[491]

7- Kühâl (كهال): en-Nâdira'nın doğusunda bulunan bir köy olan Kühâl,[492] Himyer'in soyundan gelen Kühâl'in isminin verildiği bir kaledir.[493]

8- Milhân (ملحان): Tihâme ve el-Mehcem'e uzanan Rayşân isimli dağdır. Burası ismini Himyerli bir adamdan almıştır.[494]

[485] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
[486] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 141.
[487] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 90.
[488] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75
[489] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 436.
[490] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 353.
[491] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 475.
[492] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1354-1355.
[493] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 496.
[494] Hemdânî, **Sıfat**, s. 132. ; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 190. .

2.1.2. Mezhic

Mezhic kabilesi, Kahtân'ın soyundan gelen en önemli Yemen kabilelerinden biridir. Kabilenin nesebi Mâlik-Üded-Zeyd-Yeşcüb-'Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe'dir.[495] Mezhic, birçok yazıtta Mḏḥgm olarak geçmektedir.[496]

Hz. Peygamber'in (s) Mezhic'le ilgili şöyle dediği nakledilir: "Cennette kabilelerin çoğu Mezhic'dir."[497] Bu haber, sıhhat durumu tartışmalı olsa[498] da Mezhic'in kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[499] Mezhic'den neşet eden çok sayıda batın ve fahz vardır.[500] Onların isimleri ise Ans, Benî Hâris b. Ka'b, Cenb, Celd, Sa'd el-Aşîre, Murâd, Sudâ', Ruhâ', Sinhân, Sinân, Ubeyde, Nemir, Abs, Neha', Yâm ve Zübeyd'dir.[501]

Hz. Ömer döneminde fetihlere katılan bu kabile,[502] Hucr b. Adî'nin önderliğinde Hz. Ali'ye yardıma gitmiş;[503] Muâviye'ye karşı Hz. Ali'nin saflarında yer almış[504] ve Muhtâr es-Sekafî olaylarında Emevî karşıtlığıyla ön plana çıkmıştır.[505] Ezârika'ya karşı yapılan savaşlarda yer alan Mezhic'in;[506] Zeyd b. Ali'nin katli hadiseleri esnasında Kûfe'de Esed kabilesiyle birlikte başlarında Amr b. Ebî Bezel el-'Abdî bulunuyordu.[507] Emevî düşmanlığı ve Hâşimî taraftarlığıyla tanınan bu kabile, dönemin ilim hayatında da etkili olmuştur. Emevîler döneminde Mezhic'e mensup ilim adamları şunlardır: er-Reî' b. Ziyâd b. Enes, Şüreyh b. Hânî' b. Yezîd b. Ka'b el-

---

[495] İbnü'l-Kelbî, **el-Cemhera**, c. 1, s. 417.
[496] Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: Bāfaqīh AF 1; CIAS 39.11/o 2 n° 8; Ir 32; Ja 660; Ja 665; ʿAbadān 1; al-ʿIrāfa 1; Ja 1028; Ry 508; Ry 510.
[497] Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî (ö. 303/915), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk.: Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001, 8293, c. 7, s. 387.
[498] Bkz.: Muhammed b. Abdülaziz b. Sa'd el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah (s) (Ve Ekseru'l-Kabâili fi'l-Cenneti Mezhic)**, Aafaq, Kuveyt, 2017, s. 23-37.
[499] el-Yemenî, **Hadîsü Rasûlillah**, s. 74.
[500] Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü Kabâili'l-Arab el-Kadîm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1994, c. 3, s. 1062.
[501] Casim Avcı, "Mezhic", **DİA**, c. 29, s. 543.
[502] Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 484.
[503] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 500.
[504] Dîneverî, **Ahbâr**, s. 172.
[505] Mezhic'den geldi Mâlik'in oğlu reis
Askerleri komuta ederek ve savaşa hazırlayarak. (Taberî, **Târîh**, c. 6, s. 35)
[506] Avcı, "Mezhic", c. 29, s. 543.
[507] Taberî, **Târîh**, c. 7, s. 182.

Hârisî (ö. 78/697), Amr b. Meymûn (ö. 74/693), Davud b. Ebî Yezîd b. Abdurrahman, Kesîr b. Şihâb b. el-Husayn, Kumeyl b. Ziyâd.[508]

Mezhic'den neşet eden Murâd, Ans ve Neha'[509] kabilelerinin Yemen tarihindeki yeri bu kabilenin diğer kollarına göre daha önemlidir. Nitekim ridde hadiselerinde[510] ve Hz. Ali dönemindeki fitne hadiselerinde[511] üç kabileye mensup olanlar sebebiyle bu isimler kaynaklarda çokça geçmektedir. Bu kabile, Câhiliye döneminde Necid bölgesinde yaşarken İmru'l-Kays'ın saldırıları sonucunda Yemen bölgesine göç etmişlerdir.[512]

Yemen'de yaşamış oldukları yerleri gösteren bilgilere bakıldığında; Mezhiclilerin Yemen'de dağınık bir şekilde yaşamakla birlikte en fazla Zemâr bölgesi civarında, San'a çevresinde ve Me'rib bölgesinde yaşadıkları görülmektedir.

Kabileye mensup meşhur şahsiyetlerden bazıları ise şunlardır: Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma'dikerib, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdülmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhaccel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Mâlik b. Mürâre, Zürâre b. Kays.[513]

2.1.2.1. Murâd

Zebîd yakınlarında ikamet eden Mezhic'in Murâd[514] batnı, Hemdân kabilesiyle girmiş olduğu güç mücadelesiyle bilinmektedir. İki grup arasında meydana gelen savaş gününe yevmü'r-razm adı verilmiştir. Bu savaşta Murâd batnı Hemdân kabilesine galip gelmiştir.[515] Bu iki kabile arasında İslam'dan sonra herhangi bir anlaşmazlığa rastlanmamakla birlikte Emevî muhalifliği ve Hz. Ali taraftarlığı üzerinde bir anlaşma olduğundan bile söz edilebilir.[516]

---

[508] Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 117.
[509] Bkz.: İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 267.
[510] Esvedü'l-'Ansî
[511] Eşter en-Neha'î,
[512] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 4, s. 204.
[513] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64.
[514] Murâd, birçok yazıtta Mrdm olarak geçmektedir. Bu yazıtlardan bazılarının künyeleri şunlardır: ʿAbadān 1; Ja 1028; Ry 506; Ry 508.
[515] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 3, s. 1065-1066.
[516] Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 121.

Murâd'dan neşet eden batınlar ise şunlardır: "Karn b. Radmân b. Nâciye b. Murâd, Benû Cemel ibn Kinâne b. Nâciye b. Murâd, Zehrân b. Murâdoğullarından er-Rabz ve es-Sanâbih"[517]

Hz. Ömer'in Mezhic'in Murâd kolu hakkında ne bildiğini sorduğunda, Amr b. Ma'dikerib ez-Zübeyrî el-Murâdî'nin Murâd'ın nüfus olarak en çokları olduğunu rızık olarak da en üstünleri olduğunu ifade etmesi[518] kabilenin nüfusunun çokluğuyla ön plana çıktığına işaret etmektedir.

Bu kabilenin İslamî fetihler esnasında kuzeye doğru göç ettiği hatta önemli bir kısmının Kûfe'ye yerleştiği bilinmektedir. Mezhic'in Murâd kolu, aynı zamanda Mısır'a da göç etmiştir.[519]

2.1.2.2. Ans

Mezhic'in soyundan gelen Ans; Yemen Necid'indeki Rudâ''da Zemâr mihlâfında ve Beynûn'da yaşamaktadır.[520] Kabile ismini Mezhic'in oğlu olan Ans'tan (Zeyd) almakta olup[521] nesebi Ans-Mâlik-Üded-Üded-Zeyd şeklindedir.[522] Ans, aynı zamanda Zemâr'ın doğusunda yer alan geniş bir yerin ismidir.[523]

Kabilenin ne zaman İslam'a girdiği tam olarak bilinmemekle birlikte[524] İslam'dan sonra bir kısmı Şâm bölgesine yerleşmiştir.[525] Bu kabile, Emevîler döneminde Mervân b. el-Hakem'i hilafete davet etmeleriyle meşhurdur.[526] İlk Müslümanlardan Ammâr b. Yâsir,[527] mütenebbîlerden Esved el-Ansî bu kabileye mensuptur. [528]

---

[517] İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 477.
[518] Mukbilü't-Tâm 'Âmir el-Ahmedî, **Şu'arâ'ü Mezhic**, Arabia Felix Academy, San'a, 2014, s. 23.
[519] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1477.
[520] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 847.
[521] Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 157.
[522] es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 4, s. 252.
[523] Hemdânî, **Sıfat**, s. 92.
[524] Mustafa Fayda, "Ans (Benî Ans)", **DİA**, c. 3, s. 216.
[525] es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 4, s. 252.
[526] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 847.
[527] Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 157.
[528] İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 267.

2.1.2.3. Neha‘

Mezhic’in en meşhur kollarından biri de Neha‘ kabilesidir. Kabilenin nesebi “Neha‘-Amr-‘Ule-Celd-Mâlik (Mezhic)” şeklindedir.[529] Kabile mensupları, iki yüz kişiyle birlikte hicretin on birinci yılında Hz. Peygamber’e (s) gelerek Müslüman olmuştur. Ayrıca Neha‘lılar, Hz. Peygamber (s) Muâz b. Cebel’i Yemen’e gönderince ona biat etmiştir.[530] Kendisinden birçok batın neşet eden bu kabile, fetihler esnasında Kûfe’ye göç etmiş olup her batın şehirde ayrı bir mescide sahipti. [531] Bununla birlikte onlar, Sıffîn’de Hz. Ali tarafında yer almıştır.[532]

Eşter en-Neha‘î ve Sinan b. Enes en-Neha‘î kabilenin en meşhur kişileridir. Eşter, Hz. Ali’nin en büyük destekçilerinden biriyken; Sinan b. Enes, Hz. Hüseyin’in katline iştirak etmiştir.[533]

Mezhic’in ve alt kollarının kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) Zemâr çevresi

1- Şehab (شَخَبٌ): Mezhic beldelerinde yer alan bir kaledir.[534] Burası en-Nâdira’nın doğusunda bulunan bir köy olan Kühâl’e[535] yakındır.[536]

2- Hekr (هَكْر): Zemâr’ın bölgelerinde yer alan bir kale olup Mezhic’den Mâlik b. Sekâr’ın şehridir.[537]

3- Yeklâ (يكلى): Zemâr’ın bölgelerinden olan el-Hadâ’da (الحداء) bulunan[538] Yeklâ, Mezhic’e ait Ans beldelerinde yer alan Esved el-Ansî’nin dağıdır.[539]

---

[529] İbnü’l-Kelbî, **Nesebü Ma‘ad**, c. 1, s. 289.
[530] Kehhâle, **Mu‘cem**, c. 3, s. 1176. ; İbrahim Sarıçam, “Neha‘ (Benî Neha‘)”, **DİA**, c. 32, s. 535.
[531] İbnü’l-Kelbî, **Nesebü Ma‘ad**, c. 1, s. 289.
[532] İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 658-659.
[533] Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), **Mesâlikü’l-Ebsâr fî Memâliki’l-Emsâr**, el-Macma‘u’s-Sekâfî, yy., 1423, c. 4, s. 262.
[534] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 328.
[535] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1354-1355.
[536] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 2, s. 785.
[537] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 409.
[538] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1922.
[539] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1481.

4- Zemâr mihlâfında bulunan Ans beldesinde Ans b. Mezhic'den kabileler yaşamaktadır.[540] Zemâr'ın doğusunda iki fersah mesafede Ans toprakları yer almaktadır. Ans'ın kuzey yönünden sınırları geniştir. Burada Yeklâ, et-Taybâr (الطَّيبار) ve Cîra (جيرة) bulunmaktadır. Doğusunda ise Sât (ثات) bulunmaktadır. Burada Ans'tan batınlar yaşamaktaydı. Buranın altında yer alan Kevmân'da (كومان) Himyerî orijinli fakat Mezhicleşmiş olan bir kabile bulunmaktadır.[541]

5- Efîk (أفيق): Mezhic'e ait olan Ans beldesinde bulunan bir kasırdır.[542]

6- el-Karan: Zemâr beldelerinden el-Ans'ın batısında yer alan el-Karan,[543] yedi büyük vadi olup Murâd kabilesi burada yaşar.[544]

b) Cevf çevresi

1- Cevf (جوف): San'a'nın kuzey doğu yönünde 145 km. mesafede bulunan bir vadi ve bölge olan Cevf 'te[545] Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.[546]

2- Mihvera (محورة): Mezhic'in Murâd kolunun Cevf'te ikamet ettiği[547] yerlerden biridir.[548]

3- Razm (رزم): Cevf'in güney batısında el-Maslûb bölgesindeki bir yer olan Razm'da[549] Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.[550]

4- 'Umrân (عمران): Cevf'te bulunan Mezhic'in Murâd kolunun ikamet ettiği bir yerdir.[551]

c) San'a çevresi

[540] Hemdânî, **Sıfat**, s. 104, 239
[541] Hemdânî, **Sıfat**, s. 92.
[542] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 1, s. 178.
[543] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1266.
[544] Hemdânî, **Sıfat**, s. 95.
[545] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 373.
[546] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 404.
[547] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1439.
[548] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 66.
[549] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 685.
[550] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 42.
[551] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 153.

1-Cu‘fî (جعفي): Bu mihlâfta Cu‘fî adında Mezhic’den bir kabile yaşamaktadır. San‘a’ya 42 fersah uzaklıkta yer almaktadır.[552] Onlar, Şebve’de bulunan[553] Cürdân Vadisi’nde yaşamaktadır.[554]

d) el-Cened çevresi

1- el-Me‘âfir: Günümüzde Ta‘iz’in güneyindeki el-Huceriyye’de bulunan el-Me‘âfir’de[555] Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir. [556]

e) Necrân çevresi

1- Habbân (خبّان): Necrân’ın altında bulunan bu yerde Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.[557]

f) Me’rib çevresi

1- Enşâm (أَنْشام): Murâd beldeleri olan Me’rib ve Harib’de[558] yer alan bir vadidir.[559]

g) Diğer yerler

1- Yebenbem (يبنبم) veya Ebenbem (أبنبم): Teslîs’in yakınlarında bulunan ağaçlıklı bir vadidir. Burası Mezhic’in diyarıdır.[560]

2- Kâife (قائفة): Burada Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.[561]

3- Sülâs (ثلاث): Burada Mezhic’in Murâd kolu ikamet etmektedir.[562]

[552] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 144.
[553] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 313.
[554] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 336.
[555] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1568.
[556] Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.
[557] el-Bekrî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 485.
[558] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1477.
[559] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 235.
[560] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1473.
[561] Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.
[562] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 82.

4- Sulâtıh (سلاطح): Murâd diyarında yer alan bir vadidir.[563]

5- Lüfât (لفات): Burada Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.[564]

6- Kayn (قَين): Asir'in (عسِّر) kuzeyindeki bu köyde[565] Mezhic'den bir topluluk yaşar.[566]

7- Beyhân (بيحان): Mezhic'in Murâd kolu ikamet etmektedir.[567]

2.1.3. Kinde

Bu kabilenin tarihi milattan önceye kadar uzanır.[568] Kinde'nin Câhiliye döneminde yaşamış olduğu Karyetü'l-Fâv'dan çok sayıda müsned alfabesiyle yazılmış kitabe çıkarılmıştır.[569] Güney Arabistan'da Kinde'den "Kdt" olarak yazıtlarda bahsedilmektedir.[570]

Kinde'nin nesebi 'Ufeyr-Adî-el-Hâris-Mürre-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Ya'rub-'Arîb-Kehlân-Sebe'dir.[571] Bu kabileden neşet eden meşhur batınlar 'Benû Muâviye, es-Sekûn ve es-Sekâsik'tir.[572] Kinde'nin Yemen'de yaşadığı yerlerin başında Hadramevt bölgesi gelmekteydi.[573] Bununla birlikte Yemen içerisinde Kinde kabilesinin es-Sekâsik kolunun Hadramevt bölgesinin dışında yaşadığı görülmektedir.[574] Aşağıda yaşadığı yerlere bakıldığında kabilenin hemen hemen bütün Hadramevt'e hâkim olduğu; ayrıca Ta'iz, İbb, Zemâr, el-Cened ve Yarîm bölgelerinde ikamet ettikleri söylenebilir. Bununla birlikte ilk bölümde Emevîler döneminde Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin Hadramevt'ten çıkarak Yemen ve Hicâz'ı ele

[563] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 233.
[564] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 19.
[565] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.
[566] Hemdânî, **Sıfat**, s. 132.
[567] Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.
[568] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 6, s. 69.
[569] Bkz.: A.R. **al-Ansary, Qaryat al-Faw: A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia**, Croom Helm Limited, London, ty.
[570] CIAS 39.11/o 2 n° 8; DAI Barʾān 2000-1; Ir 32; Ja 576+Ja 577; Ja 635; Ja 660; Ja 665; ʿAbadān 1; Ja 1028; Ph-Ry-Li; Ry 506; Ry 508; Ry 509; Ry 510.
[571] İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 1, s. 136.
[572] Kehhâle, **Mu'cemü**, c. 3, s. 998.
[573] Bkz.: Ömer Aras, **İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015, s. 20-23.
[574] Bkz.: el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 175.

geçirmesi anlatılmıştı. Abdullah'ın Kinde kabilesine mensup olması ve kavmi içerisinde önemli biri olması; Hadramevt'in İbâdîler tarafından neden isyan merkezi olarak seçildiğini açığa çıkarmaktadır.

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) el-Cened çevresi

1- el-Cened: San'a'dan 48 fersah uzaklıkta olan bu şehirde[575] Kinde'nin es-Sekâsik batnı yaşamaktadır.[576]

2- el-Cû'e (الجُوءَةُ): el-Cened'e yakın bir yer olup Kinde'den es-Sekâsik'in yerlerindendir.[577]

3- el-'Avâdir (العَوَادِرُ): el-Cened'in doğusunda yer alan bir beldedir. Burada Kinde'nin es-Sekâsik kolu ikamet etmektedir.[578]

4- el-Huşâ Dağı (الحشا): Ta'iz şehrinin kuzeyinde yer alan bu dağ,[579] es-Sekâsik'in topraklarındandır.[580]

5- Humer Dağı (حمر): Ka'tabe şehrinin güneyinde yer alan Humer,[581] es-Sekâsik'in kalelerindendir.[582]

6- Hakb (حقب): Ka'tabe'ye yakın bir yerde olan Hakb[583] es-Sekâsik'in vadilerindendir.[584]

7- Zâbe (ذابة): Ta'iz bölgesinde yer alan Zâbe[585] es-Sekâsik'in vadilerindendir.[586]

---

[575] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 140
[576] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.
[577] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 175.
[578] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 164.
[579] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 466.
[580] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[581] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 503.
[582] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[583] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 484; Hıkb olarak okunursa eş-Şıhr'a yakın bir köydür. (el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 485)
[584] Hemdânî, **Sıfat**, s. 77.
[585] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 641.
[586] Hemdânî, **Sıfat**, s. 77.

8- eş-Şerâr (الشرار): Ta‘iz bölgesinde yer alan eş-Şerâr[587] es-Sekâsik’in köylerindendir.[588]

9- Zahir (ذخر): Sabir Dağı’nda bulunan Zahir,[589] el-Me‘âfir mihlâfında bulunan es-Sekâsik’in yaşadığı bir vadidir. [590]

10- Tebâşu‘a (تباشعة): el-Me‘âfir mihlâfında bulunan es-Sekâsik’in yaşadığı vadidir. [591]

b) Hadramevt çevresi

1- Havra (حورة): Hadramevt bölgesinde yer alan Havra[592] Kinde kabilesinden Hariseoğulları’nın yaşadığı büyük bir şehirdir.[593]

2- Kâratü’l-Eşbâ (قارة الأشبا): Hadramevt bölgesinde yer alan Kâratü’l-Eşbâ, Kinde kabilesine aittir.[594]

3- Riyâzu’l-Katâ (رياض القَطا): Yemen’de Hadramevt ve Mehra arasında bulunan bir yerdir. Burada Hz. Ebû Bekr döneminde ridde hadiseleri esnasında Ziyâd b. Lebîd’in gazvesi olmuştur.[595]

4- Kuşâkış (قشاقش): Hadramevt’te Kinde kabilesinin ikamet ettiği bir beldedir.[596]

5- Kesr (الكسر): Hadramevt’te el-Kesr adında çok sayıda köy vardır. Bu köylere Kesru Kaşâkış denilir. Bu köylerde Kinde Kabilesi ikamet eder.[597]

[587] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 857.
[588] Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.
[589] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 118.
[590] Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.
[591] Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.
[592] Hemdânî, **Sıfat**, s. 88.
[593] Hemdânî, **Sıfat**, s. 86
[594] Hemdânî, **Sıfat**, s. 86
[595] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 109.
[596] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 350; İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1094.
[597] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 460.

6- Yetrab (يترب): Hadramevt'te bulunan bir şehirdir. Burada Kinde Kabilesi bulunur.[598]

c) Serât çevresi

1- İtham (إتحم): Serât Dağı'nın vadilerinden olan İtham, es-Sekâsik'e aittir.[599]

2- er-Ramâ Dağı (الرما): Serât'ta bulunan er-Ramâ Dağı, es-Sekâsik'in dağlarındandır.[600]

d) Aden çevresi

1- Ebyen (أبين): Aden'in sahil tarafından 12 mil doğusunda yer alan Ebyen'de[601] Hanfer ve'r-Ruvâğ (خنفر والرواغ) adlı yerler bulunmaktadır. Buralarda Kinde kabilesinden Âmiroğulları yaşamaktadır.[602]

2- Surar (صرر): Ebyen'de bulunan bir kale[603] veya dağ olan Surar, es-Sekâsik'in topraklarında yer almaktadır.[604]

e) Diğer yerler

1- Yahîr (يحير): Yarîm'in doğusunda bulunan Yahîr'de[605] Kinde ve Himyer'e mensup iki batın yaşamaktadır. [606]

2- Âdîm/Üdeym (آديم/أديم): Tihâme ile Yemen arasında Teslîs'e komşu olan bu yer,[607] es-Sekâsik'in vadilerindendir.[608]

---

[598] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 429; İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1474.
[599] Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.
[600] Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.
[601] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf el-İdrîsî (ö. 560/1165), **Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1988, c. 1, s. 55.
[602] Hemdânî, Sıfat, s. 53; el-Hamevî, Mu'cem, c. 2, s. 394; İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 1, s. 485.
[603] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 401; İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 2, s. 838.
[604] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[605] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1900.
[606] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 432; İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1476.
[607] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 127.
[608] Hemdânî, **Sıfat**, s. 74.

3- el-Ahvâz (الأحواض): es-Sekâsik'in vadilerindendir.[609]

4- en-Nüsûr Dağı (النسور): es-Sekâsik ile Himyer kabilesinin bir kolu olan Esna'a arasında sınırdır. [610]

5- ed-Dem (الدّم): es-Sekâsik'in köylerindendir.[611]

6- es-Sardef (الصّردف): Zemâr yakınlarında bulunan bu yer, es-Sekâsik'in köylerinden biridir.[612]

7- Verve (وروة): el-Miseymir'in kuzeyinde yer alan Verve[613] es-Sekâsik'in kalelerindendir.[614]

2.1.4. Hemdân

Yemen'in en önemli kabilelerinden biri de Hemdân'dır. Bu kabilenin ismine yazıtlarda "Hmdn" olarak rastlanmaktadır.[615]

Kabile'nin soyu "Hemdân-Mâlik-Zeyd-Evsele-Rabî'a-el-Hıyâr-Mâlik-Zeyd-Kehlân-Sebe'-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân" şeklindedir.[616] Kabileden bir heyet, hicretin dokuzuncu yılında Tebük'te Hz. Peygamber'in (s) yanına gelerek Müslüman olmuş olup Mâlik b. en-Nemt onlara emir tayin edilmiştir. İslam'dan sonra bir kısmı Kûfe'ye göç eden kabile,[617] Hz. Ali ile Muâviye arasındaki çekişmede Hz. Ali'nin yanında yer almıştır. Hatta Yemen'de yaşayan Sıffîn Savaşı'na katılan Hemdân kabilesine mensup olanların Muâviye'nin gönderdiği Büsr tarafından katledildiği aktarılmaktadır.[618] Bu da bize Yemen'deki Hemdân kabilesiyle Irak bölgesinde bulunan Yemenliler arasındaki ilişkinin boyutunu göstermektedir. Bu kabileyi Emevîler açısından önemli

[609] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[610] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[611] Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.
[612] Hemdânî, **Sıfat**, s. 76.
[613] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1864.
[614] Hemdânî, **Sıfat**, s. 75.
[615] B 8934; CIH 305; Ja 2871; Ja 651; RES 4176; MAFRAY-al-Miʿsāl 2; Ir 71; Ja 1028; Ja 547+Ja 546+Ja 544+Ja 545; Ry 507; Ry 508
[616] es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 13, s. 419.
[617] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 3, s. 1225.
[618] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.

kılan, kabilenin Emevî iktidarının başlarında Hz. Ali yanlısı olmasıdır. Bundan dolayı onlar, Emevîlerin sert politikalarına maruz kalmışlardır.[619]

Hemdân kabilesi Bekîl ve Hâşid olmak üzere iki kola ayrılmaktadır.[620] el-Bekîl kuzeyden San'a'ya; güneyden ise Sa'de'ye kadar uzanır. Bekîl içerisinde Erhab (ارحب), Berat (برط), Cevf, Nihm (نهم) ve Rayde gibi yerleri barındırır.[621] Hâşid kolunun toprakları San'a'nın kuzeyinde Sa'de'ye kadar uzanır. Yaşadıkları bu bölge Lâ'a (لاعه), el-Ehnûm (الأهنوم), Zuleyme (ظليمة), 'Izer (عذر) gibi dağları içine alır.[622]

Ayrıca kabile, Hemdân beldesi olarak tarif edilen bir bölgede yer almaktadır. Bu bölge, San'a'nın kuzey yönünde Havlân beldelerinin kuzey tarafından birleştiği yerde; güneyden ise San'a'ya ulaşır. Doğu yönünde Havlân'ın yüksek kesimleri, Cevf ve Servu Mezhic'le birleşir. Batı yönünde Tihâme'ye; kuzeyde ise es-Serât beldelerine kadar uzanır.[623] Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları diğer yerler ise şunlardır:

a) Sa'de çevresi

1- el-A'meşiyye (الاعمشية): Sa'de'ye yakın olup burada bir ağacın altında bulunan küçük bir pınar vardır. Bu pınarın etrafında Hemdân kabilesinden gruplar yaşamaktadır.[624]

2- Hayvân (خيوان): el-A'meşiyye'ye yakın büyük bir köy olup burada Hemdân'ın Bekîl kolu ikamet etmektedir.[625] Aynı zamanda burası Hemdân'ın Hâşid ve Bekîl kolları arasında sınırdır.[626]

[619] Büsr b. Ertât Yemen'e geldiğinde iki yüzden fazla Hemdânlıyı öldürmüştür. (İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s. 152)
[620] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 4, s. 5.
[621] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 191.
[622] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 389.
[623] Hemdânî, **Sıfat**, s. 109.
[624] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.
[625] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.
[626] Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.

3- Havs (حوث): Güneyinde Hamir kuzeyinde de Harfü Süfyân şehirleri bulunan Huvs,[627] Hemdân diyarında bulunan bir yerdir. Burası ismini Havs b. Hâşid'den almaktadır.[628]

b) Necrân çevresi

1- Necrân: Hemdân'ın beldelerindendir.[629]

2- el-Hanak (الخنق): el-Felec ve Necrân arasındaki dağlardan bir yerdir. Burada Nehd b. Zeyd ile birlikte Hemdân kabilesi ve başka kabileler yaşamaktadır.[630]

c) Cevf çevresi

1- Cevf: Burada Hemdân Kabilesi yaşamaktadır.[631]

d) San'a çevresi

1- Esâfit (أثافت): Bugün San'a'nın kuzeyinde yer alan Amrân'ın Hamîr bölgesinde bulunan Esâfit,[632] Hemdân beldelerinde bulunan Hemdân'ın Hâşid kolunun soyundan gelenlerin yaşadığı yerdir.[633]

e) Zebîd çevresi

1- Hacûr (حَجُور): Zebîd yakınlarında bulunan bir yer olup burada Hemdân kabilesine mensup olanlar yaşamaktadır.[634]

f) Diğer yerler

1- ed-Dehmân Dağları (الدهمان): Hemdân'ın Bekîl koluna aittir. [635]

[627] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 527.
[628] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 474.
[629] el-Bekrî, **el-Mesâlik**, c. 1, s. 378.
[630] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 394.
[631] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 10, s.
[632] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 24.
[633] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 1, s. 105.
[634] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 225.
[635] Hemdânî, **Sıfat**, s. 69.

2- Ekânat (أكانط): Bekîl ve Hâşid'in birlikte karışık olarak yaşadığı büyük bir köydür.[636]

3- Şerûm (شروم): el-Hüceyra'yla arası yirmi beş mil olan Hemdânlıların yaşadığı büyük ve mamur bir köydür.[637]

4- Kayn (قَيْن): Assir'in (عسِّر) kuzeyindeki bu köyde[638] Hemdân'dan bir topluluk yaşar.[639]

2.1.5. Ezd

Yemen kökenli olan Ezd kabilesinin soyu Ezd-Gavs-Nebt-Mâlik-Zeyd-Kehlân -Sebe-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân'dır.[640] Soyu Kahtân'a dayanan kabile, Evs ve Hazrec'in ataları olarak bilinmektedir.[641] Bu kabile, Me'rib Seddi yıkılmadan önce Yemen'den kuzeye doğru göç etmiştir. Onların soyundan gelen kabilelerin isimleri Cefne, Gassân, el-Evs, el-Hazrec, Huzâ'a, Mâzin, Bârık, el-Ma', el-Hacer, el-'Atîk, er-Râsib, Ğâmid, valibe, Sümâle, Lihb, Zehrân, Dühmân, el-Haddân, Şekr, 'Ak, Devs, Fehm, el-Cehâdım, el-Eşâkır, el-Kasâmil ve el-Ferâhîd'dir.[642] Bu kabileler içerisinde İslam tarihi açısından en önemli olanları Gassân, el-Evs, el-Hazrec ve Huzâ'a'dır. Ezd'den neşet eden bu dört kabile, Yemen dışında yaşıyordu. Gassân, Ezd kabilesine mensup olmakla birlikte Me'rib Seddi'nin yıkılması sebebiyle Suriye'ye göç etmiştir. Bu kabile, Roma ile iyi ilişkilere sahipti. Hatta onlar, Roma'ya bağlı küçük bir devlet bile kurmuşlardı.[643] Huzâ'a kabilesine gelecek olursak, bu kabilenin İslam öncesinde Kusay dönemine kadar Mekke'de yaşadığı görülür. Onlar, Kusay'la aralarındaki çekişme sebebiyle Mekke'den büyük ölçüde çıkarılmışlardır.[644] Bu iki kabileyle birlikte yukarıda zikredilen el-Evs ve el-Hazrec kabilesinin tarihî önemini izah etmeye gerek yoktur.

---

[636] Hemdânî, **Sıfat**, s. 112.
[637] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 339.
[638] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.
[639] Hemdânî, **Sıfat**, s. 132.
[640] es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 213.
[641] İbn Kuteybe, **el-Maârif**, c. 1, s. 641.
[642] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 8, s. 33.
[643] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 3, s. 884.
[644] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 124.

Yâkût el-Hamevî, Ezd kabilesini yaşadıkları yere göre dörde ayırmaktadır:

1-Ezdü's-Serât: Me'rib seddi yıkıldığında es-Serât'a göç eden Ezd kabilelerine bu isim verilir.[645] Buraya göç edenler, Ezd'in soyundan gelen Nasr, Ğâmid, Zehrân, Lehb ve Sümâle gibi boylardır.[646]

2- Ezdü Umân: Me'rib seddi yıkıldığında Umân'a göç eden Ezd kabilelerine bu isim verilir.[647]

3- Ezdü Şenûe: Kusay'ın annesi olan Fâtıma bnt. Sa'd b. Seyl'in de mensup olduğu bu kabile,[648] nesep ve şeref bakımından Ezd kabilesinin en önemli kolu olarak kabul edilir.[649] Yâkût el-Hamevî'nin Yemen'de Şenûe mihlâfının olduğunu burada Ezdü Şenûe'nin bulunduğunu rivayet etmesi[650] kabilenin Yemen'de yaşadığını göstermesi açısından önemlidir.

4- Ezdü Gassân: Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Suriye bölgesine yerleşen yukarıda bahsi geçen Ezdî kabiledir.[651]

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) es-Serât çevresi

1- Tesnîs (تثنيث): es-Serât'ta bulunan Ezdü Şenûe'nin yaşamış olduğu yerdir.[652]

2- el-'Udâf (العداف): es-Serât'ta bulunan Ezd'in yaşadığı bir vadi veya dağdır.[653]

b) Aden çevresi

---

[645] Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed es-Süheylî (ö. 581/1185), **er-Ravzu'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1421/2000, c. 1, s. 65.
[646] Abdullah Abdülkadir et-Tavîl, "Eseru Luğâti Kabâili'l-Ezd", **Mecelletü Câmiati Zemâr li'd-Dirâse ve'l-Buhûs**, 103-118, sy. 4, 2007, s. 104.
[647] es-Süheylî, **er-Ravdu'l-Ünüf**, c. 1, s. 65
[648] Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 532.
[649] et-Tavîl, "Eseru Luğâti Kabâili'l-Ezd", s. 104.
[650] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 369.
[651] 'Âtık b. Ğays b. Züveyr b. Zâyir b. Hammûd b. Atıyye b. Sâlih el-Bilâdî, **Mu'cemü'l-Meâlimi'l-Coğrâfiyye fî's-Sîrati'n-Nebeviyye**, Dâru Mekke, yy.,1981, s. 226.
[652] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 1, s. 255.
[653] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 88.

1- Raysût (ريسوت): Umân ve Aden arasındaki sahilin ortasında yer alan Raysût; üç tarafı denizle çevrili bir kale olup Umân'a gitmek isteyenlerin yolları üzerinde bulunan Ezd kabilesinin yaşadığı yerdir.[654]

c) Diğer yerler

1-Ebîde (أبيدة): Yemen ile Tihâme arasında yer alan bir yerdir. Burada Ezdü's-Serât yaşamaktadır.[655]

2- Bârık (بارق): Tihâme veya Yemen'de bulunan Ezd kabilesinden Sa'd b. Adî b. Hârise b. Amr Müzeykiyâ b. Âmir Mâü's-Semâ'nın ikamet ettiği dağ veya Serât'ta bulunan bir su olup Arim Seli'nden sonra Sa'd b. Amr'ın konakladığı yerdir.[656]

3- el-Hâl (الحال): Yemen'de bulunan Ezd'in yerleşim yerlerinden biridir.[657]

4- Bîş (بيش): Ezd kabilesinin yaşadığı[658] içerisinde maden yatakları ve Ebû Türâb adı verilen bir şehir bulunan bir vadidir. Ayrıca Bîş, adında Dehlek yakınlarında yer alan bir belde vardır.[659]

2.1.6. Tay

Soyu Kahtân'a dayanan kabilelerden biridir. Tay'ın nesebi; Tay-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arib-Zeyd-Kehlan-Sebe şeklindedir.[660] Kabileden neşet ettiği nakledilen batınların isimleri şunlardır: Cedîle, Benû Rûmân, Cüd'â' b. Amr b. Rûmân, Teym, 'Akve, Zenme b. Amr, Lâm b. Amr b. Zalîm, Eşna' b. Amr, Mesâd, Huceyye, Kırvâş, Sa'leb, Selâmân, Cezûl, Bahter, 'Uneyn, 'Atûd, Ferîr, Silsile, Dağaş, Hezme b. 'Innâb, Şemmer, Senbes, Şemcî, Nebhân b. Amr, Nâbil, el-Meşr, es-Sâmit, Bevlân, Sayfî.[661]

[654] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 112.
[655] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 85.
[656] Bârık, Irak'ta Kâdisiyye ve Basra arasında bulunan bir sudur. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 319)
[657] el-Hâl aynı zamanda Tâif'in bölgelerinde bulunan bir yerdir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 207)
[658] Ya'kubî, **el-Büldân**, s. 156.
[659] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 528.
[660] İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 485.
[661] İbn Düreyd, **el-İştikâk**, s. 380-397; Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 689.

Murayghān 3[662] künyeli yazıtta Ṭym olarak geçen kabile, et-Tâî diye nisbelenir. Hâtim et-Tâî bu kabileye mensup olanlardan biridir. Kabilenin ilk yerleşim yeri Yemen'ken Ezd kabilesinin arkasından Hicâz'a göç etmiştir.[663] Tay, İslam'ın ilk dönemindeki fetihler sırasında da kuzeye yerleşmiştir.[664] Bununla birlikte Hemdânî'nin aktardığına göre Yemen'de er-Radvâniyyûn adında Tay kabilesinden bir grup es-Sadâra (الصدارة) Vadisi'nde yaşamaktaydı. Bu vadiden çıkan içme suyu Beyhân'a dökülmekteydi.[665] Dolayısıyla Tay kabilesinden kalanların Beyhân'a yakın bir yerde yaşadığı ortaya çıkmaktadır.

2.1.7. Eş'ar

Soyu Kahtân'a dayanan kabilenin nesebi Eş'ar-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe şeklindedir. İbn Hazm, el-Eş'ar'ın çocuklarının isimlerinin el-Cümâhir, el-Etğam, el-Erğam, el-Edğam, Cüdde, Abdü Şems ve Abdü Serya olduğunu rivayet eder.[666] Ona Eş'ar denilmesinin sebebinin saçlı ve kıllı bir şekilde doğması olduğuna inanılır.[667]

Rivayete göre Eş'ar kabilesi heyeti, Hz. Peygamber'in (s) huzuruna çıktığında Hz. Peygamber (s), onlara nereden geldiklerini sormuş; onlar da Zebîd demişlerdir. Rivayette Hz. Peygamber'in (s) üç defa Allah'ın Zebîd'i mübarek kılması için dua ettiği; her üç duada da Eş'ar kabilesine mensup olanların "Ram'" bölgesini sorduğu; fakat Rasûlullah'ın (s) en son bir kez Ram' hakkında dua ettiği aktarılmaktadır.[668]

---

662 http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=551449435&recId=8670&mark=08670%2C004%2C009

663 Bu kabile miladi üçüncü asırda Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Ezd ve Kinde kabileleriyle birlikte Arap yarımadasının kuzeyinde yer alan Şemmer platosu ile Nüfud çölü arasındaki yere gelerek Adnanî kabilelerden olan Esedoğullarını mağlup etmişler ve topraklarının bir kısmını ellerinden alarak yerleşmişlerdir. Bu hadiseden ötürü burada yer alan Eca ve Selma sıradağlarına Tay Dağı denilmiştir. (Adem Apak, "Tay (Benî Tay)", **DİA**, c. 40, s. 187)

664 Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), **Nihayetü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Arab**, Thk.: İbrahim el-Ebyari, Daru'l-Kütübi'l-Lübnani, Beyrut, 1980, s. 326.

665 Hemdânî, **Sıfat**, s. 98.

666 İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 397.

667 es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 1, s. 266.

668 ez-Zebîdî, **Kurra**, s. 38.

DAI Barʾān 2000-1 ve Ja 635 künyeli yazıtlarda "ʾs²ʿrn" olarak geçen Eş'ar, Yemen'de ilk irtidat eden kabilelerden biridir.[669] Ebû Musa el-Eş'arî, kabilenin en meşhur şahıslarından biridir. Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler ise şunlardır:

a) Zebîd çevresi

1- Husayb (الحصيب): Yemen'in Tihâme bölgesinde yer alan Eş'ar kabilesinin yaşadığı Husayb, Zebîd taraflarında bulunan bir köydür.[670] Burada Sakîf kabilesinden Vâkıdoğulları da yaşar.[671]

2- Hays (حيس): Zebîd'in 35 km. güneyinde yer alan bir şehirdir.[672] Burada Eş'ar kabilesi yaşar.[673]

3- el-Kamha (القمحة): Mekke yönünden Zebîd'e bir günlük mesafede bulunan bu belde, Ze'âl (ذؤال) Vadisi'nin en büyük beldesidir.[674] Burada Eş'ar kabilesiyle birlikte Havlân ve Hemdân kabileleri de yaşar.[675]

4-el-Ma'kar (المعقر): Zebîd'in köylerinden biri olup burada Eş'ar kabilesi Sakîf kabilesinden Vâkıdoğullarıyla birlikte yaşar.[676]

5- el-Kedrâ (الكدراء): Zebîd'in[677] yakınında bulunan bir yer olup[678] bu şehirde Akk ile Eş'ar kabileleri birlikte yaşar.[679]

669 Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 320.
670 Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
671 Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
672 el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 546.
673 Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
674 el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 311**;** İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 2, s. 589; c. 3, s. 1068.
675 Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 311.
676 Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.
677 Bu isimle Sihâm vadisinde bulunan eski bir şehir de vardır. (el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1335)
678 el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 242; el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1335.
679 Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.

2.1.8. Havlân

Yemen kökenli Arap kabilelerinden biri de Havlân'dır. Bu kabilenin soyu Kehlân üzerinden Kahtân'a uzanır. İbn Hazm, onların şecerelerinin Havlân-Amr-Mâlik-Hâris-Mürra-Üded-Zeyd-Yeşcüb-Arîb-Zeyd-Kehlân-Sebe şeklinde olduğunu söyler.[680] Havlân kabilesinin ismi yazıtlarda 'ḫwln' şeklinde geçmektedir.[681]

Havlân üçe ayrılmaktadır. Bunlardan ilki Himyer asıllı Havlânü't-Tıyâl veya Havlânü Üded olarak bilinen San'a'nın doğusunda Me'rib yakınlarında dağlık bölgelerde yaşayan gruptur. İkincisi Havlân b. Âmir olarak adlandırılan Sa'de ve es-Serât'ta bulunan kabiledir. Üçüncüsü ise; kuzeye göç eden Havlân b. Âmir'in soyundan geldiği söylenen Kuzâ'a kabilesidir.[682]

Hemdânî San'a'nın doğusunda San'a'yla Me'rib arasında Havlân b. Âmir'in bulunduğunu onlara Havlânu'l-'Âliye denildiğini, Hz. Peygamber'in (s) de bu kabile hakkında şöyle dediğini rivayet eder: "Allahım es-Sekâsik, es-Sekûn ve Radmân Emlûk'una ve Havlân'a salât et." Burası Zî Cürra (جرة) mihlâfıyla birlikte Yemen'in anbarı olarak bilinmektedir. Çünkü burada tahıllar çok uzun süre bozulmadan durabilmektedir.[683]

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları diğer yerler ise şunlardır:

a) Sa'de çevresi

1- Sa'de (صعدة): Havlân kabilesinin yaşadığı dericilik yapılan şehirdir.[684]

2- Şerafü'l-Beyâz (شرف البياض): Sa'de yönünde bulunan Havlân'ın beldelerinden biridir.[685]

---

[680] İbn Hazm, **Cemhera**, c. 1, s. 418.
[681] RES 3946; CIH 140; CIH 220; CIH 308; CIH 398; DAI Barʾān 2000-1; Gr 95; Ir 12; Ir 13; Ja 601; Ja 616+Ja 622; Ja 616+Ja 622; Ja 649; Nāmī NAG 7; RES 4137; Sh 31; ʿAbadān 1; BaBa al-Ḥadd 11; BaBa al-Ḥadd 12; BaBa al-Ḥadd 4; CIH 658; Ja 2864; Ja 2867; MAFRAY-al-Maktūba 1; MAFRAY-al-Miʿsāl 2; MAFRAY-al-Miʿsāl 4; MAFRAY-al-Miʿsāl 5; MAFRAY-al-Miʿsāl 7; MAFRAY-al-Miʿsāl 9; MAFRAY-ḏī-Ḥadīd 1; MAFRAY-ḏī-Ḥadīd 2; MAFRAY-Sāriʿ 6; RES 3958; RES 4100; Wādī Ḥarīr 1; YMN 10; YMN 13; YMN 14; YMN 3; YMN 4; YMN 9; Dostal 1
[682] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 587.
[683] Hemdânî, **Sıfat**, s. 107-108.
[684] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 70.
[685] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 243.

3- el-Kufâ‘a (القفاعة): İçerisinde altın madeni de bulunan el-Kufâ‘a, Sa‘de ve Havlân’ın bölgelerinden biri olup Benû Ma‘mer b. Zürâre b. Havlân’ın oturduğu yerdir.[686]

4- Kayvân (قيوان): Yemen’de Sa‘de’de bulunan Havlân’ın beldelerinden bir yerdir.[687]

5- el-Hakl (الحقل): Yemen’de Sa‘de’nin nahiyelerinden biri olup Havlân’ın beldelerindendir.[688]

6- Yemen’in kuzeyinde Sa‘de’ye yakın olan el-Mehcera ve ‘Araka arasında yer alan bir dağda Havlân kabilesine mensup olan Araplar yaşar. Burası Yemen’in kuzeyden ilk yerleşim yeridir.[689]

b) San‘a çevresi

1- Havlân: Köyleri, tarım alanları ve suları bulunan mamur bir bölgedir. Bu bölgede Yemen’den çeşitli kabileler yaşar.[690]

2- Haraz (حرض): İsmini Havlân’ın oğlu Haraz’dan aldığına inanılan Yemen’in Mekke yönündeki ilk beldelerinden biridir. Burası Hemdân ile Havlân bölgesi arasında yer almaktadır.[691]

3- Kinen (كنن): Uzaktan görülen yüksek bir dağ olup Havlânü’l-‘Âliye’nin beldelerindendir.[692]

c) Zebîd çevresi

1- el-Kamha (القمحة): (bkz. Eş‘ar)

2- el-Mehcem (المهجم): Zebîd’e üç gün mesafede bulunan bu yerin yukarı, aşağı ve kuzeyde yaşayanlarının çoğu Havlân kabilesine mensuptur.[693] Şehrin vadi kısmında Havlân; yukarı, aşağı ve kuzey kısmında ise el-‘Ak yaşar.[694]

---

686 el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 380.
687 el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 424.
688 el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 278.
689 İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 189.
690 İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü’l-Arz**, s. 34.
691 Hemdânî, **Sıfat**, s. 73; el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 243.
692 el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 484.
693 el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 229.
694 Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.

3- el-Kedrâ' (الكدراء): Bu şehrin çöllük kısmında el-'Ak kabilesi çoğunlukta olmakla birlikte Havlân'ın en-Nebz kolu yaşar. [695]

d) Zemâr çevresi

1- Rudâ' (رداع): Himyer, Havlân, Belhâris ve Ans kabilelerine mensup olanların birlikte yaşadıkları şehirdir.[696]

e) Diğer yerler

1- Defâ (دفا): Havlân'ın beldelerindendir.[697]

2.1.9. Mehra

Mehra kabilesinin kökeni hususunda ihtilaf bulunmaktadır. Kabilenin kökeninin Kahtân'a dayandığını söyleyenler olduğu gibi Adnân'a dayandıranlar da bulunmaktadır.[698] İbnü'l-Kelbî, Mehra kabilesinin nesebinin "Mehra-Haydân-'Umrân-el-Hâf-Kuzâ'a" şeklinde olduğunu nakleder.[699] Mehra kabilesinin ismi yazıtlarda "mhrt" olarak geçmektedir.[700]

Hz. Peygamber'e (s) Mehrî b. el-Ebyaz önderliğinde gelen Mehra heyeti Müslüman olmuş; Hz. Peygamber (s) de Mehra'dan iman edenlere bir mektup yazmıştır.[701]

Bu kabile, Hadramevt'in güneydoğu sahilinde Umân'ın hizasında yer alır.[702] Mehra denilen bölgenin[703] merkezi eş-Şihr olarak adlandırılır. Mehralıların dillerinin müsta'cem olduğu için konuşmalarını anlamanın zor olduğu nakledilmektedir.

---

[695] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.
[696] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.
[697] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 458.
[698] Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî el-Kurtubî (ö. 463/1070), **el-İnbâh 'alâ Kabâili'r-Ruvât,** Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985, s. 135.
[699] İbnü'l-Kelbî, **Nesebü'l-Ma'ad**, c. 2, s. 713.
[700] MAFRAY-al-Miʿsāl 4; MAFYS-Ḍuraʾ 3.
[701] Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 1, s. 266.
[702] eş-Şücâ', **Târîhu'l-Yemen**, s. 34.
[703] Bkz.: ʿAbadān 1.

Mehralılar geçimlerini deve ve koyun yetiştiriciliğinden sağlıyorlardı.[704] Sokotra'da da yaşayan[705] Mehralıların yurtları dağınık bir halde olup uzak bir vadidedir.[706]

2.1.10. Nehd

Kahtânî Araplarından sayılan Nehd'in soyu Kuzâ'a'ya dayanır.[707] Nehd'in nesebi "Nehd-Zeyd-Leys-Sevd-Eslem-el-Hâf-Kuzâ'a" şeklindedir.[708] Bu kabile Yemen içerisinden Hadramevt'e göç etmiştir. Kaynaklarda bilgi bulunmamakla beraber Himyerî Devleti'nin ortaya çıkışı zamanında buraya göç ettikleri tahmin edilmektedir.[709] Kabile Yemen'in kuzey sınırında ikamet eden Halâlü Luhus'um ve Hadramevt'te Kesru Kaşâkış bölgesinin başında yaşayan iki kola ayrılmaktadır.[710] Hicretin dokuzuncu yılında Tuhfe b. Züheyr en-Nehdî'nin başında bulunduğu heyetle gelen[711] bu kabileye Hz. Peygamber (s) bir mektup yazmıştır.[712] Nehdliler kuzeydeki fetihlere iştirak etmişler; hatta Taberistan'ın fethi esnasında savaşla ele geçirilen kalede, Nehdli bir asker, üzerinde kilit bulunan bir kutu bulmuş; komutan Said b. el-'Âs'ın huzurunda kutu açıldığında içinden kırmızı ve sarı bezler çıkmıştı.[713]

Onların Yemen içerisinde yaşadıkları yerler ise el-'Aclâniyye'den el-'Arûz'a kadar ve Lahmâs'tan Sedbe'nin sınırlarının yükseklerine uzanan verimli bölgelerdir.[714] Hemdânî, Nehd'in Mu'arrif (معرّف) ve Harâm (حرام) kabilelerinin yaşadığı yerleri şöyle zikretmektedir: Tarîb (طريب), Zâtü'l-Kasas ve Ketne'den

[704] İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.
[705] el-Himyerî, **er-Ravzu'l-Mi'târ**, s. 328.
[706] İstahrî, **Mesâlik**, s. 25.
[707] Bkz.: İbn Abdilber, **el-İnbâh**, s. 139.
[708] İbnü'l-Kelbî, **Nesebü Ma'ad**, c. 2, s. 729.
[709] Salâh el-Bekrî Yâfi'î, **Târîhu Hadramevt es-Siyâsî**, Matbaatü Mustafa el-Bânî, Mısır, 1936, c. 2, s. 106.
[710] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1767.
[711] es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 16, s. 286.
[712] Mektup için Bkz.: Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Abdirabbih (ö. 328/940), **el-'Ikdü'l-Ferîd,** Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1983, c. 1, s. 310.
[713] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 2, s. 481.
[714] el-Yâfi'î, **Târîhu Hadramevt**, c. 2, s. 106.

Mesâbbe (مصابة), Erâk (أراك),[715] Erâke (أراكة),[716] el-Karâra, er-Rayyân, Câş, Zû Beyzâ, Merî‘, ‘Abâlem, Ğarb, el-Hadâra, el-‘Aştân (العشتان), el-Berdân (البرادان)[717]

2.1.11. Has‘am

Akbel b. Enmâr b. Nizâr[718] adındaki kişiden neşet edip adını Has‘am Dağı’ndan aldığı rivayet edilen[719] bu kabile, Becîle’yle birlikte Tebâle’ye kadar Yemen’in ve Hicâz’ın Serât bölgesinde ikamet ediyordu. Fakat Has‘am’a mensup olanların büyük çoğunluğu kuzeydeki fetihlere iştirak ettikleri için Yemen’den göç etmişlerdir. Nihayetinde Emevî dönemine gelindiğinde Yemen’de Has‘amlıların çok azı kalmıştı. Yaşadıkları bölgenin verimli topraklara sahip olması sebebiyle Mekke’nin buğday, arpa ve diğer ihtiyaç duyduğu gıdaların tedariğini Has‘amlılar sağlıyordu. Ayrıca hac zamanında Mekke’ye satmak için kaliteli akik getiriyorlardı.[720]

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler şunlardır:

a) Tebâle çevresi

1- Bîşe (بيشة): Tebâle’ye yirmi dört mil uzaklıktaki verimli bir vadide yer alan Yemen’in yüksek nüfuslu yerlerindendir. Burada Has‘am kabilesiyle birlikte Kureyş kabilesinin Hâşimoğulları koluna mensup olan Hilâl, Sevâ’e b. Âmir b. Sa‘sa‘a, Selûl, ‘Ukayl, ez-Zabâb yaşıyordu.[721]

[715] İçerisinde arak ağacının bulunduğu Zebîd’in altında bulunan bir vadidir. (Hemdânî, Sıfat, s. 116)
[716] Has‘am b. ‘Âmir b. Rabî‘a diyarından el-Mesâmme’nin nahiyesidir. Burası Amr b. Ma‘dü Yekrib’e ait olup içinde bir kale, hurma vardır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 116)
[717] Hemdânî, **Sıfat**, s. 116.
[718] Akbel b. Enmâr b. İrâş (Ebû’l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), **Kalâidü’l-Cemân fî’t-Ta‘rîf bi Kabâili Arabi’z-Zemân**, Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru’l-Küttâbi’l-Mısrî, yy., 1982, s. 104)
[719] Mus‘ab b. Abdullah b. Mus‘ab b. Sâbit b. Abdullah b. ez-Zübeyr Ebû Abdullah ez-Zübeyrî (236/850), **Nesebü Kureyş**, Thk.: E. Levı Provençal, Dâru’l-Maârif, Kahire, ty., s. 7.
[720] el-Kalkaşendî, **Kalâid**, s. 104.
[721] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 529.

2- Tebâle (تبالة): Yemen'e ait beldelerden olup hicretin onuncu yılında gönüllü bir şekilde halkı İslam'a girmiştir.[722] Burada Has'am kabilesine mensup olanlar yaşarlar.[723]

3- Terac (ترج): Has'am kabilesine mensup olanlar yaşarlar.[724]

b) Diğer yerler

1- el-Merâğa (المراغة): Çoğunluğunu Kureyş kabilesinin oluşturduğu içerisinde iki kale bulunan Has'am'ın beldelerindendir. [725]

2.1.12. 'Ak

'Ak, Yemen'in büyük kabilelerinden biridir.[726] Her ne kadar Batlamyus, Akkitai olarak bahsetse de yazıtlarda ismi bulunmayan bu kabilenin, Adnânî mi Kahtânî mi olduğu net değildir.[727] Kabilenin şeceresinin 'Ak-Adsân-Abdullah-Ezd-el-Ğavs-en-Nebt-Mâlik-Zeyd-Kehlân-Sebe'-Yeşcüb-Ya'rub-Kahtân veya 'Ak b. Adnân olduğu nakledilmektedir.[728] Hz. Peygamber'in (s) vefatından sonra irtidat eden 'Ak ile Hz. Ebû Bekr'in emriyle el-A'lâb'da et-Tâhir b. Ebî Hâle savaşmıştır. Bu kabile mensupları 37/657 yılında Muâviye'nin safında savaşmışlardır.[729]

Bedir'de ilk şehit edilen kişi olarak bilinen Mehcem b. Sâlih'in[730] de mensup olduğu 'Ak'dan diğer bazı meşhur kişilerin isimleri; Sahâbî el-Akra' b. Şefî,[731] İsfehân'ın fethine iştirak eden Mukâtil b. Hakîm el-'Akkî,[732] Endülüs'ün emirlerinden Abdurrahman el-Ğâfikî (ö. 114/732)'dir.[733]

---

[722] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.
[723] Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkıdî (207/823), **el-Meğâzî**, Thk.: Marsden Jones, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1409/1989, c. 2, s. 754.
[724] Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.
[725] Hemdânî, **Sıfat**, s. 119.
[726] el-Makhafî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 2, s. 1099.
[727] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 8, s. 95.
[728] Belâzurî, **Ensâb**, c. 1, s. 13; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 143.
[729] Kehhâle, **Mu'cem**, c. 2, s. 802.
[730] İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 6, s. 182.
[731] İbn Kâni', **Mu'cem**, c. 1, s. 68.
[732] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, c. 4, s. 391.
[733] Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayorkî el-Hamîdî (ö. 488/1095), **Cezvetü'l-Muktebes fî Zikri Vülâti'l-Endelüs**, Dâru'l-Mısrıyye, Kâhire, 1966, s. 274.

Kabilenin kaynaklarda geçen yaşadıkları yerler şunlardır:

a) Zebîd çevresi

1- el-Kedrâ' (الكدراء): Bu şehrin çöl kısmında 'Ak kabilesi yaşar. [734]

2- el-Mehcem (المهجم): Sürded şehri olarak da bilinen çoğunluğu vadide olan bu yerin yukarı ve aşağı kısmında Havlân; kuzeyinde ise 'Ak kabilesi yaşar.[735]

3- Zebîd (زبيد): 'Ak'ın beldelerindendir.[736]

4- Rima' (رمع): Zebîd ve Gassân yakınlarında Ebû Musa el-Eş'arî'nin köyü olarak bilinen bu yer,[737] 'Ak'ın beldelerinden biridir.[738]

b) Diğer yerler

1- Kayn (قَيْن): Assir'in (عسِّر) kuzeyindeki bu köyde[739] 'Ak'tan bir topluluk yaşar.[740]

2- el-A'lâb (الأعلاب): Mekke'yle sahil arasında bulunan bu yer, 'Ak b. Adnan'ın yaşadığı yerlerdendir.[741]

2.2. Ebnâ

Arap tarihinde kişi ve grupların göç ettikleri memleketlerin halklarıyla kaynaşması sonucu ortaya çıkan birçok sosyal tabaka vardır. Onlara bazen el-müsta'ribe; bazen müvelledûn; bazen de ebnâü'd-devle denilmiştir. Esasında her üç kavram da "Arap kültürüyle yetişen, ancak soy olarak Arap olmayan kimseleri"[742] ifade etmektedir. Bu kavramlarla bağlantılı olarak Yemen bölgesinde Ebnâ (oğullar) ilk olarak; Fars soyundan dünyaya gelip aslı Arap olmayan kimseleri; ikinci olarak ise Farslı askerlerin Arap kadınlarla evliliğinden dünyaya gelen nesli ifade etmek için kullanılır.[743] ez-

[734] Bkz.: Eş'ar ve Havlân başlıkları (Bu tez, s. 109-112)
[735] Ya'kubî, **el-Büldân**, s. 35; Hemdânî, **Sıfat**, s. 54.
[736] ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 162.
[737] Burasının Yemen'de bir dağ olduğu da söylenir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 68)
[738] ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 148.
[739] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 424.
[740] Hemdânî, **Sıfat**, s. 132.
[741] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 222.
[742] Bkz: Mehmet Özdemir, "Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 34, 1993, s. 177.
[743] es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, s. 100.

Zebîdî, Yemen tarihinden bahseden eserlerde, Yemen Ebnâsının kendilerini Seyf ile birlikte Yemen'e gönderen Kisrâ Hürmüz'e nispet ettiklerini söylemektedir.[744]

el-İsfehâni, Emevî dönemi şiirlerinde geçen benû'l-ahrâr ibaresinden kastın Ebnâ olduğunu nakletmektedir. Ona göre benû'l-ahrâr'a San'a ve Yemen'de Ebnâ, Kufe'de el-Ehâmira, Basra'da el-Esâvira, el-Cezîre'de el-Hadârime, Şâm'da ise el-Cerâcime adı verilmektedir.[745]

Bu sosyal tabakanın nasıl oluştuğu muğlaktır. Rivayete göre Himyer kabilesine mensup olan Seyf b. Zî Yezen'in Romalılara karşı İran kisrasını yardıma çağırmasıyla; 800 Farslı asker gönderilmişti. Kisrâ'nın âdeta "bir işe yarasınlar" düşüncesinden hareketle hapisteki suçlulardan oluşturulan bu askerler, Yemen'i işgal etmiş;[746] yerli Araplarla evlenerek Ebnâ adındaki Arap-Fars karışımı[747] kalabalık bir sosyal sınıf meydana getirmişti.[748] Fakat bu sosyal tabakanın Emevîler dönemindeki kültürel etkinliği göz önüne alındığında, Yemen'e gelenlerin niteliksiz Farslı mahkûmlar olduğu fikrini kabul etmek güçtür. Nitekim İbn Kuteybe, Vehriz komutasındaki bu askerlerin Deylem'den geldiklerini söylemektedir.[749] ed-Deylemî nisbesinin Ebnâ tarafından kullanılması[750] bu yargıyı desteklemektedir. Bütün bunlardan hareketle bölgede gerçekleşen kültürel gelişmelerde Ebnânın payının arka planında Deylem'den göçen Fars aristokrasisinin yattığı söylenebilir.

Ebnâdan olan son İran valisi Bâzân'ın Hz. Peygamber (s) döneminde Müslüman olmasına kadar Yemen, İran'ın bir eyaleti olarak kalmıştı. Kültürel olarak Araplaşan bu grup ile diğer Arap kabileleri arasında İran etkisinin azaldığı dönemlerde bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bu rekabet en bâriz ridde hadiseleri esnasında görülmektedir.[751] Bu

---

[744] Ebû'l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), **Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414/1993, c. 19, s. 225.
[745] İsfehânî, **el-Egânî**, c. 17, s. 199; Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 6, s. 218; Reynold A. Nicholson, **Literary History of The Arabs**, Psychology Press, London, 1995, s. 29.
[746] İbn Kesîr, **el-Kâmil**, c. 1, s. 407.
[747] Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, c. 19, s. 225; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1993, c. 14, s. 91; Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 8, s. 148.
[748] Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 13.
[749] İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 664.
[750] Fîrûz ed-Deylemî
[751] Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 13.

sosyal sınıfın özellikle ridde hadiseleri esnasında diğer kabilelere karşı Müslümanları desteklemesi[752] önemlidir. Onların bu tavrından rahatsız olan Esved el-Ansî, San'a'ya hâkim olduktan sonra Ebnânın nüfuzunun kırılması gerektiğini söyleyerek yerli halkı kışkırtmaya çalışmışsa da büyük bir destek görememiştir. Esasında onun bu tavrı Arap-Ebnâ mücadelesini kabileler arası rekabetin içerisine çekerek kendi iktidârını sağlamlaştırma amacını taşımaktaydı.[753]

Taberî, el-Murâd kabilesine mensup olan Kays b. Hübeyre el-Mekşûh'un irtidat ettikten sonra San'a'da bulunan Ebnâyı zorunlu göçe tabi tuttuğunu nakletmektedir. Rivayete göre Ebnâ, deniz ve kara yoluyla göç ettirilmişti. Fakat bu durum karşısında Himyer kabilesinin, ilk etapta Ebnâyı desteklediği görülmektedir. Nitekim Himyer kabilesine mensup olanların bazıları Ebnânın yanında yer alıyordu.[754] Fakat Kays'ın uyarılarıyla onları desteklemekten vazgeçmişlerdi.[755] Taberî'nin bu siyasî çekişmeleri ve Ebnânın Yemen'deki durumunu izah eden uzun rivayeti[756] onlar hakkındaki en detaylı bilgiyi içermektedir.

---

[752] Bkz.: Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 187, 229, 230, 249.

[753] Hüseyin Sarıkaya, "Mütenebbîler Meselesi Bağlamında Câhiliye Araplarının Nübüvvet Telakkîleri", **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 2, Güz-2018, c. 4, s. 185.

[754] Ebnâyla Himyer kabilesi arasında San'a'nın yönetimi hususunda bir anlaşmadan söz edilebilir. Şehrin yönetimi Ebnânın elindeyken müdafaası ve güvenliği Himyerîler tarafından sağlanıyordu. Ebnânın Hemdân kabilesiyle de yazılı anlaşmaları bulunuyordu. Rivayete göre, Araplar yazdıkları belgelerin başına 'bismike'llahümme' (Allahım senin adınla) yazıyorlardı. Buna karşılık Ebnâ, belgelerin başına 'bismi veliyyi'r-rahme ve'l-hedâ' (rahmet ve hidayetin sahibinin adıyla) yazıyorlardı. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 162)

[755] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-324.

[756] "Hz. Ebû Bekr, hilâfete geçtikten sonra Yemen'e Fîrûz ed-Deylemî'yi komutan olarak tayin ettiğini duyan Kays b. Mekşûh, Zû'l-Kilâ' ve müttefiklerine şöyle yazmıştı: "Ebnâ beldenizdeki mütecavizler ve aranızdaki yabancılardır. Siz onları serbest bıraksanız da onlar size karşı olmaktan vazgeçmeyeceklerdir. Ben onların reislerini öldürme ve onları beldemizden çıkarma görüşündeyim." Fakat onlar (Zû'l-Kilâ') kendilerini temize çıkardılar. Öyle ki, ne onunla hemfikir oldular ne de Ebnâya yardım ettiler ve ayrıldılar. Dediler ki: "Bununla bir ilgimiz yok. Sen onların (Ebnânın) sorumluluğunda; onlar da senin sorumluluğundadır." Böylece Kays onları bekledi ve reislerini öldürmeye ve destekçilerini kovmaya hazırlandı. Sonra Kays, hareket halindeki mağlup Lehacî askerleriyle mektuplaştı. Onlar beldelerinde yukarı çıkıp aşağı iniyorlardı. Ayrıca onlar, kendilerine karşı çıkan herkese karşı savaş açan kimselerdi. Kays onlarla gizlice yazıştı. Acele etmelerini; davalarının bir olmasını ve Ebnânın Yemen beldelerinden sürülmesi için toplanmalarını teklif etti. Bunun üzerine onlar da bu teklifi kabul ettiklerini yazdılar. Kays'a Ebnâya karşı acele ettiklerini haber verdiler. Haberi alan San'a halkı şaşkına döndü. Kays, konuyla ilgili olarak haber yüzünden okunur gibi Fîrûz'a ve Dâdeveyh'e geldi. Kendilerini şaşırtmak için ikisine danıştı. Böylece ondan şüphelenmeyeceklerdi. Fîrûz ve Dâdeveyh de bu tavrını göz önüne alarak Kays'a güvendi. Sonra da Kays, onları ertesi gün için yemeğe davet etti. Ertesi gün Dâzeyveyh'le başladı; ikinci Fîrûz oldu; üçüncü Ceşîş oldu. Dâdeveyh çıktı ve sonra (Kays'ın) yanına girdiğinde Kays onun üzerine hızlıca atlayarak öldürdü. Fîrûz, Kays'ın yanına doğru yola çıkıp gideceği yere yaklaşınca, çatıdan çatıya

konuşan iki kadının sohbetini işitti. O iki kadından biri şöyle dedi: “Bu Dâdeveyh’in öldürüldüğü gibi öldürülecek kişidir.” Böylece ikisiyle karşılaştı. Sonra yükseklerde bir araya toplanan bir kavmi görene kadar buradan uzaklaştı. Fîrûz’un geri döndüğü haberi verilince peşinden koşmaya başladılar. Fîrûz da koşuyordu. Ceşîş, Fîrûz’u karşıladı. Onunla beraber Havlân Dağı’na doğru çıktılar. Oradakiler annesinin kardeşleriydiler. İkisi (Fîrûz ve Ceşîş) atllıları dağa götürdüler. Sonra indiler ve düz çizmeler giyerek dağa çıktılar. Fakat yukarı ulaşmadan çizmeler ayaklarını kesti. Sonunda Havlân’a ulaştılar. Fîrûz, kendisini dayıları/halaları arasına soktu ve bir daha düz çizme giymemeye yemin etti. Atlılar Kays’a geri döndüler. Sonra da Kays, San‘a’da isyan çıkarıp şehri işgal etti. Ve etrafındakileri topladı. Böylece zaman kazanmaya çalışıyordu. Esved’in atlıları Kays’a geldiler.

Fîrûz, Havlân’da annesinin akrabalarına sığındığında onlar onu korudular ve insanlar kendisine akın ettiler. O, olan biteni Ebû Bekr’e yazdı. Sonra Kays dedi ki: Havlân ne! Fîrûz ne! Ne mesken ki onlar sığındılar! Kabilelerin meşhur kişileri, Ebû Bekr’in tarafında yer alan kabile reislerine Kays’ın yanında olduklarını yazdılar. Buna karşılık onlar geri çekiliyorlardı. Kays, Ebnâyı aradı ve onları üç fırkaya böldü: (1) ikametleri güvence altına alınanlar, (2) aileleri güvence altına alınanlar, (3) Fîrûz’a kaçan iki grubun aileleri. Bu iki gruptan (Fîrûz’a kaçan iki grubun aileleri) birincisi deniz yoluyla taşınmak için Aden’e gitti. Diğeri de kara yoluyla taşındılar. Kays onlara toplu olarak dedi ki: “Ülkenize gidin.” Onlara yolda eşlik etmesi için de birini gönderdi. Fîrûz ed-Deylemî’nin ailesi karayoluyla götürülenler arasında yer alıyordu. Dâdeveyh’in ailesi ise deniz yoluyla götürülenler arasındaydı. Fîrûz, Yemenlilerin çoğunluğunun Kays’ın tarafında bir araya geldiklerini ve ailelerin sürgüne gönderilip yağmalandıklarını gördüğünde, kendilerini kurtarmak için bulunduğu yerden ayrılmanın bir yolunu bulamamıştı. Fîrûz, Kays'ın kendisine, Havlân’daki akrabalarına ve Ebnâya karşı küçük düşürücü sözler söylediğini işitince şu şiiri inşâd etmişti:

أَلا نَادِيَا ظُعْنًا إِلَى الرَّمْلِ ذِي النَّخْلِ ... وَقُولا لَهَا أَلا يُقَالُ وَلا عَذْلِي
وَمَا ضَرَّهُمْ قَوْلُ الْعُدَاةِ لَوْ انه ... أَتَى قَوْمَهُ عَنْ غَيْرِ فُحْشٍ وَلا بخْلِ
فَدَعْ عَنْكَ ظُعْنًا بِالطَّرِيقِ الَّتِي هَوَتْ ... لِطَيِّبَهَا صَمْد الرِّمَالِ إِلَى الرَّمْلِ
وَإِنَّا وَإِنْ كَانَتْ بِصَنْعَاءَ دَارُنَا ... لَنَا نَسْلُ قَوْمٍ مِنْ عَرانِينِهِمْ نَسْلِي
وَلِلدَّيْلَمِ الرَّزَّامِ مِنْ بَعْدِ بَاسِلٍ ... أَبَى الْخَفْضَ وَاخْتَارَ الْحَرُورَ عَلَى الظِّلِّ
وَكَانَتْ مَنَابِيتُ الْعِرَاقِ جِسَامَهَا ... لِرَهْطِي إِذَا كِسْرَى مَرَاجِلُهُ تَغْلِي
وَبَاسِلٌ أَصْلِي إِنْ نَمَيْتُ وَمَنْصِبِي ... كَمَا كُلُّ عُودٍ مُنْتَهَاهُ إِلَى الأَصْلِ
هُمْ تَرَكُوا مَجْرَايَ سَهْلا وَحَصَّنُوا ... فِجَاجِي بِحُسْنِ الْقَوْلِ وَالْحَسَبِ الْجَزْلِ
فَمَا عَزَّنَا فِي الْجَهْلِ مِنْ ذِي عَدَاوَةٍ ... أَبَى اللَّهُ إِلا أَنْ يُعِزَّ عَلَى الْجَهْلِ
وَلا عَاقَنَا فِي السِّلْمِ عَنْ آلِ أَحْمَدَ ... وَلا خَسَّ فِي الإِسْلامِ إِذْ أَسْلَمُوا قَبْلِي
وَإِنْ كَانَ سَجْلٌ من قبيلي أرشني ... فَإِنِّي لَرَاجٍ أَنْ يُغْرِقَهُمْ سَجْلِي

Siz ikiniz bağırın ayrılan o kadına, hurma dolu kuma
Ve siz ikiniz söyleyin o kadına, söylenmez mi ve bana kınanma yoktur
Onlara zarar vermez düşmanların sözü şayet o
Gelirse kavmine kötülükten ve cimrilikten uzak bir şekilde
Ve bırak sen geçtiği yoldaki ayrılan o kadını
Arzuladığı şeye, kumların yönelişi kumlara
Ve biz! Evimiz olduysa San‘a’da
Bizim için onların soylularının kavminden türeyen nesil vardır ki o benim neslim
Zorluktan sonra sağlam ve dirençli Deylem için
Gölgedeki rahatı terketti de sıcakları seçti.
Irak’ın münbit yerlerinin çoğu onun büyüklüğüydü
Yakın akrabam için, Kisrâ’nın pişirme kapları kaynadığında
Cesurdur benim aslım eğer gelişirsem ve makamım
Her ağaç parçasının sonunun aslına dönüş olduğu gibidir.
Onlar bırakırlar mecrama kolayca ve güçlendirirler
Güzel sözlü ve çok asil işli dağ yollarım
Şerefimiz düşmanlık sahiplerinin cehaletinden değil;
Allah cehalete karşı izzetli olmayı ısrar etti.
Uzaklaştırmadı bizi barışta Ahmed’in âlinden
Onlar da benden önce Müslüman olduklarından beri İslam’da rezil olmadı(lar)

Söz konusu rivayetten Ebnânın kabileler üzerinde büyük bir nüfuza sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kays b. Mekşûh'un irtidât ederken şehri ele geçirmek için yardım alması ve niyetini Ebnânın liderleri olan Fîrûz, Dâdeveyh ve Haşîş'e belli etmemeye çalışması, onların San'a'daki gücüne işaret etmektedir. Rivayette dikkat çeken bir diğer husus; bu sosyal sınıfın azınlık psikolojisinin etkisiyle birbirlerini kolladıklarıdır.

Nakledilen rivayet başlı başına Arapların Ebnâyı yabancı ve yönetim hususunda kendilerine rakip olarak gördüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla onlarla Araplar arasında erken dönemden itibaren bir rekabet olduğu söylenebilir. Hatta bu rekabetin izleri Abbasîlerin ilk kurulduğu yıllarda Halife es-Seffâh döneminde de görülmektedir. Rivayete göre San'a'nın Ruhbe adı verilen vadisinin yönetimi hususunda bir ihtilaf çıkmıştı. San'alı Araplar, Ömer b. Sümâme'yi Ebnâ ise İbrahim b. Ferâs'ı vekil tayin etmişlerdi. İbrahim, Hz. Peygamber'den (s) gelen bir belgeyi ortaya koyarak burasının Ebnâya ait olduğunu iddia etmişti. Fakat Ömer b. Sümâme, bu belgenin yalan söylediğini iddia edince, Emîr Ali b. Rabî' tarafından Hz. Peygamber'in (s) gönderdiği vesikayı yalanlaması sebebiyle yetmiş beş kamçı ile cezalandırılmıştı.[757]

Emevî dönemindeyse Yemen'de yaşayan Ebnânın siyasî durumu hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onlarla ilgili bilgileri dönemin kültürel hayatında önemli yeri olan Vehb b. Münebbih ve Hemmâm b. Münebbih gibi âlimlerden sınırlı da olsa almak mümkündür. İbn Sa'd'ın Yemen'deki ilk üç tabakada

---

Eğer kabilemden bir dolu kova serpmiş olsaydı bana
Boğmak için onları bir dolu kovamı isterdim.
Fîrûz savaşa kalktı ve kendisini bu mücadeleye adadı. 'Ukayl b. Rabî'a b. 'Âmir b. Sa'sa'a'ya bir elçi göndererek kendilerine sığındığını bildirdi. Ebnânın ailelerini rahatsız edenlere karşı kendisinin yardımcısı ve destekçisi olmalarını istedi. 'Ak'a da bir elçi göndererek Ebnânın ailelerini rahatsız edenlere karşı kendisinin yardımcısı ve destekçisi olmalarını istedi. 'Ukayl bineklerine bindi; onların başında Muâviye denilen anlaşmalılardan bir adam vardı. Kays'ın atlılarına saldırarak bu aileleri kurtardılar. Kays tarafından yanlarında gitmeleri için görevlendirilen kişileri de öldürdüler. Fîrûz, San'a'ya gidinceye kadar köyleri onlarla engellediler. Sonra da 'Ak, harekete geçti. Onların başlarında Mesrûk vardı. Onlar da Ebnânın ailelerini kurtarıncaya kadar yürüdüler. Fîrûz, San'a'ya gidinceye kadar köyleri onlarla engellediler. 'Ukayl ve 'Ak, adamlarla birlikte Fîrûz'a destek çıktılar. Etrafında toplananlar kendisinin imdadına koştuklarında kendisine yardım için bir araya gelenlerin başındaki kişiye ve 'Ukayl ve 'Ak'tan destek olanlara çıktı. Sonra o, Kays'la çarpıştı. Böylece onlar San'a'dan önce karşılaştılar. Aralarında çıkan savaşta Allah kavmin başındaki Kays'ı ve kavminin ulularını hezimete uğrattı..." (Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-326)

[757] ez-Zebîdî, **Kurra**, c. 1, s. 92.

saydığı muhaddislerin yarısından fazlasının Ebnâdan olması[758] onların sosyal konumlarının hangi seviyede olduğuna dair bir ipucudur.

Bu grubun Emevîler döneminde Yemen'deki siyasete etkisiyse ilk yıllarda oldukça fazlaydı. Öyle ki Büsr b. Ertât'ın geldiği haberini alan Ubeydullah b. Abbas, San'a'da bulunan Ebnânın desteğini almak istemişti. Çünkü Ebnâ, San'a'nın önde gelen aristokratlarıydı. O, bunu bildiğinden dolayı olsa gerek Ebnâdan olan Büzürc'ün kızı Ümmü Said ile bir evlilik yapmıştı.[759] Fîrûz ed-Deylemî önderliğindeki Ebnânın kendisini desteklemeyeceğini söylemesi üzerine Ubeydullah'ın ümidini keserek San'a'daki görevini bırakıp Kûfe'ye gitmesi,[760] Ebnânın ridde hadiselerine benzer şekilde Yemen'deki siyasî ve demografik gücünü göstermektedir.

Kaynaklarda San'a ve Hemdân beldesinde Hz. Ali taraftarları olduğu nakledilmektedir. Rivayete göre Büsr tarafından Bâbü'l-Mısra''da Ebnâdan yetmiş iki kişinin katlinden sonra Ebnâ, Hz. Ali yanlısı fikirlerinden vazgeçmiştir.[761]

Her iki hadise de Emevîler döneminde Ebnânın otoriteyle barışık bir politika güttüklerini ortaya koymaktadır. Ubeydullah'a destek çıkmayan Fîrûz ed-Deylemî'nin oğlu Dahhâk'ın hem Muâviye tarafından hem de Abdullah b. Zübeyr tarafından bölgede vali olarak görevlendirilmesi,[762] bu grubun siyasî güç ve duruşunu göstermesi açısından önemlidir. Muâviye döneminde Ebnâdan üç kişinin (Fîrûz ed-Deylemî, Said b. Dâdeveyh ve Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî) vali olarak görevlendirilmiş olmasına rağmen sonraki dönemlerde Ebnânın Yemen siyasetindeki yerini kaybettiği görülmektedir. Bunda Emevîlerin mevâlî politikalarının etkisi büyüktür.

Siyasî üstünlüğünü kaybeden Ebnâ, kültürel olarak egemenliğini mütebahhir ilim adamlarıyla ortaya koymuştur. Yemen'in "şehirli aristokratları olan bu grup,"[763] Emevîlerden sonraki dönemde de etnik ve kültürel kimliğini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bunu Abbasiler döneminde Me'mun'un Yemen'e gönderdiği Yezîd b.

[758] Bkz.: İbn Sa'd'ın İlk Üç Tabakada İsimlerini Zikrettiği Muhaddisler (EK 6)
[759] Taberî, **Târîhu San'a**, s. 25.
[760] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 172.
[761] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103; el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 4, s. 234.
[762] Nüveyrî, **Nihâye**, c. 22, s. 83; el-Cenedî, **Tabakât,,** c.1, s. 175.
[763] al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 6.

Cerîr el-Kasrî'nin San'a'da bulunan Ebnâya karşı kötü muamelesinden anlamak mümkündür. Rivayete göre Yezîd, Arap kadınlarla evli olan Ebnâya eşlerini boşatmıştı. Bu haber, Me'mun'a ulaşınca onu azlederek yerine Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. İbrahim'i vali olarak atamıştı.[764]

Hemdânî, Ahmed b. İsa er-Rudâ'î'nin hac yollarını tarif eden Kasîdetü'r-Rudâ'î'yi San'a halkının ve Ebnânın kıskançlık duyarak değiştirdiklerini ifade etmektedir.[765] Bu iki rivayet Ebnânın etnik ve kültürel kimliğini muhafaza gayretini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebnâ; San'a, Havlân,[766] Zemâr,[767] Necrân,[768] Sa'de,[769] Rudâ',[770] el-Bevn[771] ve el-Cened gibi yerlerde yaşamaktaydı. Fakat onlar San'a'da güçlü bir şekilde vardılar. Hatta ridde hadiselerine kadar San'a'nın kontrolü onların elindeydi.[772] Bundan dolayı da San'alılar denildiğinde ilk akla gelen gruplardan biri Ebnâydı. Bunu Hemdânî'nin "San'alılar özellikle de Ebnâ" sözünden[773] anlıyoruz. Konuyla ilgili yine Hemdânî şöyle demektedir: San'a'da evleri ve geçimleri bulunan bir kavim vardır. Bu kavmin hepsi Farslıdır. Onlar, Câhiliye döneminde oldukları gibi Emevî ve Abbasî döneminde de vardı. Fursü'l-Ma'den olarak adlandırılan bu kavimden San'a'da bulunanların isimleri; Benû Serdeveyh, Benû Mehdeveyh, Benû Zenceveyh, Benû Berdeveyh, Benû Hamdeveyh'tir.[774]

Zebîdî'ye göreyse Yemen'e yerleşen bu Farslı grup Behlevân, Dâdevân ve Bâniyân olmak üzere üç kola ayrılmış; sonra da Behlevânü Behlül ve ed-Dâdeviyyûne Bese'vân onları takib etmiştir. Ayrıca Benû'l-Mütemeyyir adındaki grup da

[764] ez-Zebîdî, **Kurra**, s. 105-106.
[765] Hemdânî, **Sıfat**, s. 234.
[766] Taberî, **Târîh**, c. 3, s. 323-326.
[767] Hemdânî, **Sıfat**, s. 104.
[768] Hemdânî, **Sıfat**, s. 67.
[769] Hemdânî, **Sıfat**, s. 114.
[770] Hemdânî, **Sıfat**, s. 55.
[771] Hemdânî, **Sıfat**, s. 111.
[772] al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 43.
[773] Hemdânî, **Sıfat**, s. 234
[774] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100.

onlardandır.[775] Ayrıca İslam'dan sonra kuzeye göç edenler arasında Ebnânın da olduğu anlaşılmaktadır.[776]

Bu Arap-Fars karışımı grup, Câhiliye döneminden itibaren Yemen'in ekonomik hayatında söz sahibi olmuştur. Onlar, Aden[777] ve San'a[778] pazarlarına hâkim olup gümüş madenciliği,[779] amber işi[780] ve ticaretle uğraşıyorlardı. Bu grup, Yemen'den Medine'ye gelerek pazarlarda getirdikleri malları satıyordu. Fakat Hz. Ömer, alışveriş hukukunu bilmemeleri ve tartıda hile yapmaları sebebiyle Medine pazarında satış yapmalarını yasaklamış; hatta satış yapmalarını engellemek için özel kişiler görevlendirmişti.[781] Ebnânın özellikle San'a ve Aden pazarlarına hâkim olup Medine'ye ticaret için gitmesini; Kureyş Sûresi'nde ifade edilen yaz ve kış yolculuklarından paylarına düşen kârı alma veya Yemen'in zenginliklerini İran'la buluşturma gayreti olarak okumak mümkündür.

2.3. Yahudiler

Tarihte Yahudilerin hâkim olduğu devletlerden biri de m. 525 yılında Habeşliler tarafından yıkılan Himyerîler'dir. Yahudiliğin Yemen'e tam olarak ne zaman girdiği ise net değildir. Bu dinin bölgeye girişinin Belkıs, Bühtunnasr veya Tübba' Es'ad Ebû Kerib dönemine denk geldiğine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır.[782] Bu duruma karşılık Cevad Ali, Yahudiliğin Yemen'e girişinin milattan sonraki bir tarihe denk geldiği görüşündedir. [783]

---

[775] ez-Zebîdî, **Tâcü'l-'Arûs**, c. 19, s. 225.
[776] Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65.
[777] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.
[778] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.
[779] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 99-100.
[780] Ebû'l-Feth Cemaleddin Yusuf b. Yakub İbnü'l-Mücâvir (ö. 690/1291), **Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz el-Müsemmâ Târîhu'l-Müstabsır**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1996, s. 139.
[781] Cengiz Kallek, "Ölçü", **DİA**, c. 34, s. 29.
[782] Nuh Arslantaş, **Emevîler Döneminde Yahudiler**, Gökkubbe, İstanbul, 2005, s. 34-35.
[783] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 6, s. 511.

Yahudi kelimesi yazıtlarda "Hd" olarak geçmektedir. Ja 1028[784] künyeli yazıtta övülmüş (Muhammed) Yahudi Rabbi'nden bahsedilmektedir. Ayrıca bu kalıtın Rahmân'ın adıyla yazılıp yerleştirildiği yazıtta aktarılmaktadır.

İslam'ın ilk dönemlerinde Yahudilerin Yemen'deki durumuyla ilgili elimizde çok fazla bilgi yoktur. Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderen Hz. Peygamber (s), ondan kadın ve erkek savaşmayan her kişiden bir dînar veya onun kıymetinde bir şey almasını ve buradaki Yahudilere dinleri sebebiyle kötü davranmamasını emretmişti. Yahya b. Âdem, Hz. Peygamber'in (s) belirlediği cizyenin ehl-i kitaptan olan Yemenli Araplar için olduğunu söylemektedir. Çünkü onlar hem Arap hem de Yahudiydiler.[785]

İmam Şâfi ise Hz. Peygamber'in (s) Yemen'de zımmîlerden cizye aldığını ve onların çoğunun Arap olduğunu aktararak Necrânlılardan cizye alınanlar içinde Arap olanlar olduğunu belirtmiş ve İslam'da cizye alınırken nesebe değil dine bakıldığını söylemiştir.[786] İsfehânî, Arap olup Yahudileşenlerden bahsederken Benû'l-Harmân'ın Yemen'de bulunan aslen Arap olup sonradan Yahudileşen bir grup olduğunu söylemektedir.[787] Bu aktarımlardan da anlaşılacağı üzere Yemen'deki Yahudilerin çoğunluğu Arap kökenliydi.[788]

Yemenli Yahudilerin zımmî statüsüne alınarak cizyeye bağlanmış olmalarına bakılacak olursa, elimizde rakamlar olmamakla birlikte onların az bir kısmı İslam'a girmiş gibi görünmektedir. Fakat ilk dönem İslam kaynakları Yemen Yahudileri hakkında suskundur. Bundan dolayı onların Râşid Halifeler ve Emevîler dönemindeki durumlarıyla ilgili hemen hemen hiçbir bilgi elimizde bulunmamaktadır. Fakat Vehb b. Münebbih, Ka'bü'l-Ahbâr ve Abdullah b. Sebe ve Abdullah b. Sellâm gibi Yahudi

784 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=105140835&recId=2416&mark=02416%2C012%2C018

785 Yahya b. Âdem, **el-Harâc**, s. 68.

786 Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfi' (ö. 204/820), **el-Üm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1990, c. 4, s. 182.

787 el-İsfehânî, **el-Egânî**, c. 22, s. 344.

788 Ahmed Kâid Berakât, "Yehûd", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 3227.

kökenli Müslümanların Yahudi kaynaklarında kaybolmuş gelenekleri ve hikâyelerini içeren rivayetleri bulunmaktadır.[789]

İslam kaynaklarından anladığımız kadarıyla Hadramevt'te Arap kabileleri arasında Yahudilik yaygındı.[790] Hz. Peygamber (s) vefat ettiğinde Hadramevt'te Kinde ve Hadramevt kabilelerine mensup altı kadın sevinç gösterilerinde bulunmuşlardı. Bu kadınlar içerisinde Hir bnt. Yâmin adındaki kişi Yahudiydi.[791] Muâz b. Cebel, el-Cened'e gelip Müslüman olan Benû'l-Esved'e Hz. Peygamber'in (s) mektubunu ulaştırmıştı. Recep ayının ilk Cumasında toplanan, içerisinde Yahudilerin de bulunduğu bu gruba Muâz hitap etmişti. Yahudiler, cennetin anahtarının ne olduğuna yönelik soru sormuşlardı. Muâz, bu sorunun cevabının kelime-i tevhîd olduğunu söylemişti. Yahudiler de bu cevabı onaylamışlardı.[792]

Yahudilerin yaşadığı bir diğer yer Necrân'dı. İbnü'l-Mücâvir (ö. 630/1233'ten sonra), Necrân'ın üçte birinin Yahudi olduğunu aktarmaktadır.[793] İbnü'l-Mücâvir, kendi döneminde Aden'de bulunan bir Yahudi altın tüccarından Sebt Nehri'yle ilgili bir rivayeti nakletmiştir.[794] Yine o, Aden'de Dâvûd b. Mazmûn adındaki bir Yahudinin üç su kuyusu olduğunu ifade etmektedir.[795] el-Cenedî ise burada bir Yahudi kilisesi bulunduğunu aktarmaktadır.[796] Cevad Ali'yse Yemen'de bulunan Yahudilerin ticaretle uğraştıkları için Aden gibi Kızıldeniz sahilinde bulunan limanlarda yaşamlarını sürdürüyor olabileceklerini ifade etmektedir.[797]

Ta'iz'den el-Cened'e giderken es-Semker Vadisi'nin (السمكر) isminin Hz. Ali tarafından öldürülen bir Yahudi olduğuna yönelik rivayet, Yahudilerin bu bölgede de yaşadıklarına işaret etmektedir.[798]

---

[789] Yosef Tobi, "Yemen", **Encyclopaedia Judaica**, c. 21, s. 304.
[790] Tobi, "Yemen", c. 21, s. 303.
[791] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 185.
[792] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 82.
[793] İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 238.
[794] İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 45.
[795] el-Cenedî, **Tabakât**, 1995, c. 2, s. 225.
[796] İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 150.
[797] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 12, s. 106.
[798] İbnü'l-Mücâvir, bu vadinin bulunduğu yerde suyun bol olduğunu ve el-Cened'e yarım fersah mesafede yer aldığını ifade etmektedir. (İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 189)

Yahudilerin Yemen'de yaşadığı yerlerden biri de San'a'dır.[799] er-Râzî, 381/991 yılında San'a'da otuz beş adet Yahudi hanesi olduğunu nakletmektedir.[800] el-Hamevî, Zû Cebele'nin Sabir Dağı'nın altında iki nehrin arasında yer alan ve 458/1066 yılında kurulan bir şehir olduğunu ve Cebele adında bir Yahudinin burada toprak çanak, çömlek sattığını aktarmaktadır.[801] Hemdânî ise Zebûr'dan Bevnlilerin âlimi Ahmed b. Musa b. Ebî Hanife'nin hattıyla rivayet aldığını söylemektedir. [802]

2.4. Hristiyanlar

Hristiyanlığın Yemen'e Hz. İsa'nın havarisi olarak bilinen Bartholomeos tarafından I. asırda girdiği aktarılmaktadır.[803] Bununla birlikte bölgede dinin yayılışıyla Roma nüfûzunun arttığı dönemler arasında paralellik bulunmaktadır. Roma imparatoru Gallus, 251-253 yıllarında Necrân'ı savaş yoluyla ele geçirmişti.[804] Ancak bölgede bu dinin taban buluşu, Roma'nın Hristiyanlığı kabul ettiği IV. asra denk gelmektedir. 356 yılında bir Ârî olan Theophilus Indus'un başkanlığındaki elçilik heyeti, Aden'de bir; Zafâr'daysa iki adet kilise inşa etmiştir.[805] Böylece Roma, Yemen'de bir nüfûz alanı oluşturmuştur. Söz konusu tarihten VI. asrın ilk çeyreğine kadar bölgede misyonerlik faaliyetleri devam ettirilmiştir. Yemen'de Hristiyanlığın – dolayısıyla Roma'nın- en güçlü olduğu yer, Necrân'dır. Dinin yayılmasında şehrin ticarî konumu ve Habeşlilerin etkisi büyüktür.[806] Ancak İslam kaynakları, Hristiyanlığın yayılışını Şâm bölgesinden köle olarak getirilen Feymiyyûn adlı Hristiyan bir gence bağlamaktadır.[807]

Necrânlı Hristiyanların Roma'ya herhangi bir maddî faydasının olduğunu söylemek güçtür. Fakat Romalılar, bölgeye piskoposlar göndermiş; kiliseler inşâ etmiş

[799] Yosef Tobi, "Yemen", c. 21, s. 302.
[800] er-Râzî, **Târîhu San'a**, s. 163.
[801] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 106.
[802] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 10, s. 107.
[803] Zekiye Sönmez, "Necrân'da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed'in Necrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 26, 2017/2, s. 125.
[804] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 618.
[805] Hitti, **İslam Tarihi**, s. 100.
[806] Bkz.: Sönmez, "Necrân'da Hristiyanlık", s. 125-127.
[807] Bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 31-36.

ve dindaşlarına maddî destekte bulunmuşlardır.[808] Bunun sonucunda Necrân, Yemen içerisinde Hristiyanlığın merkezi halini almıştır.[809] Mezhic kabilesinin Belhâris[810] kolununun bir kısmı,[811] Hristiyanlığı benimsemiştir.[812]

Yahudiliği benimseyen Himyer kralı Zû Nüvâs, Roma güdümlü Hristiyanlığın yayılmasından rahatsız olmuş ve Necrân'a bir askerî sefer düzenleyerek Hristiyan halkı ateşten hendeklere atmıştır. Zû Nüvâs'a karşı Necrânlı Devs Zû Sa'lebân adlı kişi, Romalılardan yardım istemiştir. Bunun sonucunda da Roma destekli Habeşlilerin eliyle Himyerîler yıkılmış; Hristiyan olan Habeşliler yönetimi ele geçirmiştir.[813]

Habeşlilerin Yemen'e hâkim olması, Necrânlı Hristiyanlara yaşadıkları kötü günlerin acı hatıralarını unutturmuştur.[814] Böylece bölge, baskı altındaki Hristiyanların kaçış noktası olmuştur. 527-565 yılları arasında Romalılardan kaçmakta olan Monofizitler, Necrân'a sığınmışlardır.[815]

Habeşliler, Yemen'de ve yarımadada Hristiyanlığı yayma gayreti içerisindeydiler. Yoğun misyonerlik faaliyetleri sayesinde Necrân, Zafâr, Me'rib, Hecrân, Hadramevt,[816] Sokotra,[817] el-Feresân,[818] San'a ve Moha'da[819] Hristiyanlık yayılmıştır.

---

[808] Abdurrahman Abdülvahid eş-Şücâ', **en-Nizâmü'l-İslâmîyye fi'l-Yemen: Mîlâden ve Neş'eten**, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989, s. 57.

[809] Necrân'da yaşayan Hristiyanların başında bulunan kimselerin nesilden nesile aktardıkları kitapları bulunuyordu. Onlardan biri öldüğünde riyâsetle birlikte kitaplar da başkasına geçerdi. Ayrıca kitaplar devralan her kişi üzerine kendi mührünü vururdu. (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 574)

[810] Moha'da el-Feresânlılar, Hadramevt'te bulunan Hecrayn adlı yerde Kinde kabilesinden - Hristiyanlığa girişi VI. Asrın ikinci yarısında olmuştur- Benû's-Sadif ve Benû Hâris b. Amr el-Maksûr b. Hucr Âkilü'l-Mürâr Yemen'de Hristiyanlık dinine giren diğer kabilelerdir. (el-Eb Süheyl Kâşâ, **Safahât min Târîhi'l-Mesîhiyyîn el-Arab Kable'l-İslâm**, Menşûrâtü'l-Mekteti'l-Bûlisiyye, Beyrut, 2005, s. 248)

[811] Bu kabileye mensup olanların çoğunun müşrik olduğu da aktarılır. (Bkz.: Mustafa Fayda, **Güney Arabistan**, s. 39)

[812] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 618-619.

[813] Bu tez, s. 19.

[814] Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 140.

[815] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 618.

[816] Kâşâ, **Safahât**, s. 184.

[817] Mes'ûdî, **Ahbâru'z-Zamân**, s. 64.

[818] Bu tez, s. 193.

[819] Kâşâ, **Safahât**, s. 248.

Yemen'de Hristiyanlığı yaymak için büyük uğraş veren Habeş valisi Ebrehe, Me'rib seddini tamir ettirdikten sonra yazdırdığı kitâbede (CIH 541)[820] Mesih'in ve Rûhu'l-Kudüs'ün isimleri geçmektedir. Kitâbe, "Rahmân'ın, Mesih ve Kutsal Ruh'un gücü, yardımı ve merhametiyle" (بخيل و [ر]دأ و رحمة رحمنن و ممسحهو ورح قدس) şeklinde başlamaktadır. Yine o, Ma'ad kabilesine karşı düzenlemiş olduğu keşif gezisinden bahseden Ry 506[821] künyeli yazıta, "Rahmân'ın ve onun Mesihi'nin gücüyle" (بخيل رحمنن ومسحهو) şeklinde başlamaktadır. Yemen'de Habeşliler döneminden kalan başka bir yazıtta, bu iki örneğe benzer bir kullanım bulunmaktadır.[822]

Yahudi tehlikesini bertaraf eden Hristiyanlar için yarımadada dinlerini yaymalarına engel olan tek bir şey kalmıştı. O da Kâbe'ydi. Ebrehe, Kâbe'ye nispet olarak San'a'da Kulleys adlı içerisi tasvirlerle süslü,[823] bir kilise yaptırmıştır. İnşa ettiği kilise, Araplar tarafından beklediği ilgiyi görmeyince Kâbe'yi yıkmaya karar vermiş; ama Kur'ân'ın ifadesiyle "yenmiş ekin"[824] gibi olmuştur.[825]

Bu hadise üzerine Habeş baskısından bunalan Himyerîlerin başında bulunan Seyf b. Zî Yezen, İranlılardan yardım alarak Habeşlileri bölgeden çıkarmıştır.[826] Böylece Yemen içerisinde yaşayan Hristiyanlar, hâmisiz kalmışlardır. İranlılar, yönetime geçtiklerinde Yemen'de Nestûrîlere karşı Roma'dan kaçan Monofizitleri desteklemişlerdir.[827] Böylece bölgede Hristiyanlar arasında bir çekişmeye sebep olarak Roma etkisini yok etmeye çalışmışlardır.

Hz. Peygamber (s) dönemindeyse Necrân'da yaşayan Hristiyanlar, Medine'ye gelerek Mescid-i Nebevî'de ibadetlerini yapmışlardır.[828] Onlar, Hz. Peygamber'le (s)

---

820 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=806338557&recId=2382&mark=02382%2C002%2C003

821 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=806338557&recId=2447&mark=02447%2C001%2C005

822 Bkz.: DAI GDN 2002-20.

823 Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 141.

824 Fil: 105/5.

825 Bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 43-57.

826 Bkz.: İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 63-69.

827 Bkz.: Sönmez, "Necrân'da Hristiyanlık", s. 131.

828 İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 574.

din hakkında tartışmışlar;[829] bunun üzerine içerisinde mübâhelenin de yer aldığı Âl-i İmrân Sûresi'nin ilk seksen ayeti inmiştir.[830]

Necrânlılar, Hz. Peygamber'le (s) Receb ve Safer aylarında her biri 1 ukıyye gümüş değerinde 1000'er elbise vermelerini, kendilerine gelen elçilerin en fazla bir ay boyunca tüm ihtiyaçlarını karşılamalarını, Yemen'de bir karışıklık çıkması durumunda İslam ordusuna sonradan geri almak üzere otuz zırh, otuz at ve otuz katır vermelerini, faiz ve kan davalarından uzak durmalarını ihtiva eden bir antlaşma yapmışlardır.[831]

Onlar, Hz. Ebû Bekr döneminde irtidat etmemişler, Hz. Peygamber'le (s) yaptıkları antlaşmalarını yenilemişlerdir. Hz. Ömer dönemindeyse Yemen'in Necrân bölgesinden Kûfe'nin Necrâniyye adlı yerine zorunlu göç ettirilmişlerdir. Bunun birçok sebebi vardır.[832] Söylemez'in de belirttiği gibi Hz. Ömer, Habeşlilerin Yemen'i Necrânlılara dayanarak istila ettiklerini unutmamıştır. O, kuvvetle muhtemeldir ki bu tarihi olguyu göz önünde bulundurarak Hristiyan Habeşlilerin bölgeyi Necrânlıların yardımıyla ele geçirmesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Onları kendilerinden iki sene boyunca vergi almamak kaydıyla ve gerekli tüm kolaylıkları sağlayarak Kûfe'ye tehcir etmiştir.[833]

[829] Belâzurî, **Fütûh**, s. 71.
[830] Mustafa Fayda, "Mübâhele", **DİA**, c. 31, s. 425.
[831] Belâzurî, **Fütûh**, s. 72-74.
[832] Bu tez, s. 29 (132 nolu dipnot); Daha geniş bilgi için bkz.: Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, Marmara İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, s. 268-275.
[833] Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EKONOMİK HAYAT

Yemen; ekonomik hayatın temelini oluşturan tarım, hayvancılık, zanaat ve ticaret bakımından yarımada içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu bölümde bölgenin ekonomik durumu, söz konusu başlıklar çerçevesinde ele alınmıştır. Konunun sonunda ticaret merkezleri hakkında bilgiler verilmiş; böylece Yemen'in ticarî önemi ortaya konmaya çalışılmıştır.

1. Tarım

İslam öncesinden itibaren Yemen, topraklarının verimliliği ile ön plana çıkmıştır. Bundan dolayı bu bölgeye 'Yeşil Yemen'[834] adı verilmiştir. Burada yetiştirilen tarım ürünlerinin türlerine bakıldığında Yemen'in yarımadanın önemli zirâî merkezlerinden biri olduğu görülecektir.

İslam öncesi dönemde Yemen'de yetiştirilen bazı tarım ürünlerinin kuzeye taşındığı bilinmektedir.[835] İslam'dan sonra da fütûh ve harâc kitapları incelendiğinde bölgeden elde edilen tarımsal ürünlerin devlet için önemli gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.[836]

Hz. Ömer döneminde Yemen'den kuzeydeki fetihlere katılıp orada iskân edilenler olmuştu. Bu da Yemen'in demografik yoğunluğunu azaltmıştı. Devlet kuzeye göç edenlerin geri dönmemesi için bazı tedbirler almıştı. Hz. Osman, göç edenlerin Yemen'deki arazilerine karşılık olarak kuzeyde yeni fethedilmiş yerlerde araziler vermişti. Böylece devlet, Yemen'de tarım arazilerine sahip olmuştu.[837] Devletin Yemen'deki tarım arazilerini kime ikta olarak verdiği ve bu hadisenin Yemen'deki tarım arazilerinin işletmesini azaltıp azaltmadığı bilinmemektedir. Fakat

[834] Hemdânî, **Sıfat**, s. 51; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 447.
[835] Muhammed b. Abdürrezzak b. Muhammed Kürd Ali, **Hutatu'ş-Şâm**, Mektebetü'n-Nûrî, Dımaşk, 1983, c. 4, s. 235.
[836] Bkz.: Ebû Yusuf, **el-Harâc**, s. 84; İbn Âdem, **el-Harâc**, s. 147; Belâzurî, **Fütûh**, s. 80.
[837] Taberî, **Târîh**, c. 4, s. 280.

buradan hareketle Yemen'de kişi başına düşen tarım arazisi sayısının arttığı söylenebilir.

Yemen'deki tarım gelirlerinin tam olarak ne kadar olduğu bilinmese de Yezîd b. Abdülmelik'in Yemen valisine Yemenliler çok kötü duruma düşseler dahi onlardan vergi alınmasını emretmesi,[838] Yemen'de yetiştirilen ürünlerin önemine işaret etmektedir. Ayrıca Halife Muâviye, Mervân b. Hakem'in valiliği esnasında halka bağlanan maaşları ödeyememişti. Bundan dolayı Mervân b. Hakem'e Yemen'den elde edilen zekât gelirleriyle maaşları ödemesini söylemişti. Fakat maaş alanlar şer'an uygun olmaması sebebiyle zekâtın kendilerine verilmesini istememişlerdi. Bundan dolayı da Yemen'den gelen zekâtların tek bir dirhemini dahi kabul etmemişler; kendilerine cizyeden elde edilen gelirlerle ödeme yapılmasını istemişlerdi.[839] Bu da Yemen'den elde edilen zekâtların Medine'deki maaşları ödemeye yetecek seviyede olduğunu göstermektedir. Zekât malları içerisinde tarım ürünlerinden elde edilen gelirler de bulunmaktaydı.

Yemen'de en geniş tarım yapılan bölgelerin başında San'a ve civarı gelmekteydi. San'a'nın İslam öncesinden itibaren yarımadadaki şöhreti bitki florasındaki çeşitliliğiyle doğru orantılıdır. Kaynaklarda San'a'da yetiştirildiği aktarılan bitkilerin isimleri şunlardır: buğday, badem, elma, kayısı, havuç, ağaç kavunu, börülce, eşek hıyarı, bakla, çemen otu, incir, su kabağı, üzüm, kavun, şeftali (Fârisî, Himyerî, Hindistan türleri), armut, fıstık, erik, nar, narın şu türleri (hâmid, hulv, mellîsî, mamzûc türleri), ayva, ceviz, tarhun, yasemin, zambak, kadife çiçeği?, mercanköşk, mersin, nergis, gül, kekik...[840]

[838] İbn Tağriberdî, **en-Nücûm**, c. 1, s. 239.
[839] İbn Sellâm, **el-Emvâl**, s. 330.
[840] Daniel Martin Varisco, "Agriculture in al-Hamdānī's Yemen: A Survey from Early Islamic Geographical Texts"**, Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 382-412, 52 (2009), s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405.

San‘a’dan sonra tarım ürünleri çeşitliliğinin yüksek olduğu kaynaklarda aktarılan diğer bölgeler ise Beyhân,[841] el-Cened,[842] Me’rib,[843] Dahr Vadisi[844] ve Cevf’tir.[845]

1.1. Tarım Ürünleri

1.1.1. Üzüm

Üzüm, içerisinde yüksek miktarda şeker barındıran bir meyvedir. Türkiye’de standart olarak yetmiş sekiz adet üzüm türü olduğu kabul edilmektedir.[846] Yemen’de ise sadece San‘a’da yetmişe yakın üzüm türü olduğu rivayet edilmektedir.[847] Bu da Yemen’in önemli bir üzüm üretim merkezi olduğunu göstermektedir.

Rasûlullah (s) Yemen’e Muâz’ı gönderdiğinde ondan üzümden de zekât almasını emretmişti.[848] Ayrıca bölgede bulunan İslam öncesi yazıtlarda üzüm kutsal bir meyve olarak geçmektedir.[849] Hatta Tübba el-Evsat el-Himyerî bir şiirinde kavminin misafirlere üzüm ve hurma ikram ettiğinden bahsetmektedir.[850] Yine Tübba

---

[841] Darı, sorgum, tef, nohut, börülce, eşek hıyarı, sukabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, “Agriculture”, s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

[842] Sorgum (züra), şeker kamışı, muz, ağaç kavunu, salatalık, eşek hıyarı, üzüm, kişniş, safran, (Varisco, “Agriculture”, s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

[843] Darı, sorghum, tef, nohut, börülce, eşek hıyarı, hurma (nahl, ra‘îs, su kabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, “Agriculture”, s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

[844] Badem, elma, kayısı, incir (balas türü), üzüm, şeftali (Fârisî, Himyerî, Hindistan türleri), armut, erik, nar, ayva, ceviz, dağlalesi, gül (Varisco, “Agriculture”, s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

[845] Darı, sorgum, tef, nohut, börülce, eşek hıyarı, su kabağı, kavun, bezelye, susam (Varisco, “Agriculture”, s. 396, 399, 400, 401, 402, 404, 405)

[846] Feyza Evren Yıldırım, **Türkiye’de Bağ Alanlarının Coğrafi Dağılışı ve Üzüm Üretimi**, (BYLT), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2010, s. 85.

[847] Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste İbn Rüste (ö. 310/922), **Kitâbü A‘lâki’n-Nefîse**, Berya Matbaası, Leiden, 1896, s. 111.

[848] İbn Âdem, **el-Harâc**, s. 116; Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

[849] Münîr Abdülcelil el-‘Uraykî, “en-Nebâtâtü’l-Mukaddese fî’l-Hadârati’l-Yemeniyye el-Kadîme”, **Mecelletü İttihâdi’l-Âm li’l-Âsâriyyîne’l-Arab**, sy. 9, s. 319.

[850] محقوفة أعنابنا بنخيلنا ... للضيف أما يأمنا موجود (Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişâm (ö. 213/828), **et-Tîcân fî Mülûki Himyer**, Merkezü’d-Dirâsât ve’l-Ebhâsi’l-Yemeniyye, San‘a, 1347/1928, s. 462)

bir şiirinde San‘a’yı tarif ederken buradaki üzüm bağlarından bahsetmektedir.[851] Nāmī NAG 11[852] ve Ir 26[853] künyeli yazıtlarda da üzüm ekiminden bahsedilmektedir.

Burada yetiştirilen üzüm türlerine gelince; Ebû İshâk, San‘a’da el-muhattam adı verilen bir üzüm türünden bahsetmektedir. Onun anlattığına göre bu üzümün bir tanesinin (habbesini) ağırlığı yaklaşık 20 gramdı. Yemen’de yetiştirilen en güzel üzümün el-cüraşî olduğu aktarılmaktadır. Bu üzümün salkımı bir arşındır. Ayrıca Yemen’de Uyûnu’l-Bakar adı verilen bir üzüm türü daha bulunmaktadır. Bu türün taneleri siyah, büyük ve tatlıdır. Etrâfü’l-‘izârî denilen üzüm ise yaklaşık bir ziradır. ez-Zurû‘ (الضّروع) adlı üzüm, beyaz ve iri tanelidir. Bu üzümün suyu az, salkımı büyüktür. el-Kelâfî, Yemen’in ortasında bulunan Kelâf adlı beldeye ait olan bir üzümdür. ed-Devâlî (الدّواليّ) ise siyah bir üzüm türüdür. Fakat bu üzüm simsiyah değildir.[854]

Ta‘iz, çok su bulunan bir yer olup buranın havası soğuktur. Burada çok sayıda meyve yetiştirilir. Bu meyveler içerisinde üzüm de bulunmaktadır.[855] San‘a’ya iki gün uzaklıkta bulunan Esâfit adlı köyde de çok üzüm bulunmaktadır.[856] San‘a’ya bir gün uzaklıkta olan Rayde’de su kuyuları ve üzüm bağları vardır.[857] Zemâr’da üzüm

---

[851] Tübba‘, San‘a ve çevresi hakkında:
Bizim evlerimiz asla zulme uğramaz
Düşman tarafından en iyi ikamettir.
Kahtân, duvarlarını inşa ettiği zaman
Deniz ve karanın arasında onun temelini attı.
Üzüm bağları, hurma bahçeleri, bitkiler ve çeşit çeşit ağaçlar
Suyun akıntısı sakince olduğunda; eğlence
Bu şehirde soğukta kimse donmaz
Kimseyi sıcakta ateş basmaz
Onda yemek, su ve uyku keyiftir.
Bütün saatler hem geceyi hem de gündüzü canlandırır.
Bunlar bizim eserlerimizdir; bu eserler bizim ruhumuzu gösterir.
Biz göçüp gittiğimizde eserlerimize bak. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 17)

[852] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5952&mark=05952%2C017%2C003

[853] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5953&mark=05953%2C002%2C035

[854] İbnü’l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 172.

[855] el-Ömerî, **Mesâlik**, c. 4, s. 36.

[856] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 89.

[857] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 4, s. 112.

yetiştirilir.[858] Şemûr, Yemen'de bulunan mamur bir köy olup burada kaynak suları ve üzüm bağları bulunmaktadır.[859]

Dahr ise Yemen'in bölgelerinden biridir. Orada bir vadi, bir kale ve bir saray vardır. Dahr, San'a'dan iki saat (belki daha az) mesafededir. Buradaki vadide büyük bir dere olup iki tarafındaki bahçeleri sular. Bu bahçelerde beyaz, siyah ve kırmızı üzümler yetişir. Burada yetişen üzüm türleri şunlardır: Mülâhî (uzun üzüm), Etrâf, Nüvâsî (beyaz üzüm), Ziyâdî, Cüreşî üzümleri ve el-Uyûn (büyük siyah üzüm), Zurû' (büyük meyveli üzüm) Kavârîr (büyük beyaz üzüm), Saysabân (uzun siyah üzüm), Rûmî, Neşşâbî, Devâlî (kırmızımsı üzüm), Em'ar, Derbec, Râzıkî (uzun meyveli üzüm)[860]

Yemen'deki bu üzümlerin farklı tüketim alanları bulunuyordu. Bu üzümlerden Câhiliye döneminde Esâfit (Esâfe, اثافة) adı verilen yerde (Câhiliye'de Durnâ) üzüm sıkılarak şarap elde edilirdi.[861] Fakat İslam'dan sonra bu üzümlerin şarap için kullanılması yasaklanmıştı. Nitekim Fîrûz ed-Deylemî, Hz. Peygamber'e Yemen'de bulunan üzümleri şarap dışında nasıl kullanmaları gerektiğini sormuştu. Hz. Peygamber ona kuru üzüm yapmasını tavsiye etti. Bunun üzerine Fîrûz kuru üzümü nasıl kullanacağını sorduğunda Hz. Peygamber (s), kuru üzümü bir kırbanın içerisinde sabah veya akşamdan ıslatarak hoşaf yapıp içmesini söyledi. Fîrûz, kırbanın içerisinde hoşafın bekletebilip bekletilemeyeceğini sorunca Hz. Peygamber, eğer bekletirlerse onun sirke olacağını söylemişti.[862] CIH 541[863] künyeli Ebrehe yazıtında kuru üzümden şarap yapılmasından bahsedilmesi bu rivayeti destekler niteliktedir.

Rivayetten de anlaşılacağı üzere Yemen'deki üzümlerden sirke yapılıyordu. Hemdânî, San'a'da sirkenin et terbiyesi için kullanıldığından bahsetmektedir.[864] Sirke, o dönemlerde önemli bir besin maddesiydi. Hatta Emevîlerin Sind sınırlarında bulunan

---

[858] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 6, s. 69.
[859] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 339.
[860] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61.
[861] Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.
[862] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 6, s. 68.
[863] http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=833832020&recId=2382&mark=02382%2C003%2C003
[864] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 8.

valisi Muhammed b. Kâsım b. Münebbih, Haccâc b. Yusuf'a yazmış olduğu mektupta sirkelerinin kalmadığını ve sirkeye ihtiyaç duyduklarını anlatan bir mektup yazdı. Mektubu alan Haccâc, bu duruma kayıtsız kalmadı. "Keskin sirkeye pamuğu bastırdıktan sonra gölgelik bir yerde pamuğu kurutturdu. Kuruyan pamukları bir talimatla birlikte Muhammed'e gönderdi. Talimatta pamuğun suya sokup çıkarılarak suyunun içilebileceği veya yemeklerde kullanılabileceği yazıyordu."[865] Yemen'deki üzümler kuru üzüm olarak da tüketiliyordu. Hz. Peygamber (s), Muâz b. Cebel'den Yemen'deki kuru üzümden de öşür almasını emretmişti.[866]

1.1.2. Hurma

Hurma, Arap Yarımadası'nın temel besin maddelerinden biri olarak bilinir. Tarih kaynaklarında deve ve deri ile birlikte çokça anılan[867] bu bitki, yarımadanın çeşitli yerlerinde yetiştirilmektedir. Özellikle Medine, yarımadanın en önemli hurma yetiştirilen yerlerinden biridir. Bununla birlikte Yemen bölgesi de hurma tarımı yapılan bölgelerden biridir. Bundan dolayı hurma, Yemenlilerin önemli geçim kaynaklarından biridir. Zira Hz. Peygamber'in (s), Yemen'de yetiştirilen hurmalardan zekât alınmasını emrettiği rivayet edilir. [868] CSAI'da (Corpus of South Arabian Inscriptions) nḫlm olarak Ja 2360[869], RES 3858[870], RES 4781[871] RES 3946[872],

---

[865] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 63.
[866] Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.
[867] Bkz.: Tahsin Koçyiğit, **Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı "Hurma-Deri-Deve" - Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 27.
[868] Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.
[869] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4854&mark=04854%2C008%2C003
[870] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=5122&mark=05122%2C012%2C004
[871] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=8552&mark=08552%2C003%2C003
[872] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=7356&mark=07356%2C006%2C040

EBNÂ.90.DA 2[873] künyeli yazıtlarda hurma ağaçlarından; CIH 609[874] künyeli yazıttaysa bir hurma ağacının satın alınmasından bahsedilmektedir. Bu da İslam öncesinden itibaren hurma ağacının Yemenliler için önemine işaret etmektedir. Ayrıca hurma dalları, Yemenliler tarafından üzerine yazı yazmak için kullanılırdı.[875] ʿAbdallāh 1994[876] künyeli yazıt bunun bir örneği olarak zikredilebilir.

(ʿAbdallāh 1994)

Hurma, Yemen'de çeşitli yerlerde yetiştirilmekteydi. Özellikle birbirine büyüklük olarak yakın iki şehir olarak bilinen Necrân ve Cüreş hurma yetiştiriciliğiyle bilinmekteydi. Hatta Câhiliye döneminde Necrân'da yaşayan halkın hurma ağacını ilahlaştırdıkları rivayet edilmektedir.[877] Bununla birlikte Hadramevt'te de hurma yetiştirilmekteydi. Havdûnu's-Sadef (خودون الصدف) ve Demmûn (دمون) adı verilen Hadramevt'teki iki köyde hurma üretiliyordu. Ayrıca Kindelilerin yaşadığı 'Abr ve Dev'ân vadilerinin aşağısında hurma yetiştirilirdi.[878] Yemen'de hurma yetiştirilen yerlerden bir diğeri ise San'a'nın doğusunda yer alan Me'rib'dir. Burada hurma çok bulunmaktaydı. Hatta San'a'nın hurma ihtiyacının çoğunun buradan karşılandığı

873 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=1013&mark=01013%2C007%2C002

874 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4095&mark=04095%2C003%2C012

875 Mohammed Maraqten, "Writing Materials in Pre-İslamic Arabia", **Journal of Semitic Studies**, XLIII/2, Autumn, 1998, s. 292.

876 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=54968899&recId=4147&mark=04147%2C001%2C018

877 el-Makdisî, **el-Bed'**, c. 3, s. 182.

878 Hemdânî, **Sıfat**, s. 86-87.

aktarılmaktadır.[879] Yemen'de bulunan Şebâb adlı yerde ise meşhur Şebâbî hurması yetiştirilmekteydi.[880]

Hurma, Yemenlilerin cilletü't-temr adını verdikleri bir kapta depolanırdı.[881] Hemdânî, Yemen'de Ba'l, Kasb, Kand ve Müdebbes adı verilen hurma türlerinin yetiştirildiğini zikretmektedir.[882]

1.1.3. Buğday ve Arpa

Yemen'de buğday, arpa ve darı gibi tahıllar yetiştirilmekteydi. Yetiştirilen tahıllar arasında temel besin maddesi olarak en önemli yeri buğday tutmaktadır. Çünkü buğday, dünyada en fazla tarımı yapılan bitkidir.[883] Buğdayın yetiştirildiği alanlarda yetiştirilen arpa da önemli besin maddelerinden biridir.[884] Arap Yarımadası'nda birçok yerde buğday ve arpa yetiştirilmekteydi. Ayrıca yarımadada buğdayların satıldığı özel pazarlar da bulunmaktaydı. Bunlardan biri Mekke'deki Hannâtîn adlı pazardır.[885] Yine fütuh kitaplarında; buğday, arpa, hurma ve üzüm dışında tarım ürününden zekât alınamayacağı nakledilmektedir.[886] Dolayısıyla bu dört bitki içerisinde yer alan buğday ve arpanın yarımadada en fazla yetiştirilen bitkilerden olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber, Muâz'ı Yemen'e gönderdiğinde üzüm ve hurmayla birlikte buğday ve arpadan da zekât almasını emretmişti.[887] İslam öncesi Yemen yazıtlarında

[879] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 240.
[880] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 317.
[881] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 13, s. 69.
[882] Hemdânî, **Sıfat**, s. 200
[883] İrfan Özberk vd., **Türkiye'nin Buğday Atlası**, WWF-Türkiye (Doğal Hayatı Koruma Vakfı), İstanbul, 2016, s. 9.
[884] Hz. Peygamber'in arpa ekmeği yediği hayatında buğday ekmeği yemediğine yönelik rivayet, arpanın bir gıda olarak önemine işaret etmektedir. (Bkz.:Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali İbnü'd-Deyba', **Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte**, Haz. ve Çev.: İbrahim Canan, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, c. 6, s. 484)
[885] Belâzurî, **Fütûh**, s. 58.
[886] Belâzurî, **Fütûh**, s. 65-66.
[887] Belâzurî, **Fütûh**, s. 77.

da buğday kutsal bir bitki olarak geçmektedir.[888] CIH 73[889] Ir 28[890], Ja 670[891], YM 11731[892] ve CIH 540[893] künyeli yazıtlarda buğday ve arpa hasadından bahsedilmektedir. Bu da buğdayın Yemen kültüründeki önemine işaret etmektedir.

Yemen'de yetişen farklı buğday türleri vardı. 'Alas adı verilen buğday türü bunlardan biridir. San'alıların yemekleri, buğday ve 'Alas denilen "Hınta"ya benzer fakat daha ince olan ancak başağı ona benzemeyen bir buğdaydır.[894] Bu buğdayların üzerinde iki tane kabuk bulunmaktadır. Buğdaylar harmanda dövülüp öğütülüp pişirildiğinde normal buğdayın ekmeğinden daha güzel olur.[895]

Yine Yemen'de Hınta'dan farklı ve hamuru uzayan bir buğday türü bulunmaktaydı. Ayrıca Necrân'da el-Mîsânî, en-Nüsûl ve el-Helbâ adı verilen buğday türleri yetiştirilmekteydi.[896]

Buğday ve arpa ekiminin en yoğun yapıldığı yerlerden biri San'a'ydı. Bu şehrin ikliminin müsait olması sebebiyle buğday senede iki defa, arpa ise senede üç defa ekilirdi.[897] Hadramevt'te de buğday ve arpa ekimi yapılıyordu. Hadramevt'te yer alan Havdûnu's-Sadef (خودون الصدف) ve Demmûn (دمون) adı verilen iki köyde buğday üretilmekteydi.[898] Hadramevt'le San'a arasındaki bölgede yer alan Me'rib'de senede

---

888 el-'Uraykî, "en-Nebâtâtü'l-Mukaddese", s. 325.

889 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=89&mark=00089%2C008%2C003

890 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=5955&mark=05955%2C002%2C086

891 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=6066&mark=06066%2C026%2C004

892 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=4170&mark=04170%2C001%2C004

893 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=2381&mark=02381%2C040%2C002

894 Kazvînî, **Âsâr**, s. 69.

895 Hemdânî, **Sıfat**, s. 198.

896 Hemdânî, **Sıfat**, s. 199.

897 **Hudûdu'l-Âlem**, c. 1, s. 171.

898 Hemdânî, **Sıfat**, s. 86.

üç defa toprak ekilir. Arpanın bu bölgede ekilmesiyle hasadı arasında yaklaşık iki ay vardır.[899]

Yemenlilerin tahıllarını saklamak için değişik yöntemler geliştirdiği görülmektedir. Havlân bölgesi Yemen'in deposu olarak (خزانة اليمن) isimlendirilir. Zemâr (ذمار), Ru'ayn (رعين) ve es-Sehûl (السحول) ise Yemen'in tahıl ambarlarıdır. Buralarda buğday ve arpa otuz sene gibi uzun süreler bozulmadan saklanır. Sıcak beldelerde tahıllar evlerde saklanmaz. Çünkü sıcaklığın etkisiyle tahıllar çabuk bozulur. Tahıllar, yere çukur kazılarak gömülür. Gömülen yer, tahıldan beş bin "kafîz"[900] (قفيز) geniş olur. Bu çukurlarda bozulmadan kalan tahılların tadı ve kokusu değişir.[901] Aynı şekilde Misver denilen bölgede çok sayıda köy, ekilmiş tarlalar ve vadiler vardır. Burada da buğday ve arpa uzun süre bozulmadan durur. Misver'de yaşayanların buğdayı depoladıkları ve otuz sene sonra bu buğdayın bozulmadan ve değişime uğramadan kaldığını gördükleri söylenir.[902]

1.1.4. Diğer Sebze ve Meyveler

San'a'da birkaç tür elma, erik, kayısı, şeftali, birkaç tür armut (özellikle Kummesra denilen armut) bulunur. Ayrıca muz ağacı oldukça fazladır. [903] Yemen'de yetişen muzlar tatlıdır.[904] Bu muzlar, her kırk günde bir olgunlaşır. San'a'nın içinde ve etrafında bakla, antep fıstığı, nar, incir, kırılt ve kavun yetişir. Kavunun tadı çok iyi olmadığı için şekerle yenir. Bununla birlikte salatalık ve değişik türde sebzeler, ağaç kavunu (Utrucce) bolca bulunur. Burada aromatik bitkiler, güller, yasemin, nergis ve çeşitli zambak türleri de vardır. Bu bitkilerin hepsi aynı anda çiçek açabilir.[905]

[899] Kazvînî, **Âsâr**, s. 60.
[900] Bir kafîz 144 arşındır. (İbrahim Mustafa, Ahmed ez-Zeyât, Hamid Abdülkadir ve Muhammed en-Neccâr, **el-Mu'cemü'l-Vasît**, Dâru'd-Da've, Kahire, ty., c. 2, s. 751)
[901] Hemdânî, **Sıfat**, s. 108.
[902] Kazvînî, **Âsâr**, s. 62.
[903] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 111-112.
[904] Kazvînî, **Âsâr**, s. 69
[905] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 111-112.

1.1.5. Safran

Esma'î dört şeyin Yemen'le özdeşleştiğini söylemektedir. Bu dört şey; vers, tütsü, sarı ahşap ve akiktir.[906] Yemen'de yetiştirilen vers adı verilen safran türü, Şâm bölgesine taşınıyordu. Yezîd b. Ebî Süfyân döneminde Hz. Hüseyin, Kûfe'ye doğru yola çıktığında Ten'îm'de Yemen'den Emevî valisi Buhayr b. Riysân'ın gönderdiği[907] Şâm'a (Yezîd'e) giden safran yüklü kervanın mallarına el koymuştu.[908] Safranın ihraç edildiği bir diğer yer ise Umân'dır.[909]

Yemen safranı Câhiliye şiirine de konu olmuştur. Amr b. Kulsûm muallakasında şöyle demektedir:[910]

ألا هبي بصحنك فاصبحينا ... ولا تبقي خمور الأندرينا

مشعشعة كأن الحص فيها ... إذا ما الماء خالطها سخينا

"Hadi uyan ey dilber, bize büyük kadehinle sabah şarabı sun; el-Enderîn'in şarabından geriye bir şey bırakma

Sıcak su katarak sun ki, ona su katıldığında içinde Yemen safranı varmış gibi (kıpkırmızı) olur."

Yemen'de safran yetiştirilen yerlerden bazıları şunlardır:

1- San'a'da safran yetişir. Burada safran, senede bir kez ekilir ve hasatından sonra yirmi yıl bozulmadan durur.[911]

2- San'a'nın kuzeyinde yer alan[912] el-Müzeyhira[913] (المذيخرة) Dağı'nın üst kısımında safran yetiştirilir.[914] Burada yetiştirilen safran, 2 mennî (260 dirhem) 1 dinara satılır. Bu bitkinin tohumları boya imalinde kullanılır.[915]

---

[906] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 36; Kazvînî, **Âsâr**, s. 65.
[907] Taberî, **Târîh**, c. 5, s. 385.
[908] Dîneverî, **Ahbâr**, s. 245.
[909] İsfehânî, **el-Egânî**, c. 18, s. 466.
[910] Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi**, Fenomen Yayınları, yy.,2014, s. 149.
[911] Kazvînî, **Âsâr**, s. 52.
[912] Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî (ö. 852/1448), **Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib**, Thk.: Enver Mahmud Zenâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Kahire, 1428/2008, s. 150.
[913] el-Müzeyhira, bir dağ olup tepesi yirmi fersahtır. Burada mezralar ve sular vardır. (İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 43)
[914] Kazvînî, **Âsâr**, s. 52.
[915] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 43.

3- San‘a ve Zemâr arasında bulunan Dâmiğ’da safran yetişir.[916]

4- el-Me‘âfir, safran yetiştirilen yerlerden biridir.[917]

5- Aden’de de safran bulunmaktadır.[918]

1.1.6. Akgünlük

Kozmetik sanayiinin temel maddelerinden biri olan sakız ağacı (Boswellia Sacra) Hadramevt bölgesinde yetişmektedir. Bu ağaçtan elde edilen buhur, safranla birlikte Yemen’den dünyanın farklı yerlerine ihraç edilirdi.[919] Bu bitki Zafâr’da ve Sokotra adasında yetişmekteydi.[920] Sakız ağacının kabuğu bıçak gibi bir aletle soyulduğunda ağacın soyulmuş yerinde sakızlanma olur. Sonra da bu sakızlar ağaçtan kazınarak akgünlük olarak kullanılır.

Akgünlük, İslam öncesinde Himyer krallarının Zafâr’da oldukça önem verdikleri bir bitkiydi. Bu bitkinin ticarî önemi büyüktü. Akgünlük ağacının çeşitli türleri bulunmaktadır. Bunların latince isimleri Kankamon, Tarum, Hentiscus, Pistacia, Burseraceae’dır.[921]

el-Birûnî, Kitâbü’s-Saydana adlı eserinde Yemen’de ilaç sektöründe de kullanılan Darv (الضّرو) adlı ağacın meyvesinin ilk çıktığında küçük olduğunu; kavun büyüklüğüne kadar erişebildiğini söylemektedir. Onun aktardığına göre bu ağacın meyvesi küçükken parfüm imalinde kullanılırdı. Bu ağaçtan sakız gibi kar şeklinde bir sıvı çıkıyordu. Bu bitki, Yemen’de Berâkış ve Hilân’da[922] bulunurdu.[923] el-Hamevî ise bu ağacın Yemen’de bulunduğunu el-kemkâm olarak adlandırıldığını ve aynı zamanda bu isimle Yemen’in Sinhân bölgesinde bir köy bulunduğunu ifade etmektedir.[924]

---

[916] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.
[917] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 5, s. 67.
[918] el-Makdisî, **Ahsenü’t-Tekâsim**, s. 98.
[919] el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 200.
[920] Walter W. Müller, “el-Lübân”, **Mevsûatü’l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2480.
[921] el-‘Uraykî, “en-Nebâtâtü’l-Mukaddese”, s. 309.
[922] Muhtemelen Havlân
[923] Ebû’r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi el-Birûnî (ö. 453/1061), **Kitâbü’s-Saydana fi’t-Tıb**, Çev.: Esin Kahya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011, s. 145-146.
[924] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 456.

İslam öncesi dönemde akgünlüğün en önemli kullanım alanlarından biri ibadethanelerdi.[925] İslam'dan sonra da camilerde akgünlük kullanılmıştır. Nitekim Medine'de Mescid-i Nebevî'de buhur kullanıldığı bilinmektedir.[926] Ayrıca Hz. Peygamber'in (s) "*Evlerinizi akgünlük, mür ve kekik ile buhurlayın.*"[927] hadisinden de anlaşılacağı üzere Yemen'de yetişen akgünlük bitkisi İslam'dan sonra da önemini sürdürmüştür. Yemenliler akgünlüğü karşılamalarda ve merâsimlerde kullanırlardı.[928]

İslam öncesi dönem yazıtlarında akgünlüğe atıflar bulunmaktadır. Örneğin M 355[929] künyeli yazıtta koku hırsızlığından bahsedilmektedir. Yine UAM 214 ve CIAS C 64/s 9/97.12 n° 2[930] künyeli kayıtlarda taştan yapılmış buhurdanlık bulunmaktadır.

(UAM 214) [931]

[925] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 2, s. 66.
[926] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 87.
[927] İbn Ma'în, **Târîh**, c. 4, s. 201.
[928] Walter W. Müller, "el-Lübân", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2482.
[929] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=773122652&recId=4260&mark=04260%2C006%2C005
[930] http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=4371&mark=04371%2C001%2C003
[931] http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=950&mark=00950%2C001%2C002

1.2. Sulama Yöntem ve Kaynakları

Yemen, iklim olarak özellikle yazları yağış alan bir bölgedir. Ayrıca bölgenin dağlık kısımlarına yılın altı ayı boyunca öğle ile ikindi arasında bol yağmur yağar.[932] San'a ve civarı ise ülke içerisinde en fazla yağmur alan yerlerden biridir. Buralar hazirandan eylüle kadar sürekli yağmur alır. Hatta bundan dolayı San'a'da yaşayanlar, karşılaştıklarında birbirlerine aniden yağan yağmur sebebiyle ıslanmamaları için acele etmelerini tavsiye ederdi.[933]

San'a'daki evlerin çatılarının çoğu şiddetli yağan yağmurlar sebebiyle taştan yapılmıştı. San'a'da yağmur, genelde öğleden az bir süre sonra başlar ve gün batımına kadar devam eder. Yağan yağmurların oluşturduğu sel suları, birikmesi için yapılan kanallara akar. [934] Bu kanallar, tarla ve bahçelerin sulanmasında kullanılırdı. Zira Yemen'de tarım arazilerinin sulanması üç yöntemle oluyordu. İlk olarak vadilerde yer alan topraklar, yukarıda aktarılan mevsim yağmurlarıyla sulanmaktaydı. Bu topraklardan 1/10 oranında zekât alınıyordu. İkinci olarak bazı tarım arazileri barajlardan akan suyla sulanıyordu. Üçüncü yöntemse; develer vasıtasıyla kuyudan su çekilerek toprağa dökülmesiydi.[935] Bu sulama yöntemlerinden ise 1/20 oranında zekât alınıyordu.[936]

Yemen'de yer alan barajlar, İslam öncesinden itibaren tarım mahsullerinin yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Yapılan kazılarda elde edilen yazıtlarda sulama sistem ve yönetimine 270 adet atıf bulunmaktadır. Bu yazıtlarda eski Yemen'deki su kaynaklarının yönetimi, su kanalları, başta Me'rib Barajı olmak üzere barajların imar ve tamirinden bahsedilmektedir.[937]

---

[932] İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 188.
[933] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34.
[934] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 109-110.
[935] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.
[936] Göğün veya kaynak sularının suladığı ürünlerde onda bir oranında hayvan veya kova ile sulanan ürünlerde ise yirmide bir zekât verilir. (İbn Sellâm, **el-Emvâl**, s. 577)
[937] Mohammed Maraqten, "Typology of Irrigation Systems in Ancient Yemen in the Light of the Epigraphic Evidence", **Water and Life in Arabia,** Edt.: W.Y. Al-Tikriti/P. Yule, Abu Dhabi Tourism and Culture Authority, 2017, s. 115-117.

İbn Rüste de eserinde bu eski barajlar hakkında bilgiler vermektedir. Onun aktardığına göre Yemen'de en değerli olan araziler, barajdan sulananlardı.[938] Yine İbn Rüste, San'a'da bulunan barajın dağların bir bölümünü kapladığını, barajdan tarlalara kanallar kazıldığını ve bu sayede arazilerin sulandığını nakletmektedir.[939]

Hemdânî, Yemen'de bulunan Me'rib[940] el-Hânık,[941] Ray'ân,[942] Sîyân,[943] Yahdîb[944] ve Kilâb[945] barajları hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ancak onun varlığından bahsedip hakkında bilgi vermediği barajlar da bulunmaktadır. Bu barajların isimleri ise şunlardır: Kaddâb Barajı, Rivâm Barajı, Şihrâr Barajı, Tama Hân Barajı, 'Âd Barajı, Lahic Barajı, 'Urâş Barajı, Sehâr Barajı, Zû Ru'ayn Barajı, Mefâdah Barajı, Nezâr Barajı, Şu'bânî Barajı, Müleyki Barajı, Nüvâsî Barajı, Minhâd Barajı, Beytü, Kemîm Barajı[946]

İbnü'l-Fakîh ise Yemen'de İslam öncesinde inşa edilen "Lokmân, Selhîn, Sırvâh, Mirvâh, Beynûn, Hinde, Nüneyde, Felsûm, Berayde" barajlarının varlığından bahsetmeketdir.[947]

Kazvînî, Şibâm'da bulunan bir baraj ve sulama yöntemi hakkında şöyle demektedir:

Yemen'de Şibâm Dağı vardır. San'a'ya bir günlük mesafededir. Oraya çıkmak zor olmakla birlikte tek bir yolla ulaşmak mümkündür. Bu dağın zirvesi geniş olup arazileri, ekili alanları, tarlaları, üzüm bağları ve hurma ağaçları vardır. Bu dağın

---

[938] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.
[939] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 113.
[940] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43-44.
[941] Sa'de'de yer alan bu baraj, Seyf b. Zî Yezen döneminde Numâl b. Atîk tarafından inşa edilmiş; İbrahim b. Musa b. Cafer b. Muhammed el-Alevî tarafından yıkılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 115)
[942] İbn Zî Ma'zîn'in mülküydü. Me'rib Barajı yıkıldığında Dahr'ın su rezervi yarıya indi. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)
[943] Bu baraj, Ans topraklarında yer alıyordu. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)
[944] Hemdânî, Yahdîb Barajları hakkında şunları söylemektedir:
"Bu barajların sayısının otuz olduğunu duydum. Fakat Ebû'l-Abbas b. Ebî Gâlib es-Sülemî bana bu barajların sayısının seksen olduğunu söyledi. Biz bu seksen sayısını Es'ad Tübba''dan nakledilen şu dizelerden hatırlıyoruz.
Yahdib'in toprağında olan yeşil alanda
Seksen barajdan akan suları seyret" (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116)
[945] Bu baraj, Hemdân beldesinde Da'ân'ın ilerisinde yer alır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 117)
[946] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 116-117.
[947] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34.

suları, orada bulunan baraja dökülür. Baraj dolduğunda kapakları San‘a’ya ve beldelerine akması için açılır.[948]

Yemen’de tarım arazilerinin sulama yöntemlerinden bir diğeri de kuyulardan develerle su çekmektir. Bunun sebebi bölgenin, su kuyusu bakımından oldukça zengin bir yer olmasıdır.[949] Kaynaklarda bahsedilen kuyuların bulunduğu en önemli mekânlardan biri Rayde’deki[950] Yemen’in eski yapıtlarından olan Tülfüm Sarayı’dır. Bu saray, su kuyularıyla meşhurdur. Hemdânî’nin aktardığına göre el-Bevn, es-Sayed ve el-Haşeb’de yaşayanlar susuz kaldıklarında bu kuyuya giderdi. Buradan elde ettikleri su, onların ihtiyaçlarını karşılardı. Gece, gündüz durmadan su çekilse de kuyunun rezervi eksilmezdi.[951]

Zengin su kuyularına sahip olan yerlerden biri de Zemâr’dır. Burası, büyük bir yer olup bol tarım yapılır. Zemâr’da bulunan su kuyuları ağzına kadar doludur. Kuyulardaki suya elle bile ulaşılır.[952] Yemen’de başka birçok bölgede farklı türlerde[953] su kuyuları bulunmaktadır. San‘a da su kuyuları bakımından zengin bir bölgedir. Burada bulunan her evde bir veya iki su kuyusu bulunmaktadır.[954]

---

[948] Kazvînî, **Âsâr**, s. 68.

[949] Örneğin Gumdân’da bir kuyu bulunmaktadır. Bu kuyuda Hz. Ömer döneminde yedi kişi tarafından katledilen biri bulunmaktadır. Hz. Ömer, bu katle iştirak eden yedi kişiyi de öldürtmüştür. Hz. Ömer’in “Bütün San‘a bu katle iştirak etse bile hepsini öldürürdüm” dediği bilinmektedir. (İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 191) Ayrıca Sihâm Vadisi’nde sıcak su kaynağı vardı. Bu suyun sıcaklığıyla yumurta ve pirinç pişerdi. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 229)

[950] Necîd’de Hemdân’ın köylerindendir. Orada atıl bir kuyu ve yüksek bir kasır bulunmaktadır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 97)

[951] Onun kuyusundaki taşlar eskiden kalmaydı. Hemdanî burada ortaya çıkarılan bir taşta yazıt bulunduğuna yönelik rivayeti nakletmektedir. Bu yazıtta “Kayl Zû Meri‘’in iki oğlu Yerîm ve Tübba onu inşa etti” yazıyordu. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 96)

[952] Hemdânî, **Sıfat**, s. 224.

[953] Hadramevt’te Berahût kuyusu vardır. Rivayete göre Rasulullah (s), bu kuyuda kâfirlerin ve münafıkların ruhlarının bulunduğunu söylemiştir. Hz. Ali’den nakledilen habere göre; bu kuyunun suyu siyahtı. Yine rivayete göre Hadramevt’te hünsalık suyu (ماء الخنوثة) vardır. Kazvînî, bu suyun en-Nûb ile Hadramevt arasında kaldığını ve bundan içen birinin hünsalaştığını söylemektedir. (Kazvînî, **Âsâr**, s. 35-38)

[954] San‘alıların evlerinin her birinde içmek için içinde su bulunan su kuyuları vardır. Onlar kuyu suyunu akan pınarların suyuna tercih ederler. San‘a’nın fakihlerinden biri kendi kuyusundaki suyu Dicle’nin aynı miktardaki suyuyla tartmış kendi suyunun daha hafif olduğunu görmüştür. San‘alıların çok azı hariç mescidlerinin her birinin yanında su bulunmaktadır. Bu su, içmek için bir çeşme ve abdest ve gusül için ayrı iki sarnıçta yer alırdı. (Yani bir çeşme, bir abdestlik ve bir de gusüllük olan iki sarnıç) Sarnıçta taşlarla bir araya getirilmiş geniş bir kemer vardır. Bu bölgenin sakinleri, el-Cezzârîn denilen yerin yakınında eski zamanlarda, on altı nebînin boğazlandığını söylemektedir. San‘a’da en küçük ev bir veya iki su sarnıcına (su deposu) sahiptir. Evin lağım çukuru da derindir. Bu yüzden evler kötü ve

Ayrıca Yemen'de tarım arazilerini sulamanın birtakım kuralları bulunuyordu. Hemdânî konuyu şöyle anlatmaktadır:

Dahr, Yemen'in bölgelerinden biridir. Orada bir vadi, bir kale ve bir saray vardır. Dahr, San'a'dan iki saat (belki daha az) mesafededir. Buradaki vadide büyük bir dere olup iki tarafındaki bahçeleri sular… Burada sulamanın bir takım kuralları vardır. İlk önce dereye en yakın olan arsa sulanır. Bir yetim veya zımmî karşısında yöneticinin herhangi bir önceliği yoktur. Tarla sahibinin hiç ağacı olmasa veya Rûm diyarında veya herhangi uzak bir yerde olsa bile sırası geldiğinde ürünü sulanır. Sulamaya vadinin alt kısmından başlanır. Buradan daha yüksek yerlere doğru devam edilir. Hizmetçilerden biri suyu yöneticinin üzüm bağlarına akıtsa, sulamayı kontrolle görevli kişi, korkmaksızın onun tarlasını bozar. Câhiliye döneminde bu derelerin suları çok daha gür akardı. Burada yaşayanların dediğine göre meydana gelen çok sayıdaki deprem, suyun kaynağını kapatmıştır. Derenin kaynağı Hadûn Dağı'dır. Çıkış yeri Rey'ân'ın altı Dahr'ın üstüdür. Suyunun azalmasının sebebinin Ray'ân barajının yıkılması olduğu da söylenir.[955]

2. Hayvancılık

2.1. Sığır

Yemen'de en fazla yetiştirilen besi hayvanı türlerinden biri sığırdır. Özellikle San'a civarında yaşayanlar, sığır etini koyun etine tercih ederlerdi. Fakat koyun eti de sığır eti de aynı fiyata satılırdı. San'a'da yetiştirilen sığırların etlerinin özel olduğu ve bu etlerin iyi ateşte piştiğinde oldukça lezzetli olduğu aktarılmaktadır. [956]

Hz. Peygamber'in (s) Muâz'ı Yemen'e gönderdiğinde her otuz sığırdan iki yaşında erkek veya dişi bir sığır, her kırk sığırdan ise üç yaşında bir sığır almasını emrettiği nakledilmektedir.[957]

---

pis kokmaz. Çukurlarının derin olması sebebiyle, bir tuvalet yüz yıldan fazla süre boşaltılmadan kullanılır. (İbn Rüste, **A'lâk**, s. 111)

[955] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61-62.

[956] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.

[957] Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064), **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ty., c. 3, s. 157; İbn Hemmâm

Yazıtlarda Yemen'de bulunan sığırlardan bahsedilmektedir. Ys''mr Byn bn Smh'ly Ynf (يثعأمر بين بن سمحعلي ينف) adlı Sebeli mukarribden bahseden RES 3943[958] künyeli yazıtta M'nm (معنم), Mh'mrm (مهأمرم) ve 'mrm (أمرم) kabilelerinin bölgelerine girerek 5040 kişiyi öldürdüğü; onların çocuklarından 3060'ını esir olarak aldığı; malları, develeri, **sığırları**, eşekleri ve küçük hayvanlarından 31.000 tanesine el koyduğu anlatılmaktadır.

RES 3945[959] künyeli yazıttaysa deve, **sığır**, eşek ve küçük hayvanlardan oluşan 200.000 hayvanın ganimet olarak alındığından bahsedilmektedir. Ir 12[960] künyeli yazıtta, 300 deve, **1300 sığır**, 270 eşek, 10.000 küçük sığırdan bahsedilmektedir. Bu da Yemen'deki hayvan popülasyonu içerisinde sığırın yerini göstermesi açısından önemlidir.

CIH 540[961] künyeli yazıttaysa kesimlik 1302 baş sığırdan bahsedilmektedir.

Yemen'de birçok yerde farklı sığır türleri yetiştirilmekteydi. Örneğin Cüblân, Cüblâniye sığırlarıyla meşhurdu. Bu sığırlardan elde edilen deriler, San'a ve diğer yerlere gönderilirdi.[962] Bu derilerle nalın imal edilirdi. el-Kürâr'da ise el-Kürâriyye sığırı vardı.[963] Bunlarla birlikte Yemen'de "Cenediyye"[964] ve "Hadîriyye"[965] adı verilen sığırlar da yetiştirilmekteydi. Bu hayvanların etlerinin yanı sıra derisi de önemli bir geçim kaynağıydı.[966]

Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî (ö. 861/1456), **Fethu'l-Kadîr**, Dâru'l-Fikr, yy., ty., c. 2, s. 179.

958 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7824&mark=07824%2C002%2C028

959 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7349&mark=07349%2C003%2C061

960 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=5940&mark=05940%2C006%2C033

961 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=2381&mark=02381%2C043%2C004

962 Hemdânî, **Sıfat**, s. 103.

963 Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.

964 Hemdânî, **Sıfat**, s. 198.

965 Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.

966 Hemdânî, **Sıfat**, s. 201.

2.2. Deve

Arap Yarımadası denilince ilk akla gelen şeylerden biri devedir. Deve, Arap'ın hayatında önemli yere sahiptir. Câhiliye şiirinin motiflerinden olan bu hayvanla[967] ilgili İslam'ın erken döneminde eser telif edilmiştir.[968]

Yarımada içerisinde deve yetiştirilen yerlerden biri de Yemen'dir. Yemen'de özellikle Mehra[969] bölgesinin mehriyye adı verilen cins develer yetiştirilen bir merkez olduğu söylenebilir. Mehra bölgesinin merkezi ise eş-Şihr olarak adlandırılır. Ziraat yapılamayan bu bölgede deve yetiştiriciliği yapılır. Bu hayvanların yemleri "el-verak" olarak adlandırılan küçük balıklardır. Burada yaşayan insan ve hayvanlar, ekmeği bilmezler. Onlar, süt içip balık ve hurma yerler. Burada yetiştirilen develer diğer yörelerde yetiştirilen develere göre yolculuğa daha dayanıklıdır.[970] Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik, Yemen'deki âmiline bir mektup yazarak kendisi için mehriyye develeri satın almasını söylemiştir.[971]

Yemen'de develeriyle meşhur yerlerden bir diğeri de San'a ve Zemâr arasında uzanan Dâmiğ'dir. Burada deve popülasyonu fazlaydı.[972]

Yine Hadramevt'te yer alan Raydetü's-Say'ar'da (ريدة الصيعر) es-Say'ariyye devesi[973] es-Sekâsik kabilesinin taşıma için kullandığı es-Seksekiyye adlı deve türü; el-Mehriyye ve es-Seksekiyye'den sonra en soylu üçüncü deve olan el-Mecîdiyye,[974] Erhabiyye, 'Iydiyye, Sadefiyye, Cermiyye ve Dâ'iriyye," adı verilen soylu develer de yetiştirilmekteydi.[975]

---

[967] Bkz.: İmruu'l-Kays'ın meşhur muallakasının 11, 12, 14 ve 15. beyitlerinde deveden bahsedilmektedir. (Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin ez-Zevzenî (ö. 486/1093), **Şerhu'l-Mu'allekâti's-Seb'a**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, yy., 2002, s. 40-42)

[968] Bkz.: Ebu Said Abdülmelik b. Kureyb b. Ali el-Asma'î (ö. 216/831), **Kitâbü'l-İbl**, Thk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dâru'l-Beşâir, yy., 2003.

[969] Mehra, kurak bir yer olup burada yaşayanların dilleri müste'cemdir. Dillerini anlamak çok zordur. Düzlük bir yer olan Mehra'yı Umân'dan sayanlar da vardır. Mehralıların yurtları dağınık bir halde olup uzak bir vadidedir. (İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44) Kazvînî, burada bulunan bir ağacın yılın belli aylarında su sızdırdığını söylemektedir. Onun aktardığına göre bu ağaçtan çıkan su, sarnıçları doldurmak üzere kullanılırdı. (Kazvînî, **Âsâr**, s. 63)

[970] İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.

[971] Kazvînî, **Âsâr**, s. 63.

[972] Ayrıca Dâmiğ'de safran ve diğer bütün meyveler yetişirdi. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60)

[973] Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.

[974] Hemdânî, **Sıfat**, s. 100.

[975] Hemdânî, **Sıfat**, s. 201.

Yemen'de develerin birçok otlak alanları bulunuyordu. Bu alanlar arasında San'a'nın meraları develer için uygun bir yerdi. Kazvînî, San'a'nın meralarında otlayan hasta develerin iyileştiğini şöyle aktarmaktadır:

"San'a, Yemen'deki bina olarak en güzel şehirdir. Buranın toprağı güzel olup hastalıklar azdır. Su evlere dağıtıldığında amber kokusu yayılır. San'a'da az da olsa bazı hastalıklar, sinekler ve haşereler vardır. Eğer bir insan, San'a'nın dışında hasta düşerse San'a'ya taşınırsa iyileşir. Develer ise eğer hastalanırsa San'a'nın meralarında otlatılırsa iyileşirler. San'a'da et, bir hafta boyunca bozulmadan durur."[976]

Hemdânî, Yemen'deki develerin yedikleri bazı otlar sebebiyle zaman zaman zehirlendiklerini aktarmaktadır. Rivayete göre develerin yiyip zehirlendiği bitkilerden biri 'ukr ağacıdır. Devenin bu zehre karşı tedavisi ihmal edilirse zehir etkisini gösterir. Bu zehri tedavi etmek için bir koyunun kemikli eti, kemik ve et birbirinden ayrılıncaya kadar pişirilir. Sonra da kemikler etten ayrılır. Sonra et ve et suyu etin dokuları kayboluncaya kadar karıştırılır. Zehirlenmiş deveye bu karışımdan biraz verilince deve iyileşebilir.[977]

Ayrıca Yemen'deki develeri güden çobanlar da bulunuyordu. Muallaka şairlerinden 'Antera b. Şeddâd şiirinde Yemen'de bulunan, konuşması anlaşılmayan Habeşli çobanın etrafında develerin toplanmasından bahsetmektedir.[978] Ayrıca RES

[976] Kazvînî, **Âsâr**, s. 50.
[977] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 41.
[978] ez-Zevzenî, **Şerhu'l-Mu'allekât**, s. 252.

3943,[979] RES 3945,[980] Gr 3,[981] Ir 12,[982] Ja 665,[983] ʿAbadān 1,[984] CIH 540,[985] CIH 541,[986] CIH 597,[987] RES 4157,[988] RES 4160,[989] Ry 508[990], Ja 576+Ja 577[991] künyeli yazıtlarda develerden bahsedilmektedir.

Yemen'de ticaret kervanları için kullanılan bu hayvanın[992] tezeği ısıtma amacıyla fırında yakılmaktaydı. Hatta akik madeni için yakılan fırınların ısıtılması için deve tezeği kullanılıyordu. Ayrıca Yemen'de develerle ilgili çeşitli inançlar da vardı.

979 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7824&mark=07824%2C002%2C026

980 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7349&mark=07349%2C019%2C032

981 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6586&mark=06586%2C002%2C003

982 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5940&mark=05940%2C006%2C026

983 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6060&mark=06060%2C026%2C004

984 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5556&mark=05556%2C015%2C014

985 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2381&mark=02381%2C047%2C001

986 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2382&mark=02382%2C127%2C004

987 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2386&mark=02386%2C007%2C002

988 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2432&mark=02432%2C002%2C004

989 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2435&mark=02435%2C003%2C003

990 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2449&mark=02449%2C006%2C007

991 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=591249237&recId=9044&mark=09044%2C003%2C009

992 Yemen ve Basra arasında işleyen deve katarları bulunuyordu. (Bkz.: Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100)

San‘a’da, el-Cened’de ve Sa‘de’deki mescitlerin hepsinin peygamberin dişi devesinin çöküp oturduğu yer olduğuna inanılırdı.[993]

M.S. II.-III. asırda Yemen’de bulunan, mermer üzerinde yer alan deve resmi[994]

2.3. Arıcılık

Yemen, İslam öncesi dönemden itibaren bal üretimiyle ön plana çıkan bir yerdir. Strabon “Geography” adlı eserinde bu bölgede üretilen ballardan bahsetmektedir.[995]

Yemen’de İslam öncesi dönemde üretilen bal, içki yapımında kullanılıyordu. Nitekim Hz. Peygamber’in (s) Yemen’de bit‘ adı verilen baldan yapılan içkiyi yasakladığı bilinmektedir.[996] Bununla birlikte Muâz, Yemen’e görevlendirildiğinde kendisine baldan ne kadar zekât alınacağı sorulmuştu. O, bu konuda Hz. Peygamber (s) tarafından herhangi bir emir gelmediğini söylemişti.[997]

---

[993] Hemdânî’nin aktardıklarına göre sıralı dağlara bitişik Hadûr Dağı’nın tepesinde, Şuayb b. Mihdem b. Zî Mihdem’in mescidi vardır. Ayrıca Hinûm Dağı, Dîn Dağı ve Ta‘kur’un tepesinde birer mescit vardır. Sümâre’de (Nakîl Sayd’in tepesinde bir kale) Mu‘âz’a ait bir cami vardı. San‘a’da, el-Cened’de Sa‘de’deki mescitlerin hepsi, peygamberin dişi devesinin çöküp oturduğu yerdir. Ferve b. Müseyk el-Murâdî’nin türbesi San‘a mezarlığındadır. O, derdi olanların dualarının her zaman kabul edildiği bir mescittir. San‘a’nın bilgeleri bir kişinin Sâm kuyusundan abdest alıp (caminin doğu yanındaki ilk kapısına yakın olan bir kuyudur) huşu içerisinde Ferve b. Museyk camiinde Allah’a dua ederse dualarının kabul edileceğini aktarmaktadır. Diğer bir mescid de Mescidü’l-Uhdûd olarak adlandırılan Necrân Mescidi’dir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 68)

[994] Muhammed ‘Avz Bâ‘aliyyân, **Hayvânâtü’n-Nakl ve’l-Harb fî’l-Yemeni’l-Kadîm (Dirâsetün fî Dav’i’n-Nükûş ve’l-Âsâr)**, (BDT), Câmi‘atü Aden Külliyyetü’l-Âdâb-Kısmü’t-Târîh Şu‘betü’t-Târîhi’l-Kadîm, Aden, 2012, s. 257.

[995] Strabo, **Geography**, XVI, 4, 2.

[996] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 7, s. 380.

[997] Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe b. Abdullah el-Horasânî İbn Zenceveyh (ö. 251/865), **el-Emvâl**, Thk.: Şakir Zeyb Feyyâz, Merkezü’l-Melik Faysal, Suudi Arabistan, 1406/1986, s. 1090.

Ayrıca Halife Ömer b. Abdülaziz'in Nâfi''i Yemen'e gönderişini anlatan bal ile ilgili şu rivayet önemlidir:

"Nâfi' dedi ki: Ömer b. Abdülaziz beni Yemen'e gönderdi. Ben baldan zekât almak istedim. Muğîra b. Hakîm bana "Onda zekât yoktur." dedi. Bunun üzerine Nâfi', Muğîra'nın "Onda zekât yoktur." dediğini Ömer b. Abdülaziz'e yazdı. Ömer b. Abdülaziz ise Muğîra'nın hakkı gözeten biri olduğunu, baldan herhangi bir zekât alınmamasını yazdı."[998]

el-Hamevî, Yemen'de Cüblân'ın balıyla meşhur olduğunu söylemektedir.[999] San'a bal üretimi yapılan yerlerden biriydi. Buradaki arılar armuttan bal yapardı.[1000] Hemdânî, Zuleyme Habûr'un (**ظليمة حبور**) kuzeyinde yer alan Ehnûm'un (**أهنوم**) dağlarından olan Henûm'un (**هنوم**) düzlüğünde çok fazla arı ve bal olduğunu[1001] Hurâz'da[1002] (**حراز**) ve Yemen'in Tihâme bölgesinde de bal üretildiğinden bahsetmektedir. [1003]

Yemen'deki arıcılığın bugüne kadar aynı geleneksel metotlarla yapıldığı söylenebilir. Bugün Yemen'de, basit, çerçevesiz, yatay, şişe şeklinde pişmiş topraktan yapılan kovanlar bunun kanıtıdır. Bu tür kovanlar yüzyıllardır kullanılmaktadır. Hatta arıların güvenliği ve iklimsel olumsuzluktan etkilenmemeleri için bu kovanlar, evlerin dış duvarının hizasına dizilir.[1004]

[998] İbn Zenceveyh, **el-Emvâl**, c. 3, s. 1093.
[999] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 102.
[1000] Kazvînî, **Âsâr**, s. 69
[1001] Hemdânî, **Sıfat**, s. 194.
[1002] Hemdânî, **Sıfat**, s. 105.
[1003] Hemdânî, **Sıfat**, s. 123.
[1004] Mikhail Rodionov, "Honey, Coffee, and Tea in Cultural Practices of Hadramawt", **Herbal Medicine in Yemen**, edt: Ingrid Hehmeyer ve Hanne Schönig, Brill, Leiden-Boston, 2012, s. 144.

Yemen'de el-Mükellâ yakınlarında bulunan yatay şişe şekilli arı kovanları[1005]

3. Zanaat

3.1. Madencilik

el-Birûnî, Abdülmelik b. Mervân döneminde Şâm'da yazılan bir kitap bulduğunu söylemektedir. Kitapta mücevher sanatının inceliklerinin yanı sıra, dönemin değerli taşlarının o günkü değerleri hakkında da bilgiler yer almaktaydı. Buna ek olarak kitabın içinde kırmızı yakut ve kaliteli incinin fiyatının birlikte iki yarış atı değerinde olduğu bilgisi yer almaktaydı.[1006] Emevîler döneminde ve Abbasîlerin iktidarının ilk zamanlarında kıymetli taş bolluğu vardı.[1007] Zenginlikten dolayı kap ve kacaklar kıymetli taşlardan yapılıyordu.[1008] Hatta Hz. Hasan'ın değerli taşlardan çok iyi anladığı nakledilmektedir. Bundan dolayı da ondan değerli taşlara kıymet biçmesi istenirdi. Bununla birlikte Hz. Hasan'ın vefatının bir cevherden zehirlenme sebebiyle olduğu nakledilmektedir.[1009] Değerli taş madenlerinin yerlerine bakıldığında Emevîler döneminde Yemen'de de bu manada bir bolluktan bahsedilebilir.

[1005] Rodionov, "Honey", s. 144.
[1006] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 66
[1007] Emevî hanedanına mensup olan kişilerin Abbasî ihtilalcilerinden kaçarken, fiyatı 5 dinarın altında hafif taşları, alışveriş için kullandıkları rivayet edilmektedir. Onlar, bu taşları yeme ve içme için bir köle veya erkek çocuğa vererek ihtiyaçlarını karşılarlardı. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 82)
[1008] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 70.
[1009] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 159.

3.1.1. Altın

Arap Yarımadası'nda çıkarılan madenlerin en önemlilerinden biri altındır. Hemdânî'nin *Kitâbü'l-Cevherateyn* adlı eserinde aktardığı altın madeninin Yemen içerisinde bulunduğu yerler şunlardır:[1010]

1. Dankân (ضنكان): Kinâne ve Ezd yurdu arasında yer alan bölgede bulunur. Hemdânî'nin yaşadığı asırda buraya gelen bir selin madende bulunan altınları ortaya çıkardığı söylenmektedir. Burada çıkan altının kalitesi 'Aşm'de çıkarılana göre daha düşüktür.
2. el-Kufâ'a (القفاعة): Havlân bölgesinin el-Hurayra[1011] (الحريره) denilen yerinde bulunan bu madende altın bulunur. Bu maden el-Hasûf'a[1012] (الخصوف) yakındır.
3. el-Bâr (البار): el-Hasûf ve Huleb (خلب) vadisinin yukarısında yer alan bir madendir. Buradan çıkan altın kalitelidir.
4. el-Mahlefe (المخلفة): Hemdân kabilesinin yaşadığı Hacûr bölgesinde yer alır. el-Bâr madenine yakındır.
5. Sa'de ve Necrân arasındaki sınırda maden bulunur.

Bu yerler, Tihâme ve Yemen'de bulunan meşhur altın madenleridir. Ayrıca Hemdânî döneminde işletilmeyen metruk halde bulunan başka madenler de vardı. Bu

---

[1010] Hemdânî, Yarımada'da Yemen ve Necid dışında bulunan iki altın madeninden bahsetmektedir. Bunlar:

1- el-'ayr ve'l'ayra (العير و العيرة): Mekke'deki ashâbu ahbâr der ki: Mekke'deki bu dağda altın madeni vardır.

2- 'Aşm (عشم): Bu maden, Kinâne kabilesinin yaşadığı yerde bulunur. Burası kırmızı ve bol altın olmasıyla meşhurdur.

Yarımadanın Necd bölgesinde bulunan madenler ise şunlardır:

1- el-Hüceyra (الهجيرة): Nehd'de yer alan bir altın madenidir. Necd madenlerinden biridir.

2- el-Bîşe: el-Bîşe'de yer alan bu maden, Hemdani'nin asrında aktif değildi.

3- Necrân ve el-Felec arasındaki Cerm Akiği isminde bir akik madeni bulunur. Burada çok akik vardır.

4- el-Hasen: Yemâme'de bulunan madendir.

5- el-Hufeyr: el-'Amâye nahiyesinde bol cevher bulunan madendir.

6- ed-Dubeyb (الضبيب)

7- es-Seniyye (الثنية)

8- el-'Avsece (العوسجة)

9- Tiyâs (تياس): el-'Alâ b. el-Hadramî'nin defnedildiği, Bekr b. Vâil diyarında bulunan kumluktur. (Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 97)

[1011] Mekke ile Ebvâ arasında Nahle'ye yakın, aynı ismi taşıyan başka bir yer daha vardır. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 250)

[1012] Sa'de'ye yakın yerde bulunan bir yerdir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 376)

madenlerden biri Hacûr'un dağında metruk vaziyette yer alan Neb'ân (نبعان) madenidir. Hemdânî, Neb'ân'ın Dankân'a benzediğini ifade etmektedir.[1013]

Şibâm'dan Hadramevt'in Sebe şehrine olan mesafe üç gündür. Sebe şehri Mezhic kabilesine aittir. Buranın yöneticisi olan İbnü'r-Rûbe'nin Sebe'de Câhiliye günlerinden beri var olan bir dâru'z-ziyâfesi vardır. Sebe bölgesinde İbnü'r-Rûbe'nin işlettiği ve kimseyle paylaşmadığı bir altın madeni vardır. Bu kişi, işlettiği altın madeni sayesinde büyük bir servete sahip olmuştur.[1014]

Altına İslam öncesi yazıtlarda atıflar bulunmaktadır. Örneğin Ja 635[1015] künyeli yazıtta bronz bir heykel ile birlikte altın objelerin ganimet olarak alındığından; MAFRAY-al-Miʿsāl 2[1016] künyeli yazıtta altın mücevherleri Habeşlilerin başlarına taktıklarından bahsedilmektedir. Bununla birlikte Yemen'de altından yapılmış yüzük, bileklik ve kolye gibi birçok arkeolojik kalıt bulunmaktadır.[1017]

[1013] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 96.
[1014] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 113.
[1015] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=6032&mark=06032%2C004%2C006
[1016] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005
[1017] Bkz.: BM 132998; BM 136829; Wādī Ḍuraʾ 8

British Museum'da bulunan iç tarafı yazılı, düz uçlu ve içbükey iç bölmeli altın bilezik. (BM 136829[1018])

3.1.2. Gümüş

Hemdânî, Yemen'de bulunan gümüş madenlerinin listesini vermektedir. Onun aktardığına göre Câhiliye'den itibaren Yemen, önemli bir gümüş rezervine sahipti. Hatta kendi döneminde Horasan'dan gelen iki kişi, San'a'dan Ma'den adı verilen gümüş rezervine sahip köye gelmişti. Rivayete göre gelen iki kişi, Ma'den'deki Câhiliye eserlerini ve zenginlikleri gördüklerinde oldukça şaşırmışlardı. İslam öncesinde bu madenin daha fazla rezerve sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hemdânî, Ma'den köyünde Câhiliyeden kalma eser sayısının İslam'dan sonraki eserlere göre daha fazla olduğunu zikretmektedir.[1019]

Hemdânî'nin aktardığına göre gümüş madenlerinin en çoğu Horasan'da veya Arap Yarımadası içinde yeri bilinmeyen yerlerde bulunur. Fakat o, gümüş madencilerinin Yemen'de bulunan gümüşün ne Horasan'da ne de başka bir yerde bulunmadığına yönelik sözlerini nakletmektedir. Ayrıca o, Yemen'deki gümüş madenlerinin Şemâm, Radrâd ve Ma'den adı verilen yerlerde bulunduğunu aktarmaktadır. Buna göre Şemâm, büyük bir köy olup Necd bölgesinde yer alan gümüş madenidir. Câhiliye döneminde bu köyde bin tane mecûsî ve bir ateş evi vardı. Burada Ebnâ yaşıyordu. Câhiliye ve İslam'ın ilk asırlarında aktif olan maden ocağı, Hemdânî'nin asrında harap haldeydi. Yemen'de yer alan Radrâd madeninin ise Şemâm'a benzediği, fakat ondan daha iyi olduğu nakledilmektedir.[1020] Tarihsel olarak İslam'ın ilk döneminde aktif olan Radrad gümüş madeninin devlet için önemli gelir

---

[1018] http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_obj&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=40

[1019] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 101.

[1020] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 99

kaynağı olduğu aktarılsa[1021] da jeolojik ve arkeolojik veriler bu bilgiyi doğrulamamaktadır.[1022]

Hemdânî'nin aktardıklarına bakılacak olursa, Ebnânın gümüş madeni çıkarılan Ma'den adlı köye de hâkim olduğu görülmektedir. Emevîler döneminde de yaşayan bu gruba Fursü'l-Ma'den deniliyordu.[1023] Dolayısıyla Ebnânın gümüş madeni işiyle ilgilendiği ortaya çıkmaktadır.

Hemdânî, Ma'den köyünün gümüş madeninden elde ettiği yüksek geliri şöyle açıklamaktadır:

"Ma'den, büyük bir köydür. Burada hurma ve içinde su bulunan bir vadi vardır. Bu köye alet, cihaz Basra'dan gelir. Ma'den Köyü'nden Basra'ya giden deve katarları el-'Akîk-el-Felec-el-Yemâme-el-Bahreyn-Basra yolunu takip ederler. Basra'dan köye gelen deve katarları da bu yolu takip eder. San'a'dan Basra'ya ve Basra'dan Yemen'e giden gruplar, Yemâme yolunu kullanırlar. Ma'den'de yaşayanlar Cuma günleri 20.000 gümüş taşırlar. Yıldaysa 1.000.000 dirhem gümüş taşırlar."[1024]

Yine Hemdânî, Ahmed b. Ramâde adlı birinin Ma'den'de 400 adet fırın olduğuna yönelik rivayetini nakleder. Anlatıldığına göre Ma'den köyünün üstünde bir kuş uçsa, bu fırınların sıcağından dolayı aşağı düşüp ölürdü.[1025]

Ayrıca Hemdânî, babasının henüz şekil verilmemiş gümüşü, dinar-ı mutavvak ile 14 miskale satın aldığını söyler. Mutavvak ise miskalin ve iki habbenin üçte biridir. On mutavvak bir vukıyyedir. Bir vukıyye 7 miskal eder. Gümüşten mutavvak ise 20 dirhem kafle'ye denk gelir. Miskalle ise yaklaşık 30 dirheme tekabül eder. Yine o, gümüş işiyle uğraşan zenginlerin elde ettikleri dirhemin dörtte birini infak ettiklerini

[1021] Stephen Merkel, Andreas Hauptmann, Thomas Kirnbauer, Florian Tereygeol, "Silver Production at al-Radrad: Archaeometallurgical Analysis of Ore, Slag and Technical Ceramics from Early Medieval Yemen", **Arabian Archeology Epigraphy**, 2016: 27: 107–126 (2016), s. 108.
[1022] Merkel vd., "Silver", s. 124.
[1023] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100
[1024] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100
[1025] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100

söylemektedir.[1026] Bunlara ek olarak Şibâm'dan çok fazla gümüş San'a'ya taşınırdı.[1027]

Ayrıca Ja 669,[1028] Ja 693,[1029] Ja 716[1030] ve Ja 700+Ja 814[1031] künyeli yazıtlarda gümüş heykelden; MAFRAY-al-Miʿsāl 2[1032] ve Gr 95[1033] künyeli yazıtlardaysa gümüşten bahsedilmektedir. Bununla birlikte gümüşten yapılmış birçok arkeolojik kalıt bulunmaktadır.[1034]

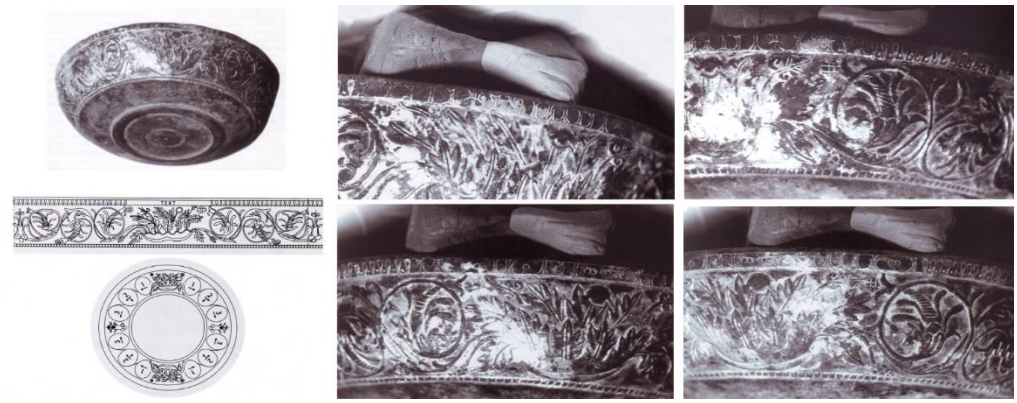

Bitki figürlü gümüş kâse (UPC 14)[1035]

[1026] Hemdânî, **el-Cevherateyn**, s. 100-101.
[1027] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 84.
[1028] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6065&mark=06065%2C012%2C004
[1029] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6076&mark=06076%2C005%2C002
[1030] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6095&mark=06095%2C004%2C006
[1031] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6082&mark=06082%2C003%2C007
[1032] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005
[1033] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=683260522&recId=6745&mark=06745%2C003%2C006&vM=yes
[1034] Bkz.: UPC 14; UPC 17; UPC 18.
[1035] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=2236&mark=02236%2C001%2C003

3.1.3. Akik

Kıymetli taşlardan biri olan akik, el-Birûnî'nin aktardığına göre dünyada sadece Sind ve Yemen gibi bölgelerden çıkarılmaktaydı. Yarımada içerisinde Yemen'den çıkarılan bu taşın meşhur olduğunu hem Câhiliye döneminde Hubel putunun kırmızı akik taşından yapılmış olması[1036] hem de Hz. Peygamber'in (s) akik yüzüğü takılmasını tavsiye eden hadisinden anlamaktayız.[1037] Ayrıca "Yezîd b. Muâviye, Şâm'da bulunan bir kiliseden aldığı yakutla süslenmiş hilâlleri akikten yapılmış iki kadeh ve biri akikten diğeri de yakuttan iki testiyle birlikte Kâbe'ye asmak için göndermişti."[1038]

Akiğin kahverengi, kırmızı ve sarı renkli türleri vardır. Kırmızısı mahallî olarak er-rummânî; kahverengisi ise el-kebdî olarak isimlendirilmektedir. Geleneksel olarak çıkarılan akik taşının işlenmesi sırasıyla arıtma, şekil verme ve parlatma uygulamalarıyla gerçekleştirilir. Arıtma aşamasında henüz işlenmemiş olan akik, sıcak küle gömülür. Bu işleme, külleme veya ısıtma denir.[1039] Çünkü akik, çok fazla ateşle temasa geçerse bozulur. Bununla birlikte külleme ile belli bir ısıya maruz bırakılması taşı güzelleştirir.[1040] Akik madeni işiyle uğraşanlar bir parçayı yaklaşık 20 batman olarak bulurlar. Bu parça kırılarak yoğun sıcak günde güneşin karşısına konulur. Sonra da deve gübresiyle fırın ısıtılır. Fırının içine parça konulur ve ateş parçayı kaplar. Sıcağın tesiri sonucunda parçadan çıkan su, fırın içerisinde suyun akması için yapılan mecradan akar. Sonra da fırından onu çıkarırlar. Çıkarılan sadece cevherdir. Kalan küllerdir.[1041]

[1036] Hubel putu akikten yapılmıştır. Kırık olan sağ eli için altından bir el yapılıp takılmıştı. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 218)

[1037] el-Birûnî, Hz. Peygamber'in (s) تختموا بالعقيق hadisinin rivayet edenler tarafından tahrif edilmiş olduğuna yönelik görüşü nakletmektedir. Rivayette "el-Kîk Vadisi'nde (القيق) et-Tehayyüm (التخيم), yani çadır kurarak konaklamanın emredildiğini" ifade etmektedir. (el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 219)

[1038] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 83.

[1039] Abdülhakim Ahmed Osman, "el-'Akîku'l-Yemânî", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 2101.

[1040] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 217.

[1041] Kazvînî, **Âsâr**, s. 62.

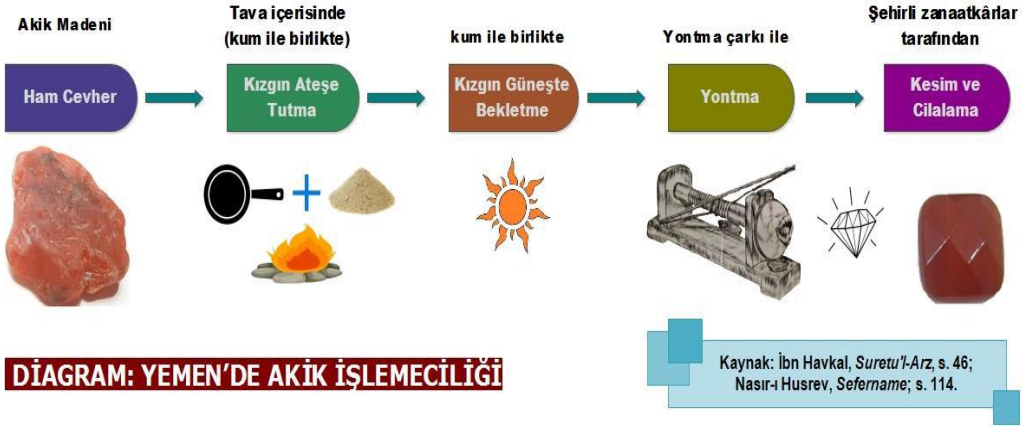

(Kaynak: Ahmet N. Özdal, Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması, ***Tarih Okulu Dergisi****, 189-225, c. 11, sy. 33, s. 197)*

Yemen'de akik taşı rezervinin en fazla olduğu yer San'a'ydı. Akik taşı bulmak isteyenler, San'a'da bir parça toprak satın alırlar; sonra da yeri kazmaya başlarlardı. Bunun sonucunda bazen akik taşı bulamadıkları da olurdu.[1042]

Bu taş, San'a'nın mihlâflarından çıkarılarak ihraç edilirdi. Akik çıkarılan madenlerin en iyisi ise San'a'dan yaklaşık bir günlük mesafe uzaklıktaki Mukrâ (مقرى) köyüdür. Ayrıca Elhâm (الهام) köyü, Kussâs (قساس) denilen bir dağ,[1043] Şibâm Dağı'nda,[1044] Ânes bölgelerinden ve Ans'ın batısında yer alan Mülıs'tan (ملص) da akik çıkarılır.[1045] Çıkarılan madenlerin bir kısmı Yemen'de işlenirken bazısı Basra'ya taşınırdı.[1046] Yemen akiğinin temel özelliği; parlak, altın sarısı, homojen ve berrak olmasıdır. Yemen'de akiğin koyu kırmızı ve rengi koyu ve çizgiler halinde olanı beğenilirdi.[1047] Hatta koyu mavi olanı akik türlerinin en iyisi kabul edilirdi. [1048] Karışık renkli ve damarlı Yemen akiği sanat işlerinde özellikle tercih edilirdi. Ondan levha,

[1042] Abdülhalik Bakır, **Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayii**, Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001, s. 98.
[1043] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 36.
[1044] el-İdrîsî, **Nüzhe**, c. 1, s. 154; Bakır, **Ortaçağ İslam**, s. 100.
[1045] Abdülhakim Ahmed Osman, "el-'Akîku'l-Yemânî", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 2101.
[1046] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 36
[1047] el-Birûnî, **el-Cemâhir**, s. 218.
[1048] Kazvînî, **Âsâr**, s. 62

kılıç ve bıçak kabzaları ve kâseler imal edilirdi. Bu taş, önemli kişilerin masa üstlerinin de süslenmesi için kullanılırdı.[1049]

3.1.4. Oniks

Yemen'den çıkarılan madenlerden biri de onikstir. Bölgede farklı türlerde oniks madeni vardır. Bu çeşitli türlerdeki oniks taşları akik madeninden getirilirdi. Oniks taşlarının en mükemmeli "bakarânî"dir. Onların en pahalıları 'arvânî, el-fârisî, el-habeşî, el-mu'assel ve el-mu'arrak'tır.[1050]

Yemen'in çeşitli yerlerinde oniks madeni bulunur. Nukumî adı verilen oniks türü değerlidir. Bu taş, Dehr, Sa'vân ve es-Sir, Havlân, Uzeyka, eş-Şezb'de bulunur. Mavi oniks 'Işârî diye adlandırılır. Çünkü bu taş, 'Işâr vadisinden gelir. Bu vadi de San'a'ya yakındır. Ayrıca Se'vânî oniksleri, San'a'nın yanında bulunan Se'vân'dan gelir. Değerli bakarânî türü Enîs Dağı'ndan çıkarılır. O, farklı renklere sahiptir. Fakat üç renkten oluşan üzerinde beyaz bir damarı olan kırmızı yüzey ve siyah rengin karışımı olanı çok değerlidir. 'Arvânî türü, beyaz damarlı kırmızı yüzeye sahiptir. Bu, eş-Şeraf ve Hemdân'ın batısındaki bir dağdan gelir.[1051] Ayrıca Zafâr'da da oniks taşı bulunur. Hatta el-cez'u'z-zafâr denen Zafar oniksi buraya nispet edilir.[1052] Dâmiğ'de[1053] oniks taşının değerli bakarânî türü bulunur.[1054] Şibâm Dağı'nda da oniks taşı bulunur. Oniks taşı, toprak ile örtülmüş olduğundan onu ancak uzman olanlar fark edebilirdi. Bulunan taşlar işlendiğinde güzellikleri ve cevherlerinin saflıkları ortaya çıkardı. Farklı güzel renkleriyle vadilerde bulunan taşlar, ustalara getirilerek işlendikten sonra bu beldelerdeki tüccarlar tarafından satılmak üzere alınırdı.[1055]

[1049] Adam Mez, **Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam'ın Rönesansı**, Çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 500.
[1050] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 36
[1051] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.
[1052] Kazvînî, **Âsâr**, s. 56
[1053] Dâmiğ'de taştan inşa edilmiş, üç tane büyük kale vardır. Bu kaleler, Habeşliler tarafından yıkılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61)
[1054] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 61.
[1055] el-İdrîsî, **Nüzhe**, c. 1, s. 154.

San‘a’da birçok han ve dükkân vardı. Bu dükkânlarda oniksten yapılmış ürünler ve çeşitli boncuk türleri yapılırdı.[1056] el-Mu‘arrak denilen damarlı büyük ve geniş oniks taşından kap-kacak yapılırdı.[1057]

Ayrıca bu taş hakkında bazı batıl inançlar da vardı. Örneğin Himyer krallarının oniks taşını kalpteki kaygıları arttırdığı ve bu taşı takanın kötü ve korkutucu rüyalar görmesi sebebiyle takmadıkları söylenmektedir.[1058]

3.1.5. Diğer Madenler

Altın, gümüş, akik ve oniks dışında Yemen’de farklı türlerde birçok maden yatağı vardı. Örneğin Ametist taşı eş-Şeraf’tan[1059] ve Şibâm Dağı’ndan çıkarılırdı.[1060] Alçı taşı ve kristal; Dahr, Sa‘vân, es-Sir, Havlân, ‘Uzeyfe, eş-Şezb, ’Işâr vadisi, Elhân, Sa‘vân, Enîs dağı, eş-Şeraf ve Hemdân’ın batısındaki bir dağ, Zafâr ve Dâmiğ’den çıkarılırdı. Siyah ve yeşil alçı taşıyla hançer kabzası yapılırdı.[1061]

Yemen’de Nukûm Dağı’nda[1062] yakut da bulunuyordu. Yakut’un en güzel olanı San‘a’dan çıkarılırdı. Bazen burada kaya gibi büyük yakut bulunurdu.[1063]

Mıknatıs taşı ise Hicâz ile Yemen arasında kalan sahilden ve San‘a’dan çıkarılırdı. Hatta bu bölgelerden geçen gemilerin içindeki metallerin bu manyetik dalgadan (mıknatısın yaydığı) etkilendiği rivayet edilmektedir.[1064]

Yemen’de şap da bulunur. Şapın oluşumu şu şekildedir: Bir dağın zirvesinden aşağı sel olarak akan su, yere ulaşmadan önce donduğunda beyazlaşarak beyaz Yemen şapı olur.[1065] San‘a’da eş-Şeb Dağı (Şap Dağı) vardır. Dağın tepesinden aşağı akan su,

---

[1056] İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 112
[1057] İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 36.
[1058] Ebû'l-Abbas Şehabüddin Ahmed b. Yusuf Tifâşî (ö. 651/1253), **Ezharü’l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcar**, Thk.: Mahmûd Besyuni Hafaci, Muhammed Yusuf Hasan, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, Kahire, 1977, s. 150. (Bu bilginin tespitinde Ömer Aras’ın mail yoluyla bizimle paylaştığı Tifâşî’yle ilgili yayınlanmayan özel notlarından istifade edilmiştir.)
[1059] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.
[1060] el-İdrîsî, **Nüzhe**, c. 1, s. 154.
[1061] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 31.
[1062] Bakır**, Ortaçağda Taş**, s. 54.
[1063] Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 499.
[1064] Tifâşî, **Ezhar**, s. 153.
[1065] İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 36.

yere ulaşmadan önce kuruyup taşlaşarak beyaz Yemen şapını oluşturur. Bu şap, farklı bölgelere ihraç edilirdi.[1066]

Yemen'in Nukûm Dağı ve Hüdeyye bölgesinde zümrüt bulunmaktadır. Zerkâ bölgesindeyse zeberced taşı bulunmaktaydı.[1067] Sa'de'de[1068] ve Ruğâfe denilen Sa'de'ye bir günlük mesafede bulunan yerde ise demir madenleri vardı.[1069]

Bunlara ek olarak doğal bir limana sahip olması sebebiyle gemilerin demirlediği yerlerden biri olan Aden'de inci çıkarılıyordu.[1070] Ayrıca San'alılar, değişik türde bakarâniyye, se'vâniyye ve birkaç tür inci üretip dışarıya satarlardı. Bakarâniyyeden yapılan bir yüzük taşı 100 dinar veya daha fazla bir fiyata alıcı bulurdu.[1071] Yemen'de incinin yanı sıra amber de çıkarılıyordu. Örneğin Şihr, amber çıkarılan yerlerdendi.[1072]

3.2. Dokumacılık

Yemen, İslam öncesinden itibaren önemli bir tekstil merkeziydi.[1073] Hatta Kabe'yi ilk defa örten kişinin Yemen Tübba'sı olduğu nakledilmektedir.[1074] Hz. Peygamber'in[1075] (s) ve ashâbının da Yemen işi elbise giydiği kaynaklarda zikredilmektedir.[1076] Rivayetlere göre Hz. Peygamber (s) ve ashâbı Yemen'de

---

[1066] Kazvînî, **Âsâr**, s. 52.
[1067] Bakır**, Ortaçağda Taş**, s. 83, 88.
[1068] eş-Şa'bî, "Sa'de", s. 106.
[1069] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 53.
[1070] İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44;
[1071] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.
[1072] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 327.
[1073] Bkz.: Muhammed Abdürrahim Hâzim, "Dirâsetün fî Türâsi'l-Mensûcât ve'l-Melâbisi fi'l-Yemen", **el-İklîl**, sy. 22, 1992, s. 116.
[1074] el-Ezrâkî, **Mekke**, c. 1, s. 64; el-Fâkihî, **Mekke**, c. 3, s. 192.
[1075] Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Ben Resûlullah'la (s) beraber yürüyordum. Rasûlullah'ın üzerinde Necrân dokumalarından kalın kenarlı bir bürde (ridâ) vardı…. (Buhârî, Libâs, 18; Müslim, Zekât, 128) Enes b. Mâlik şöyle demiştir: Nebî'nin (s) en sevdiği elbise el-Hibra'yı (çizgili Yemen bürdesi) giymekti. (Buhârî, Libâs, 18)
[1076] Abdülvâhid b. Eymen, Hz. Âişe'nin yanına girdiğinde Hz. Âişe'nin üstünde Yemez bezinden yapılmış beş dirhem değerinde bir elbise vardı. (Buhârî, Hibe, 34) Ayrıca Hz. Peygamber (s) Muâz b. Cebel'i Yemen'e gönderdiğinde büluğ çağına ermiş herkesten bir dinar veya el-me'âfirî denilen Yemen işi kumaştan bir dinar değerinde alınmasını emretmişti. (Ebû Dâvud, Harâc 30; Tirmîzî, Zekât 5; Nesaî, Zekât 8) Muâz b. Cebel, Yemenlilere zekât olarak arpa veya mısır yerine; kendileri için daha kolay olan, Medine'deki Müslümanlar için de daha uygun olan elbise getirmelerini söylemişti. (Buhârî, Zekât, 33)

dokunan el-erdiyye adı verilen ridayı giyiyordu.[1077] Bununla birlikte Yemen'in es-Sirrayn[1078] adlı bölgesinde yaşayanların hepsinin el-ezer (الازر) ve el-erdiyye (الاردية) denilen kıyafeti giydiği nakledilmektedir.[1079]

Bu bilgilere bakıldığında Yemen'in İslam'dan önce ve İslam'ın ilk döneminde önemli bir tekstil merkezi olduğu görülmektedir. Aynı yargıya Emevîler dönemi için de varılabilir. Emevî Halifesi Süleymân b. Abdülmelik döneminde cübbe, erdiyye, şalvar, sarık ve külah gibi elbiseler Kûfe ve İskenderiye ile birlikte en iyi Yemen'de üretilmekteydi.[1080] Yusuf b. Ömer es-Sekafî, Yemen'de Hişâm b. Abdülmelik için hibra denilen pamuk veya ketenden yapılmış çizgili kumaştan bir çadır yaptırmıştı.[1081]

Dolayısıyla Emevîler döneminde Yemen; Kûfe ve İskenderiye ile birlikte kumaş ve elbise üretiminde İslam coğrafyasının en önemli merkezlerindendi. Hatta Süleyman b. Abdülmelik, Yemen'de üretilen nakışlı elbiseleri giyiyordu.[1082] Bölgede üretilen ve kuzeye taşınan elbiseler,[1083] vers (safran) ile boyandığı için sarı renkliydi. Yemen'den vers taşıyan develer "baştan aşağı sarı tozlanmış" olarak kuzeye gidiyordu.[1084] Bölgede sadece burada yetiştiği söylenen el-'asb adlı bitkiyle boyanan elbiseler de imal ediliyordu.[1085]

Bu boyama işlemlerinde bazen şap bazen de kükürt kullanılıyordu. el-'Ûdî denilen ahşap renkli kumaşların boyanmasında şap kullanılırdı. Buna göre dokuma şapın içine konularak bir gece bekletilir. Çekilmiş zerdeçaldan bir miktar alınarak içerisine sıcak su ilave edilerek ateşte kaynamaya bırakılır. Sonra da bu karışımla dokuma boyanır. Toz haline getirilmiş mazı gomalağı sıcak suyla ve zerdeçalla

[1077] el-Erdiyye, Arapların ridaya benzeyen eski elbisesidir. Hz. Peygamber ve ashabı bu kıyafeti giymiştir. (Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), **Ahkâmu Ehli'z-Zimmî**, Thk.: Yusuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfîk el-'Ârûrî, Ramâdî, yy., 1997, c. 3, s. 295)
[1078] Mamur, nezih bir şehir olup ekinleri darı ve arpadır. Buradakilerin ticarî muameleleri el-Mezîka (المزيقة) adı verilen gümüşle yapılır. (**Hudûdu'l-'Âlem**, s. 126)
[1079] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 126
[1080] el-Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 175.
[1081] İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 1, s. 158.
[1082] el-Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 3, s. 175; Bakır, "Dokuma Sanayii", s. 758.
[1083] İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 8, s. 256.
[1084] Mez, **İslam Medeniyeti**, s. 494.
[1085] Cevad Alî, **el-Mufassal**, c. 14, s. 212; Salih Ahmed el-Alî, **el-Mensûcât ve'l-Elbisetü'l-Arabiyye fi'l-Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ**, Şerîketü'l-Matbûât, Beyrut, 2003, s. 77.

karıştırılır. Sonra da dokuma boyanmak üzere kaba daldırılır. İstenen renk ortaya çıktığında boya dokumaya tutununcaya kadar ateşe konulur. Sonra temiz suyla yıkanarak gölgede kurumaya bırakılır. [1086]

Yemen'de pamuk, ipek ve yün kumaşlar boyanırdı. Pamuk ve ipeğin boyanması aynı usulle oluyordu. Yünün boyanması ise biraz daha farklıydı. Bu işlem için Yemen'de bulunan et-tâlib (التالب) ağacının yaprağı alınır. Yünün eğrilmiş iplikleri onunla pişirilir. Sonra da üzerine biraz şap atılır. Etin haşlanacağı kadar sürede iyice pişirildikten sonra güneşte kurumaya bırakılır. Sonra da eğer yünün kırmızı renkli olması istenirse kırmızı kökle beraber suda kaynatılır. Üzerine kül veya hatam? (خطم) konulur. Yünün sarı renkli olması istenirse üzerine kül konulur ve tam bir gece bekletilir. Sonra da soğuk suyla yıkanarak sarı renk elde edilir. [1087]

Hamrî adı verilen renkli kumaşların boyanmasında ise kükürt kullanılıyordu. Bu işlemde dokuma, bir miktar ezilmiş sülfatın içine konulur. Sonra boyanmak istenen dokumayı tamamen örtecek şekilde üzerine su eklenir ve tam bir gece bu şekilde bırakılır. Sonra yıkanır ve hamur haline getirilmiş olan kırmızı kök ve sıcak suyla karıştırılır. İpek bu maddeyle birlikte çitilenir. Sonra da hepsi ateşe koyularak kaynamaya bırakılır. Kaynama bittikten sonra ateşten indirilir ve soğumaya bırakılır. Sonra da dokuma yıkanır. [1088]

Bu boyama işlemleri sebebiyle Yemen, Emevîler döneminde önemli bir tekstil merkeziydi. Hatta Abdülmelik b. Mervân zamanında halife bir mecliste otururken oradakilere hangi mendilin daha değerli olduğunu sorduğunda bazıları Mısır'da üretilen mendillerin; bazıları da Yemen'de üretilen mendillerin daha kaliteli olduğunu söylemişti. Çünkü Yemen'de üretilen mendiller, bahar ışıkları gibi rengârenkti.[1089]

el-Câhız Yemen'de ipek ve altın kullanılmadan kumaş nakış yapıldığını; bu nakışın dokuma nakıştan daha üstün olduğunu; hatta ipek ve keten nakışın bile

[1086] Hâzim, "el-Mensûcât", s. 124.
[1087] Hâzim, "el-Mensûcât", s. 124.
[1088] Hâzim, "el-Mensûcât", s. 124.
[1089] İbn Abdirabbih, **el-'Ikdü'l-Ferîd**, c. 1, s. 143.

Yemen'de üretilen nakışın ulaştığı değere ulaşamadığını söylemektedir. Çünkü dokuma nakışın değeri bazen 1000 dirheme ulaşabiliyordu.[1090]

Yemen içerisinde San‘a, tekstil sanayii açısından oldukça önemli bir bölgeydi. San‘a’dan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar, çok yüksek fiyata satılan çizgili kumaş, el-Erdiyye denilen dış giyim elbisesi, Bürd denilen hırka ihraç edilirdi. Bürdün fiyatı 500 dinara ulaşabilirdi.[1091] San‘a’da[1092] es-Saidiyye[1093] ve kırmızı çizgili[1094] et-Tezîdiyye[1095] adı verilen elbiseler de üretilirdi. Aden’de ise el-Adenî olarak adlandırılan elbiseler üretilirdi.[1096] Ebû Leheb’in bu elbiselerden giyindiği nakledilmektedir.[1097] Ayrıca Abdülmelik b. Mervân’ın eşi Âtike, el-Adenî kumaşlarından sipariş etmişti.[1098]

el-Me‘âfir’de ise el-Me‘âfirî olarak adlandırılan kumaşlar üretilmekteydi. Hatta Hz. Peygamber (s), bu bölgede yaşayan her hür kişiden bir dinar veya bir dinar kıymetinde el-Me‘âfirî kumaşı verilmesini emreden bir mektup yazmıştı.[1099] el-Me‘âfir’in Hurâze (حرازة) köyünde eş-Şerîha olarak adlandırılan farklı renkteki boyalarla işlenen eşsiz elbiseler yapılırdı.[1100] Necrân’daysa kalın kenarlı bürde imal edilirdi.[1101] Ta‘iz’in yakınlarında bulunan eş-Şer‘ab Vadisi[1102] ise eş-Şer‘abiyye bürdeleri ile meşhurdu.[1103]

[1090] Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî el-Câhız (ö. 255/869), **et-Tebassur bi’t-Ticâre**, el-Matabaatü’r-Rahmâniyye, yy., 1935, s. 19; M. Mahfuz Söylemez, “Cahız'ın Et-Tebessur Bi’t-Ticare Adlı Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 42 / 1, Nisan 2001, s. 314.
[1091] İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 112.
[1092] el-Makdisî, **Ahsenü’t-Tekâsim**, s. 78.
[1093] İbnü’l-Fakîh, **el-Büldân**, s. 513.
[1094] Cevad Alî, **el-Mufassal**, c. 2, s. 18.
[1095] Ebû Ahmed el-‘Askerî (ö. 382/992), **Tashîfâtü’l-Muhaddisîn**, Thk.: Muhammed Ahmed Meyra, el-Matbaatü’l-Arabiyyetü’l-Hadîse, Kahire,1402, c. 2, s. 513.
[1096] İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 36.
[1097] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 423; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 81.
[1098] İsfehânî, **el-Egânî**, c. 3, s. 225; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 81.
[1099] Ebû Dâvud, Harâc, 30; Tirmîzî, Zekât 5; Nesaî, Zekât, 8.
[1100] Hemdânî, **Sıfat**, s. 99.
[1101] Buhârî, Libâs, 18; Müslim, Zekât, 128.
[1102] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335; el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 859.
[1103] el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 3, s. 335;

Yemen'de ipekli kumaşlar dokunurdu.[1104] Fakat pamuktan dokunan kumaşlar daha yaygındı. Yemen'de el-hibera adı verilen elbise imal edilmekteydi.[1105] Pamuk yünden[1106] veya kadınlar için ipekten çizgili olarak yapılan bu elbiseyi[1107] Hz. Peygamber'in (s) giymeyi sevdiği[1108] ve her bayramda giydiği[1109] nakledilmektedir. Rengi ise yeşil,[1110] kırmızı veya beyaz olurdu.[1111] En kaliteli elbise olarak kabul edilen[1112] bu pahalı elbiseyi zengin ve soylular giyiyordu.[1113]

Yemen'de es-Sehûl adlı köyde es-Sehûliyye adı verilen pamuktan bir elbise yapılırdı. Bu elbise Yemen'den başka yerlere ihraç edilirdi.[1114] Hatta Hz. Peygamber'in (s) beyaz es-Sehûliyye kumaşıyla kefenlendiği nakledilmektedir.[1115] Yemen'de dokunan Sabriyye adlı kumaştan yapılan bir cübbeyi Haccâc b. Yusuf'un Cerîr'e giydirdiği aktarılmaktadır.[1116]

Bu rivayetler ile birlikte sadece kaliteli bir bürdenin beş yüz dinara satıldığı[1117] göz önüne alındığında dokuma sanayiinin Yemen'in millî gelirine katkısının ne denli büyük olduğu açıkça görülür.[1118]

[1104] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 7, s. 605.
[1105] Nüveyrî, **Nihâye**, c. 1, s. 12; Ebû Abdillah Şemsüddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf Salihî eş-Şâmî (ö. 942/1536), **Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Raşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd**, Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcud-eş-Şeyh Ali Muhammed Ma'ûz, Beyrut, 1993, c. 2, s. 376.
[1106] Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Şerhu's-Süyûtî alâ Müslim**, Thk.: Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Dâru İbn 'Affân, Suudi Arabistan 1996, c. 5, s. 128.
[1107] Receb Abdülcevad İbrahim, **el-Mu'cemü'l-Arabî li Esmâi'l-Melâbis fî Zav'i'l-Me'âcim ve'n-Nusûs el-Mûseka mine'l-Câhiliyye hattâ el-'Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2002, s. 123.
[1108] Buhârî, Libâs, 18.
[1109] Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas eş-Şâfi' (ö. 204/820), **Müsned**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1400, s. 74; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. 3, s. 397.
[1110] eş-Şâmî, **Sübül**, c. 7, s. 286.
[1111] Nüveyrî, **Nihâye**, c. 18, s. 286.
[1112] Azîm Âbâdî Şerafü'l-Hak, **'Avnü'l-Ma'bûd ve Hâşiyetü İbni'l-Kayyim**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, c. 11, s. 74.
[1113] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 14, s. 287.
[1114] eş-Şâmî, **Sübül**, c. 12, s. 328.
[1115] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 2, s. 216.
[1116] el-İsfehânî, **el-Egânî**, c. 8, s. 236; el-Alî, **el-Mensûcât**, s. 82.
[1117] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112; Abdülhalik Bakır, "Dokuma Sanayii", s. 758.
[1118] Abdülhalik Bakır, "Dokuma Sanayii", s. 758.

3.3. Dericilik

Ortaçağ boyunca Yemen'de dericilik ileri seviyedeydi. Bunun sebebi bölgenin İslam öncesinde İranlılar tarafından işgale uğramasıdır. Çünkü Farslar, bulundukları her şehirde tabakhaneler ve dericilikte kullanılan palamatları hazırlamak için taş değirmenler inşa etmişlerdi.[1119]

Yemen'de dericilikle meşhur olan yerlerin başında San'a gelmekteydi. Şehirde yaşayan debbâğların alçıdan, kerpiçten ve taştan yapılmış köşkleri vardı.[1120] Dericilikle meşhur bir diğer şehir, Cüreş'ti. Hz. Peygamber (s), Tâif'i kuşatmadan önce Cüreş'ten sığır derisi ile kaplanmış olan iki debbâbe getirtmişti.[1121] Bununla birlikte Cüreş'te üretilen deriler, Cüreş derisi adıyla Arabistan'da oldukça meşhurdu.[1122]

Cüblâniye adlı sığırlarıyla meşhur olan Cüblân'da üretilen deriler San'a ve diğer yerlere gönderilirdi.[1123] Sa'de ise Yemen'de en fazla deri imalatı yapılan şehirdi. Aynı zamanda ticaret merkezi olan bu şehirde Basra'dan tüccarlar mallarıyla birlikte gelirdi.[1124] Burada çok deri olup el-müşe'ar Yemen nalınları üretiliyordu.[1125] Buradan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar ihraç ediliyordu.[1126] Aynı şekilde Necrân da Yemen'in deri üretim merkezlerindendi.[1127] Yemen'de deriden giysi de imal ediliyordu.[1128]

[1119] Abdülhâlık Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt", **Belleten**, c. LXV – sy. 242 – Yıl: 2001 Nisan, s. 80.
[1120] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 110.
[1121] el-Vâkıdî, **el-Meğâzî**, c. 3, s. 927; Koçyiğit, **Hurma-Deri-Deve**, s. 130.
[1122] Cahid Kara, "İslâm Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015/1, c. 14, sy. 27, s. 37.
[1123] Hemdânî, **Sıfat**, s. 103.
[1124] İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 34.
[1125] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125
[1126] İbn Rüste, **A'lâk**, s. 112.
[1127] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125
[1128] İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, c. 6, s. 340.

4. Ticaret

4.1. Ticaret Yolları

Yemen bölgesi, eski dönemden itibaren uluslararası ticaretin ana güzergâhlarından biri olmuştur. Hindistan'daki altın, mücevher, fildişi, sandal ağacı, biber, pamuk vb. ticarî mallar; Mısırlılar, Asurlular, Fenikeliler ve diğer birçok milletin ilgisini çekiyordu. Yemen, Hindistan'dan gelen malların bu milletlere kara ve deniz yoluyla taşınmasını sağlayan önemli bir ticaret merkeziydi. Bundan dolayı bölgenin sahillerinde tersaneler bulunuyordu.[1129] Ayrıca ülkedeki krallar, ticarete önem verdikleri gibi din adamları, mabetleri adına ticarî faaliyetlerde bulunurdu. Bölgede üretilen ve mabetlerde kullanılan buhur; deniz-karayoluyla Şâm ve Irak gibi birçok yere taşınırdı.[1130]

Antik dünyada Yemen kıyılarındaki Aden ve Kanâ limanları, Hind-Kızıldeniz ticaret yolunun merkezleri arasında yer alıyordu. Yemen kıyılarına deniz yoluyla gelen mallar, San'a veya Me'rib'e götürülür, buralardan da büyük deve kervanlarıyla kuzeye; Suriye, Irak, Mısır ve Akdeniz ülkelerine taşınırdı. Yemen'deki devletler, bu mallardan vergi alırdı.[1131]

İslam öncesi dönemde -Yemen'de bilinen ilk devlet olan- Ma'înliler, ticarî faaliyetleriyle öne çıkmıştır. Hicâz'da koloniler kuran[1132] ve Yunan adalarına kadar giden[1133] Ma'înlilerin ticarî nüfûzu, Basra Körfezi ve Suriye'nin güneyine kadar uzanırdı.[1134] Sebeliler ise Hindistan-Mısır deniz yoluna,[1135] Me'rib'den başlayıp Mekke ve Petra üzerinden Şâm bölgesine giden karayoluna hâkimdi. Sebeliler,

---

[1129] Günaltay, **Arap Tarihi**, s. 161-162.

[1130] Said Sâlemîn Bel'afîr, "el-Buhûr ve Ehemmiyyetühu't-Ticâriyye fi'l-Yemeni'l-Kadîm", **Mecelletü'r-Reyyân li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve't-Tatbîkıyye**, 135-158, c: 1, s: 1, 2018 Aralık, s. 141-144.

[1131] Neşet Çağatay, **İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 27.

[1132] Bu tez, s. 12.

[1133] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 124.

[1134] Berrû, Târîh, s. 67.

[1135] **Kıssatu ve Târîhu'l-Hadârâti'l-Arabiyye Beyne'l-Ems ve'l-Yevm 11-12**, es-Suûdiyye ve'l-İmârâtü'l-Arabiyye el-Müttehide, Beyrut, 1998, c. 6, s. 42; Sebeliler, Habeşistan ve Hindistan mallarını Mısır, Şam ve Irak'a taşıdıkları için en zengin Arap devletiydi. (Said b. Muhammed b. Ahmed el-Efğânî, **Esvâku'l-Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, yy., ty., s. 18)

milattan sonra I. asırda bu karayolu güzergâhının önemini kaybetmesi sebebiyle de ekonomik bir yıkıma uğramıştı.[1136] Bununla birlikte İslam'dan önce Yemen'de kurulan son Arap devleti olan Himyerîler, VI. asra kadar yarımadanın ticaretini tekelinde tutmuştur. Bu asırdan itibaren Yemen'in Habeşliler ve İranlılar tarafından işgal edilmesi, bölgedeki ticaretin Mekkelilerin eline geçmesine sebep olmuştur.[1137]

İslam'dan bir süre önce Roma-Sâsâni çekişmesi, Basra Körfezi üzerinden yapılan ticareti zorlaştırmıştır. Ayrıca Mısır'daki düzensizlik, Kızıldeniz ticaretini olumsuz yönde etkiliyordu. Hâşim'in önderliğinde Kureyşliler, yapmış oldukları anlaşmalarla Hindistan ve Çin'den Yemen'e gelen malları, karayoluyla Suriye'ye taşımaya başladılar. Habeşliler ise bu malların kendi kontrollerinde Kızıldeniz üzerinden kuzeye taşınmasını istiyorlardı. Bundan dolayı Ebrehe, Yemen'de Kulleys adlı bir kilise inşa ederek Kâbe'yi yıkmaya teşebbüs etse de başarılı olamadı. Yarımadadaki ticareti kontrol eden Kureyş, Muttalib'in önderliğinde Arap kabilelerle anlaşmalar yaparak Yemen'den Şâm'a uzanan karayolunun güvenliğini sağladı. Böylece onlar, yazın Şâm'a kışın Yemen'e yaptıkları ticaret yolculuklarının güvenliğini temin ettiler.[1138]

Yemen'de İslam öncesinden itibaren Akdeniz, Hindistan ve Çin'den gelen gemiler, Aden'e ticaret mallarını boşaltıyordu.[1139] Bu dönemde Kureyşliler, Aden'den gelen malları kuzeye taşıyordu.[1140] İslam'dan sonraysa deniz ticaret yollarının güven altına alınması ile söz konusu kara ticaret yolu ve Yemen, eski önemini yitirmişti.[1141] Bir diğer sebep, Râşid Halifeler-Emevîler devirlerinde ortaya çıkan karışıklıklar ve fetihlerdir. Zira Hz. Ebû Bekr, yarımadada ridde hadiseleriyle uğraşmıştı. Hz. Ömer dönemindeyse Arabistan'dan kuzeye doğru büyük bir göç başlamıştı. Hz. Osman'ın

---

[1136] el-Efğânî, **Esvâk**, s. 20.
[1137] Bkz.: Ortakcı, **Himyerîler**, s. 77-79.
[1138] Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", **Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)**, 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007, s. 80-82.
[1139] Algül, "Himyerîler", c. 18, s. 62; Nihal Şahin Utku**, Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-**, Klasik Yayınları, 2012, s. 356.
[1140] Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 252-253.
[1141] Söylemez, **et-Tebassur**, s. 327 (78 nolu dipnot).

hilafetinin ilk altı yılı fetihlerle geçmiş; ikinci altı yılıysa siyasî çekişmelere sahne olmuştu. Hz. Ali dönemiyse hilafet mücadeleleriyle geçmişti.

Emevîler zamanında meydana gelen isyanları bastırmakla uğraşan devlet, bir taraftan fetihlere devam ederken diğer yandan Râşid Halifeler döneminde ele geçirilen uluslararası ticaret güzergâhlarındaki otoritesini tahkim ediyordu. Ayrıca Emevîler, ticaret için gerekli iki unsur olan yol ve suya önem veriyordu.[1142]

Fetihlerin başlangıcından itibaren elde edilen ganimetlerin satışı,[1143] Yemen-Şam karayolu güzergâhı değişse bile Emevîleri içine alan erken dönem İslam tarihinde, iç ticaret hareketliliğinin yüksek olduğuna işaret etmektedir. Muâviye'nin bir savaştan elde edilen putları Hintli putperestlere satılmasını istemesi,[1144] bunun bir örneğidir. Bu ticarî hareketlilik içerisinde Yemen'in jeo-politik konumu ve tarım, maden gibi ürünleriyle önemli yer tuttuğu söylenebilir. Zira İslam'dan sonra bölgeden Basra[1145] ve Şâm arasında ticarî emtialarla yüklenmiş deve kervanlarının gittiği işlek yollar vardı.[1146]

Yemen'deki ticarî hareketliliğin en önemli göstergesi, Aden merkezli ticaret ve hac yollarının çokluğudur. Çünkü Aden, dönemin şartları içerisinde denizcilik tehlikelerinden korunmak isteyen tüccarların demirledikleri önemli bir liman olmayı sürdürmüştür.[1147] Buna ek olarak Aden'den kuzeye giden birçok kara ticaret yolu bulunuyordu. Örneğin; Aden'den eş-Şihr ve Umân'a;[1148] Kûfe ve Basra'ya giden mamur yollar vardı.[1149]

[1142] Örneğin Velîd b. Abdülmelik, yol yapımı ve kuyular açılmasına büyük önem vermiştir. (Mevlüt Koyuncu, "Velîd I", **DİA**, c. 43, s. 31)
[1143] Bkz.: M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sy. 3, 2003/1, s. 63-86.
[1144] Belâzûrî, **Ensâb**, c. 5, s. 130.
[1145] Emevîler döneminde Basra'dan Yemen'e giden yol işlekti. Ferezdak, Ziyâd b. Ebîh tarafından kovulunca Medine'ye gitmişti. Medine'de Mervân b. Hakem tarafından üç günden fazla kalmasına izin verilmeyince o, Yemen'e gitmeye karar vermişti. Bundan dolayı da Basra-Yemen yolu üzerinde yer alan Zî Kusey'in yükseklerine geldiğinde bir yolcuyla karşılaşmıştı. Yolcu Basra'dan geldiğini söyleyince hayırlı bir haberinin olup olmadığını sormuştu. Adam, Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe'de öldüğünü haber verince, Ferezdak sevincinden bineğinden inerek secdeye kapanmıştı. (İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 5, s. 128)
[1146] Bkz.: Dîneverî, **Ahbâr**, s. 245.
[1147] Bkz.: Utku, **Kızıldeniz**, s. 359.
[1148] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 45.
[1149] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.

Aden, hac yolculukları için de önemli bir merkezdi. Bu limandan Mekke'ye yolculuk yaklaşık bir ay sürerdi. Mekke'ye ise iki yol vardı. Tihâme Yolu olarak adlandırılan sahilden gidilen birinci yolun güzergâhı şöyledir: Aden-San'a-Sa'de-Cüraş-Bîşe-Tebâle-Mekke.[1150] İkincisi ise es-Sudûr adlı bâdiyeler üzerinden olup Tihâme'nin dışındaki dağların etekleri üzerinde yer alan yoldur. Burası, ilk yola göre daha yakın olup kervanlar, güzergâhtaki köy ve mihlâflara uğrayarak yol alırdı. Hadramevtliler ve Mehralılar ise sahil boyunca çıkıp Aden-Mekke yoluna (ilk yola) girerdi.[1151]

Aden-Mekke hac güzergâhı, Yemen'in elindeki tarım ürünleri için iyi bir pazardı. Hatta Yemen'den Harem bölgesinin yıl boyu devam eden gıda tedariki hac mevsiminde patlama yapardı.[1152] Bununla birlikte Yemen'den Mekke'ye hac mevsiminde satılmak üzere koku ihraç edilirdi.[1153] Ayrıca Aden-San'a ticaret yolu vardı. Bu yol ise şu şekildeydi: Aden-Lahic-Se'ûbe (ثعوبة)-Verzân-el-Cenedü's-Sehûl-Haklü Katâb (حقل قتاب)-Zemâr-Hudâr (خدار)-San'a[1154]

Bunların dışında Yemen'deki diğer bazı ticaret güzergâhları şunlardır:

1- Umân'dan Mekke'ye sahilden giden yolun güzergâhı: Umân-Firak(فرق)-'Avkelân(عوكلان)-Hebâh sahili (هباه)-eş-Şihr-Lahic-Adenü Ebyen-el-Mendeb-Zebîd-el-Hirda-Asr-Dankân-Haly-es-Sirrayn-el-Hercâb-eş-Şuaybe-Cüdde-Mekke.[1155]

2- Havlân'dan Mekke'ye giden yolun güzergâhı: Havlân-el-'Arş-Bîşe-Dankân Vadisi-Haly-el-Leys-Yelemlem-Mekke.[1156]

3- Mekke'den San'a'ya giden yolun güzergâhı: Mekke-Karnü'l-Menâzil-el-Fütak-Safn-Türbe-Kürâ-Ranye-Tebâle-Bîşetü Ba'tân-el-Cesedâ'-Benâtü Harb-

[1150] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.
[1151] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 47.
[1152]Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, yıl 11, sy. 33, Mart 2018, s. 206.
[1153] Abbas b. Abdülmuttalib, Yemen'den koku satın alıp hac mevsiminde satardı. (Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 312)
[1154]Hemdânî, **Sıfat**, s. 189.
[1155] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 147-148.
[1156] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 148-149.

Yebembem-Ketne-es-Secce-Serûm-el-Mehcera-‘Araka-Sa‘de-el-A‘meşiyye-Hayvân-Esâfit-San‘â.[1157]

4- Hadramevt’in yüksek kesiminden Mekke’ye giden yolun güzergâhı: Cevf-Sa‘de-Me’rib-Beyhân-es-Serveyn-Merha.[1158]

5- Hadramevt’in alçak kesiminden Mekke’ye giden yolun güzergâhı: Necrân-Hibûnen-el-Melehât-Levze-‘Abâlim-Merî‘-el-Hüceyra-Teslîs-Câş-el-Mesâmme-Mecma‘atü Terac-Tebâle. (Tebâle’de San‘â-Mekke güzergâhına girilir.)[1159]

4.2. Ticaret Merkezleri

4.2.1. San‘a

San‘a, en önemli Arap şehirlerinden biridir. Yemen kabilelerinin demografik olarak San‘a ve civarında yoğunlaşması, bu şehrin ülke ekonomisinin en önemli merkezlerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Yemen’in en temiz ve mamur kenti olarak bilinen San‘a, bölgenin diğer şehirlerine göre ticarette daha ileri bir yerdir.[1160] Bundan dolayıdır ki burası en büyük Arap şehirlerinden biri olarak vasıflandırılmıştır.[1161] Onun Yemen’in ticarî manada lokomotifi olduğu söylenebilir. Şehrin bu kadar önemli bir ekonomik merkez olmasında ikliminin de önemli bir payı vardır.[1162]

[1157] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 134-136.
[1158] Hemdânî, **Sıfat**, s. 188.
[1159] Hemdânî, **Sıfat**, s. 188-189.
[1160] **Hudûdu’l-‘Âlem**, s. 125.
[1161] İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü’l-Arz**, s. 43.
[1162] Kazvînî San‘a’nın iklimi hakkında şöyle demektedir: Buranın iklimi sıhhat için iyidir. Bir kişi, San‘a’nın dışında hastalanırsa San‘a’ya taşındığında iyileşir. Develer hastalandıklarındaysa San‘a’nın meralarında otlatılırsa iyileşirler. el-Hemedânî, San‘a’da senede iki yaz ve iki kış olduğunu söyler. Güneş, Koç burcuna indiğinde San‘a’da aşırı bir sıcaklık olur. Yengeç burcunun ilk parçası doğrudan yukarıdan (tepeden) indiğinde kış olur. Güneş, Terazi burcunun başlangıcına geldiğinde sıcaklık onlara ikinci kez döner. Bu da yazdır. Güneş oğlak burcuna geldiğinde orada ikinci kez kış olur. Fakat San‘a’nın kışı iklim olarak yaza yakındır. San‘a, ekvatoral bölgede yer alması sebebiyle gece ile gündüz saatleri birbirine yakındır. Burada yaşayanlar başka bir yere yaz veya kış geçirmek için gitmeye gerek duymazlar. (Kazvînî, **Âsâr**, s. 51)
Hemdânî’ye göre ise bu bölgede ılıman iklim hâkim olsa da bazen hava soğuk olabilir. Ama yine de soğuğu insanı ısırmaz. O, burasıyla ilgili şöyle demektedir: San‘a, havasının saf ve temiz oluşuyla ve evlerinin mükemmelliğiyle bilinir. Kışın hava soğusa bile yaşlı adamlar ince elbise giyerler ve bu onlara zarar vermez. Yazın ise yün veya ipekten (sakravî صكروي) ağır elbiseler giyseler dahi sıcaktan etkilenmezler. Haziran ayında sıcaktan bunalmış ve yorgun düşmüş birisi, evine gidip odanın

İslam öncesinde Aden ve Şihr ile birlikte Yemen'de kurulan pazarlardan biri de San'a'da yer alıyordu. Orada Ramazan ayının ortasından sonuna kadar Ebnânın hâkimiyetinde bir pazar kuruluyordu.[1163] Hindistan, Çin ve Afrika'dan gelen malların satıldığı bu pazara yarımadanın içinden ve dışından insanlar mal almaya gelirlerdi. Fakat İslam'dan sonra Müslümanların deniz ticaretine hâkim olması, San'a gibi pazarların önemini kaybetmesine sebep olmuştur. İslam'dan sonra artık Hindistan, Çin ve Afrika'dan gelen mallar doğrudan deniz yoluyla kuzeye taşınmaya başlanmıştır.[1164] Ancak Hz. Ömer'in emriyle Amr ibnü'l-Âs tarafından Mısır'da Halîcü Emîri'l-Mü'minîn adı verilen Nil'i Kulzüm Limanı'na bağlayan liman açılmasından[1165] sonra Mısır-Harameyn-Hindistan-Yemen uluslararası ticaretinin gelişmesi sağlanmıştı.[1166]

Müslümanların deniz ticaretine egemen olmalarıyla birlikte San'a ve çevresinde üretilen ürünlerin deniz yoluyla kolay bir şekilde ihracı kolaylaşmıştır. Bu manada Yemenliler dış dünyaya ürettikleri mamülleri daha kolay satar hale gelmişlerdir. Aynı zamanda Müslümanların Fergana'dan Endülüs'e uzanan büyük bir coğrafyaya hâkim olmaları, üretilen ürünlerin satışı için bir pazar olmuştur.

San'a'da haftalık kurulan pazarlar vardı. Bu pazarlardan birinde et satılırdı. San'a'nın esnafının çoğu Cuma günleri bir hafta boyunca ihtiyaç duyacağı bir miktar sığır etini bu pazardan satın alırdı. Sonraki alışveriş haftaya Cuma yapılırdı. Fazlaca et satın alanlar ihtiyacı kadar olan eti bir tavada pişirirdi. Geri kalan et iklimden dolayı bozulmadan bir hafta boyunca kalabilirdi. Kasaplar ise eti dört gün boyunca tezgâhta tutardı.[1167]

---

penceresini açıp elbiselerini çıkararak yatağına uzanırsa hemen serinler. Hareketsiz bir şekilde yatması veya evin serinliği sebebiyle kişi hafif üşüdüğü için kendisini örtebilir. Fakat örtmezse de soğuk onu hasta ve rahatsız etmez. Onun hiçbir sinekten de korkmasına gerek yoktur. Bir kişi yaz ayını da kış ayını da aynı mekânda hiçbir değişiklik olmadan geçirebilir. San'a'da çoğu insanın bir müstakil evi vardır. Ayrıca San'a, çatısız evleriyle de bilinir. Haşereler arasında en yaygın olanı el-kuttân adı verilen böcektir. Bu böcekler alçı sıvalı evlerde gelişirler. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 8)

[1163] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.

[1164] Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 251-256; Söylemez, "et-Tebessur", s. 319 (41 numaralı dipnot).

[1165] İbnü Abdilhakem, **Fütûh**, s. 191-192; Tahsin Koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", **İSTEM**, 24, Aralık 2014, s. 30.

[1166] Koçyiğit, "Bayındırlık", s. 30.

[1167] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 9

San‘a şehrinde bulunan pazar, sokakların bir kısmına ve kıble tarafından vadiye bitişik bir tarafta yer alırdı.[1168] Şehirde içerisinde sadece mizmarların satıldığı ayrı bir pazar bulunuyordu. Bu pazarda mizmarlar, sıra sıra dizilmiş ve demet şeklinde bir araya getirilmiş şekilde sergilenirdi. San‘a’da çok sayıda han ve dükkân vardı. Bu dükkânlarda oniksten yapılma ürünler ve çeşitli boncuk türleri yapılırdı.[1169] Şehrin doğu kısmında bulunan pazar, 124/742 yılında meydana gelen selde büyük hasar görmüştü.[1170] San‘a’dan başka yerlere deri nalınlar, deri hasırlar, çok yüksek fiyata satılan çizgili kumaş, dış giyim elbisesi ve hırka ihraç edilirdi.[1171]

4.2.2. Hadramevt

Hadramevt, Aden’in doğusunda Şibâm ve Terîm adlı iki şehri içine alan Yemen’in eski şehirlerinden biridir.[1172] Hadramevt’in limanı ise Mükellâ’dır.[1173] Hemdânî, Hadramevt şehrinin isminin Hadramevt b. Himyer el-Asgar’a nispet edildiğini nakletmektedir.[1174]

İslam’ın erken döneminde Hadramevt’te Zi’l-Ka‘de ayının ortasından sonuna kadar er-Râbiye adı verilen bir pazar kuruluyordu. Kurulan pazarın yerleşim yerleri sınırları içerisinde yer almaması sebebiyle buraya ticaret yapmak için gelenler kendilerini koruyacak kabilelerle anlaşıyorlardı. Örneğin Kureyş, Âkilü’l-Mürâr ile diğer kabileler ise Kinde’den Mesrûk b. Vâiloğullarıyla kendilerini gözetmesi için anlaşmıştı.[1175] Bu iki kabile, koruma ve rehberlikten ciddi kârlar elde ediyordu.[1176]

Hadramevt’te faizli bir alışveriş muamelesi yapılmaktaydı. Hz. Peygamber (s) Vâil b. Hucr el-Hadramî’ye gönderdiği mektupta bunun faiz olduğunu söylemiştir.[1177]

[1168] İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 110.
[1169] İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 112.
[1170] Taberî, **Târîhu San‘a**, s. 37.
[1171] İbn Rüste, **A‘lâk**, s. 112.
[1172] Kazvînî, **Âsâr**, s. 35.
[1173] İrfan Muhammed Hamûr, **Mevâsimü’l-Arab: el-Mevâsimü’s-Sekâfiyye ve’t-Ticâriyye ve’t-Tabîiyye**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2006, c. 1, s. 123.
[1174] Hemdânî, **Sıfat**, s. 85.
[1175] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.
[1176] el-Efğânî, **Esvâk**, s. 276.
[1177] Ebû Ubeyd Kasım İbn Sellâm (ö. 224/838), **Ğarîbü’l-Hadîs**, Thk.: Muhammed Abdülmu‘îd, Matbaatü Dâirati’l-Maârifi’l-Osmaniyye, Haydarabad, 1384/1964, c. 1, s. 211.

Hadramevt'in köylerinde de pazarlar kurulmaktaydı. Hadramevt'te yer alan Heynen (هينن) köyünün aşağı kısmında bir pazar vardı.[1178]

Musâ b. Talha'nın aktardığına göre babası Talha b. Ubeydullah, Hadramevt'ten getirmiş olduğu 700.000 dirhemi ensâr ve muhâcire dağıtmıştı.[1179]

Hadramevtliler, geçimlerini ticaret ile sağlıyordu.[1180] Tarihî ipek yolu bağlantısıyla şehrin limanına getirilen mallar, karayoluyla kuzeye taşınıyordu.[1181] Bundan dolayı bölgede yaşayanlar ipek elbiseler giyiyordu.[1182] Hadramevt'in şehirli sınıfı ticaret ve farklı mesleklerle uğraşıyordu.[1183] Bu şehirde nalın,[1184] ipek[1185] ve amber ticareti yapılan ürünlerdi.[1186]

Hadramevt ve Umân arasında ticarî ilişkiler gelişmişti. Nitekim Umân ve Hadramevt arasında sahraya Kâ' (قاع) adı verilirdi. Umân'a ticaret mallarını satmak için giden tüccarlar buraya uğrardı.[1187] Ayrıca Mirbât (مرباط), Hadramevt'le Umân arasında yer alan bir şehirdir. Bu şehir, Zafâr'ın limanıdır. Çünkü Zafâr'ın gemilerin demirleme yeri pekiyi değildi. Bu liman sayesinde akgünlük dünyanın diğer yerlerine ihraç edilirdi.[1188]

İslam öncesi dönemde Romalılar deniz ticaretini ellerine geçirinceye kadar Hadramevt önemli bir ticaret merkezi olmayı sürdürmüştü. Bu dönemde Hindistan ve başka uzak ülkelerden gelen ticaret malları Hadramevt'e gelirdi. Hadramevt'ten de kuzeye karayoluyla taşınırdı.[1189] Hadramevt'in ve Yemen'in bu ticarî önemini Râşid

---

[1178] Yukarı Heynen'de ise bir kale vardır (Hemdânî **Sıfat**, s. 85)
[1179] Zehebî, **Târîh**, c. 3, s. 526.
[1180] Hamûr, **Mevâsim**, c. 1, s. 123.
[1181] Nebi Bozkurt ve Ahmet Turan Yüksel, "Kervan", **DİA**, c. 25, s. 298.
[1182] Hicretin onuncu yılında Hadramevt'ten Eş'as b. Kays'ın önderliğinde Medine'ye gelen Kinde heyetindekilerin üzerinde kıyafet olarak kenarları ipekli elbiseler bulunuyordu. Fakat Hz. Peygamber (s) erkeğin ipek giymesinin nehyedildiğini bildirince ipekli elbiseleri giymeyi bırakmışlardı. (Taberî, **Târîh**, c. 2, s. 200)
[1183] Hüseyin Algül, "Hadramut", **DİA**, c. 15, s. 67.
[1184] Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî el-Fâsî (ö. 832/1428), **el-'Ikdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, c. 6, s. 84.
[1185] Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), **Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber**, Thk.: Halil Şuhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988, c. 2, s. 476.
[1186] Hamûr, **Mevâsim**, c. 1, s. 131.
[1187] Kazvînî, **Âsâr**, s. 58.
[1188] Kazvînî, **Âsâr**, s. 61.
[1189] Utku, **Kızıldeniz**, s. 237.

Halifeler ve Emevîler dönemlerinde göremiyoruz. Fakat Hadramevtlilerin ticaret için Sumatra ve Cava adalarına hicrî III. asırda ticaret için gittikleri bilinmektedir.[1190]

4.2.3. Aden

Etrafı dağlarla çevrili ve Hind Okyanusu'na sahili bulunan Aden, en eski Arap pazarlarından biridir.[1191] Su kaynakları ve otlak bakımından fakir olan bu yerin sakinlerinin su tedarik ettikleri pınar bir günlük mesafededir. Etrafı dağlarla çevrili bu şehrin dışına çıkmak için dağda bir geçit bulunmaktadır.[1192]

Doğal bir limana sahip olan Aden, küçük bir şehir olsa da şöhreti büyüktü. İnci çıkarılan bu yere gemiler demirlerdi.[1193] Bundan dolayıdır ki Yemen'deki diğer büyük şehirlerden daha meşhurdu.[1194] Burası Hint gemilerinin uğrak noktası olup çokça kâr elde ettikleri bir yerdi. Ayrıca Sind, Çin, Habeşistan, Fars ve Irak'ın da ticaret malları gemilerle buraya getirilirdi.[1195] Buradan tik ve çam ağacı deniz yoluyla kuzeye taşınırdı.[1196]

İslam öncesinde burada Ramazan'ın 1'i ile 10'u arasında panayır kuruluyordu. Kurulan panayıra Ebnâ hâkim olup[1197] Tâif'te üretilen deriler Ukâz Panayırı'na giden tacirler eliyle Aden'e götürülüp satışa sunuluyordu.[1198]

Tarih boyunca Kızıldeniz ticaret yolunu ele geçirmek isteyen bütün güçler, Kızıldeniz ticaretinin en önemli bölgesi olmasından dolayı Aden'e hükmetmeye çalışmıştır. Aden limanı, o kadar önemli bir konumdaydı ki Roma gemileri buraya uğramadan Hindistan'a gidemiyordu. Akla gelebilecek tüm ticaret mallarının geldiği bu liman, yoğun ticarî hareketlilik sebebiyle Yemen'e hükmeden İslam devletlerinin önemli ekonomik merkezlerinden biri olmuştur.[1199]

[1190] Rıza Kurtuluş, "Asya", **DİA**, c. 3, s. 538.
[1191] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
[1192] **Hudûd**, s. 126
[1193] İstahrî, **Mesâlik**, s. 25; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.
[1194] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 44.
[1195] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 126
[1196] İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 109.
[1197] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266.
[1198] Bakır, "Deri, Tahta ve Kağıt", s. 77.
[1199] Bkz.: Utku, **Kızıldeniz**, s. 351-369.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz, Rabî'a b. 'Atâ ile birlikte gönderdiği yazılı emirde Aden sahilinde bulunan erkek, kadın, köle ve zımmîlerin kurtarılması için fidye olarak mal göndermişti.[1200] Onun döneminde Hindistan'dan emân ile Aden'e gelen bir adam, iki kişi tarafından öldürülmüştü. Durum hakkında mektupla Ömer'e bilgi verildiğinde katillerin öldürülmeyip hapsedilmesini ve diyet alınarak ölenin mirasçılarına verilmesini emretmişti.[1201] Yine Aden'de deve büyüklüğünde amber bulunmuş; amberin vergisi hususunda da mektupla Ömer b. Abdülaziz'in görüşü sorulmuştu. O, bulunan amberin beşte birinin devlet tarafından humus olarak alınmasını, kalan dört payın da satın alınmasını emretmişti. Mektup üzerine önce beşte bir oranında vergi alınmış; sonra da beşte dörtlük kısım 5.000 dinara satın alınmıştı. Amber, büyüklüğü sebebiyle bölünerek tartılmış; toplam 600 rıtl gelmişti. Elde edilen bu amber, Ömer'e gönderilmiş; o da 30.000 dinara satmıştı.[1202] Aden'de yaşayan Farslılar (Ebnâ) buldukları amberle Aden'de bir cami yaptırmıştı.[1203] Caminin Ebnâ tarafından yaptırıldığına yönelik rivayet, İslam öncesinde Aden pazarına egemen olan bu grubun Emevîler döneminde de Aden ticaretinin etkin unsuru olduğuna işaret etmektedir.

Aden'in doğal liman olması ve stratejik konumu İslam sonrasında[1204] da ticarî önemini sürdürmesini sağlamıştır. Afrika ve Hindistan gibi ülkelerden hareket eden

[1200] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 5, s. 273.
[1201] Said b. Mansûr (ö. 227/841), **Sünen**, Thk.: Habîbürrahman el-A'zamî, ed-Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1982, c. 2, s. 343.
[1202] Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî el-Karâfî (ö. 684/1285), **ez-Zehîra**, Thk.: Muhammed Bû Habza, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, c. 9, s. 95.
[1203] Bu caminin Ömer b. Abdülaziz tarafından yaptırıldığı da söylenmektedir. (İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 139)
[1204] İbn Havkal, Aden'le ilgili şöyle demektedir: "Aden'e uzanan sahillere ve Yemen Tihâmesi'ni elinde bulunduran Ebû'l-Ceyş İshâk b. İbrahim b. Ziyâd'ın oğlu mallarının çoğunu öşürden kazanır. Bu, 500.000 asir dinara denk gelir. Zebîd'den 200.000 asir dinarı öşür alır. Yemen'in dağlık yerlerinin hükümdarları onun adına hutbe okuturlar. Ziyâdoğulları Aden'e gelen gemilerden de onda bir oranında vergi alır. Aden'den yaklaşık 200.000 asir dinarı öşür alır. Bu miktar bazen çok artar bazen de azalır. Aden sahillerinde bulunan amberden de vergi alır. Dehlek Adaları'nın sahibinden de kendisine köle, amber, kaplan derileri gibi birçok hediye gelir. Bu satırları yazan kâtip dedi ki: 540 yılında Aden'e gittim. Aden'e gelen gemilerden elde edilen öşür, 114.000 dinardı. Bu miktar musannifin yazdığından birkaç kat fazladır." (İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 32)

gemiler Aden limanına gelirler; oradan da Cidde ve Kulzüm'e giderlerdi.[1205] Yukarı Mısır'da yer alan Kûs, Aden'den gelen tacirlerin konakladıkları yerdi.[1206]

Burası ayrıca hac yolları üzerinde yer almaktaydı. Çünkü Aden'den Mekke'ye karayoluyla gidiş, deniz yolundan daha kısa sürüyordu.[1207] Mekke'ye karayoluyla yaklaşık bir aylık süre içerisinde gidilirdi. [1208] Aden'den başlayan yolculuk San'a - Sa'de - Cüreş - Bîşe - Tebâle yolunu takip ederek Mekke'de son bulurdu.[1209] Mehra ve Hadramevt'ten yola çıkanlar da evvela Aden'e gelirlerdi. Fakat Umân taraflarından gelenler Aden'e yollarının uzaması sebebiyle uğramazlardı.[1210] Hac yolunun başlangıç noktasında yer alması, Aden'in ticarî konumuyla ilgilidir. Zira gemilerle buraya gelen ticaret mallarının hac yapılan kutsal beldelere taşınmasında bu yolculukların bağı göz ardı edilemez. Nitekim Bakara Sûresi 198. ayet ile hacdayken ticaret yapmanın günah olmadığı hususu hükme bağlanmıştır.[1211] Böylece Müslümanlara hacda ticaret yapmalarına izin verilmiştir. Dolayısıyla Aden-Mekke hac yolu aynı zamanda bir ticaret yolu olarak düşünülebilir.

Aden, Kızıldeniz ticareti içerisinde önemli yere sahipti. Ayrıca bu liman, Hindistan'dan gelen ticaret malları sebebiyle özellikle İslam'dan sonra Mekke ve Medine odaklı Kızıldeniz ticaretinin gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur. Hint Okyanusu üzerinden Aden'e gelen gemiler, Kızıldeniz'in kuzeyine kadar gitmeyi pek tercih etmiyorlardı. Çünkü bu, onlar için hem vakit kaybı hem de denizcilik tehlikeleri demekti. Bundan dolayı yüklerini ya Aden'de ya da Cidde'de bırakıyorlardı. İşte bu durum, Aden'in ticarî önemini arttırmaktaydı.[1212]

[1205] J. H. Kramers, "Coğrafya ve Ticaret", **İslâmî Araştırmalar**, Çev.: Murat Ağarı, c. 16, sy. 4 [İslâm ve İktisat -I-], 2003, s. 685.
[1206] Ahmet Turan Yüksel, "Yakın Doğu'da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 1994, s. 331.
[1207] İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), **Takvîmü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, ty., s. 83; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46; Utku, **Kızıldeniz**, s. 352.
[1208] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.
[1209] Ebû'l-Fidâ, **Takvîm**, s. 46.
[1210] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 47.
[1211] Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), **Tefsîr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. 1, s. 105.
[1212] Utku, **Kızıldeniz**, s. 89.

Habeşistan'dan Aden'e işlenmemiş deri ile kaplan derileri getirilirdi.[1213] Aden'de üretilip ihraç edilen kumaşlar ise seçkin kimseler arasında yaygın olarak kullanılıyordu.[1214] Örneğin Abdullah b. Zübeyr'in Cuma günü namaz kıldığı Aden işi bir ridası,[1215] Şa'bî'nin Ramazan veya Kurban Bayramı'nda giydiği Aden işi bir hırkası vardı.[1216]

4.2.4. Sa'de

San'a'nın 243 km. kuzeyinde yer alan bu şehrin tarihi, elde edilen yazıtlara göre milattan önceye uzanır. Şehir Tülümmus Dağı'nın güneybatı istikametinde yer almaktadır.[1217] Hemdânî Sa'de'nin Câhiliye döneminde isminin Cümâ' olduğunu belirtse[1218] de İslam öncesi yazıtlarda burasının ismi هجرن صعدتم/Hgrn SDTM (Sa'de Şehri) olarak geçmektedir. Hemdânî'ye atfedilen bu sözün bir yazım hatası olması muhtemeldir. Muhtemelen o, bu sözüyle Sa'de'de farklı farklı insanların karışık olarak bir arada yaşadığını ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Cümâ' kelimesi de toplama, bir araya getirme manasında düşünülebilir.[1219] Hemdânî buraya Sa'de denilmesinin sebebini yorgun bir Hicâzlının Sa'de'ye geldiğinde burada bir köşkte sırt üstü uzanıp binanın yüksekliğini düşünerek onu yükseltti (لقد صعده) demesi olduğunu söylemektedir. [1220]

Sa'de, zengin demir cevherlerine sahip olması[1221] ve tabakhaneleriyle Câhiliye'den itibaren önemli bir ticaret merkezi olmuştur.[1222] Sa'de'ye yaklaşık bir gün uzaklıkta yer alan Ruğâfe'de demir madeni bulunmaktaydı.[1223] Bundan dolayı burada demircilik gelişmişti. Sa'de'de üretilen es-sâ'idî temrenlerinin ünü Yemen

[1213] Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayii", s. 82.
[1214] Robin Leonard Bidwell Serjeant, "Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest", **Ars Islamica**, Vol. 15/16, 1951, s. 78.
[1215] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 539.
[1216] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 265.
[1217] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 907.
[1218] Hemdânî, **Sıfat**, s. 67
[1219] eş-Şa'bî, "Sa'de", s. 101.
[1220] Hemdânî, **Sıfat**, s. 67
[1221] eş-Şa'bî, "Sa'de", s. 106.
[1222] el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî (ö. 380/990), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Derl.: Teysîr Half, Hizânetü't-Türâs, Dımaşk, 2006, s. 25; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 406.
[1223] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 53.

sınırlarını aşmıştı.[1224] Cüreş ve Necrân'dan daha fazla deri imalatı yapılması şehrin ticarî önemini arttırmaktaydı. Müşe'ar nalınları burada üretilmekteydi. [1225]

Sa'de'ye Basra gibi farklı beldelerden tüccarlar gelmekteydi.[1226] Aden-Mekke yolu üzerinde San'a'dan sonra uğranılan[1227] bu şehrin ekonomik ve ticarî gelişmişliğinin göstergelerinden biri de şehrin Cüreş ve Necrân'dan daha kalabalık ve daha büyük olmasıdır. [1228]

4.2.5. Cüblân

Hemdânî günümüzde Vüsâb (**وصاب**) olarak bilinen[1229] Cüblân'ın; Cüblânü Rayme, Cüblânü Ka'âr ve Cüblânü 'Arkebe olmak üzere üç yer olduğunu zikretmektedir. Cüblânü 'Arkebe; Zebîd ve Rima' vadisi arasında bulunan eş-Şerrâhiyyûn adlı kimselerin ikamet ettiği yerdir. Cüblânü Rayme ise Rima' Vadisi'yle San'a Vadisi arasında kalan yerde bulunur. Cüblânü Rayme, ziraat ve bal üretimiyle birlikte cüblâniyye adı verilen sığır derilerini San'a'ya götürerek ticaretinin yapılmasıyla öne çıkmaktadır.[1230] Burada Himyer kabilesinden Cüblân ve es-Sardâf adlı batınlar yaşamaktaydı.[1231]

4.2.6. Ceyşân

Günümüzde İbb şehri yakınlarında Ka'tabe'nin 15 km. kuzeyinde küçük bir köy olan Ceyşân,[1232] Himyer kabilesinden farklı batınların yaşadığı bir yerdir. Burası Ceyşân b. Abdân b. Hucr b. Yerîm Zû Ru'âyn'a[1233] nispet edilir.

[1224] Hemdânî, **Sıfat**, s. 67.
[1225] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125
[1226] İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 34.
[1227] Ebû'l-Fidâ, **Takvîm**, s. 83; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.
[1228] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125.
[1229] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 284.
[1230] Hemdânî, **Sıfat**, s. 103.
[1231] Onlar, "Cüblân b. Sehl b. Amr b. Kays b. Muâviye b. Cüşem b. Abdü Şems b. Vâil b. el-Ğavs b. Katan 'Arîb b. Züheyr b. Eymen b. el-Hemîse', b. Himyer" dir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 102)
[1232] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 379.
[1233] Onun ismi "Yerîm b. Zeyd b. . Sehl b. Amr b. Kays b. Muâviye b. Cüşem b. Abdü Şems b. Vâil b. el-Ğavs b. Katan 'Arîb b. Züheyr b. Eymen b. el-Hemîse', b. Himyer"dir. (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 200)

Ceyşân, tuz madeni ve satım yeri olması, ceyşâniyye kadehlerinin yapımı[1234] ve ceyşâniyye bürdelerinin dokunduğu yer olması[1235] açısından Yemen'deki ticaret merkezlerinden biridir. Hemdânî, burada tacirlerin bulunduğunu zikretmektedir.[1236] Bu kabileye mensup sahabe ve tabiûndan birçok kişi vardır.[1237] Burada yaşayanlar Hz. Peygamber'e (s) Ebû Vehb el-Ceyşânî önderliğinde giderek Yemen'deki baldan ve arpadan yapılan sarhoşluk verici içkiler hakkında soru sormuşlardır.[1238]

4.2.7. eş-Şeraf

Yemen Tihâmesine uzanan Serât'ta geniş bir dağ olan eş-Şeraf'in[1239] içerisinde çok sayıda köy vardı. Burada belli günlerde kurulan pazara 10.000 kişiden fazla insan katılmaktaydı.[1240] Dolayısıyla eş-Şeraf da ticaret merkezlerinden biriydi.

4.2.8. 'Asir

Bîş'in sahilinde bulunan[1241] Yemen'deki Hicr'e bir gün bir gecelik mesafedeki[1242] belde olup işlek bir pazardır.[1243] Aynı zamanda burası Umân'dan Mekke'ye sahilden giden yolun güzergâhında yer alıyordu[1244]

4.2.9. Zemâr

Zemâr, San'a'nın bölgelerinden sayılan pazarları olan kalabalık bir şehirdir. Burada verimli tarım arazileri bulunmaktadır. Bundan dolayı burası Yemen'in Mısır'ı

[1234] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 200.
[1235] ez-Zemahşerî, **el-Cibâl**, s. 90.
[1236] Hemdânî, **Sıfat**, s. 102.
[1237] Ebû Temîm el-Ceyşânî ve Ebû Vehb el-Ceyşânî'yi bunlara örnek olarak verebiliriz. (Bkz.: İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 7, s. 353)
[1238] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 1, s. 269.
[1239] Bu isimle başka yerler de vardır: Havlân'ın Sa'de tarafında Şerafü'l-Beyâz; Zebîd'in altında Cüblân'da Şerafü'l-Kalhâh; Temîm kabilesinin yurtlarında Şerafü'l-Ertâ; Medine'ye bir geceden fazla mesafede yer alan Milel ile Rûhâ' arasında Şerafü's-Seyâle; Mısır'da; Endülüs'te İşbîliyye'nin sevâdında, Şam'da Şerafü'l-Ba'l (el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 336-337)
[1240] Hemdânî, **Sıfat**, s. 69
[1241] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54 ; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 85.
[1242] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 452.
[1243] Hemdânî, **Sıfat**, s. 54
[1244] İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik**, s. 147-148.

olarak adlandırılmıştır. Buranın tüccarları her sekizi bir dirheme denk gelen bir parayla ticarî muamelelerini gerçekleştirirlerdi.[1245]

Burası San‘a ve Aden ile birlikte Ebnânın yoğun yaşadığı yerlerden biridir.[1246] Fakat Zemâr, Yemen dışından ticaret mallarının az geldiği bir yerdi. Bu da şehrin ithalatının sınırlı olduğunu göstermektedir.[1247] İbn İshâk Yemen'de taşların üzerinde şöyle yazdığını iddia etmektedir:

لمن ملك ذمار؟ الحمير الْأَخْيَارِ، لِمَنْ مُلْكُ ذِمَارٍ؟ لِلْحَبَشَةِ الْأَشْرَارِ.
لِمَنْ مُلْكُ ذِمَارْ؟ لِفَارِسَ الْأَحْرَارْ ، لِمَنْ مُلْكُ ذِمَارْ لِقُرَيْشٍ لتُّجَّارْ

Zemâr'ın mülkü kimin için? Hayırlılar olan Himyer için,

Zemâr'ın mülkü kimin için? Şerliler olan Habeşliler için.

Zemâr'ın mülkü kimin için? Hürler olan Farslar için,

Zemâr'ın mülkü kimin için? Tüccâr olan Kureyş için.

Bu rivayet Roma, İran ve Kureyş'in Zemâr'a ilgisine vurgu yapmaktadır. Rivayette tüccar olan Kureyşlilerin Zemâr'daki ticarete önem verdikleri ifade edilmektedir. İbn İshâk tarafından nakledilen bu rivayetin uydurma olduğu düşünülebilir. Ancak yine de bu rivayetin, müellifin yaşadığı dönemde Zemâr'ın ticarî önemine işaret ettiği söylenebilir.

[1245] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125.
[1246] Al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 2.
[1247] T.J. Wilkinson, C. Edens & G. Barrait, "Hammat al-Qäc: An Early Town in Southern Arabi", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 31, Papers From The Thirtyfourth Meeting of the Seminar for Arabian Studies Held in London, 20-22 July 2000 (2001), s. 258; Mc Guire Gibson ve T. J. Wilkinson, "The Dhamār Plain, Yemen: A Preliminary Study of The Archaeological Landscape", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 25, Papers from at The Twenty-Eighth Meeting of The Seminar for Arabian Studies Held at Oxford, 21-23 July 1994 (1995), s. 166.

Ayrıca Zemâr'da yetiştirilen atlar soylu olmalarıyla Yemen'de şöhret bulmuştur.[1248] Bundan dolayı hayvan ticaretinde buranın Yemen içinde bir yeri olduğu düşünülebilir.

4.2.10. Necrân

Yemen'in kuzey sınırında yer alan Necrân, Arap Yarımadası'nın önemli tarım, sanayi ve ticaret merkezlerinden biridir. Necrân'da Hz. Ömer dönemine kadar gayr-i Müslimlerin kumaş imal ve ticaretiyle ilgilendikleri bilinmektedir. Hatta Hz. Peygamber (s) döneminde Necrân'da yaşayan gayr-i müslim tebaadan yıllık 2.000 elbise cizye olarak alınırdı. Fakat Hz. Ömer döneminde burada yaşayan gayr-i müslimler Irak bölgesine sürgün edildiğinden Necrân'da nüfusları oldukça azalmıştı. Bundan dolayı elbise olarak onlardan alınan vergi miktarı zamanla azalmıştır. Hârûn er-Reşîd döneminde Necrân'daki gayr-i müslimlerden yılda vergi olarak ancak 200 elbise alınmaktaydı.[1249]

Hz. Peygamber'in (s) Necrân işi kumaşlarla kefenlendiği[1250] de göz önüne alındığında Necrân'dan kumaş ihraç edildiği görülmektedir. Bu bilgiler, şehrin yarımada içerisinde önemli bir dokuma sanayii merkezi olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Aynı zamanda burada dericilik de gelişmiştir.[1251] Bundan dolayı deri mamullerinin de ticaretinin Necrânlılar için önemli bir geçim kaynağı olduğu söylenebilir.

Necrân'ın asıl önemi, ticaret kervanlarının geçiş noktasında yer almasıdır. Çünkü şehir, iki ana kervan yolunun kesiştiği noktada yer almaktaydı. İlk rota Hadramevt'ten Hicâz boyunca Doğu Akdeniz'e gitmekteydi. İkinci yol ise kuzey-doğu istikametinde Yemâme üzerinden Irak bölgesine gitmekteydi.[1252]

[1248] Martijn Theodor Houtsma-Thomas Walker Arnold vd., **Mûcezü Dâirati'l-Maârifi'l-İslâmiyye**, Çev.: Hasan Habeşî-Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh vd., Merkezü'ş-Şârika li'l-İbdâ'i'l-Fikrî, yy., 1998, c. 16, s. 989.
[1249] Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, Ankara, 2003, c. 1, s. 623.
[1250] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, Thk.: Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1412/1991, c. 5, s. 23; Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 6, s. 227.
[1251] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125.
[1252] Irfan Shahid, "Nadjran", **Encyclopaedia of Islam**, c. 7, s. 871.

İslam'dan önce burası önemli bir ticaret merkeziydi. Bundan dolayıdır ki Doğu Roma imparatorları yarımada üzerindeki ticarî amaçlarını Necrân'a gönderdikleri papazlar eliyle gerçekleştirmeye çalışmışlardır.[1253] Zû Nüvâs ise sadece dinî ve siyasî sebeplerle değil aynı zamanda ekonomik gerekçelerle burayı işgal etmiştir.[1254] İslam'dan sonra da burası ekonomik ve siyasî önemini devam ettirmiştir.[1255]

4.2.11. el-Cened

Ta'iz'in kuzey doğusunda 17 km. mesafede yer alan el-Cened, Yemen'in meşhur şehirlerindendir. Burası Câhiliye'de olduğu gibi İslam'dan sonra da pazarlarıyla önemli bir ticaret merkezi olmuştur.[1256] el-Cened, en eski Arap pazarlarından biridir.[1257]

Hz. Peygamber'in (s) Muâz b. Cebel'i el-Cened'e göndermiş olması[1258] ve ayrıca buraya müstakil valiler atanması[1259] bu şehrin Yemen içerisindeki önemine işaret etmektedir.

Bu şehirde el-cenediyye adı verilen sığırların satışı yapılmaktaydı.[1260] Aden-San'a[1261] ve Mekke-Adenü Ebyen yollarında yer alması[1262] sebebiyle şehir, Mekke'yle ticarî ilişki içerisindeydi. Örneğin Tâvûs b. Keysân, Mekkeli bir cariyeyi satın almış ve el-Cened'e götürmüştü.[1263]

[1253] Neşet Çağatay, "Samîler-Araplar ve Güney Arabistan Devletleri", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, III-IV, 1955, s. 55.
[1254] Muhammed Hamidullah, **Aziz Kur'ân**, Çev.: Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 737; Mehmet Nurullah Aktaş, "Ashâbu'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl: 8, c. 8, sy. 18, 2017/3, s. 28.
[1255] Shahid, "Nadjran", c. 7, s. 871.
[1256] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 359.
[1257] Hemdânî, **Sıfat**, s. 179.
[1258] İbn Hazm, **Cevâmi'**, s. 20.
[1259] Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 177.
[1260] Bkz.: Hemdânî, **Sıfat**, s. 198.
[1261] Hemdânî, **Sıfat**, s. 189.
[1262] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 1, s. 12.
[1263] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî, **Musannef**, Thk.: Habiburrahman A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut, 1403/1983, c. 8, s. 309.

4.2.13. el-Me‘âfir

el-Me‘âfir, Kehlân’a mensup olan el-Me‘âfir b. Ya‘fur b. Mâlik b. el-Hâris b. Mürre b. Üded b. Zeyd b. Amr b. ‘Urayb b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe[1264] kabilesinden ismini alan günümüzde el-Huceriyye denilen Ta‘iz’in güneyinde el-me‘âfiriyye kumaşıyla ünlü yerdir.[1265] Burada üretilen kumaşın ticareti, yöre sakinleri için önemli bir geçim kaynağıydı. Hatta Hz. Peygamber (s) tarafından Yemen’e gönderilen Hz. Ali, burada diyet miktarlarını el-me‘âfir işi 2.000 elbise olarak belirlemişti.[1266]

Ebyaz b. Hammâl, Hz. Peygamber (s) ile her yıl el-me‘âfir kumaşından 70 elbise göndermek hususunda anlaşmıştı.[1267] Yine Hz. Peygamber’in (s) göndermiş olduğu mektup ile gayr-i müslimlerden bir dinar veya bu değerde me‘âfiriyye kumaşı cizye olarak alınmasını istemesi[1268] kumaşın yarımada içerisindeki bilinirliğine dolayısıyla da ticaretine işaret etmektedir.

4.2.14. es-Sehûl

es-Sehûl b. Sevâde b. Amr b. Sa‘d b. Avf b. Adî b. Mâlik b. Zeyd b. Süded b. Zür‘a b. Sebe’ye nispet edilen İbb ile el-Mehâdir arasında yer alan bir şehirdir.[1269] Hemdânî burasını Yemen’in Mısır’ı olarak tavsif etmekte; buğday, arpa ve mısırın burada uzun süre bozulmadan durduğunu söylemektedir.[1270] Bundan dolayı burayla ilgili şu şiir inşâd edilmiştir:

يا هارب من الموت ... ما من الموت ناجي

يا هارب من الجوع ... عليك بسحول ابن ناجي

Ey ölümden kaçan

Yoktur ondan kurtulan

[1264] es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, c. 10, s. 264.
[1265] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1568.
[1266] el-Vâkıdî, **el-Meğâzî**, c. 3, s. 1085.
[1267] Ebu’l-Kasım Müsnidü’d-Dünya Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), **el-Mu‘cemü’l-Kebîr**, Thk.: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994, c. 1, s. 277.
[1268] Belâzurî, **Fütûh**, s. 78.
[1269] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 1, s. 775.
[1270] Hemdânî, **Sıfat**, s. 108.

Ey açlıktan kaçan

İbn Nâcî'nin es-Sehûl'üne gitmen gerek o zaman.[1271]

es-Sehûl, dokuma sanayiiyle de ön plana çıkmakta olup üretilen es-sehûliyye adlı pamuktan yapılma beyaz kumaşlar, farklı beldelere ihraç ediliyordu.[1272] Bu kumaşlar kefen yapımında da kullanılıyordu.[1273]

4.2.12. Tebâle

Mekke'ye yaklaşık sekiz; Tâif'e ise altı gün mesafede yer alan Tebâle, Yemen yolundaki Tihâme bölgesinde yer alan bir şehirdir.[1274] Burası toprağının verimliliğiyle ünlenmiştir.[1275]

Câhiliye döneminde Zû'l-Halasa putunun bulunduğu bu yerde[1276] Haccâc b. Yusuf, valilik yapmıştır. Fakat el-Hamevî, onun görev yaptığı Tebâle'nin Yemen'de olmakla beraber farklı bir yer olduğunu tahmin etmektedir.[1277]

Tebâle, Aden-Mekke yolu üzerinde bulunduğu[1278] için tüccarların uğrak yeriydi. Hatta orada yaşayanların ekserisi Kureyş kabilesine mensuptu.[1279] Tebâle'de yaşayanlar, Mekke'ye ticarî mallar getiriyorlardı. Dolayısıyla burası Mekke pazarı için önemli bir yerdi.[1280]

4.2.15. Cüreş

Yemen ile Hicâz arasındaki sınır olan ve Yemen'in Necrân ile birlikte kuzey tarafından başlangıç noktasında yer alan Cüreş,[1281] Arap Yarımadası'nın önemli ticaret merkezlerinden biridir. Burası etrafı surlarla çevrili,[1282] içerisinde köyler bulunan[1283]

[1271] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 775.
[1272] eş-Şâmî, **Sübül**, c. 12, s. 328.
[1273] Hz. Peygamber'in (s) es-Sehûl işi kumaşla tekfin edildiği de rivayet edilmektedir. (İbn Hazm, **Cevâmi**, s. 7)
[1274] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.
[1275] Sulak bir vadiye sahip olan bu yerde hurma tarımı yapılır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 258)
[1276] Hemdânî, **Sıfat**, s. 127.
[1277] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 9.
[1278] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 46.
[1279] Hemdânî, **Sıfat**, s. 258.
[1280] Utku, **Kızıldeniz**, s. 248.
[1281] Kara, "Cüreş", s. 26.
[1282] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 59; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 57.
[1283] İstahrî, **Mesâlik**, s. 24; İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 34.

küçük ve mamur bir şehirdir.[1284] İslam'dan önce her sene kurulan bir panayıra sahip olan bu şehir,[1285] İslam'dan sonra da ticarî konak olma özelliğini sürdürmüştür. Aden-Mekke yolu üzerinde Sa'de'den sonra uğranılan yer olmuştur.[1286] Dericilik ve deve yetiştiriciliğiyle birlikte[1287] tarım mahsulleri, silah ve maden başlıca temel ticaret malları olan Cüreş, önemli ticaret yolları üzerinde yer alıp hicrî birinci asrın sonuna kadar ticarî önemini muhafaza etmiştir. [1288]

Timna''da (Katabân'da) bulunan eski bir Pazar Meydanı[1289]

4.2.16. Yemen'in Adaları

4.2.16.1. Sokotra

Aden'in karşısında yer alıp içinde köyler ve şehirleri barındıran büyük bir adadır. Sokotra kelimesinin Sanskritçedeki mutluluk yurdu manasına gelen "Sokhadara"dan türediği iddia edilse de Yemen'de bulunan yazıtlarda Sokotra isminin "Sokrad" kelimesinin bozulmasıyla ortaya çıktığı söylenmektedir.[1290] Bu adanın genişliği 300

[1284] **Hudûdu'l-'Âlem**, s. 125.
[1285] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, c. 1, s. 57.
[1286] İbn Havkal, **Sûratü'l-Arz**, s. 47.
[1287] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 2, s. 126.
[1288] Kara, "Cüreş", s. 31, 33.
[1289] Alessandra Avanzini and Alessia Prioletta, **The Museum of Dhamar**, Edt: Alessandra Lombardi and Irene Rossi, University of Pisa, 2010, s. 3;
http://arabiantica.humnet.unipi.it/uploads/media/Dhamar_Regional_University_Museums.pdf
[1290] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 24; Yusuf Muhammed Abdullah, "Sokotra", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, s. 1598.

fersahtır.[1291] Adada yaşayanların Yunan asıllı olduğu; buraya İskender tarafından yerleştirildiği söylenir.[1292] Fakat Sokotra, zamanla Kamer b. Mehra kabilesinin eline geçmiştir. Kendilerini Mehralı olarak tanımlayan Sokotra'da yaşayan birine "Ey Sokotralı!" diye bağırıldığında sinirleniyordu.[1293] Burada Nestûrî mezhebine mensup[1294] on bin Hristiyan savaşçı vardı. Hristiyanlık ortaya çıktıktan sonra buradaki Yunanlar Hristiyanlaşmışlardı.[1295] Hristiyanlar, neseplerini korumaya önem verdikleri için kendilerinden başkasını neseplerine dahil etmiyorlardı.[1296]

Burada yaşayanlar kendilerinin Rum olduklarını kabul etmekle beraber Kisrâ tarafından buraya atıldıklarına inanıyorlardı. Rivayete göre sonradan bu adaya Mehra'dan kabileler gelerek yerleştiler. Onlardan bir kısmı Hristiyanlaştılar.[1297] Adenliler bu bölgeye Rûm beldelerinden kimsenin gelmediğini buradaki kişilerin ruhbanlar olduklarını iddia ederler.[1298]

Daha sonraları bu adaya Mehralılar ve Hâricîler yerleşmiştir. Sokotra'da İslam daveti başlayınca Hâricîlerin sayısının arttığı, onların adada yaşayan diğer Müslümanları katlettiği rivayet edilmektedir. [1299]

Bu ada ticarî olarak bitki florasının çeşitliliğiyle ön plana çıkmaktadır. Buradan ödağacı (sarısabır, aloe) ve ejderha kanı ağacının reçinesi ihraç edilirdi. Sokotra'da hurma çoktur. Ayrıca Amber ve Ejderha Kanı ağacı da bulunur.[1300] Hurma, buğday, mısır üretilen adada deve, sığır ve yünlü koyun yetiştiriciliği de yapılıyordu.[1301]

[1291] el-Mühellebî, **el-Mesâlik**, s. 138; İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 295.
[1292] Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed el-Bekrî (ö. 487/1094), **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, yy., 1992, s. 327; Kazvînî, **Âsâr**, s. 82.
[1293] el-Himyerî, **er-Ravzu'l-Mi'târ**, s. 328.
[1294] el-Mühellebî, **el-Mesâlik**, s. 138.
[1295] Kazvînî, **Âsâr**, s. 82.
[1296] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.
[1297] Sokotra adasındaki Hristiyanlara rahiplerini İran Katolikosu gönderiyordu. Bu irtibat ise ancak deniz yolu ile sağlanabiliyordu. (Mehmet Aydın, "Teslîs Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 5, s. 153)
[1298] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.
[1299] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
[1300] Sokotra'da es-Sûk denilen yerde bir mescid bulunmaktadır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227)
[1301] İbnü'l-Mücâvir, **el-Müstabsır**, s. 295.

Burası Hindistan ticaretinde çok önemli bir yer tutuyordu. Bundan dolayıdır ki zaman zaman burada Hintli korsanlar Hindistan ve Çin'e giden tüccarların yolunu kesiyordu.[1302]

Adada bulunan amber, buhur ve es-sabir[1303] çok kıymetliydi.[1304] Eski zamanlarda gemiler küçüktü. Gemiciler yanlarına fazla yiyecek ve içecek alamadıkları için birçok durak noktalarına ihtiyaç duyuyorlardı. İşte Sokotra bu noktalardan biridir.[1305] Çünkü burası Arap Yarımadası içerisinde ticaret güzergâhı itibarıyla Hindistan'a en yakın olan kara parçasıydı.[1306]

(İdrîsî'nin Nüzhetü'l-Müştâk adlı eserinin yazma nüshasında bulunan Sokotra'yı da gösteren harita)[1307]

4.2.16.2. Dehlek

Kızıldeniz'de bulunan bu ada, Emevîlerin istemediği kişileri sürgüne gönderdikleri bir yerdi. Nitekim Ömer b. Abdülaziz döneminde Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Âsım adındaki şair, 'Âtike bnt. Yezîd'in güzelliklerinden

[1302] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.
[1303] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53; el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.
[1304] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 183.
[1305] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 24.
[1306] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 227.
[1307] Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf el-İdrîsî (ö. 560/1165), **Nüzhetü'l-Müştâk**, Fransa Millî Kütüphanesi, MS Arabe 2221, yy., 1325, vr. 24a.

bahseden şiir inşâd ettiği için halife tarafından bu adaya sürgün edilmiştir.[1308] Yine Hişâm b. Abdülmelik, kaderiye mezhebine mensup olmakla suçlanan Amr b. Şerâhîl'i bu adaya sürgün etmiştir.[1309] Ömer b. Abdülaziz tarafından Dehlek'e sürülen bir diğer şair ise Ömer b. Ebî Rabî'a'dır. Bu şair, Dehlek adasında ikameti esnasında Kızıldeniz'de meydana gelen bir deniz savaşına katılmıştır. Katıldığı bu savaşta gemide çıkan yangında yanarak ölmüştür. [1310]

Bu ada, aynı zamanda Habeşli korsanların barınaklarından biriydi. Abdülmelik b. Mervân (82/702) döneminde Kızıldeniz'de gemilerin güven içerisinde seyahat etmesini temin için Habeş korsanlarının üzerine bir ordu gönderilerek barınakları olan Dehlek adası ele geçirilmişti. Bu adanın Emevîlerin kontrolüne geçmesi, Müslüman tâcirlerin Habeşistan içlerine kolayca nüfuz etmelerine imkân vermiştir.[1311]

Dehlek'te yaşayanlar geçimlerini keçi ve deve çobanlığı, balıkçılık, inci, mercan avcılığı ve deniz ticareti ile sağlamaktadırlar. Bu ada, Emevîler döneminde özellikle Kızıldeniz'in en işlek limanlarından Sevâkin'e yakın olması sebebiyle Hindistan ile Mısır arasındaki deniz ticaretinde önemli bir nokta olmuştur. Öte yandan Sudan ve Habeşistan'dan Hindistan, Mısır ve Arabistan yönlerine esir sevkiyatı yapılırken kullanılan liman ve iskeleler arasında Dehlek de yer almaktaydı. Ayrıca burada balıkçılık yanında inci ve mercan avcılığı da yapılıyordu. [1312]

4.2.16.3. Kemerân

Kemerân,[1313] Zebîd'in karşısında[1314] es-Salîf yakınlarında bulunan Yemen'in en meşhur adalarından biridir.[1315] Ada, Hudeyde'ye yakın olduğu için stratejik bir öneme

[1308] Onun 'Âtike bnt. Yezîd'in güzelliklerinden bahseden şiir inşâd ettiği için Süleyman b. Abdülmelik tarafından Dehlek'e sürgün edildiği de rivayet edilir. (ez-Zehebî, **Siyer**, c. 4, s. 583)
[1309] Belâzurî, **Ensâb**, c. 9, s. 168.
[1310] Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), **Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi'l-Arab**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1997, c. 2, s. 33.
[1311] Ahmet Özel, "Afrika: Doğu Afrika'da İslamiyet", **DİA**, c. 1, s. 436.
[1312] Mustafa Fayda, "Dehlek", **DİA**, c. 9, s. 105.
[1313] Kemerân, kelimesinin iki ay (Kamarân) manasına geldiği söylenmektedir. Çünkü aktarıma göre ayın iki yansıması bu adadan görülebilmektedir. (https://www.britannica.com/place/Kamaran)
[1314] İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 1, s. 333.
[1315] ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, c. 14, s. 67. ; el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1352.

sahiptir. Yemen'i ele geçirmek isteyenler milâdî VI. asırdan itibaren birçok kez burayı askerî üs olarak kullanmışlardır.[1316]

Adada yaşayanlar, inci avcılığıyla ve pamuk tarımıyla uğraşmaktadır.[1317] Bu açıdan bakıldığında ticarî emtianın pamuk ve inci olduğu söylenebilir.

4.2.16.4. Feresân

Bugün Suudi Arabistan'ın 'Asîr sahillerinin yakınında, hemen hemen Cizân Limanı'nın karşısında bulunan takımadalardır.[1318] Feresân'da Kinâne ve Tağlib kabileleri yaşıyordu.[1319] Hemdânî, Feresân'ın Tağlib'den neşet eden bir kabile olduğunu söylemektedir. O, Feresân kabilesinin Hristiyan olup eskiden bu adalarda kiliseleri olduğunu aktarmaktadır. Fakat adadaki kiliseler yıkılmış; meskûn bulunan Tağlib kabilesiyle Mecîdoğulları savaşmıştır.[1320] Burası Habeşistan ticareti için önemli bir yerdi. Buradan Habeşistan'a senede bir defa ticarî sefer düzenlenirdi. Sefere halkın çoğu katılmaktaydı.[1321]

[1316] Hüseyin Abdullah el-Ömerî, "Kemerân", **Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2456.
[1317] V. Vacca, "Kamaran", **Encyclopaedia of Islam** c. 4, s. 519.
[1318] J.E. Peterson, "The Islands of Arabia: Their Recent History and Strategic Importance", **Arabian Studies VII**, Scorpion Publishing London, London, 1985, s. 24.
[1319] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 250.
[1320] Hemdânî, **Sıfat**, s. 53.
[1321] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 250.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İLMÎ HAYAT

Yemen'de tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir alanlarında önemli ilmî gelişmeler meydana gelmiştir. Ebnânın büyük rol üstlendiği bu gelişmelerin incelenmesi, bölgenin ilmî hayatının hangi seviyede olduğunun tespitine katkı sağlayacaktır.

1. Tarih

Tarih kelimesinin köken olarak Arapça olmadığı; bu kelimenin ehl-i kitaptan alındığı iddia edilmektedir.[1322] Fakat bu kelimeye İslam öncesi Güney Arabistan yazıtlarında rastlanmaktadır.[1323] Tarih kelimesinin kökü sâmî dillerinde ay manasında Akadca (v)erḫu; Ârâmice yraḥ; Güney Arabistan dilinde vrḫ; Habeşçe verḫ'dir. Bundan dolayı Arapça'daki tarih kelimesinin Yemen orijinli olduğu düşünülmektedir.[1324] Bu düşünce uzak bir ihtimal değildir. Zirâ kelimenin Vehb b. Münebbih'in rivayetlerinin toplandığı Kitâbü't-Tîcân adlı eserde geçtiği görülmektedir. Vehb'in naklettiğine göre Ebrehe Zû'l-Menâr, bir fal okunun üzerindeki müsned alfabesiyle yazılmış "tarihi" okumuştur.[1325] Ayrıca Ya'lâ b. Ümeyye'nin Yemen'deki valiliği esnasında evrak ve mektuplara ilk defa tarih atan kişi olduğu nakledilmektedir.[1326] Bununla birlikte CSAI'da wrḫ kelimesi birçok yazıtta geçmektedir. Bu kelime as-Sawdāʾ 40 A;[1327] M 388;[1328] Maʿīn 7;[1329]; X.JRy b-2;[1330]

[1322] Bkz.: ez-Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, c. 4, s. 256.
[1323] F. Rosenthal, **A History of Muslim Historiography**, Second Revised Edition, Leiden, 1968**,** s. 12.
[1324] Rosenthal, **A History**, s. 12; Mustafa Fayda, "Tarih", **DİA**, c. 40, s. 30.
[1325] İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 139.
[1326] Taberî, Târîh, c. 2, s. 390; O, Hz. Ömer'e üzerinde yazım tarihi bulunan bir mektup göndermiştir. Bunu gören Hz. Ömer, evraklara tarih atılmasını emretmiştir. (Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 204)
[1327] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7&mark=00007%2C006%2C009
[1328] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3023&mark=03023%2C004%2C003
[1329] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3073&mark=03073%2C007%2C014
[1330] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4164&mark=04164%2C005%2C005

Ja 2288;[1331] ATM 866[1332] gibi birçok yazıtta "ay" (yılın ayları) manasında kullanılmıştır.

İslam tarihinde halifeler arasında tarihe bir "ilim" olarak değer veren ilk kişinin Halife Muâviye olduğu söylenebilir. Çünkü o, Şâm'daki sarayında Yemen asıllı Ubeyd b. Şeriyye'yi[1333] eski milletlerin hikâyelerini anlatması için San'a'dan getirterek istihdam etmişti.[1334] Ubeyd'in ona anlattığı olayların önemli bir bölümünü Yemen'de kurulan Himyer ve Kinde krallıklarının hikâyeleri oluşturmaktaydı. Ayrıca o, Lahmîler ve yine Yemen kökenli Gassânîler ile ilgili hikâyeleri Muâviye'ye anlatıyordu.[1335] Halifenin geçmişin sesini bu denli merak etmesinin temelinde ibret alma düşüncesinin yattığı söylenebilir. Fakat bununla birlikte Roma-Pers medeniyetleri karşısında Arap medeniyetinin önemini tarihte aramış olduğunu söylemek de mümkündür.[1336]

Muâviye'nin başını çektiği Müslümanlar, düşmana karşı güçlü görünmeye ve onların gerisinde kalmamaya önem veriyordu. Bundan dolayı Yemen'de bulunan "tübba"'lar Romalıların "kayser"ine; İranlıların ise "kisrâ"sına karşılık gelen

---

1331 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4223&mark=04223%2C002%2C008

1332 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7274&mark=07274%2C025%2C003

1333 Kaynaklarda Ubeyd'in çok uzun bir yaşam sürdüğü aktarılmaktadır. İbnü'n-Nedîm, onun rivayetlerini Zeyd ve onun babası el-Keys'ten aldığını söylemektedir. Ubeyd'in aktardığı rivayetlerin tarih aralıkları ise çok geniştir. Onun aktarımları ilk Arapların kökeni; Âd ve Semûd Kavimlerinin helakine kadar gitmektedir. (İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 326-410; Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), **el-Fihrist**, Thk.: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1417/1997, s. 118; Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (ö. 681/1282), **Vefeyâtü'l-A'yân**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, 1971.c. 4, s. 417; İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 5, s. 89)

1334 İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 118.

1335 Cevad Ali, Ubeyd'in aktardığı rivayetlerin tenkitten uzak, son derece basit halk hikâyeleri olduğunu söylemektedir. (Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 83)

1336 Bu bağlamda şu rivayet önem arz etmektedir: "Ömer, Şam'a gittiğinde Muâviye onu büyük bir tören içerisinde karşıladı. Hz. Ömer ona yaklaştığında dedi ki: Sen büyük bir tören alayına sahipsin? Muâviye dedi: Evet Ey Mü'minlerin emiri. Ömer dedi: Kapında ihtiyaç sahiplerinin uzun süre durduğu bana ulaşmasına rağmen? Muâviye dedi: Sana bu kişilerin durumu ulaşmasına rağmen. Hz. Ömer dedi: Niçin bunu yapıyorsun? Muâviye dedi: Biz, düşmanın casuslarının çok olduğu bir yerdeyiz. **Onları korkuttuğumuz sultanın izzetini izhâr etmemiz gerekiyor.** Emredersen bunu yapmaya devam ederim. Bundan beni nehyedersen bunu yapmayı bitiririm." (Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), **Hilmü Muâviye**, Thk.: İbrahim Salih, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk, 1323/2002, s. 19)

Arapların geçmişte büyük devletler ve medeniyetler kurduğunu gösteren önemli bir tarihsel bilgiydi.

İşte tam bu noktada Himyer krallarının hâkimiyet alanlarının İstanbul'a kadar ulaştığı,[1337] hatta Semerkant isminin Himyer kralı Şemer'den geldiği gibi rivayetler,[1338] Müslüman Araplar için büyük medeniyetlere karşı bir iddia sahibi olmalarını sağlamaktaydı.[1339]

Rivayete göre Müslümanlar, Kuteybe b. Müslim tarafından Semerkant'ın fethinden sonra bazı kapılarda taş bir levha üzerine yazılmış metinler olduğunu görmüşlerdi. Bu yazıtları okuyamamakla birlikte Himyer lehçesiyle yazılmış olduğunu anlamışlardı. Bundan dolayı asker içerisinden Yemenli olan ve Himyer lehçesini okuyabilecek birini aramışlardı. Sonunda Abdullah el-Hizâmî'yi bularak yazıtı okumasını istemişlerdi. O da müsned alfabesiyle kaleme alınmış yazıtı okumuştu. Bu levhada şöyle yazıyordu: "Allah'ım senin adınla, bu yazıt Arap ve Acem'in kralı Şemer Yer'iş'indir..."[1340] Bahsedilen yazıtla ilgili rivayet çelişkilerle dolu olmasına rağmen içerik olarak Yemenli bir kralın Arap olmayanların kralı olarak tavsif edilmesi; Arapların yeni kültürlere karşı köken ve kültürel-tarihî bağ arayışını ifade etmektedir. Bu bağlamda Ubeyd'in Yemen hükümdarlarına yönelik hikâyeleri bir kat daha fazla önem arz etmektedir.

Yemenli Ubeyd'in anlattığı hikâyelerin Muâviye tarafından yazdırılması,[1341] bu hikâyelerin muhafazasını sağlamıştır.[1342] Ubeyd'in aktardığı rivayetlerin başında Arapların ortak hafızasında yer eden İbrahim, İsmail, Hûd gibi peygamberlerin hikâyeleri gelmekteydi. Onun Muâviye'nin isteğiyle üzerinde durduğu diğer bir husus

---

[1337] Hasan İbrahim Hasan, **Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, Çev.: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985, c. 1, s. 48.
[1338] İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 237.
[1339] Bu rivayetler, Emevîler dönemindeki kuzeyli-güneyli çekişmesi bağlamında üretilen efsaneler olarak da ele alınabilir. Ayrıca bu anlatılar içlerinde Büyük İskender'in hikâyelerinden motifler barındırmaktadır. (Bkz.: Ch. Robin, "Himyar/Himyarite", **Encyclopedie Berbere**, c. 23, s. 3472) Fakat Muâviye'nin Ubeyd'i sarayına getirip ondan Arapların kahramanlık hikâyelerini dinlemesi, geçmişe duyulan bir merakı göstermektedir.
[1340] İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 247.
[1341] İbn Hacer, **el-İsâbe**, c. 5, s. 89.
[1342] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 82.

ise "dil" meselesiydi.[1343] Ayrıca Muâviye'nin Ubeyd'e Arap tarihinin kökenine dair sormuş olduğu diğer sorular, sonraki dönemlerdeki eserlerde kadim Arap tarihinin meseleleri arasında yer almıştır.[1344] Ubeyd'in anlattığı hikâyelerle benzer şekilde nesep ve tarih kaynaklarında Arap milletinin Yemen'den dağıldığı;[1345] ilk Arapça konuşan kişinin Ya'rub b. Kahtân olduğu[1346] aktarılmıştır. Bu bağlamda Emevîler döneminde Yemen'in büyük medeniyetler karşısında köken arayışı içerisinde olan Araplar için önemli bir kültür hazinesi olduğu söylenebilir. Yemen'in fetihler esnasında önemli ölçüde göç vermesi ve devletin merkezine olan uzaklığı, özellikle Emevîler döneminde buradaki mahallî kültür ve eserlerin muhafazasını sağlamıştır. Bundan dolayı da burası, eski kültür izlerinin yoğun şekilde görüldüğü bir yer olmuştur. Aynı zamanda verilen bu göçler ile kuzeye bölgenin tarihî birikimi taşınmıştır. Zira Ubeyd'in aktardığı Arapların kökeniyle ilgili haber ve şiirler Yemen'deki hadiseleri kaydetme kültürünü akla getirmektedir. İslam öncesinde Hicâzlıların okuma yazma seviyeleri oldukça düşük olmasına rağmen Yemen için aynı şeyi söylemek zordur.[1347] Bu bilgilerle birlikte tarih kelimesinin etimolojik olarak Yemen'e ait olduğu ve Arapların kullandığı kamerî takvimin Yemen orijinli olduğuna yönelik fikirleri,[1348] "üzerinde çalışılması gereken bir iddia" olarak ayrıca nakletmek gerekir.

[1343] O, Hz. Âdem'in Süryanice konuştuğunu rivayet ettiğinde; Muâviye ona Süryanice dışında başka bir dil konuşan ilk kişinin kim olduğunu sormuştu. Ubeyd ise Ya'rub b. Kahtân olduğunu söyleyince Muâviye, onun Süryanice mi Arapça mı konuştuğunu sormuştu. Ubeyd, Ya'rub'un Arapçayı ilk konuşan kişi olduğunu ve Yemen'e yerleştiğini söylemiştir. (İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 326-328)

[1344] Örneğin Câhız; Muâviye'nin Ubeyd'e sorduğu -Arapların atasının ve ilk Arapça konuşanın kim olduğuna yönelik- soruların aynısına cevap aramıştır. (el-Câhız, **el-Beyân**, c. 1, s. 19)

[1345] el-Arabü'l-Âriba ve el-Arabü'l-Müste'ribe ayrımına göre Yemenli olan Kahtân'ın soyundan gelenler asıl Araplardır. el-Arabü'l-Müsta'ribe ise sonradan Araplaşmıştır. Hz. İsmail dahi Arapçayı Yemenli olan Cürhümlülerden öğrenmiştir. Ayrıca Arim Seli'nde olduğu gibi Yemen'den birçok kabile kuzeye göç etmişlerdir. (Ebû'l-Fidâ, **Târîh**, c. 1, s. 145-147)

[1346] Ebû'l-Fidâ, **Târîh**, c. 1, s. 145-147; es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, c. 10, s. 344.

[1347] Tamiri esnasında Kâbe'nin temelinden çıkan bir yazıtın Yemenli Yahudi bir rahibe okutulması bunun rivayet örneğidir. Arkeolojik kalıtlarda ise Yemen'de taş üzerine yazılmış çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlarda bir binanın kimin tarafından yapıldığı, mezarda yatan kişinin kim olduğu vb. birçok husus yer almaktadır. (İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 211; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (ö. 458/1066), **Delâilü'n-Nübüvve**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984, c. 2, s. 61; Bkz.: SOYCE 903.

[1348] Rosenthal, **A History**, s. 12-13.

Ubeyd'in naklettiği rivayetlerden önemli bir bölümünün israiliyât olması[1349] Yemen'deki Yahudi tesiri fikrini akla getirmektedir. İbn Haldûn, Himyer Araplarının Yahudiliği benimsediğini; Ka'bü'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'in Yahudilerden almış oldukları haberlere fazla ehemmiyet vererek bu anlatıları klasik Arap literatürüne dâhil ettiğini ifade etmektedir. [1350] Buna göre Yemen'de Ka'bü'l-Ahbâr'dan sonra İsrâilîyat türevi haberlerin kaynağı olan ikinci kişi Vehb b. Münebbih'tir.[1351] Vehb b. Münebbih'in Kitâbu't-Tîcân adını taşıyan rivayetlerinin toplandığı kitaba bakıldığında, onun Ubeyd'e yakın bir anlatım ve içeriğe sahip olduğu görülmektedir.[1352] Bu yakınlıktan dolayıdır ki Ubeyd'in rivayetleri Vehb'in rivayetlerini içeren kitabın zeyli olarak konulmuştur.[1353] Vehb'in rivayet aldığı kimselerin başında ise İbn Abbas gelmektedir.[1354] İbn Abbas, İsrâiliyât ile ilgili rivayetleriyle meşhurdur.[1355] Vehb'in söylediği aktarılan şu rivayet konuyla ilintilidir: "Hepsi gökyüzünden inen doksan iki kitap okudum. Kitaplardan yetmiş iki tanesi ibadet mekânlarında, yirmisi de insanların ellerindeydi. İnsanlar bu kitapların çok azı hakkında bilgi sahibiydi. Bu kitapların hepsinde, ilâhî iradeyi inkâr eden kişinin kâfir olduğunu gördüm."[1356]

[1349] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 82.

[1350] Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun (ö. 808/1406), **Mukaddime**, yayına haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2016, c. 2, s. 923-924.

[1351] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, c. 6, s. 2802; Ayrıca Bkz.: A. A. Twakkal, **Ka'b al-Ahbār and The Isrā'īliyyāt in The Tafsīr Literature**, (BYLT), Institute of Islamic Studies Mcgill University, Degree Master Of Arts Montreal, Quebec, 2007, s. 11.

[1352] Elise Werner Crosby, **Akhbar al-Yaman wa-Ash'aruha wa-Ansabuha: The History, Poetry, and Genealogy of The Yemen of 'abid b. Sharya al-Jurhumi**, (BDT), Faculty of The Graduate School of Yale University, Degree of Doctor of Philosophy, 1985, s. 8.

[1353] Bkz.: İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 323.

[1354] Vehb'in Kitâbü't-Tîcân adlı eserinde İbn Abbas'tan naklettiği rivayetler için Bkz.: İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 23, 25, 54, 79, 97, 119, 120, 121, 124, 145, 166, 168, 173, 229; İbn Abbas onun hakkında şöyle demiştir: "*Mücâhid Hicâz ehlinin âlimi, Said b. Cübeyr Irak halkının âlimi Tâvûs da Yemen halkının âlimidir. Vehb ise insanların âlimidir.*" (İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 34)

[1355] Inna Muthmainnah, **Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn 'Abbas**: **Its Principles of Interpretation**, (BYLT), The Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies McGill University, The Degree of Master of Arts, 1998, s. 30.

[1356] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 71.

Rivayetten anlaşılacağı üzere Vehb, yaşadığı coğrafya olan Yemen'deki İsrâilî haberlerle yakından ilgilenmiştir. Onun ilim ve yerel tarihe vermiş olduğu değer sebebiyle Yemen halkı, kendisiyle ilgili övücü efsaneler üretmiştir.[1357]

Vehb'in Yemenliler için öneminin bir diğer göstergesi, cenazesinde meydana gelen büyük izdihamdır. Hatta bu izdiham sebebiyle insanlar tabuttan uzaklaşmaları için kırbaçlanmıştır.[1358] İnsanlar tarafından bu denli teveccühle karşılanmasının temelinde insanlara öğütler vermesi yatmaktadır.[1359] Onun anlatılarının önemli bölümü bir tarih anlatısından ziyade kıssadan hisse kabîlindendir.[1360]

Vehb'in vaaz üslubunu içeren rivayetleri kıssacı olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla onun bu bağlamda Yemen kussâslarından biri olduğu anlaşılmaktadır.[1361] Fakat o, İsrâiliyât içerikli rivayetlerini aktarırken bazen

---

[1357] Hemdânî bu abartılı hikâyelerden birini şöyle nakletmektedir: İslam'ın gelişinden sonra da San'alılar, şehirlerinin korunmuş karye olduğu fikrine sahiptiler. Hatta bir adamın Vehb b. Münebbih'i evinden itibaren takip ettiği Vehb'in şehrin dışında bir alana geldiği ve akşam namazını kıldığı söylenir. Rivayete göre adam, Vehb'in ibadetinin bitmesini sabaha kadar beklemiştir. Sabah olduğunda bir kuşun "bu karye korunmuştur" dediğini işitmiştir. Vehb adama dönerek onu selamlayıp kendisinin bu yere dört senedir geldiğini ve dört senedir her sabah bu sözü duyduğunu söyler. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 21-22)

[1358] Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), **el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl**, Vasıyyüllah b. Muhammed Abbas, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombai, 1408/1988, s. 422; el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 1, s. 256; Mahmud Muhammed Halil, **Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve 'İlelihi**, Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997, c. 3, s. 324.

[1359] Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî (ö. 430/1038), **Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ**, es-Seâde, Mısır, 1394/1974, c. 4, s. 24; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbîlî (ö. 575/1179), **Fihrist**, Thk.: Muhammed Fuad Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998, s. 260.

[1360] Vehb'in aktardığı kıssadan bunu anlayabiliriz. "Allah, Harun'un (as) ruhunu almayı isteyince bu durumu Musa'ya (as) haber verdi. Musa da buna üzüldü. Harun'un ruhu alındıktan sonra çok üzülerek ağladı. Musa, bu üzüntülü halinden kurtulduktan sonra Allah onu teselli ederek uyardı. Ona şöyle dedi: "Yâ Musa, benimle birlikte başka bir şeyi özlemen ve başka bir kişiye kalbini bağlaman yanlıştır. Ancak benim için sefere hazırlanmalısın. Harun'un ölümü için tuttuğun yası bana yapmalısın. Sen ki benim sözümü dinlemişsin o halde nasıl bir şeyin olmamasına (yokluğuna) üzülüyorsun? Seni seçip peygamberliği verdikten ve seninle konuştuktan sonra nasıl olur da dünyalık bir şeyi kaybettiğin için özlem duyuyorsun? Sonra Vehb, uzunca münacaat getirerek şunu dedi: Musa (as) yüz on yedi yaşında çöldeki sürgünün bitiminden üç yıl önce Harun öldü. Harun vefatı esnasında 120 yaşındaydı. Musa da onun ölümünden üç yıl sonra 120 yaşında vefat etti. İsrailoğulları bu konu hakkında ihtilafa düşmüşlerdir." (Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem (ö. 405/1014), **el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn**, Thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, c. 2, s. 632

[1361] Lyall Richard Armstrong, **The Quṣṣāṣ of Early Islam**, (BDT), Department of Near Eastern Languages And Civilizations The Faculty of The Division of The Humanities In Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, The University of Chicago, Illinois, June 2013, s. 106

"kitaplarda okudum",[1362] "Tevrat'ta der ki"[1363] gibi ibareler kullanmaktadır. Dolayısıyla aktardığı tarihi olayların salt şifahî nakiller olduğu söylenemez. Hatta o, kardeşi Hemmâm'a Şâm'dan kitaplar getirtiyordu.[1364]

O, ayrıca eski Yunanca, Süryanice dilleriyle birlikte Himyer lehçesini de bilmekteydi.[1365] Velid b. Abdülmelik döneminde Ümeyye Camii'nin yapımı sırasında bulunan bir yazıtı Vehb'in gelip okuduğu nakledilmektedir. Aktarıma göre levhada burasının Hz. Hûd tarafından inşa edildiği yazmaktaydı.[1366] Vehb, aynı zamanda Yemen tarihinin de uzmanıydı. O, Hz. Hûd'un Yemenlilerin atası olmadığını söylemiştir.[1367]

Vehb, geçmişin hikâyelerini aktarırken zaman zaman Yahudi haberlerine fazla itibar etmekteydi. Onun naklettiği bir rivayette Hz. İbrahim'in Hz. İsmail'i değil, Hz. İshâk'ı kurban etmek istemesi hadisesi uzun uzadıya anlatılmaktadır.[1368] Onun Hz. İbrahim'in İshâk'ı kurban olarak seçtiğine yönelik rivayetinin bir benzeri, Taberî'de görülmektedir.[1369] Bu noktada Taberî'nin ona atfedilen Kitâbü'l-Mübtede'[1370] adlı eserden nakillerde bulunduğu akla gelmektedir.[1371] Taberî'de tespit edebildiğimiz kadarıyla Vehb'den nakledilen haber sayısı kırktan fazladır.[1372] Ondan nakledilen bu

[1362] İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 459.
[1363] es-San'ânî, **Musannef**, c. 7, s. 193.
[1364] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 84.
[1365] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 1, s. 83.
[1366] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 95.
[1367] İbn Abdilber, **el-İnbâh**, s. 29.
[1368] el-Hâkim, **el-Müstedrek**, c. 2, s. 610.
[1369] Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), **Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)**, Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2001, c. 10, s. 587.
[1370] Ona ait olduğu söylenen diğer kitaplar ise şunlardır: Kitâbü'l-Mübtede, Kitâbü'l-Mülûki'l-Mütevvece min Himyer ve Ahbârihim ve Kısasıhim ve Kubûrihim ve Eşʿârihim, el-Meğâzî, Tefsîru'l-Kur'ân. (Mehmet Emin Özafşar - Mahmut Demir, "Vehb b. Münebbih", **DİA**, c. 42, s. 609)
[1371] Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî (ö. 310/923), **Sahîhu ve Da'îfü Târîhi't-Taberî**, Thk.: Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 2007, c. 1, s. 86 (Mukaddime).
[1372] Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 10, 39, 43, 108, 176, 177, 201, 304, 322, 324, 366, 401, 407, 433, 457, 460, 464, 469, 476,477, 478, 485, 486, 496, 517, 537, 547, 548, 557, 602; c.2, s. 7, 18, 22, 24, 119, 121, 188, 237.

haberlerin tamamına yakını, İslam öncesiyle ilgilidir. Buna ek olarak onun rivayetlerinin siyer ve tarih alanındaki birçok eseri etkilediği söylenebilir.[1373]

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Emevîler döneminde Yemen'de yaşamış Ubeyd b. Şeriyye ve Vehb b. Münebbih'in İsrâiliyât içerikli tarihî hikâyeleri, başta Taberî olmak üzere birçok müellif tarafından nakledilmiştir. Bu dönemde özellikle Ubeyd b. Şeriyye'nin Araplara dair hikâyeleri ve Yemen'in tarihî-kültürel birikimi, Roma-Fars medeniyetleri karşısında köken arayışı içerisinde olan Müslümanlar için önemli olmuştur. Çünkü Yemen, daha İslam öncesi dönemde yazılı kültüre geçmiş olan, eski bir medeniyetti.

2. Hadis

İslam'ın erken döneminden itibaren Ebû Musa el-Eş'ârî ve Ebû Hureyre gibi birçok Yemenli, Hz. Peygamber'in (s) rahle-i tedrisinden geçmiştir. Ancak bu meşhur sahâbîlerden çoğu Yemen'den göç etmiştir. Bundan dolayıdır ki İbn Sa'd, *et-Tabâkât*'ında "Rasûlullah'ın Ashâbından Yemen'e Yerleşenler" diye ayrı bir başlık

[1373] İbn İshâk (ö. 150/767) es-Sîra'sında Vehb'den iki rivayet nakletmektedir. İbn Hişâm'ın (ö. 213/828) eserinde ise Necrân'da Hristiyanlığın yayılışı ve Ashâb-ı uhdûd hadisesini ihtiva eden Vehb'e ait iki rivayet tespit edebildik. (İbn İshâk, **es-Sîra**, s. 52, 132; İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 31, 34)
el-Ezrâkî'nin (ö. 250/864) Ahbâru Mekke'sinde Vehb'den nakledilen yaklaşık yirmi haber yer almaktadır. Bu haberler şu konularla ilgilidir: Hz. Peygamber (s) ve Cebrail arasında geçen bir olay, Hz. Âdem'in tevbesinin kabulü ve Mekke'ye gidişi, yeryüzüne inen bütün meleklerin Kabe'yi ziyaret ettiği, Hz. İbrahim'i Allah'ın dost edinmesi, Hz. Salih, zemzem... (el-Ezrâkî, **Mekke**, c. 1, s. 35, 37, 39, 40, 41, 46, 49, 51, 61, 73)
İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) el-Maârif'inde tespit edebildiğimiz kadarıyla Vehb'den nakledilen haber sayısı otuz beşin üstündedir. Bu haberlerin kahir ekseriyeti geçmiş peygamberler ve İslam öncesi tarihle ilgili mevzulardır. Ondan aktarılan haberlerin içeriği şunlardır: Cinler, Hz. Âdem'in bin sene yaşadığı, Kabe tarihi, Âdem ile Nûh arasında on kuşak bulunması... (İbn Kuteybe, **el-Maârif**, s. 14, 17 19, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 38, 41, 42, 43, 45, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 552, 559, 561)
el-Fesevî (ö. 277/890) el-Ma'rife ve't-Târîh adlı eserinde hepsi İslam sonrasına ait yaklaşık ondan fazla haber nakletmektedir. Bu haberler içerik olarak onun ilim, rüşvet alma, İbn Abbas, münafıklık vb. hakkında söylediği sözleri içermektedir. (el-Fesevî, **el-Ma'rife**, c. 1, s. 50, 243, 287; c. 2, s. 128, 131, 162, 164; c. 3, s. 50, 110, 184)
Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) Ahbâru'z-Zamân'ında Hz. Peygamber'in (s) Alllah'ın on sekiz bin dünya âleminden bir âlem olduğunu ifade eden Vehb'den bir hadis nakli bulunmaktadır. (Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'ûdî, **Ahbâru'z-Zamân**, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1416/1996, c. 1, s. 41) Mürûcu'z-Zeheb adlı eserindeyse Vehb'den nakledilen tespit edebildiğimiz haber sayısı dörttür. Bu haberler şu konularla ilgilidir: Zû'l-Karneyn ile ilgili bir hikâye, Vehb b. Münebbih'in el-Mübtede' ve es-Siyer adlı eserlerinde geçtiğini söylediği bir haber, cinlerin ateşten yaratıldığı, Dımaşk ve Medine mescitlerinde yazılı bulunan bir yazıtı Vehb'in okuması. (Mes'ûdî, **Mürûc**, c. 1, s. 78, 79; c. 2, 138; c. 3, s. 157)

açmıştır.[1374] Ayrıca onun, kaynaklar arasında Emevî dönemini içeren ilk üç tabakadaki Yemen muhaddislerinin isimlerini toplu halde vermesi, konu açısından önemlidir. Bundan dolayı bu çalışmada Yemen muhaddislerinin isimlerini belirlemede İbn Sa‘d, temel alınmıştır. Bununla birlikte tezin sonundaki tabloda[1375] İbn Sa‘d’ın naklettiği Yemenli muhaddislerin rivayet aldıkları ve kendilerinden rivayet alan isimler zikredilmiştir.

İbn Sa‘d’ın Yemen’e yerleştiğini söylediği sahabîlerin isimleri şunlardır: Ebyad b. Hammâl, Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma‘dikerib, Surad b. Abdullah, Nemat b. Kays, Huzeyfe b. el-Yemân, Sahr el-Gâmidî, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdülmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhaccel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Zür‘a Zû Yezen, el-Hâris b. Abdükülâl, Nuaym b. Abdükülâl, en-Numan Kaylu Zî Ru‘ayn, Mâlik b. Mürâre, Mâlik b. Ubâde, Ukbe b. Nemir, Abdullah b. Zeyd, Zürâre b. Kays, Ertât b. Kays, el-Erkam b. Yezîd, Veber b. Yuhannis, Fîrûz ed-Deylemî, Dâdeveyh, en-Numan[1376]

Yukarıda ismi geçen sahabîlerin çoğunun ortak özelliği “elçiler yılı”nda Müslüman olmuş olmasıdır. Örneğin “Mâlik b. Ubâde, Ukbe b. Nemir, Abdullah b. Zeyd, Ertât b. Kays, el-Erkam b. Yezîd, Veber b. Yuhannis, Fîrûz b. ed-Deylemî” hicretin dokuz veya onuncu yılında Müslüman olmuşlardır.[1377] Yine yukarıda

[1374] Bkz.: İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57; İbn Sa‘d’ın vermiş olduğu bu listede Ebû Musa el-Eş‘arî’ye yer vermemesi ilginçtir. Zira o, veda haccından hemen sonra Hz. Peygamber (s) tarafından Yemen’e gönderilmiş; ridde hadiselerinin bastırılmasına kadar da burada kalmıştır. Fakat ridde hadiselerinin akabinde Medine’ye gelmiş; Hz. Ömer döneminde kuzeydeki fetihlere katılmıştır. Bu manada Ebû Musa’nın Yemen’e yerleşen sahâbîlerden olmadığı söylenebilir. Fakat İbn Sa‘d’ın ismini verdiği Ferve b. Müseyk gibi sahabîler de zaman içinde Yemen’den kuzeye göç etmişlerdir. Hatta o, Kûfelilerden sayılmıştır. Bu bağlamda İbn Sa‘d’ın bu isimleri belirlerken neden bazı isimleri alıp bazılarını almadığı hadis araştırmacıları tarafından çözülmeyi bekleyen bir problem olarak karşımızda durmaktadır. (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu‘fî Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, c. 7, s. 126; İbn Haldûn, **Târîh**, c. 2, s. 482; Abdulhamid Mahmud Tahmâz, **Ebû Mûsâ el-Eş‘arî**, Dâru’l-Kalem, Beyrut, 1991, s. 38; M. Yaşar Kandemir, “Ebû Mûsâ el-Eş‘arî”, **DİA**, c. 10, s. 191)

[1375] Bkz.: Ek 6.

[1376] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64.

[1377] Bkz.: İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 61-64.

isimlerin kabilelere göre dağılımına bakıldığında Mezhic[1378] kabilesinin çoğunlukta[1379] olduğu görülmektir.

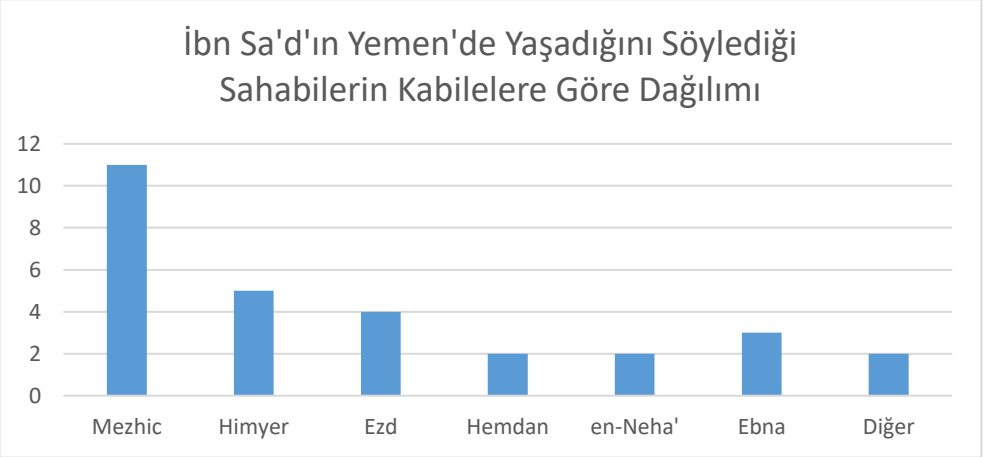

Emevîler döneminde Yemen'de hadis ilmi denilince sahabe dönemiyle beraber ilk üç tabakadaki muhaddisler konuya dâhil olmaktadır. İbn Sa'd'ın aktardığı ilk üç tabakadaki ravilerin/muhaddislerin isimlerine bakıldığında Mezhic kabilesine mensup tek bir kişinin bile bulunmadığı görülmektir. Fakat onun saydığı yirmi altı kişiden on beşi Ebnâdandır.

[1378] Mezhic kabilesine mensup olanlar şunlardır: Ferve b. Müseyk, Kays b. Mekşûh, Amr b. Ma'dikerib, Kays b. el-Husayn, Abdullah b. Abdulmedân, Yezîd b. Abdülmedân, Yezîd b. Muhaccel, Şeddâd b. Abdullah, Abdullah b. Kurâd, Mâlik b. Mürâre, Zürâre b. Kays. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64)

[1379] **Himyer:** Ebyad b. Hammâl, Zür'a Zû Yezen, el-Hâris b. Abdükülâl, Nuaym b. Abdükülâl, en-Numan Kaylu Zî Ru'ayn; **Ezd:** Surad b. Abdullah, Huzeyfe b. el-Yemân, Sahr el-Gâmidî, Mâlik b. Ubâde; **Hemdân:** Nemat b. Kays, Ukbe b. Nemir; **en-Neha':**Ertât b. Kay'b, el-Erkam b. Yezîd; **Ebnâ:** Veber b. Yuhannis, Fîrûz b. ed-Deylemî, Dâdeveyh; **Yahudi Kökenli:** en-Numan (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 57-64)

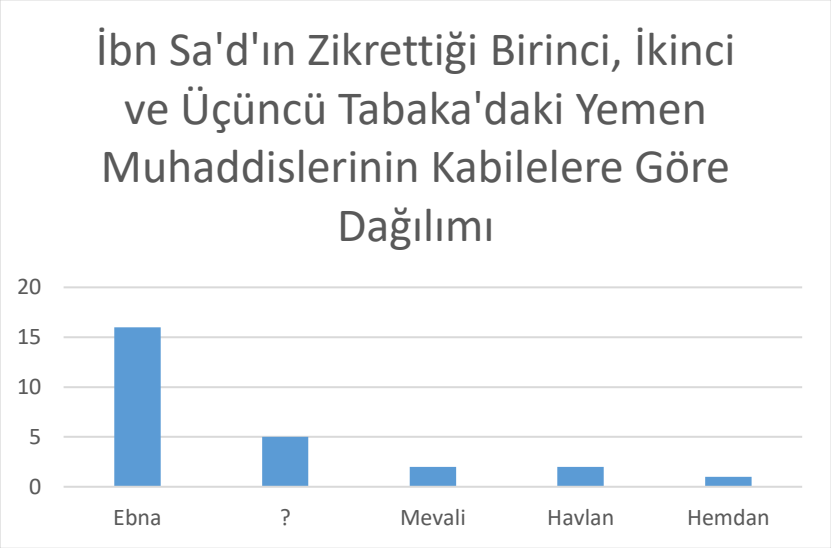

Dolayısıyla Ebnânın Yemen'deki hadis ilminde başat rol oynadığı söyleyenebilir. Ebnâ içerisinde ise Münebbih ailesi ön plana çıkmaktadır.

Yemen'in birinci tabakadaki hadisçilerinin isimleri şunlardır: Mesud b. el-Hakem, Sa'd el-A'rac, Abdurrahman b. el-Beylemânî, Hucr el-Mederî (Hucr b. Kays el-Mederî el-Hacûrî), ed-Dahhâk b. Fîrûz, Ebû'l-Eş'as es-San'ânî, Haneş b. Abdullah, Şihab b. Abdullah, Vehb ez-Zimârî, Hâkim es-San'ânî[1380] Birinci tabakadaki isimler arasında en fazla râviden hadis alanlardan biri Ebû'l-Eş'as es-San'ânî'dir.[1381]

İbn Sa'd'ın ikinci tabakada zikrettiği Yemenli muhaddislerin isimleri şunlardır: Tâvus b. Keysân, Vehb. Münebbih, Hemmâm b. Münebbih, Ma'kıl b. Münebbih, Ata b. Merkebûz, el-Muğîra b. Hakîm, Simak b. el-Fadl, Amr b. Müslim el-Cenedî, Ziyâd b. eş-Şeyh[1382]

[1380] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65-72.
[1381] İbn Sa'd, Yemen'in San'a şehrinden olduğunu zikretmektedir. (İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65) Fakat onun Şam bölgesinde yer alan San'a kasabasından olduğu da söylenmektedir. Muhtemelen o, aslen Yemen'in San'a şehrinde yaşamaktayken daha sonraları Şam'ın San'a şehrine taşınmıştır. Nereli olduğuyla ilgili karışıklık da bundan dolayıdır. Onun rivayet aldığı sahabîlerin isimleri şunlardır:1- Evs b. Evs es-Sekafî, 2- Sevbân (Hz. Peygamber'in mevlâsı), 3- Şeddâd b. Evs el-Ensâri, 4- Abdullah b. Amr ibnü'l-Âs, 5- Mürre b. Ka'b, 6- en-Numan b. Beşîr, 7- Ebî Esma er-Rahabî, 8- Ebî Salebe el-Haşenî, 9- Ebû Cendel b. Süheyl, 10- Ebû Osman es-San'ânî, 11- Ebû Hureyre (Mizzî, Tehzîb, c. 12, s. 408-409) Ondan hadis alan ravilerin isimleri ise şunlardır: 1- Hasan b. Atıyye, 2- Raşid b. Davud es-San'ânî, 3- Salih b. Cebele (Cebele), 4- Asım b. Mahled 5- Ebû Kulabe Abdullah b. Zeyd el-Ciramî, 6- Abdurrahman b. Yezîd b. Cabir, 7- Ebû Kamil Yezîd b. Rabî'a es-San'ânî, 8- Yezîd b. Ubeyde, 9- Ebû Esma er-Rahabî (Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 409)
[1382] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 71.

İbn Sa‘d’ın üçüncü tabakada zikrettiği Yemenli muhaddislerin isimleri ise şunlardır: Abdullah b. Tâvûs, el-Hakem b. Eban, Selm es-San‘ânî, İsmail b. Şerus es-San‘ânî, Ma'mer b. Raşid, Yusuf b. Yakub, Bekkâr b. Abdullah, Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih[1383]

İbn Sa‘d’ın naklettiği ilk iki tabakada Ebû Hureyre’den Ebû’l-Eş‘as es-San‘ânî,[1384] Haneş b. Abdullah,[1385] Tâvus b. Keysân,[1386] Vehb b. Münebbih,[1387] Hemmâm b. Münebbih[1388] ve el-Muğîra b. Hakîm[1389] rivayet nakletmiştir. Bunda Ebû Hureyre’nin hicri 57 yılında vefat etmesi[1390] ve muksirûndan olmasının yanı sıra vefatına kadar Medine’de hadis tedrisatında bulunmuş olması önem arz etmektedir. Zira Hemmâm b. Münebbih, Medine’ye gittiğinde Ebû Hureyre Hz. Peygamber’in (s) hadislerinden yüz kırk kadarını seçerek ona yazdırmıştır. Yazdırdığı bu sahifelere es-Sahîfetü’s-Sahîha adı verilmiştir. Daha sonraları ise Hemmâm’ın bu sahifeleri muhafazası sebebiyle de Sahîfetü Hemmâm adı verilmiştir. Sahifede yer alan hadisler daha çok ahlakî tavır ve hareketlerle ilgilidir.[1391] Hemmâm’ın sahifesine bakıldığında kardeşi Vehb’in tarih rivayetlerinin aksine geçmiş milletler ve peygamberler hakkındaki rivayetlerinin daha az olduğu görülecektir.

[1383] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72-73.
[1384] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh ve’t-Ta‘dîl**, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut, 1952, c. 4, s. 373.
[1385] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 15, s. 307. ; es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 13, s. 125.
[1386] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 4, s. 500.
[1387] Vehb, Hemmâm vasıtasıyla Ebû Hureyre’den rivayet almıştır. Bkz.: İbn Adî **el-Kâmil**, c. 1, s. 95.
[1388] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 107.
[1389] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 31, s. 260.
[1390] es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 18, s. 91.
[1391] Ebu Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kamil Hemmâm b. Münebbih (ö. 131/749), **Hemmâm b. Münebbih’in Sahifesi**, Nşr. Muhammed Hamidullah, Çev.: Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 49.

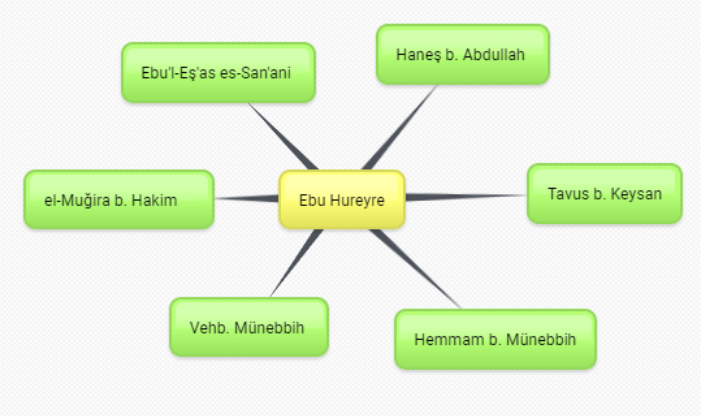

Yemen'de hadis ilminin gelişiminde Mekke ve Medine'nin önemi büyüktür. Hemmâm, Medine'de Ebû Hureyre'den hadis dersleri almıştı.[1392] Aynı zamanda Tâvus b. Keysân, Yemen'den Mekke'ye gidip geliyordu. Hatta o, Mekke'de vefat etmiştir.[1393]

Râşid Halifeler ve Emevîler zamanında yaşamış olan Yemenli râvîlerin isimlerine bakıldığında Yemen'de San'a,[1394] Aden,[1395] el-Cened[1396] ve Zemâr'ın[1397] yaşamış oldukları yerler arasında bulunduğu görülmektedir. Fakat ilk üç tabakadaki râvîlerin/muhaddislerin çoğunun San'a şehrinde yaşamış olması, bu şehrin Yemen içerisinde rivayet çalışmaları açısından daha önemli bir merkez olduğunu göstermektedir. Ebnânın demografik olarak San'a şehrinde önemli bir etken olması ve

1392

1393 İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 391.

1394 es-San'ânî nisbeli bazı raviler: Abdullah b. Muâz es-San'ânî, Abdülmelik b. Muhammed es-San'ânî, Bekkar b. Abdullah es-San'ânî, Davud b. İbrahim es-San'ânî, Davud b. Kays es-San'ânî, ed-Dahhâk b. Fîrûz es-San'ânî, Ebû Kamil Yezîd b. Rabia es-San'ânî, Ebû Osman es-San'ânî, Ebû'l-Eş'as es-San'ânî, Hakîm es-San'ânî, Haneş b. Abdullah es-San'ânî, el-Haris b. Haneş es-San'ânî, Hişâm ibn Yusuf es-San'ânî, İbrahim b. Hâlid es-San'ânî, İbrahim b. Meymûn es-San'ânî, İbrahim b. Ömer b. Keysân es-San'ânî, İsmail b. Şerus es-San'ânî, Kesîr es-San'ânî, Ma'mer b. Raşid es-San'ânî, el-Muğîra b. Hakîm es-San'ânî, Muhammed b. Halid es-San'ânî, Muhammed b. Kesîr es-San'ânî, Muhammed b. Sevr es-San'ânî ,Ömer b. Ubey es-San'ân, Ömer b. Ubeyd es-San'ânî, Raşid b. Davud es-San'ânî, Rebâh b. Zeyd es-San'ânî, Selm es-San'ânî, Simâk b. el-Fadl es-San'ânî, Ümeyye b. Şibl es-San'ânî, Ümeyye b. Şibl es-San'ânî, Yahya b. el-Muhtâr es-San'ânî, Yusuf b. Yakub es-San'ânî, Ziyad b. eş-Şeyh es-San'ânî.

1395 el-Adenî nisbeli bazı raviler: Abdurrahman b. Zâmerid el-Adenî, Cüveyber b. Said, el-Hakem b. Ebân el-Adenî, Ebî Hakîm el-Adenî, Ebû Ömer Abdülaziz b. Fâid el-Adenî, Hafs b. Ömer el-Adenî, el-Hakem b. Eban el-Adenî.

1396 el-Cenedî nisbeli bazı raviler: Abdullah b. Amr b. Müslim el-Cenedî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Bekkar b. Abdullah el-Cenedî, Muhammed b. Mansur el-Cenedî, Tâvus b. Keysân, Ziyad b. Ebî Raşedeyn el-Cenedî.

1397 Zemârî nisbeli bazı raviler: Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih, Hemmam b. Münebbih, Ma'kıl b. Münebbih, Vehb b. Münebbih, Vehb ez-Zemârî.

tabakalarda ismi geçen kişilerin çoğunun Ebnâdan olması, bu sosyal sınıfın hadis alanındaki etkinliğini göstermektedir.

3. Tefsir

Tarih ve hadis sahasında olduğu gibi Kur'ân'ın kıraati, kitabeti ve tefsiri hususunda Yemen, ciddi bir yere sahiptir. Örneğin Ebû Musa el-Eş'arî, sesinin güzel olması sebebiyle Kur'ân tilavetinde önemli bir isimdir.[1398] Aynı şekilde San'a'da erkeklerden ilk Kur'ân okuyan kişinin Haşek el-Ebnâvî olduğu nakledilir.[1399] Ayrıca Himyer lehçesi, Kur'ân'ın kitâbet ve kıraatine tesirde bulunmuştur. Kur'ân'daki "İnsân" ve "Rahmân" gibi kelimelerin yazılışında kelimenin ortasındaki med harfi olan elifin yazılmaması, Himyer lehçesinin tesiridir. Çünkü Himyer lehçesinde kelimenin ortasındaki med harfi olan elif yazılmazdı. Aynı şekilde Himyerîler aleyhim'i (عَلَيْهِمْ) damme ve vav ekleyerek aleyhümû (عَلَيْهُمُو) olarak okurlardı. Mekkeliler de onların tesiriyle Kur'ân okurken aleyhümû (عَلَيْهُمُو) diyorlardı.[1400]

Emevîler zamanında Yemen'de tefsir ilmi denildiğindeyse Ebnâdan olan Vehb b. Münebbih ismi akla gelmektedir. Zira onun büyük ölçüde İsrâiliyât konulu rivayetlerinin[1401] tefsir literatüründe geniş yer bulduğu[1402] bilinmektedir.[1403] Bununla birlikte Vehb'in isrâiliyyât dışında tefsir literatürüne etkisinin olduğu söylenebilir.[1404] Onun önceki milletlerle ilgili anlattıklarının önemli bir kısmının ayetlerle eşgüdümlü

[1398] Hz. Peygamber (s) onun sesini Dâvut peygamberin sesine benzetmiştir. (Bkz.: Buhârî, "Fezâilü'l-Ḳur'ân", 31.

[1399] er-Râzî, **Târîhu San'a**, s. 333.

[1400] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 122.

[1401] Mustafa Öztürk, "Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi-", İ**slâmî İlimler Dergisi,** yıl 9, c. 9, sy. 1, Bahar 2014, s. 12.

[1402] İlk beş asırda Vehb'den rivayet aldığını tespit ettiğimiz bazı müfessirler şunlardır: es- San'ânî (ö. 211/826), et-Taberî (ö. 310/922), İbnü'l-Münzir (ö. 318/930), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), el-Cessâs (ö. 370/980), es-Semerkandî (ö. 373/983), İbn Ebî Zemeneyn (ö. 399/1008), es-Sa'lebî (ö. 427/1035), Mekkî (ö. 437/1045), el-Mâverdî (ö. 450/1058), et-Tûsî (ö. 460/1067), es-Sem'ânî (ö. 489/1095)

[1403] Michael Pregill, **Isra'iliyyat, Myth and Pseudepigraphy: Wahb b. Munabbih and the Early Islamic Versions of The Fall of Adam and Eve**, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Faculty of Humanities, Jerusalem, 2008, s. 222.

[1404] Örneğin Taberî, Vehb'den Hûd Sûresi 69. ayette geçen (حنيذ) kelimesinin (شوي) manasına geldiğiyle ilgili (Taberî, **Tefsîr**, c. 12, s. 470); İbn Ebî Hâtim ise Vehb'den Hûd Sûresi 44. ayette geçen (وقيل يا أرض ابلعي ماءك) ibaresinin Habeşçe (ازرديه) manasına geldiğiyle ilgili rivayet nakletmiştir. (Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1998, c. 9, s. 2808)

olması ve ilk beş asırdaki müfessirler tarafından kullanılması, aktarımlarını Kur'ân'ın anlaşılmasına katkı sağlamak kastıyla yaptığını açığa çıkarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında onun rivayetlerinin Kur'ân'ın tarihsel/İsrâilî tefsiri mahiyetinde olduğu söylenebilir.

Rivayetlerinin Kur'ân'la eşgüdümlü olması, Vehb'in bir tefsirinin olduğu fikrini akla getirmektedir. Nitekim onun Tefsîrü'l-Kur'ân adlı bir tefsiri olduğu iddia edilmektedir. 318 sayfadan oluşan bu tefsir, Hindistan'da Salar Jung Müze'sinde bulunmakta olup künye numarası 30'dur. Fakat Zümer Sûresi'nden Vâkı'a Sûresi'ne kadar sûreleri içeren söz konusu yazma, eksik bir nüshadır. Ayrıca bu el yazması, hicrî VI. asırdan günümüze ulaşmıştır.[1405]

4. Fıkıh

Yemen, Hz. Peygamber (s) tarafından gönderilen Muâz b. Cebel gibi sahabîler aracılığıyla fıkhî birikime sahip bir yer olmuştu. Bundan dolayıdır ki Abbasiler zamanında Necrân'da kadılık görevini yerine getiren İmam Şâfi, Yemen'in fıkhî birikimini Ebû Eyyub Mutarrif b. Mâzin es-San'ânî, Ebû Abdurrahman Hişâm b. Yusuf, Amr b. Ebî Seleme (Evza'î'nin arkadaşı), Yahya b. Hasan'dan (Leys b. Sa'd'ın arkadaşı) almıştır.[1406]

Aynı zamanda Yemen, fıkhî meselelerin tartışıldığı önemli yerlerden biriydi. Yemen'in fıkıh ilmindeki yerini Velîd b. (Yezîd?) Abdülmelik'in evlilikle ilgili hikâyesi göstermektedir. Rivayete göre Velid b. Abdülmelik, karısına "Senden daha güzelini görmedim." demişti. Halife'nin eşi, kız kardeşinin daha güzel olduğunu söyleyince Velîd, kendisine kardeşini göstermesini istemişti. Kadın, kendisini boşayıp kardeşiyle evlenmesinden korktuğunu söyleyince, Velid şöyle demişti: "Eğer onunla evlenirsem o boş olmuştur!" Velid, karısının kız kardeşini görünce kadın hoşuna gitti. Bir talakla onu boşadı. Velid, fakihlere yemininin fıkhî durumunu soran mektuplar gönderdi. Bir mektup da San'a'ya geldi. Mervân b. Muhammed b. Yusuf da San'a'nın

[1405] Ali b. Hassân b. Ali b. Hassân, **et-Tefsîr fi'l-Yemen**, Câmi'atü Melik Suud, Riyad, 1436/2014, s. 269.
[1406] Yusuf Araz, "İmam Şâfiî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2, 2015, s. 53.

fakihlerini topladı. San‘a’nın fakihleri, nikâhtan önce talak olmayacağı hususunda görüş birliğine vardılar. Hatta Simâk b. el-Fadl konuyla ilgili şöyle demişti: “Nikâh yapılan bir akittir. Talak sonra olur. Akit yapılmadan önceki talak ise geçersizdir.” es-Simâk’ın bu görüşü Mervân’ın hoşuna gitmişti. Bundan dolayı onu San‘a’ya kadı olarak atadı. Velid’e de “yanımda bulunan kâdım şöyle şöyle dedi” diye mektup yazdı.[1407]

Emevîler dönemi boyunca Yemen’de fıkıh ilmiyle iştigal eden en meşhur kişi Tâvûs b. Keysân’dır.[1408] İbn Abbas’ın yakın arkadaşı olarak bilinen Tâvûs,[1409] Hicâz ehlinin âlimi olarak adlandırılmıştır.[1410] Onun hangi milletten olduğu hakkında farklı görüşler vardır.[1411] Fakat meşhur olan onun mevâli olduğudur. Çünkü Zührî, Abdülmelik b. Mervân’a Tâvus’un mevâli olduğunu söylemiştir.[1412]

San‘a ve el-Cened kadılığı görevini yerine getiren Tâvus’un fıkhî görüşlerinin şekillenmesinde İbn Ömer, İbn Abbas ve Ebû Hureyre’nin etkisi büyüktür.[1413] Bundan

---

[1407] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 121.
[1408] Onun asıl ismi Zekvân olup Tâvus, lakabıdır. (İbn Hallikân, **Vefeyât**, c. 2, s. 510)
[1409] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 96.
[1410] İbnü’l-Fakîh, **Muhtasaru’l-Büldân**, s. 34.
[1411] Tâvus’un Yezîd’in Yemen valisi olan Buhayr b. Riysân el-Himyerî’nin mevlâsı olduğu aktarılmakla birlikte Hemdân veya Havlân kabilelerinin mevlâsı olduğu da zikredilir. Onun Ebnâdan olduğu da aktarılmaktadır. Hatta babasının veya annesinin Fars asıllı olduğu nakledilmektedir. Ayrıca babasının en-Nemr b. Kâsit kabilesinden olduğu rivayet edilmektedir. (İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 66; Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, c. 4, s. 360; İbn Ebî Hayseme, **et-Târîh**, c. 1, s. 305; c. 2, s. 105; İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 4, s. 500; İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 4, s. 391)
[1412] ez-Zührî, Mekke’den Abdülmelik b. Mervân’ın yanına geldiğinde aralarında şu diyaloğun geçtiğini aktarmaktadır:

> Abdülmelik: “Nereden geliyorsun ey Zührî?”
> Zührî: “Mekke’den”
> Abdülmelik: “Arkanda oraya efendilik yapan kimi bıraktın?”
> Zührî: “’Âtâ b. Ebî Rebâh”
> Abdülmelik: “O, Arap mıdır mevâli mi?”
> Zührî: “Mevalidendir.”
> Abdülmelik: “Neyle onlara hükmeder?”
> Zührî: “Diyanet ve rivayet ile”
> Abdülmelik: “Diyanet ve rivayet ehlinin efendi olmaları gerekir.”
> Abdülmelik: “Yemen’e kim efendilik yapıyor?”
> Zührî: “Tâvus b. Keysân”
> Abdülmelik: “O, Arap mıdır mevâli mi?”
> Zührî: “Mevâlidendir.”
> Abdülmelik: “Neyle onlara hükmeder?”
> Zührî: “’Âtâ’nın hükmettiğiyle hükmeder.” (İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, c. 7, s. 20)

[1413] Ömer b. Ali b. Semra el-Ca‘dî, **Tabakâtü Fukahâi’l-Yemen**, Thk.: Fuâd Seyyid, Dâru’l-Kalem, Beyrut, ty., s. 56.

dolayı Tâvûs'un görüşleri fıkıh kitaplarına girmiştir.[1414] Hatta onun, tâbiûnun haram ve helali en iyi bilen kişisi olduğu söylenmektedir.[1415] O, yetmiş sahabîye mülâkî olmuş olup[1416] başta İbn Abbas olmak üzere[1417] birçoğundan hadis rivayet etmiştir.[1418] Tâvus'un fıkıhla ilgili farklı görüşleri bulunuyordu. Fakat onun bu görüşlerinin çoğu günümüze ulaşmamıştır.[1419]

Yemen'in fakihleri arasında zikredilen bir diğer isim, Tâvûs'un arkadaşı olan[1420] Vehb b. Münebbih'dir. O, Ömer b. Abdülaziz'in valisi Urve b. Muhammed döneminde San'a'da kadılık yapmıştı.[1421] Kadılık yapması hasebiyle Vehb'in fıkhî yönünün olduğu görülmektedir.[1422] Fakat o, fıkıh ilminden daha çok "bâtınî" bilgiye önem veriyordu.[1423] Bundan dolayı bu görevi yaparken bazen farklı davranışlar sergileyebiliyordu. Rivayete göre Urve'nin yanına bir zekât âmili getirilmişti. Âmilin hakkında halkın kötü sözler söylediğini gören Vehb, Urve'nin elindeki asayı alarak

---

[1414] Abdullah Kahraman, "Tâvûs b. Keysân", **DİA**, c. 40, s. 186.

[1415] Ebû İshâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), **Tabakâtü'l-Fukahâ**, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, 1970, s. 73.

[1416] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 12, s. 96; Süyûtî onun 50 sahâbiyi gördüğünü aktarmaktadır. (Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **Tabakâtü'l-Huffâz**, Thk.: Zekeriyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., ty., s. 41)

[1417] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Tabakâtü'l-Müdellesîn**, Thk.: Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1983, s. 21; O, Mücâhid, 'Âtâ, Said b. Cübeyr, İkrime ve Câbir b. Zeyd ile birlikte İbn Abbas'ın altı ashâbından biridir. (İbn Ebî Hayseme, **et-Târîh**, c. 1, s. 202); İbn Abbas, onun cennet ehli olduğunu zannettiğini söylemiştir. (Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Tehzîbü't-Tehzîb**, Dâiratü'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, yy., 1326, c. 5, s. 9)

[1418] Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî (ö. 911/1505), **İs'âfü'l-Mübatta' bi Ricâli'l-Muvatta**, Dâru'r-Rayyân li't-Türâs, Kahire, 1988, s. 327.

[1419] O, kedi artığını köpekle kıyas ederek necis sayıyordu. Ayrıca nassların zahiri ile hükmediyordu. Herkesin şiddetli olduğu fıkhî meselelere ruhsat verirken insanların rahat davrandıkları konularda daha sıkı bir yaklaşıma sahipti. O, umrenin farz olduğu; çocuğun az veya çok emmesi farketmeksizin süt akrabalığının haram kılındığı; toprağın altın ve gümüşle kiralanmasının caiz olmadığı gibi fetvalara sahipti. Tâvus, ehl-i eser ve ehl-i rey arasında bir fıkıh görüşüne sahipti. (İbrahim Taha İbrahim Abdülkadir, **Fıkhu Tâvus b. Keysân Dirâsetün ve Te'sîl**, (BYLT), Câmiatü Kahire Külliyyetü Dâru'l-Ulûm Kısmü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye, Kahire, 1422/2001, s. 462-465)

[1420] Tâvus ile birlikte Yemen valisi Muhammed b. Yusuf'un yanına girdikten sonra yaptıkları konuşma aralarında bir arkadaşlık olduğunu göstermektedir. (Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 97)

[1421] el-Ca'dî, **Tabakât**, s. 57.

[1422] el-Cenedî, onun fakih olduğunu söylemektedir. (Bkz.: el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 99)

[1423] O, Şam'ın fakihlerinden Mekhûl'e yazdığı mektubunda şöyle demiştir:
"*Sen, insanlar katında İslam'ın ilminden ortaya çıkan şey ile sevgi ve muhabbeti elde ettin. İslam ilminin batınına taalluk eden şeyi talep et ki Allah'ın sevgi ve yakınlığını kazanasın. Bil ki bu iki sevginin ilki ikincisini elde etmene mani olur*." (Ebû Nuâym, **Hilye**, c. 4, s. 54)

ona vurmuş ve kafasını kanatmıştı. Adama Ömer b. Abdülaziz döneminde bunu nasıl yaptığını sormuştu. Bu durumu gören Urve de gülmüştü.[1424]

Yemen'in fakihleri arasında zikredilen bir diğer isim, Ebnâdan olan Simâk b. el-Fadl'dır. O, Velid b. Abdülmelik döneminde San'a'ya kadı olarak atanmıştır. Velid'in evlenmeden önce boşadığı karısıyla ilgili yukarıda aktarılan fetvası, kadı olarak atanmasını sağlamıştır.[1425]

Künyesi Ebû Muhammed olan Abdullah b. Tâvus da Yemen'in fakihlerinden biridir. O, ilk Abbasî halifesi Ebû'l-Abbas döneminde vefat etmiştir.[1426] Tâvus'un fıkhî görüşlerinin aktarımında önemli yer tutan Abdullah'dan Ma'mer b. Râşid rivayet almıştır. Ma'mer onun hakkında şöyle demektedir: "Ben Tâvus'un oğlu gibi fakih görmedim."[1427] Ayrıca Ma'mer, onun babasının yolunda gittiğini aktarmaktadır.[1428] Abdullah'ın Tâvus ve Muhammed adında fakih olan iki oğlu vardır.[1429]

Yemen'in fakihleri arasında sayılan bir diğer isim, Hallâd b. Abdurrahman'dır. Ebnâdan olan Hallâd, Said b. Müseyyeb ve Şekîk b. Sevr'den rivayet nakletmiştir. Kendisinden de Ma'mer b. Râşid ve Kasım b. Feyyâz rivayet almıştır.[1430]

Künyesi Ebû'l-Mikdâm[1431] olan İsmail b. Şerûs es-San'ânî ise İbn Abbas'ın takipçisidir. İsmail, Velid'in mektubu için toplanan San'alı fakihler arasında yer alıyordu.[1432] O, İkrime'den rivayet almış olup Ma'mer b. Râşid ve Bişr b. Râfi' de kendisinden nakilde bulunmuştur.[1433]

[1424] İbn Asâkir, **Târîh**, c. 40, s. 292, c. 63, s. 379
[1425] O, Vehb b. Münebbih'ten rivayet almış olup Ma'mer b. Râşid de kendisinden rivayet nakletmiştir. (Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 4, s. 174)
[1426] İbn Sa'd, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72.
[1427] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 3, s. 188; el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 120.
[1428] Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb b. Vâris et-Tücîbî el-Kurtubî (ö. 474/1081), **et-Ta'dîl ve't-Tecrîh**, Thk.: Ebû Lübâbe Hüseyn, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1986, c. 2, s. 823.
[1429] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 120.
[1430] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 3, s. 188.
[1431] Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, c. 1, s. 359 ; Ebû Abdullah Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî (ö. 241/855), **el-Esâmî ve'l-Künâ**, Abdullah b. Mesud el-Cedî', Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1406/1985, c. 1, s. 93.
[1432] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 121, 128.
[1433] İbn Hibbân**, el-Cerh**, c. 2, s. 177.

el-Ca‘dî, *Tabakâtü Fukahâi’l-Yemen* adlı eserinde Muâviye’nin valisi Utbe b. Ebî Süfyân döneminde San‘a kadısının Abdurrahman b. Hanbel olduğunu aktarmaktadır.[1434] Onun Emevîler döneminde Yemen’in fakihleri arasında zikrettiği diğer isimler şunlardır: Haneş b. Abdullah es-San‘ânî, Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî, Safvân b. Ya‘lâ b. Ümeyye, ‘Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, Hucr b. Kays el-Mederî, Şerâhîl b. Küleyb es-San‘ânî, Atâ b. Merkebûz[1435]

el-Cenedî ise Ebnâdan Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî’nin oğlu el-Ğatrîf b. Dahhâk’ın, Yusuf b. Ömer’in valiliği döneminde San‘a’da kadılık yaptığını nakletmektedir.[1436] O, ed-Dahhâk b. Vâsıl es-Seksekî’nin valiliği döneminde Himyer kabilesine mensup olan, Yahya b. Şurahbîl b. Ebrehe’nin kadılık yaptığını da aktarmaktadır.[1437] San‘a’nın fakihlerinden bir diğeri, Süleyman b. Davud b. Kays’tır.[1438] Ayrıca Abdullah b. Said de Yemen’in fakihleri arasında zikredilir. [1439]

Yukarıda isimleri zikredilen fakihlerin çoğunluğu, San‘alı ve Ebnâ kökenlidir. Dolayısıyla Emevîler döneminde Yemen’de fıkıh ilmi konusunda San‘a’nın bir merkez, mevâli olan Ebnânın ise en önemli aktör olduğu söylenebilir.

Yemen’in Fakihleri				
Ad	**Mevâli/Arap**	**Kabile/Köken**	**Nereli**	**Vefatı**
Abdurrahman b. Hanbel	?	?	?	?
Tâvûs b. Keysân	Mevâli	Fars	el-Cened	106
Vehb b. Münebbih	Mevâli	Ebnâ	San‘a, Zemâr	
Abdullah b. Tâvûs	Mevâli	Fars	el-Cened	132
Simâk b. el-Fadl	Mevâli	Ebnâ	San‘a	121-130
Hallâd b. Abdurrahman	Mevâli	Ebnâ	San‘a	?
İsmail b. Şerûs	?	?	San‘a	?
Abdullah b. Said	?	?	San‘a	?
Haneş b. Abdullah	Mevâli	Ebnâ	el-Cened	100

[1434] el-Ca‘dî, **Tabakât**, s. 50.
[1435] el-Ca‘dî, **Tabakât**, s. 56-61.
[1436] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 179.
[1437] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 180.
[1438] O, Kasım b. Abdülvahid el-Mekkî ve Talha b. Amr’dan rivayet almış olup fakih Abdürrezzak’ın şeyhlerindendir. (el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 122)
[1439] el-Cenedî, **Tabakât**, c. 1, s. 121.

Dahhâk b. Fîrûz ed-Deylemî	Mevâli	Ebnâ	?	
Safvân b. Ya'lâ b. Ümeyye	Arap	Temim	Mekke	60 ?
Süleyman b. Davud b. Kays	Arap	Fezâre	San'a	?
Ata b. Ebî Rebah	Mevâli	Nübye Asıllı	el-Cened (doğdu)	114
Amr b. Dinar	Mevâli	Fars	San'a	126 ?
Hucr b. Kays el-Mederi	Arap	Hemdân	el-Cened	71-80
Şerahil b. Küleyb	Mevâli	Ebnâ	San'a	?
Atâ b. Merkebûz	Mevâli	Ebnâ	San'a	?
el-Ğatrîf b. Dahhâk	Mevâli	Ebnâ	San'a	?
Yahya b. Şurahbîl	Arap	Himyer	?	?

5. Şiir

Câhiliye'den Emevîlerin sonuna kadar Yemen'de nesir türü gelişmemişti.[1440] Ancak burası en eski Arap şairlerinin yaşadığı yerlerden biriydi.[1441] İmruu'l-Kays'ın buralı olması, bölgenin İslam öncesinden itibaren şiir konusundaki birikimine işaret etmektedir.

Bu birikimin oluşmasında bedevîlerin katkısı büyüktür. Nitekim Yemen'de en-Nâhira (الناخرة) denilen yerdeki bedevîlerin Kur'ân'ın kafiyesinden şiir inşâd ettikleri, insanların da bunu beğendiği rivayet edilmektedir. Nakledildiğine göre onlar, Kur'ân okumayı bilmezlerdi. Ancak imamın arkasından duyduklarından iktibasla şiir inşâd ederlerdi.[1442]

Râşid Halifeler ve Emevîler döneminde Yemen'de doğmuş veya yaşamış birçok şair bulunmaktaydı. Örneğin Alkame Zû Ceden (ö. 100/719) adındaki mersiye de yazan[1443] şair, Yemen'de Câhiliye'den kalma eserlerin tasvirini konu alan şiirleriyle

[1440] el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 409.
[1441] Bkz.: Hüseyin, **Câhiliye**, s. 176.
[1442] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 10, s. 129
[1443] Metin Parıldı, "Cemheratu Eş'âri'l-'Arab"ın İlk Dönem Şiir Antolojileri Arasındaki Yeri ve Önemi", **Marife**, Yaz 2011, s. 137.

meşhurdur. Onun Me'rib ve Sırvâh hakkında inşâd ettiği söylenen beyitleri şunlardır:[1444]

هل لأناس مثل آثارهم ... بمأرب ذات البناء اليَفع

أو مثل صروح وما دونها ... مما بنت بلقيس أو ذو بتع

İnsanlar için onların eserleri gibisi var mı?

Yüksek yapıları bulunan Me'rib'de,

Veya Sırvâh ve onun dışındakilerin benzeri,

Belkıs'ın veya Zû Beta''ın[1445] diktiklerinden başka!

Ayrıca Alkame'nin asabiyet içerikli şiirleri de bulunmaktadır: [1446]

أبونَا نبيُّ الله هودُ بن شالخٍ ... فنحنُ بنو هودِ النبيِ المُطهَّرِ

لنا المُلكُ في شرقِ البلادِ وغربِها ... ومفخرُنَا يسمو على كلِّ مفخرِ

فمنْ مثلُ كهلانِ القواضبِ والقنا ... ومن مثلُ أملاكِ البريةِ حميرِ

Babamız Allah'ın nebisi Hûd b. Şâlih,

Ki biz, tertemiz peygamber Hûd'un oğullarıyız,

Ülkelerin doğusu ve batısı bizim idaremizdedir,

Övüncümüz bütün övünçlerin üzerindedir,

Kimdir keskin kılıçların ve mülk sahibi Kehlân gibi?

Ve kim olabilir Himyer çölünün melikleri gibi?

Yemen'de meşhur şairlerden bir diğeri ise Vaddâhu'l-Yemen adıyla meşhur olmuş olan Abdurrahman b. İsmail b. Abdükülâl'dir. Onun İran asıllı mı; Yemen asıllı mı olduğu tam olarak bilinmemektedir.[1447]

Vaddâhu'l-Yemen'in (ö. 90/708) yüzünün çok güzel olduğu rivayet edilir. Henüz küçük yaştayken babası vefat edince annesi Ebnâdan biriyle evlenmişti.

[1444] Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 54.

[1445] Bu kişinin Belkıs'la evlendiği söylenen Himyer kralı Zû'l-Beta' el-Asğar olduğu söylenir. (Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 54)

[1446] Neşvân b. Said el-Himyerî (ö. 573/1177), **Şemsü'l-Ulûm ve Devâü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm**, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-'Umerî ve Mutahhar b. Ali el-İryânî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1999, c. 7, s. 4332.

[1447] İsfehânî, **el-Egânî**, c. 6, s. 431-432; İbn Asâkir, **Târîh**, c. 27, s. 86. es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 18, s. 70.

Vaddâh da annesiyle birlikte üvey babasının evinde yaşıyordu. Vaddâh, büyüdüğünde üvey babası onun kendisinin öz çocuğu olduğunu iddia etti. Bunun üzerine amcası ve büyük annesi geldiler. Durumu muhakeme ettiler. Hâkim, onun babası İsmail b. Abdükülâl'in yatağında doğması sebebiyl üvey babasının iddiasının yanlış olduğuna hükmetti. Hâkim onun Ebnâdan değil de Himyer kabilesine mensup olduğuna hükmedince elini başına koydu. Onun güzelliği hoşuna gitti ve şöyle dedi: "Git; sen Vaddâhu'l-Yemen'sin. Zî Yezen'in tabilerinden (Ebnâ) değilsin." Hâkimin ona verdiği bu isim, lakabı olarak kalmıştır.[1448]

Kaynaklarda Vaddâh'la ilgili iki aşk hikâyesi yer almaktadır. Onun ilk âşık olduğu kadın, Kinde kabilesinden veya Ebnâdan olduğu söylenen Ravza adındaki Yemenli bir kızdır. Hikâyeye göre Vaddâh, bu kadına kasideler yazıyor ve kendisiyle evlenmek istiyordu. Fakat kızın ailesi onu yakınlarından biriyle nişanlamış, Vaddâh'la evlendirmemişti. Buna çok üzülen Vaddâh, terk-i diyar etmişti. Bir süre sonra beldesinden yolculuk yapan biri, ona gelip Ravza'nın cüzzam hastalığına yakalandığını ve cüzzamlılar arasına atıldığını söylemişti. Nihayetinde Ravza, cüzzam hastalığından ölmüştü. Bu duruma çok üzülen Vaddâh, Ravza için uzun bir şiir inşâd etmişti:[1449]

يا رَوْضة الوضّاح قد ... عَنّيتِ وضّاحَ اليمنْ
فاسقي خيالك مِنْ شرابٍ ... لم يُكدِّره الدَّرَن
الريحُ ريح سَفَرْجَلٍ ... والطعمُ طعم سُلاَفٍ دَنّ
إني تُهيّجني إليكِ ... حمامتان على فَنَن
الزوج يدعو إلفه ... فتطاعما حب السكن
لاخير في نث الحدي ... ث ولا الجليس اذا فطن
فاعصي الوشاة فإنما ... قول الوشاة الغبن

Ey Vaddâh'ın Ravza'sı

[1448] İsfehânî, **el-Egânî**, c. 6, s. 431-432.
[1449] Muhammed Behcet el-Eserî ve Ahmed Hasan ez-Zeyyât, **Dîvânu Vaddâhi'l-Yemen bi Zeyli Me'sâtü'ş-Şâir Vaddâh**, Edt.: Muhammed Hayru'l-Bakâ'î, Dâru Sâdır, Beyrut, 1996, s. 16-17.

Sen Vaddâhu'l-Yemen'e eziyet çektirdin.

Bana şaraptan[1450] hayalini içir

Onu bulandırmadı kir

Rüzgar, ayvanın rüzgarıdır

Ve tat, saf sinek vızıltısının tadıdır

Şüphesiz beni sana doğru harekete geçiriyor

Düzgün bir dalın üzerindeki iki güvercin

Eşi, sevdiğini çağırıyor

İkisi de birbirlerinden yuva sevgisini tadarlar

Sözün ortaya çıkarılıp yayılmasında hiçbir hayır yoktur

Zekileştiğinde dost yoktur

Hainlere, iftiracılara, muhbirlere isyan et

Zira onların sözü aldatma sonucu ortaya çıkan zarar ziyandır.

Vaddâh'ın Ravza'ya inşâd ettiği şiir, bedevî gazel özelliklerini taşıyordu. Ayrıca o; Ümmü'l-Benîn, Fâtıma bnt. Abdülmuttalib ve Habbâbe için de gazeller nazm etmiştir.[1451]

Vaddâh'a atfedilen ikinci aşk hikâyesi ise onun sonunu getiren cinstendir. Konuyla ilgili farklı aktarımlar bulunmaktadır. İlk hikâyeye göre o, Velîd b. Abdülmelik'in karısı Ümmü'l-Benîn hacdayken kadın için şiir inşâd etmiştir. Bundan dolayı da Velîd tarafından idam ettirilmiştir.[1452]

İkinci hikâyeye göreyse Ümmü'l-Benîn bnt. Abdülaziz b. Mervân ile Vaddâh arasında karşılıklı bir aşk vardı. Halife Velîd, hac için geldiğinde Ümmü'l-Benîn'in güzellik ve edebini duyunca onunla evlenerek Şâm'a götürdü. Buna çok üzülen Vaddâh, Ümmü'l-Benîn'in peşinden Şâm'a gitti. Ümmü'l-Benîn'i görmek için Velîd'in köşkünün etrafında her gün dönüyordu. Fakat onu görmek için bir yol

[1450] İçecekten

[1451] Yahya Suzan, "Hicrî I. Yüzyılda Arap Şiirinde Gazel", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 11, sy. 2, Diyarbakır, 2009, s. 126.

[1452] ez-Zeyyât, **Dîvân**, s. 18.

bulamamıştı. Bir gün köşkten çıkan sarışın bir cariye gördü. Ona yaklaşıp "Ümmü'l-Benîn'i tanıyor musunuz?" dedi.

Cariye: "Sen benim efendimi soruyorsun."

Vaddâh: "O, benim amcamın kızıdır. Kendisine haber verirsen benim yerimi sır olarak gizler."

Cariye: "Ona haber vereceğim."

Cariye Vaddâh'ın söylediklerini haber verince Ümmü'l-Benîn şöyle dedi: "Yazık, o hala sağ mı?"

Cariye: "Evet"

Ümmü'l-Benîn: "Ona sözüm: Elçim sana gelinceye kadar yerinde kal. Seni içeri sokmanın bir yolunu bulacağım."

Sonra da Vaddâh'ı hile ile bir sandığın içinde köşke soktu. Vaddâh, ortalıkta kimse yokken sandıktan çıkıyordu. Ümmü'l-Benîn'le birlikte oturuyordu. Birinin gelmesinden korktuğundaysa Ümmü'l-Benîn, onu sandığa sokuyordu. Bir gün Velîd'e bir mücevher hediye edildi. Hizmetçilerinden birine şöyle dedi: "Bunu al ve Ümmü'l-Benîn'e götür. Ve ona de ki: Bu mücevher mü'minlerin emîrine hediye edildi. O da bunu sana gönderdi."

Hizmetçi izin istemeden içeri girdi. İçeride Vaddâh'ın Ümmü'l-Benîn'le birlikte olduğunu göz ucuyla gördü. Fakat Ümmü'l-Benîn, bunu farketmedi. Vaddâh alışık olduğu üzere sandığın içine girdi. Hizmetçi de Ümmü'l-Benîn'e halifenin mektubunu verdi.

Ve ona "Bana bu mücevherden bir taş hibe et." dedi.

Ümmü'l-Benîn: "Anası ölesice! Ne yapacaksın onu?"

Bunun üzerine hizmetçi kızgın bir şekilde Velîd'in yanına gitti. Ona sandığı ve gördüklerini anlattı.

Velîd hizmetçiye "Yalan söyledin. Anası ölesice." dedi.

Velîd, hemen yerinden kalktı. Ümmü'l-Benîn'in yanına girdi. Evde çok sayıda sandık vardı. Hizmetçinin tarif ettiği sandığın başına geldi.

Ümmü'l-Benîn'e "Ey Ümmü'l-Benîn, bana sandıkların arasından bu sandığı hibe et." dedi.

Ümmü'l-Benîn: "Ey Mü'minlerin Emîri ben ve bu sandık seniniz; senin mülkünüz."

Velîd: "Altımdakinden başkasını istemiyorum."

Ümmü'l-Benîn: "Ey Mü'minlerin Emîri, bu sandığın içinde kadınlara özel eşyalar var."

Velîd: "Bundan başkasını istemiyorum."

Ümmü'l-Benîn: "O senindir."

Sonra Velîd, iki hizmetçi çağırdı. Onlara bir kuyu kazmalarını ve sandığı oraya gömmelerini emretti. Hizmetçiler, kuyuyu kazdılar. Halife sandığa yaklaşarak şöyle dedi: "Ey sandık, şüphesiz senden bana bir şey ulaştı. Şayet bu haber doğruysa haberini defettik ve ders aldık. Şayet haber yalansa tahtadan yapılmış bir sandığı gömmekten bize bir sıkıntı yoktur." Sonra da sandığın çukura atılmasını emretti. Hizmetçiler de onu çukura attılar. Halife hizmetçinin de sandığın üzerine atılmasını emretti. Sonra ikisi de toprağın altında kaldılar. Bu olaydan sonra Vaddâh'ı bir daha gören olmadı.[1453]

Bu hikâyelerin ihtiyatla karşılanması gerektiği aşikârdır. Hikâyenin altında Emevî karşıtlığının yattığı anlaşılmaktadır. Çünkü bir Emevî halifesinin karısının Yemenli biri tarafından baştan çıkartılması abes bir durumdur.

Böyle bir hadisenin olması hayatın olağan akışı içerisinde pek mümkün olmadığı gibi rivayetin "şuûbiye"[1454] veya kuzeyli-güneyli çekişmesinin etkisiyle oluşturulduğu söylenebilir.

[1453] ez-Zeyyât, **Dîvân**, s. 18-19.
[1454] ez-Zeyyât, **Dîvân**, s. 20.

Yemen'de yaşayan şairlerden bir diğeri ise Bekr b. Mirdâs'tır. O, güzel bir görünüme sahip olup senenin her günü farklı elbise giyerdi. Evinden nalınlarının ipini bağlamadan asla çıkmazdı. Şiirleri ise insanlar arasında oldukça yaygındı. İbn Mirzâ el-Ebnâvî, babasından onun hakkında duyduğu şu haberi nakletmektedir: Ben hacca gitmiştim. Hacda zarif, ince ruhlu bir genç gördüm. İnsanlar onun etrafını sarmıştı. Tavafını ve namazını bitirdiğinde "Bu kimdir?" dedim.

Bu kişinin Ebû Nüvâs el-Hasan b. Hânî olduğu söylenince ona selam verdim. Şiirlerinin ve haberlerinin San'a'da nifaka yol açtığını haber verdim. Ona bu konu hakkında soru sordum. O "Sen bana öyle diyorsun da sizde de Bekr b. Mirdâs var." dedi.

Dedim ki: O, sizin yanınızda bu konumda mı?

Ebû Nüvâs: O şöyle demiştir: [1455]

يا إخوتي إن الطبيب الذي ... ترجون أن يبرئني مسقمي
وما ألى نصحاً ولكنه ... عن علم ما بي من سقام عمي
فسائلوه عن عقاقيره ... وسائلوه ما الذي احتمي

Ey kardeşlerim şüphesiz
Beni iyileştirmesini umduğunuz doktor hastadır.
Ben sizden nasihat istemiyorum.
Ancak biliyorum ki hastalığım konusunda o doktor kördür.
Ona ilaçlarını sorun
Ona nelerden korunmam gerektiğini sorun...

Hemdânî, Bekr b. Mirdâs'ın Yemen valisi Yezîd b. Velîd'e bir bedevînin dilinden şöyle dediğini nakletmektedir:[1456]

فقدنا لحانا ما أقل غناءها ... واضيع فيها الدهن يا ابن مطيع

[1455] Hemdânî, **Sıfat**, s. 55
[1456] Hemdânî, **Sıfat**, s. 56

دهنّا ونفَّشناهما لأميرنا ... كخافيتي نسر هوى لوقوع

فما ساقتا خيراً سوى الطول منهما ... وأنهما غمّ لكل ضجيع

فيا ليتنا كنا سناطين منهما ... نؤمل كالأعراب كل ربيع

فنسلب مالا لا نروّع بعده ... مخافة عري، أو مخفة جوع

Biz sakallarımızı kaybettik zenginliğinin daha azına

Ona (sakala) yağ sürüyorum ey Mutî''nin oğlu

Yağladık ve kabarttık o ikisini emîrimiz için

Sırrım gibi kartal dalışa geçti düşmek için

Ki bir hayır gelmedi ikisinin uzunluğundan başka

Şüphesiz o ikisi her dost için bir gamdır

Keşke biz o ikisinden köseler olsaydık

Ümit ederiz bedevîler gibi her baharı

Gasp ederiz malı ondan sonra korkutmayız

Çıplaklık veya açlık korkusuyla

Râşid Halifer ve Emevîler döneminde Yemen'in şairlerinden bir diğeri ise Ziyad b. Müfriğ'dir.[1457] Himyer kabilesine mensup olan Ziyad'ın asıl adı Yezîd b. Ziyâd b. Rabî'a b. Müfriğ'dir. O, süt kırbasına iddiaya giren dedesinin ismiyle bilinmektedir. Dedesi, sütü kırba boşalıncaya kadar içerdi. Bundan dolayı ona müfriğ (boşaltan) denilirdi.[1458] O, Yemen'de demircilik yapıyordu.[1459] Ziyad b. Müfriğ 60 yılında vefat etmiş olup[1460] hiciv tarzı şiirleriyle bilinmektedir. Bundan dolayı da Ziyâd b. Ebîh tarafından zindana atılmıştır.[1461]

[1457] el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 410.
[1458] Onun torununun adının Müfriğ olduğu da söylenir. (es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 28, s. 21)
[1459] Tebâle'de yaşadığı da söylenir. (es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 28, s. 21)
[1460] es-Safedî, **el-Vâfî**, c. 28, s. 21.
[1461] el-Habeşî, **Mesâdir**, s. 410.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KÜLTÜREL MİRAS

Emevîlerin sonuna kadar Yemen, İslam öncesinden kalma eserlerini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bunda Yemen halkının korumacı tavrının etkisi büyüktür. Bu sebeple bölge; mumyalarla, yazıtlarla ve altınlarla dolu mezarları, kaleleri, köşkleri, barajları ve şehirleriyle kadîm Arap medeniyetinin canlı bir örneği olmuştur. Bu kültürel miras; mezarlar ve "tarihî eserler"[1462] olmak üzere iki başlıkta ele alınabilir. Başlıkların oluşmasında Hemdânî'nin Alkame Zû Ceden (ö. 100/719) ve Hişâm b. el-Kelbî'den (ö. 204/819) almış olduğu rivayetler ve kendi gözlemleri belirleyici olmuştur. Çünkü onun *el-İklîl*'inin sekizinci kitabında aktardığı eserlerin tamamına yakını, İslam öncesinden kalmadır. Bununla birlikte modern dönemde bulunan yazıtlarla Hemdânî'nin nakilleri mukayese edildiğinde, kültürel mirasa dair aktarımlarının abartıları olmakla birlikte, büyük oranda doğru olduğu söylenebilir. Bundan dolayı onun yazıtlarla ilgili rivayetlerinin bir bölümü, arkeologlar tarafından doğru kabul edilmiştir.

1. Mezar Kalıtları

Mezar veya âbidevî bir yapının üzerine yazı yazmak, günümüzde olduğu gibi eski toplumlarda da yaygın bir adetti. Örneğin Türk tarihinin en eski metinleri, bu yazıtlar üzerinden günümüze ulaşmıştır. Yemenli Araplar için de aynı yargı geçerlidir. Günümüze ulaşan en eski Yemen yazıtlarının önemli bir bölümü, mezarlar ve âbidevî yapılar üzerinden gelmektedir. Modern dönemde bu yazıtlar, arkeologlar tarafından detaylı bir şekilde incelenmektedir. Böylece İslam öncesi Yemen tarihi ortaya çıkarılmaktadır. Yemen yazıtlarına olan bu ilginin modern dönemle sınırlı olmadığı aşikârdır. Zira İslam'ın erken döneminde, arkeolojik merak ile bölgede bulunan yazıtlar okunmaya çalışılıyordu. Hemdânî konuyla ilgili şöyle demektedir:

[1462] Not: Tarihî eserler konusu altında incelenen yapılar, 'saraylar, kaleler, diğer tarihî yer ve eserler' olmak üzere üç başlıkta ele alınmıştır. Bu üçlü tasnif Yemen'deki eserleri teker teker gezen Hemdânî'nin *el-İklîl* adlı eserinden istifade edilerek yapılmıştır. Fakat farklı kaynaklarda çalışmamızda kale olarak görülen bir yapının ismi saray, saray olarak görülen bir binanın ismi de kale olarak görülebilir. Bu durumu araştırmacıların dikkatine sunuyoruz.

“Himyerî yazıtlarıyla ilgili insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çoğu, yazı karakterlerindeki çeşitlilikten kaynaklanır. Bir yazı karakteri veya harf, dört-beş farklı forma sahip olabilir. Ama onu okuyan kişi sadece bir forma aşinadır. Sonuç olarak hatalar ortaya çıkar. Bundan dolayı biz de harflerin farklı formlarını içeren bir alfabe hazırlamaya karar verdik. Bu çeşitliliğin sebepleri, kuzey yazısındaki çeşitliliğin sebeplerine benzerdir. Himyerîler, kelimenin ortasında buluna med harfi olan elifi kaldırarak yazardı. Örneğin Hemdân (همدان), Hemdn (همدن), Ri‘âm (رئام) Ri‘m (رأم) olarak yazılırdı. Bu kullanım Kur’ân’a da geçmiştir. Kur’ân’da er-Rahman ve el-İnsân kelimelerinin yazılışında elif kullanılmaz. Himyerîler “aleyhümû”daki sondaki damme ve vav’ı korurlar. Mekkeliler de bu kıraati uygulamışlardır. Himyerîler iki satırı yatay bir çizgiyle birbirinden ayırırken iki kelimeyi de dikey bir çizgiyle birbirinden ayırırlar. Nâ‘it’in müsned yazıtları buna örnektir.” [1463]

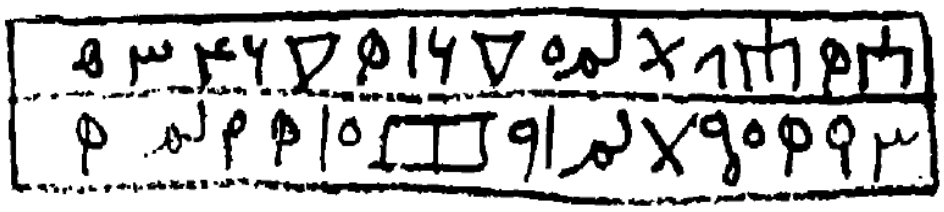

Hemdânî’nin aktardığı Nâ‘it’in müsned yazıtlarını gösteren bir resim. (Hemdânî, ***el-İklîl****, c. 8, s. 122)*

Yemen’de yer alan yazıtların okunmasına yönelik bu çabalar, erken dönem İslam tarihinde Müslümanların arkeolojik merakını göstermektedir. Bu arkeolojik merak, hazine bulup zengin olma arzusuyla birleşerek, Râşid Halifeler ve Emevîler zamanında Yemen’de bir meslek halini almıştı. Hatta bu yüzden halk arasında, Yemen’in hazineleri ve bu hazinelerin gizli yerleriyle ilgili efsaneler anlatılıyordu.[1464]

[1463] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 122.

[1464] Hemdânî’nin aktardığına göre Yemenlilerin içinde hazine bulunduğuna inandığı efsanevî yerler şunlardı:1. İrem: Şeddâd b. ‘Âd’ın şehridir. 2. Zahir: Me‘âfir’de yer alan bir dağdır. Burası Allah’ın yeryüzündeki emanetçisi olarak kabul edilir. 3. Huta: Firavunların kalesi. 4. Zafâr: Tübba‘’nın kalesi olup Yahdih bölgesinde yer alır. 5. Me’rib; 6. Şibâm Harâz; 7. Gumdân; 8. el-Hamrâ: Hadramevt’te yer alır. Efsanelere göre ilk önce Şibâm’ın hazineleri keşfedilecek; buradaki hazineler, hayvanlar ve yangın (ateş) tarafından ortaya çıkarılacak. İkincisi; Me’rib olup cinler tarafından ortaya çıkarılacaktır. Buradaki hazineyi Belkıs gömmüştür. Üçüncüsü; bir deprem tarafından açığa çıkacaktır. Bu, San‘a’da bulunan Gumdân’dır. Dördüncüsü; sular tarafından ortaya çıkarılacak olan Zafâr’ın hazineleridir. Beşincisi; Zahir’in hazineleridir. Zahir ve Sabir arasındaki bir deprem, buradaki hazineleri ortaya çıkaracaktır. (Zahir ve Sabir; Me‘âfir’in iki dağıdır) Altıncısı; Huta’da ortaya çıkacaktır. Bu hazineyi

Efsanelere konu olan Yemen hazinelerini ele geçirmek isteyenler için keşfedilmesi gereken ilk yer mezarlıklardı. İslam öncesinde kabirler, Yemen kültüründe önemli bir yere sahipti. Yemenliler, mezarlıklarına "Cibâne" diyorlardı.[1465] İslam öncesi dönemde Yemen'de ölünün zenginlikleriyle birlikte gömülmesi bir adetti. Bundan dolayı Emevîler döneminde Himyerîlerden kalma mezarlardaki zenginlikler, nebbâşların dikkatini çekiyordu. Emevîlerin Yemen valisi Muhammed b. Yusuf, mezarlarda gömülü bulunan malları korumak ve elde etmek için keşif heyetleri gönderiyordu.[1466]

Aynı zamanda valiler, bulunan hazinelerden devletin payını almasını önemsiyordu. Çünkü İslam hukukuna göre devletin bulunan definede belli bir oranda payı vardır. Hişâm b. el-Kelbî'nin Hemdân kabilesinden Mücâlid b. Said'den aktardığı şu rivayet buna örnek olarak verilebilir: "Bir gün Mekke'de kını altından olan bir kılıç gördüm. Kılıcın sahibine hitaben "Ey adam bu kılıç nereden geldi?" dedim. Adam şöyle dedi: Bir gün Yemen valisinin meclisinde otururken bir adam bize hazine göstereceğini söyledi. Adamla gittik ve bir kabri kazdık. Altınlı bir tabut bulduk. Kabirde bulunan bir levhada "Bu, Tübba''ın kabridir. el-Hanîfiyye üzerinde öldü. O, Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik eder." yazıyordu. Kabirden çıkanları valiye götürdük. Vali bunun üzerine 100 dinar verdi. Ben de bu dinarlarla kılıcımın kınını süsledim."[1467]

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere mezarlarda yer alan defineler, bazı Yemenliler için önemli bir uğraştı. Fakat mezarlara olan bu ilgi, salt zenginliklere sahip olmak için değildi. Mezarlarda yer alan müsned alfabeli yazıtların okunması da ilmî bir merakın sonucuydu.

Yemen'de bulunan mezar yazıları İbnü'l-Kelbî ve diğer bazı âlimler tarafından alıntılanmıştır. Bu yazıların çoğu Himyer lehçesine aittir. Fakat Kureyş lehçesine

---

oranın yerlilerinden biri bulacaktır. Yedincisi; el-Hamrâ'da fırtına ve korkmuş, paniğe kapılmış korkunç hayvanlar tarafından açığa çıkarılacaktır. Sekizincisi ise İrem'de karıncalar tarafından yeryüzüne çıkarılacaktır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 120-121)

[1465] Aynı terimin Emevîler döneminde Kûfe'de de kullanılması, Yemenlilerin göç ederken kendi kültürlerini taşıdıklarını göstermektedir. (Bkz.: Söylemez, **Bedevîlikten**, s. 71)

[1466] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.

[1467] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.

tercüme edilmiştir.[1468] Dolayısıyla Hemdânî'nin aktardığı abartılı rivayetler içerisinde yer alan mezar yazıtlarının, Himyer lehçesinden Kureyş lehçesine çevrildiği söylenebilir. Bu mezar yazıtlarını konu alan rivayetlerin bazıları şunlardır:

1- Rivayete göre Haccâc b. Yusuf'un kardeşi Muhammed b. Yusuf'un Yemen valiliği yaptığı dönemde, toprak kayması neticesinde bir mezarın kapısı ortaya çıkmıştı. Muhammed, kapıdan girip bir odaya ulaştı. Odada bir tabut vardı. Tabutun üzerinde ipek astarlı kıyafet ve altın nakışlı elbiseler vardı. Tabutta iki kadının kafatası ve bir gümüş levha bulundu. Bu levhada altınla yazılmış bir yazı vardı. Bu yazı: "Ben Hima'yım. –Tübba''ın kızı- Bu benim kız kardeşimdir. Biz öldük ve Allah'tan başka hiçbir şeye tapmadık."[1469]

2- Gaymân'daki bir yerde sel sonucu oluşan heyelan sebebiyle bir mezar ortaya çıkmıştı. İnsanlar buraya girdiğinde bir tabut buldular. Tabutu açtıklarında içinden ölü bir adamın bedeni çıktı. Adamın elbisesi altından örülmüştü. Ceset, ipekten dokunmuş altınla işlenmiş örtünün üzerinde yatıyordu. Onun elinde altın bir asa vardı. Başında da değerli bir yakut vardı. Bu mezarda şöyle yazan bir levha bulundu:

"Himyer'in efendisi Allah'ın adıyla, ben Kayl Hassân b. 'Amr'ım. Doğrusu Allah'tan başka kral (Kayl) yoktur. Ben Hind'in zamanında öldüm. Hind öldü. Onun döneminde 12.000 kayl öldü. Ben, bu kayllerin sonuncusuyum. Ben de Zû Şa'beyn'e geldim. O, beni ölüme karşı korusun diye. O da beni korudu."[1470]

3- Mervân b. Muhammed döneminde Tedmür'de mermer bir lahit bulunmuştu. İnsanlar bu mermer lahiti açmak için toplanmışlardı. Onların amacı Mervân için bir hazine bulmaktı. Lahitin kapağını kaldırdıklarında sırtüstü yatan bir kadın cesedi buldular. Onunla birlikte altınla örülmüş doksan elbise bulmuşlardı. Onun lüleleri başından ayaklarına kadar uzanıyordu. Lülelerinin içinde bir levha bulundu. Bu levhada "Ben Tedmür'üm-Kral Üzeyne'nin oğlu Hassân'ın kızı- benim evimi yıkanın Allah evini yıksın!" yazıyordu. Mervân'ın öldürülüşü buna bağlanır.[1471]

[1468] Hemdânî, bu konuyu dokuzuncu kitapta işlediğini söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 124)
[1469] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 126-127.
[1470] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 126.
[1471] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 124-125.

4- Hemdânî'nin yukarıda bahsettiği bölgeye yakın yerde bir mezar bulundu. Bu mezarda bir adamın cesedi görüldü. Başının yanındaki altın levhada müsned yazısıyla onun ismi ve nesebinin yanı sıra şöyle yazıyordu: "Allah'ın adıyla, biz ölüm dışında her şeyin üstesinden geldik. Ölüm bizi yendi."[1472]

5- Osman b. Affân döneminde Hadramevt'te bir mezar kazıldı. Bir mezar adası açığa çıktı. Kapıdan girildiğinde sandal ağacından yapılmış bir tabut bulundu. Tabutun içinde yine altın yaldızlı kıyafet giydirilmiş olan bir ceset yatıyordu. Ölünün parmaklarından birinde yüzük vardı. Başının üst tarafında sandal ağacından yapılmış bir levha bulunuyordu. Bu levhada "Ben Sinân Zü Ekem, iki yüzyıl yaşadım. Ben zamanımı ikiye böldüm. Bir gün eğlenirim diğer gün tefekkür ederim...[1473] yazıyordu.

6- el-Asbağ b. Nübâte dedi ki: Mü'minlerin emîri Ali'den önce Halife Ebû Bekr döneminde (Ömer dönemi de olabilir) bir mecliste oturuyorduk. Hadramevt'ten bir adam yanımıza geldi. Adam o kadar uzundu ki şimdiye kadar ondan uzununu görmemiştim. Herkes adamın dış görünüşü ve asaleti sebebiyle etkilendi. Adam büyük bir aceleyle içeri girdi; durdu; selam verdi ve sonra oturdu. Meclistekiler, boyunlarını ona uzattıklarında adam sordu: "Reisiniz kim?" Onlar Ali b. Ebî Tâlib'i işaret ettiler. Adam: "O, Peygamber'in amcasının oğlu değil mi?" dedi. "Evet" denildi. Bunun üzerine adam bir şiir inşâd etti. Adamın dizeleri Ali'nin hoşuna gitti. Adama kim olduğunu sordu. Adam, Hadramevtli olduğunu söyledi. Ali, "Eğimli kum tepelerini biliyor musun?" diye sorunca adam Hûd'un kabrini arayıp bulduklarını ve kabrinde şu yazıtı bulduklarını söyledi: "Ben, Allah'a inanan Hûd'um. Ben, Âd'a acıdım. Onların imansızlığına üzüldüm. Şüphesiz Allah'ın takdir ettiği hiçbir şey engellenemez."[1474]

7- Hz. Ömer döneminde San'a'da kazılan bir hendekte bir adamın cesedi bulundu. Adam kıyafetleriyle gömülüydü. Fakat bedeni hiç bozulmamıştı. Yaşıyormuş gibi görünüyordu. Cesedin eli başındaydı. Eli başından kaldırıldığında, başındaki kan dışarı fışkırdı. Cesedin eli serbest bırakıldığında elini tekrar yaranın üstüne getirdi. Cesedin diğer elinde bulunan mücevherde (taşta) "Ben Abdullah b. Semîr'im"

[1472] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 127.
[1473] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 127.
[1474] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 131-133.

yazıyordu. Bunun üzerine Ömer b. Hattâb, cesedin kime ait olduğunu Ka‘bü’l-Ahbâr’a sordu. Ka‘b, onun İsa’nın havarilerinden biri olduğunu; arkadaşlarının Yemen kralı tarafından ateşe atıldığını; Abdullah’in ise öldürüldüğünü söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer, onun mezarının eski hale gelecek şekilde restore edilmesini ve üstünün toprakla örtülüp belirsiz hale getirilmesini, böylece mezarın bir daha kazılamamasını ve yağmacılardan bu insanın mezarının korunmasını emretti. Hz. Ömer’in bu emri yerine getirildi.[1475]

8- Abdullah b. Semir’in San‘a’daki mezarına benzer bir hadisenin Süleyman b. Abdülmelik döneminde olduğu rivayet edilir. Fakat burada Hz. Şuayb’in mezarı söz konusudur.[1476]

9- Hişâm b. Muhammed, Ebû Bekr b. ‘Ayyâs’tan o da Himyer’den bir adamdan şöyle rivayet eder: ‘Âhân b. Hanîf adında soylularımızdan biri öldü. Geleneğimiz olduğu üzere onu soyluları defnettiğimiz mezarlığa taşıdık. Mermer bir lahit bu ölünün gömüleceği yerde zaten hazırlanmıştı. Ben, Himyer yazısını iyi okuduğum için mezarın etrafında yürüdüm. Her bir mezarı ayrı ayrı inceledim. Okuduğum yazıtların birinin üzerinde şöyle yazıyordu: “Ben, Abdü Şems’in (Himyer kralı olan) kızı Bid‘a’yım. O, Rabbi’ne isyan etti. İnsanlarına zulmetti ve kötülük yaptı. Bu yüzden Allah onu mahvetti.”[1477]

10- Hemdânî, Yemen’den çıkarılan üç tabutu ve yazıtlarını şöyle anlatmaktadır:

Birinci Tabut: Bu mezarda kel, yaşlı ve dişsiz bir adam yatıyordu. Ölünün iki yanında mücevherler vardı. Başının üst tarafında Himyer lehçesiyle “Ben, Âd b. İrem’im. Ben bunu fethettim.” yazıyordu.

İkinci tabut: Bu mezarda koyu kahverengi uzun bir adam bulundu. Adamın iki tarafında mücevherler vardı. Başının üzerinde Himyer lehçesiyle “Ben Mersed b. Kâf’ım” yazıyordu.

[1475] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 134-135.
[1476] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 136.
[1477] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 137.

Üçüncü tabutta: Bu mezarda kısa boylu kıvırcık saçlı bir adam vardı. Adamın başının ucunda şu yazı vardı: "Ben 'Âd'ın hazinedarı Mansak b. Lukaym'im..."[1478]

13- Lahî'a b. Yahya b. Sinân'ın şöyle söylediği rivayet edilir:

Benim büyük babam Yemen'in valisiyken Câhiliye döneminden kalma mezarlarda bulunan hazineleri ele geçirmek için mezarların altını üstüne getirirdi. Yine bir mezarı kazdığında iki kız cesedi çıktı. Mezarın başında bir tane taş vardı. Bu taşta Himyer lehçesiyle şöyle yazıyordu: "Ben Ruzva'yım. Benimle birlikte olan kız kardeşimdir. Biz Tübba''nın iki kızıyız. Allah'a inandık ve ona hiçbir ortak koşmadık."[1479]

14- Ebû Nasr dedi ki: "Muhammed b. Yusuf'un valiliği döneminde bazı Câhiliye mezarları arasında içerisinde yazıt olan bir mezar bulundu" Ebû Nasr: "Ben bu mezardan altın bir tabut aldım. Tabutun içinde altın bir levha ve kemikler vardı. Levhanın üzerinde yazan yazıyı okudum. Bu yazıtta Himyer lehçesiyle "Bunlar Şemse ve Lemîs'tir. –Tübba''ın kızları- Biz öldük ve Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik ederiz." Bunun üzerine Haccâc b. Yusuf'a durumu anlatan bir mektup yazıldı. Haccâc, kardeşinin mektubunu okuyunca (Muhammed b. Yusuf'un mektubu Abdülmelik b. Mervân'a yazdığı, Abdülmelik'in de bu cevabı verdiği söylenir.) ona şöyle yazdı: "Selamlar, mektubunu aldım ve durumu öğrendim. Bu mektubumu aldıktan sonra kemikleri yıka ve üzerine namaz kıl. Ve onları göm. Sonra da hazineyi beytülmâle ilet. Ve bir daha böyle bir şeyi asla yapma! Mü'minlerin emîri de Allah'tan başka ilah olmadığına şehadet eder."[1480]

15- Yemen'de bulunan başka bir mezarın başındaki mermer levhada şöyle yazıyordu: "Ben Âd b. İrem'in kızı Veri'a'yım. Benim babam bana zulmetti. O, kibirli ve gururludur. Bu yüzden Allah, onu yıkıcı bir rüzgârla helak etti. Ama ben Allah'a inanırım..."[1481]

[1478] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 142.
[1479] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 145.
[1480] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 146.
[1481] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 141.

Yukarıda aktarılan rivayetlerdeki mezar yazıtları, hikâye olarak abartılarla süslenmiş olsa da günümüzde bulunan yazıtlarla şekilsel olarak bazı benzer özelliklere sahiptir. Örneğin Yemen'de Süveyde'de bulunan bir mezar yazısında (RES 5040 Ry 321)[1482] şunlar yazmaktadır:

1 [... ...] Şmtm (شمتم) oğlu satın aldı ve yasal mülkiyet aldı

2 [... ...]… Ki o yeniledi (?) … … içinde gömüleceği yeri

3 [... ...] Ve onun karısı ve onun çocukları

Yine Hadramevt'te bulunan bir mezar yazıtında (SOYCE 903)[1483] şöyle yazmaktadır:

1 'lşhr'ın (ألشهر) oğlu Krbhmv (كربهمو) mezarı "Mnv'm"ı (منوعم) kendisi için inşa etti ve … …, ve onun iyiliği (?)

2 Ve inşa etti ?, ve su kaynağını kazdı, ve sıraya koydu, ve erkek kardeşi 'lşhr'ın (ألشهر) oğlu Mrsdm (مرسدم) ile birlikte taşlarını yerleştirdi ? sınırlarına;

3 Ve o yönetti (inşa çalışmalarını) ve deveye yerleştirdi, kardeşi Mrsdm (مرسدم) ile birlikte, taş teçhizatını kurallara uygun olarak hazırladı ve kanallarının sularını Dev'ân Vadisi'nden çıkardı.

4 Ve Ğabr Vadisi'nden o kurdu (anıt) … Fşhn'ın (فشحن) dördüncü yılında

Yemen'in Riyâm Dağı'nda bulunan bir mezar yazıtında (Gl 1326 A 300):[1484]

1 Hlk'mr (هلكأمر) ve M'drb-

2 m (معدرم) ve 'mkrb (عمكرب), oğulları

1482 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2144&mark=02144%2C001%2C009&vM=yes

1483 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008

1484 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8720&mark=08720%2C004%2C002

3 Hemdân'ın oğlu Bry (بري)

4 […] tam mülkiyet haklarına sahip kabir.

Yemen'de as-Sawdāʾ adlı yerde bulunan bir mezar yazıtında (as-Sawdāʾ 55 RES 4668):[1485]

1 Evs'l (أوسأل) ve onun oğulları M'vs (مأوس) [... ...]

2 Onların [... ...], Vhbm (وهبم) ve Lhyst (لحيعثت) [... ...]

3 [..]. benû Cdnm'in (جدنم) edinilen ve [... ...]

4 [..] bu kabir Hrb (حرب) ve bütün

5 duvarda temelden tepeye kadar [... ...]

6 Vdm (ودم) ve 'rnyd' (أرنيدع) tarafından; ve onlar kendilerini adadılar [... ...]

Yemen'in "Sırvâh-Havlân" bölgesinde bulunan bir mezar yazıtında (DAI Ṣirwāḥ 2002-103):[1486]

1 [... ...] Srvh'ın (صروح) Kyn'ı (قين), 'b'mr 'in (أبأمر) oğlu, ve Srvh'ın (صروح) Kyn'ı (قين)

2 Onlar tam mülkiyet haklarına sahip Ycr'nin (يجر) kabrini inşa ettiler [... ...]

3 Koruyucu 'str (عثتر) tarafından ve Smh'ly (سمهعلي) tarafından ve tarafından [... ...]

Yemen'in Şibâm bölgesinde bulunan Rbhm (ربخم) adlı birine ait bir mezar yazıtında (CIH 20):[1487]

1485 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8449&mark=08449%2C005%2C003

1486 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=7979&mark=07979%2C003%2C004&vM=yes&vM=no

1487 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=3727&mark=03727%2C004%2C007

1 [... ...] ‘mkrb (عمكرب) ve oğulları ’bkrb (أبكرب) ve ’lkrb (ألكرب)

2 [... ...] yaptı ve kazdı onların kabrini Rbhm (ربخم), güç ile

3 [... ...] T’lb Rymm’ın (تألب ريمم) Kbdm’ın (كبدم) ustası, ve onların Rabbi ’crm (أجرم) Yc‘r’ın (يجعر) gücüyle

4 [... ...] ve onlar kabirlerini (ona) zarar verebilecek her şeye karşı ‘str (عثتر) Şrkn’a (شرقن) adadılar.

Me’rib’de bulunan bir mezar yazıtında (RES 4536 Gl 765)[1488] şöyle yazmaktadır:

1 Ddt bnt. V’lm b. Mnym’in (ددت بنت وأل بن منيم) kabri ve onun Rabbi Vşkt (وشكت)

2 onu inşa etti ve ‘str (عثتر) Şrkn (شرقن) devirebilir

3 onu mahvedecek olan

Şibâm el-Girâs’ta bulunan bir mezar yazıtında (RES 3974 RW 78):[1489]

1 [... ...]-ların [... ...], benû Hs’m (خسأم) z-‘lhn (ذ ألهن) ve ‘krbm (عقربم) benû Shymm’in (سخيمم) hizmetçileri [... ...]

2 [...] ve kabir(ler?)i Mnk’i (منك) adadılar, ilahlarının gücü ve yardımıyla [... ...]

3 [...] onların koruyucusu T’lb Rymm (تألب ريمم), ve Rableri ’l[... ...]’in (..أل) gücüyle

4 [... ...] kabir(ler?)i Mnk (منك), ‘str (أثتر) Şrkn’a (شرقن) ve Hs‘m’ın (خسعم) [... ...] ilahına

Hemdânî’nin naklettiği mezar yazıtlarıyla günümüzde bulunanların şekilsel olarak bazı benzer özellikleri bulunmaktadır. Bu benzerliklerden ilki her ikisinin de

[1488] Bu taş, sonraları devşirme malzeme olarak şehrin duvarında kullanılmıştır. (http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=8366&mark=08366%2C001%2C004&vM=yes&vM=no)

[1489] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=7851&mark=07851%2C004%2C006

muhteva olarak kısa olmasıdır. İkinci benzerlik; her iki metinde de medfun bulunanların isim ve nesebi hakkında bilgi verilmesidir.

Aktarılan bu iki benzerlikle birlikte iki metin arasında büyük farklar bulunmaktadır. İlk farklılık; Hemdânî'nin aktardığı rivayetlerde metinler noksansız ve yüzde yüz anlamlı bir biçimdeyken, günümüzde okunan kalıtların çoğunda eksik ve okunamamış kısım çoktur. Bundan dolayı modern dönemde bulunan mezar yazıtlarında anlamlar eksiktir. Hemdânî'nin aktardığı yazıtların eksiksiz manaya sahip olmasının ana sebebi, bu rivayetlerin şifahî olarak aktarılmış olmasıdır. Bir diğer sebep ise müsned yazısını okuyanların yaptıkları hatalardır. Hemdânî, bu duruma Himyer lehçesiyle ilgili yazıtların okunmasında insanların kafalarının karışık olduğunu söyleyerek işaret etmektedir. Ayrıca o, Himyer lehçesiyle yazılan yazıtların Arapçaya tercüme edildiğinden bahsetmektedir. Yazıtların tam okunamayan kısımlarının tahmin yoluyla Arapçaya aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bundan dolayı da metinler tam ve anlamlı olmuştur.

İkinci farklılık ise rivayet edilen mezar yazıtlarında tek tanrı inancı bariz bir şekilde varken, elimizdeki mezar yazıtlarında bu vurguya rastlanılamamasıdır. Örneğin rivayet orijinli yazıtlarda ("Biz Allah'a inandık ve ona hiçbir ortak koşmadık.") şirk inancına karşı güçlü bir vurgu bulunmaktadır. Fakat şirke karşı aynı vurgu elimizdeki yazıtlarda yoktur. Sonuç olarak Hemdânî tarafından aktarılan rivayetler şekilsel açıdan modern yazıtlarla benzerlik içerse de önemli farklara sahiptir. Bununla birlikte yazıtların masa başında uydurulan rivayetler olduğunu söylemek güçtür. Fakat okunamayan müsned alfabelerinde raviler tarafından bilinçli bir şekilde İslam'ın Allah ve ahiret inancının yerleştirildiği, böylece boşlukların doldurulduğu da uzak bir ihtimal değildir. Bu sayede Yemenli Araplar, Kureyş'ten farklı olarak İslam'dan önce de atalarının tevhid inancına sahip olduklarını ispatlamış olacaklardı.

2. Tarihî Eserler

2.1. Saraylar

2.1.1. Gumdân

San‘a’da yer aldığı aktarılan Gumdân Sarayı, Yemen’in en eski yapıtlarından ve hatta dünyanın ilk gökdelenlerinden biri[1490] olarak kabul edilir. Rivayetlerde bu binanın tarihi Sâm b. Nûh’a kadar götürülür.[1491] Fakat tarih kaynaklarında bu binayı inşa edenin Ya‘rub b. Kahtân[1492] veya beşinci Sebe kralı Îl Şerh Yahdub b. Fer‘ b. Yenhüb (إيل شرح يحضب بن فرع ينهب) (m.ö. 15-35) olduğu da aktarılır.[1493] Arkeolojik kalıtlar incelendiğinde bazı yazıtlarda bu saraya yer yer işaretler olduğu söylenebilir.[1494]

Gumdân Sarayı’nı Hz. Osman’ın hilafeti döneminde emir vererek yıktırdığı söylense de bu bilgi tek başına doğru değildir. Çünkü yapı üç teşebbüste yıkılmıştır. İlk olarak Habeşliler tarafından Yemen işgal edildiğinde bu bina hedef alınmıştır. İkinci olarak ise Hz. Peygamber (s) döneminde burası bir daha hasar görmüştür. Hz. Osman dönemindeyse yapı tamamen yok edilmiştir.[1495] Fakat bu yapının kalıntıları Hemdânî dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla Emevîler döneminde burasının kalıtlarının durduğu söylenebilir.

Bu bina, Yemenliler için eski tarihlerinin büyüklüğünü gösteren ve atalarına öyküdükleri destansı bir araç olmuştur. Bundan dolayıdır ki Gumdân’ı tasvir eden çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Hemdânî, “Bu yapının duvarlarından birkaç taş San‘a’daki caminin karşısında uzanmış bir şekilde hala görülür.” [1496] demektedir.

[1490] Gerard Peet, “The Origin of The Skyscraper”, **CTBUH Journal**, sy. 1, 2011, s. 21; Talib Yazıcı, “Arap (Sanat)”, **DİA**, c. 3, s. 310.
[1491] Hemdânî, **Sıfat**, s. 195
[1492] İbn Kesîr, **el-Bidâye**, c. 3, s. 163.
[1493] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1183.
[1494] Asmahan Al-Garoo, “Nemâzicü min Fenni’l-‘İmâre fî’l-Yemeni’l-Kadîm/Examples of Architecture in South Arabia”, 58-37, **Mecelletü’l-Ulûmi’l-İctimâiyye ve’l-İnsâniyye**, Câmiatü Aden, 1996, s. 42-43.
[1495] Al-Garoo, “Nemâzic”, s. 42-43.
[1496] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 5.

Hatta o, bu duvara bakıldığında taşların şaşırtıcı şekilde birbirine yakın bir şekilde bağlandığını rivayet etmektedir. Söz konusu duvar, San‘a Camii’nin doğu kapılarından birinci ve ikinci kapının karşısında uzanmaktaydı. Gumdân’ın kalıntıları bir dağ gibi yüksek bir yığın içerisinde olup bu yığının etrafında San‘alıların evleri bulunmaktaydı.[1497]

Rivayete göre, San‘a’da Gumdân’ın yanında ed-dâlifen diye adlandırılan uzun bir hurma ağacı vardı. Aktarıldığına göre bu ağacın dalları sarayın avlusuna ulaşırdı. Ümeyye b. Ebi’s-Salt şöyle demiştir:

İç ve mutlu ol; taç başını kuşatır.

Sesin Gumdân’ın salonunda yayılır.

Bu saray, baban Kral (Kayl) Zû Şerh’in binasıdır.

Herhangi bir ölümlü böyle bir ihtişamı görebilir mi?...[1498]

Gumdân köşkü taştan inşa edilmişti. Yapının taşları arasındaki bağlantı yerleri görülmeyecek şekilde ustalıkla dizilmiş olup dışarıdan bakıldığında köşk, bütün bir taş parçasıymış gibi görünüyordu. Yapıda bulunan mermer parçalarının ortasında derin oyuklar bulunmaktaydı. Oyukların içinde ise mermerleri birbirine bağlayan demir ve kurşundan yapılmış kazıklar bulunuyordu. Bu kazıklar, binayı güçlendirmek için binanın temelindeki taşlarda da vardı. Yine bu binada bir su saati bulunuyordu. Gumdân, dörtgen şeklinde inşa edilmişti. Yapının her bir yönü beyaz, kırmızı, sarı ve yeşil olmak üzere farklı renklerdeydi. Buna ek olarak binada her iki çatı arasında kırk arşın olan yedi çatılı bir köşk yapılmıştı. Güneş doğduğu zaman bu yedi çatının gölgesi görülürdü. Çatının üstüne renkli mermerle yapılan bir oturma yeri inşa edilmiş; üzerine de mermerden bir çatı yapılmıştı. Çatının her bir köşesinde ise aslan heykelleri vardı. Rüzgâr estiği zaman heykelin arkasından giriyor ve ağzından çıktığında kükreme sesine benzer bir ses çıkıyordu. Gumdân’ın bir diğer önemli özelliğiyse

[1497] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 12.
[1498] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 14.

aydınlatmasıydı. Bu köşk, rivayetlere göre gece vakti ışıklandırıldığında yıldırım gibi parlıyordu.[1499]

Muhammed b. Hâlid, bazı bilgelerden Gumdân kasrının yedi katlı ve her bir katın 40 arşın olduğunu rivayet eder. Fakat ona göre 40 arşın olması mümkün değildir. Çünkü 40 arşın çok fazladır. Ona göre Gumdân, her bir katı 10 arşından 20 kattır. En tepedeki oda ise 20 arşın yüksekliğindedir.[1500]

Hemdânî'nin rivayet ettiğine göre Yemen'in ilk sarayı olan Gumdân'ın köşelerinden birinde "Gumdân tarafından inşa edildi." şeklinde bir yazıt bulunmuştu.[1501]

Bu sarayın gölgesinin güneşin doğuşundan sonra 3 mil uzunluğa eriştiği söylenmektedir. Bu rivayetler abartılı olsa da Yemen'de büyük binalar yapıldığı bilinen bir gerçektir. Ümmü Zer hadisinde "zevcî refîu'l-imâd" diyerek evlerinin yüksek direkli ve kocasının eşraftan olduğunu ima etmesi, bu yargıyı desteklemektedir.[1502]

Yemen'de Gumdân gibi yüksek binaların[1503] bulunması, burada birtakım matematiksel hesapların yapılmış olduğunu akla getirmektedir. Çünkü yüksek katlı bir binanın İslam öncesi dönemde Yemen'de yapılabilmiş olması önemlidir. Hemdânî'nin eserinde yer yer "Hüssâbü San'â" (San'a'nın hesapçıları) demesi[1504] Yemen'deki matematiksel hesapların geçmişinin İslam öncesine dayandığını[1505] akla getirmektedir. Aynı zamanda Yemenli müneccimlerin Gumdân'ın kurucu zaman burcundan bahsetmeleri, bu düşünceyi desteklemektedir. Hemdânî'nin aktardığına göre

[1499] Bkz.: "Ortakcı, **Himyerîler**, s. 54-55"den el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 210; Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 8, s. 37; Abdullah Alî el-Kemîm, **Hâzâ Hüve Târîhu'l-Yemen**, Mektebetü'l-Medbûlâ, Kahire, 2009, c. 1, s. 518., c. 1, s. 518.
[1500] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 18.
[1501] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 21.
[1502] Nebi Bozkurt, "Ev", **DİA**, c. 11, s. 503.
[1503] Yemen'de dağlara kazılmış küçük evler de bulunuyordu. (Bkz.: İbn Hamdûn, **et-Tezkira**, c. 5, s. 257)
[1504] Hemdânî, ilk iklimin genişliği ve uzunluğuyla ilgili "hesapçılar" arasında ihtilaf olduğunu belirttikten sonra San'a'nın hesapçılarının ilk iklimin uzunluğu hususunda Batlamyus'la aynı sonuca vardıklarını ifade eder. Fakat San'a'nın hesapçılarının ortaya çıkardıkları sonuç Me'mun'a ait hesaptan biraz farklıdır. (Hemdânî, **Sıfat**, s. 32-33, 55)
[1505] Bkz.: İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru'l-Büldân**, s. 35.

Gumdân'ın kurucu zaman burcunda yer alan (Venüs ve Mars'ın yanında Taurus ufkunda görünen) gök cisimlerinin görev yapan özelliği dayanıklılık ve değişmezliktir. Yapı, bu özelliği sebebiyle sayısız kralın yok olduğu ve tahtların toz haline geldiği 4.000 ay yılı boyunca doğa şartlarına karşı koyabilmiştir.[1506]

2.1.2. Selhîn

Hemdânî'nin gördüğü eserlerden biri de Selhîn'dir. Bu eser Yemen'in Me'rib bölgesinde[1507] Yemen tübbalarına ait olduğu rivayet edilen bir saraydır.[1508] Belkıs'ın sarayı Selhîn diye adlandırılır.[1509] Bu binayı Hz. Süleyman Belkıs'la evlendiğinde cinlerin yaptığına inanılmaktaydı.[1510] Fakat Alkame, bir şiirinde burayı cinlerin yaptırdığına yönelik batıl inancı reddetmektedir. O, şöyle demektedir: [1511]

ا بعد سلحين لا عين و لا اثر ... ام بعد بينون يبني الناس ابياتا

"Selhîn'den sonra ne bir göz ne de bir eser yok mu?

Yoksa Beynûn'dan sonra insanlar ev yapar mı?"

Selhîn, Yemen'de Gumdân, Beynûn[1512] ile birlikte zamanının en önemli yapılarındandı.[1513] Rivayete göre bu sarayı, Habeş kralı Eryât yıkmıştı.[1514]Taberî, burayı inşa edenlerin müsned yazısıyla şöyle yazdıklarını nakletmektedir: "Biz Selhîn'i inşa ettik. Buranın yapımı yetmiş yedi sonbahar sürdü. Biz Sırvâh'ı, Merâh'ı, Beynûn'u, Hinde ve Hüneyde'yi Rayde'de Telsûm'u ve Kâ'a'da yedi bölgeyi kurduk. Tihâme'de bağıran olmasaydı Bevn'de yönetimi terketmezdik."[1515] Neşvân el-

[1506] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 5.
[1507] Hemdânî, **Sıfat**, s. 203.
[1508] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 235.
[1509] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47.
[1510] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 235.
[1511] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49.
[1512] Beynûn, Ans topraklarının doğu kısmında yer alır. Burası büyük bir yerleşim yeridir. Es'ad hem Beynûn'da hem de Zafâr'da yaşamıştır. Beynûn'da iki dağ boyunca açılmış iki yol vardır. Bu yüzden orayı bulmak zordur. Bundan dolayı kervanlar buradan pek geçmez. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 54)
[1513] Dîneverî, **Ahbâr**, s. 21.
[1514] es-Süheylî, **er-Ravdu'l-Ünüf**, c. 1, s. 124.
[1515] Taberî, **Târîh**, c. 1, s. 495; Buna yakın bir rivayeti Hemdânî de nakletmektedir. (Bkz.: Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49)

Himyerî'yse Selhîn'in Belkıs'ın sarayı olduğunu,[1516] hatta Kur'an'da bahsedilen[1517] tahtın bu binanın içerisinde yer aldığını aktarmaktadır. O, Alkame'den aktardığı bir şiirde tahtın kırmızı altın kullanılarak imal edildiğini zikretmektedir.[1518]

Kaynaklarda aktarılan bu rivayetler abartılarla dolu olmakla birlikte gerçek olan böyle bir sarayın olduğudur. Cevad Ali, bu binanın M.Ö 165-M.S. 175 yılları arasında Me'rib'e hükmeden Sebe krallarının hükümet merkezleri olduğunu söylemektedir.[1519] Burasının kalıntılarının Me'rib harabeleri üzerinde bugün dahi görüldüğü aktarılmaktadır.[1520] Ayrıca birçok yazıtta Selhîn Sarayı'nın isminin geçmesi[1521] İslam kaynaklarının aktarımlarının abartılı olsa da gerçeklik payına sahip olduğunu göstermektedir.

2.1.3. el-Kaşîb

el-Kaşîb, Me'rib'de bulunan saraylardan biridir. Rivayetlere göre el-Kaşîb'in kurucusu el-Kaşîb b. Zî Hanfer[1522] veya Şurahbîl b. Yahsûb'du.[1523] Hemdânî bu yapıyı şöyle anlatmaktadır: "Tahtın alt kolonları hala ayaktadır. Birçok insan bir araya gelse bu sütunlardan birini devirmeye çalışsa başarılı olamaz. Çünkü her bir sütun için kayaya birer delik açılmış; sütunlar buraya eritilmiş bakırla sabitlenmişlerdir."[1524]

Bu binanın bazı direklerinin üzerinde pirinçten yapılmış bir levhada şöyle yazılı olduğu nakledilmektedir: "Bu köşkü inşa eden Tûbil (توبل) ve Şecerâ (شجرا)'dır. Bu binayı o ikisine inşa etmelerini Sebe, Tihâme ve Arapların Kralı Şurahbîl b. Yahsub emretti."[1525]

[1516] Hemdânî de aynı görüştedir. (Bkz.: Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47)
[1517] Bkz.: Neml: 27/40.
[1518] Neşvân, **Şemsü'l-Ulûm**, c. 5, s. 3174.
[1519] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 330.
[1520] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 803.
[1521] Bkz.: Fa 28, Fa 9, Gl 1229, Ir 14, Ir 18, Ir 37.
[1522] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 45.
[1523] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 352.
[1524] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 47.
[1525] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 4, s. 352.

2.1.4. Hadekân ve Radâ‘

Hemdânî, Muhammed b. Ahmed el-Evsânî'nin kendisine Hadekân'dan çıkarılan bir taşta şu yazıları okuduğunu söyler: "'Alhân ve Nehfâni Tübba' b. Hemdân'ın iki oğlu Hadekân Sarayı'nı kurdular."[1526]

O, el-Bevn'de yer alan 'Amurân'ın, Himyer yazıtlarında buna benzer bir yazıyı okuduğunu söylemektedir. Buna ek olarak Radâ' ile ilgili Abdülhâlık b. el-Matlah en-Nebhânî'den şu şiiri nakletmektedir:[1527]

Beynûn'da, Şehrân'ı onlar inşa ettiler.

Hint meşesi, ardıç ve taşlardan

Ve Gaymân'da bir saray diktiler

Asmaların ve çiçeklerin ortasında

Radâ' ve Nâ'it'i onlar yükselttiler

Ateşle parlayan bir tepenin üzerinde

Hemdânî'nin bahsettiği ilk yer olan Hadekân günümüz yazıtlarında yer ismi olarak ḥdqn şeklinde geçmektedir. Hatta CSAI'da Hemdânî'nin burayla ilgili yukarıda aktarılan okuduğu yazıt kayıtlara CIH 305[1528] künye numarasıyla girmiştir. CIH 338[1529] künyeli yazıtın on birinci satırında ise Hadekân'ın kapılarından bahsedilmektedir.

2.1.5. Hekir

Hemdânî, Hekir'in Ans topraklarında yer alan beyazdan kırmızıya çalan bir dağın üstünde yer aldığını, onun üstünde de Hekir adlı bir saray olduğunu

[1526] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 83.
[1527] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 83.
[1528] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3907&mark=03907%2C001%2C043
[1529] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3932&mark=03932%2C011%2C010

nakletmektedir.[1530] Burada Ezra'a adında bir saray daha bulunmaktaydı.[1531] Yazıtlarda ise burası "hkrm"[1532] olarak geçmektedir. Zemâr bölgesindeki bu yerde yapılan kazılarda birçok yazıt bulunmuştur. Bulunan bir yazıtta (Ga 16),[1533] yer ismi olarak geçen Hekir'in mahfedlerinden bahsedilmektedir. Ayrıca burada bulunan yapıların kerpiç ve taştan yapıldığından; yapıların duvarlarından, merdivenlerinden ve mahfedlerin bir veya iki çatısı olduğundan bahsedilmektedir. Yazıtta bu mahfedlere yeni duvarlar eklendiği, yıkılmış kısımlarının tamir edildiği de anlatılmaktadır.

2.1.6. eş-Şihr

Câhiliye döneminde Arabistan'da kurulan panayırlardan biri de Şihr'de yer alırdı.[1534] Ayrıca buraya Sâm oğullarının yerleştiğine inanılırdı.[1535] Hemdânî, buranın halkının fasih konuşamadığını söylemektedir.[1536] eş-Şihrî amberinin de nispet edildiği bu yer, Umân ile Aden arasında Hint Okyanusu'na kıyısı bulunan bir yerdedir.[1537] Buraya eş-Şihr adı verilmesinin sebebinin eş-Şehrât denilen Mehralı bir topluluğun buraya yerleşmesi olduğuna inanılmaktadır.[1538]

Hemdânî, burada bulunan yapılarla ilgili şöyle demektedir: "Hemdân'ın yapılarından biri de Yemen'in harikalarından olan eş-Şihr saraylarıdır. (Onlar) Beytü La've ve Beytü Zeyd, Himyer lehçesiyle Züvâd'dır."[1539]

2.1.7. Şehîr

Hemdânî Şehîr ve etrafındaki sarayları şöyle anlatmaktadır: "Şehîr hala ayakta duran ünlü bir saraydır. Onda hala yaşayan insanlar bulunmaktadır. Ayrıca şu saraylar

---

[1530] Tübba'nın burayla ilgili şu şiiri inşâd ettiği nakledilir:
Hekir, el-Ehcur gibi bir saraydır.
Cesaret dolu zayıflıktan uzak...
[1531] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 88.
[1532] Bkz.: Ga 16, Ja 3199.
[1533] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=366407708&recId=5572&mark=05572%2C002%2C015&vM=yes
[1534] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 266
[1535] İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 384; Mes'ûdî, **Ahbâr**, c. 1, s. 109.
[1536] el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 134.
[1537] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 327.
[1538] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 852.
[1539] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

vardır: Zû Akyân ailesine ait Beytü'l-Verd sarayı; es-Sayd'ın dışında Şir'a; Mermel, Huvân, İbn Hârise'nin sarayı, 'Alemân, 'Amed Meyfa'a, Hind ve Hudeyde. Hind ve Hudeyde sarayları el-Kâ'a'da yer alır. Bir diğer saray 'Amurân'dır. Bu saray, el-Bevn'in üst kısmında yer alır. Ayrıca el-Bevn'in kalıntılarının en büyüğü olup bir harikadır. el-Bevn'in dışında hala duran bir diğer saray Yeşhî''dir. Burada bulunan bir saray da Sahy'dır. Bu harika sarayda pirinç tabletler bulunmuştur. Bu tablette şöyle yazmaktadır:عميكرب و يرقم و بنو هما هم خير بني شبع" [1540]

2.1.8. Tülfüm

Yemen'in eski saraylarından biri de Tülfüm'dür. Rayde'de yer alan bu saray, kaynak suyu bakımından öne çıkmaktadır.[1541] Hemdânî, Tülfüm'ün kuyusundan çıkarılan bir taşta yazıt olduğuna yönelik rivayeti nakletmektedir. Onun aktardığına göre bu yazıtta "Kayl Zû Meri''in iki oğlu Yerîm ve Tübba onu inşa etti." yazıyordu.[1542]

'Alkame Zî Ceden'in ise burasıyla ilgili şu şiiri inşâd ettiği rivayet edilir:[1543]

وذا لعوة المشهور من رأس تلفم ... أزلن وكان الليث حامي الحقائق

ويسكنها اللَّعويون وأثافت ... وتسمى أثافة بالهاء وبالتاء أكثر

Ve meşhur Zû La've Tülfüm'ün başındandır;

Susuz bırakıldılar ve cesaret hakikatlerin hamisiydi

Ve La'veliler onda yaşarlar ve Esâfit

Ve isimlendirilir Esâfe (أثافة) olarak hâ ile ve daha çok tâ ile

[1540] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 94.
[1541] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 95.
[1542] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 96.
[1543] el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 66.

CSAI'da CIH 40[1544] ve MQ-al-Ḥāt 1[1545] künyeli yazıtlarda burası "tlfm" şeklinde geçmektedir. CIH 40 künyeli yazıtın ikinci satırında Tülfüm'ün yapısı "nṭʿt"ın ḏu-Mʿynn isimli mahfedin suyolunun önünde yer aldığı anlatılmaktadır. Bu da Hemdânî'nin Tülfüm'ün su kaynaklarıyla öne çıktığı aktarımını destekler niteliktedir.

2.1.9. Yeklâ

Yeklâ, Mezhic kabilesine ait olan Ans beldelerinde bulunan Kara Dağ'dır.[1546] Burada bir de vadi vardır.[1547]

Hemdânî burası için şöyle demektedir: Yeklâ sarayında büyük eserler vardır.[1548]

2.1.10. Şihrâr

Şihrâr, Kusva'da bulunan kırmızı mermerden yapılmış bir saraydır. Bu sarayın yazıtlarından birinde Himyer lehçesiyle şu dörtlüğün yazılı olduğu rivayet edilmektedir:[1549]

Şihrâr, yüksek şeref sarayıdır.

Tübba Yenûf onun temelini attı

Orada el-Kayl Zû Me'âhir ikamet eder

Adamlar ona saygılarını sundular

1544 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5561&mark=05561%2C002%2C017

1545 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5588&mark=05588%2C003%2C004

1546 İbn Abdilhak, **Merâsıd**, c. 3, s. 1481.

1547 Hemdânî, **Sıfat**, s. 108

1548 Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.

1549 Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 53.

2.1.11. ‘Usâm

‘Usâm, Nâ‘it’in doğusunda yer alan bir saraydır.[1550] ‘Usâm b. Eymen b. ‘Alhân b. Bit‘(?) b. Hemdân’ın ismi sebebiyle böyle adlandırıldığı nakledilmektedir.[1551] Bu kelime CSAI’daki iki yazıtta yer adı olarak ʿṣmm şeklinde geçmektedir. (Bkz. Gl 1439[1552], Gl 1441 = Gl 1432 + 1433[1553])

2.1.12. De‘ân

Hemdân’ın dışında yer alan bir saraydır.[1554] Bu saray oldukça meşhurdur. Sarayın, Tübba‘ b. Zeyd b. Amr b. Hemdân’ın soyundan gelen Kral De‘ân’dan dolayı bu ismi aldığı rivayet edilmektedir.[1555]

2.1.13. Şibâm Suhaym

Şibâm’da bulunan saraylardan biridir. Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır: “Onda Suhamîler yaşadı. (Suhaym b. Yedâ’nın soyundan gelenler) Şibâm’dan çok fazla gümüş San‘a’ya ihraç edilir. San‘a ile Şibâm arası bir buçuk gün yolculuk mesafesindedir. Şibâm’a yakın olan Ruhâbe’de büyük harabeler vardır. Zû Mermer dağı Şibâm’ı yukarıdan görür. Bu dağda bir kale vardır.”[1556]

2.1.14. ed-Deyl

Hemdânî, bu sarayın yerini belirleyemediğini ifade etmektedir. Fakat burasıyla ilgili Alkame’den şu şiiri nakletmektedir:[1557]

Güç ve ihtişam günlerinden sonra

[1550] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.
[1551] el-Makhafî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 1076.
[1552] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8961&mark=08961%2C003%2C001
[1553] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8963&mark=08963%2C002%2C004
[1554] Bu isimle başka bir yer daha bulunmaktadır. De‘ân, Medine ile Yenbu‘ arasında bulunan vadidir. Burada Osmânîlere ait bir pınar bulunmaktadır. (el-Hamevî, **Mu‘cem**, c. 2, s. 457)
[1555] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 94.
[1556] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 84.
[1557] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 49.

ed-Deyl, haraptır, ihtişamı yok olmuştur

2.1.15. Gaymân

İbn Mâkûlâ, Gaymân'ın Himyer'e ait olduğunu zikretmektedir.[1558] Burada Ebî Kerib Es'ad gibi tübbalar bir süre ikamet ediyordu. Modern dönemde Gaymân'ın mezarlığında bronzdan yapılmış bir kadın başı bulunmuştur. Bu baş British Museum'da sergilenmektedir.[1559] Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır:"Diğer bir saray el-Miklâb olarak adlandırılan Gaymân'dır. Bu sarayın etrafı dairesel bir duvarla çevrelenmiştir. Duvarın doğu ve batısındaki tarafından ekliptik çizgi boyunca pencere yapılmıştır... Gaymân'da ayrıca Himyer krallarının mezarlığı vardır."[1560]

Hemdânî'nin Gaymân'da Himyer krallarının mezarının bulunduğuna yönelik rivayeti, yakın dönemde Gaymân'daki eski bir mezarlıktan bronz baş çıkarılmasıyla örtüşmektedir. Ayrıca Gaymân'da bulunan bu kral mezarlığı, Neşvân el-Himyerî tarafından da zikredilmektedir. O, burayla ilgili "Bizim kabirlerimiz Gaymân'dır." demektedir.[1561]

2.1.16. Dâmiğ

Dâmiğ, San'a ve Zemâr arasında uzanır.[1562] Burası Ânis'te bulunan Duvrân Dağı'nın eski adıdır.[1563] Deve yetiştiriciliği yapılıp verimli tarım arazilerine sahip olan bu yerde oniks madeni de bulunmaktaydı. Burada taştan inşa edilmiş üç büyük saray vardı. Bu üç saray Habeşliler tarafından yıkılmıştır. Hemdânî kalenin yıkılışı esnasında ahşap işlemelerin boyutu sebebiyle Habeşliler tarafından yakıldığını

[1558] Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali İbn Mâkûlâ (ö. 468/1093), **el-İkmâl fî Raf'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telef ve'l-Muhtelef fî'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990, c. 6, s. 142.
[1559] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 4, s. 224.
[1560] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 69.
[1561] Neşvân b. Said el-Himyerî (ö. 573/1177), **Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuhâ el-Müsemmâ Hülâsatü's-Sîrati'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia**, Thk.: Ali b. İsmail el-Müeyyed-İsmail b. Ahmed el-Cerâfî, Dâru'l-'Avde, Beyrut, 1978, s. 136.
[1562] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.
[1563] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 599

söylemektedir.[1564] Ubeyd b. Şeriyye, Mûaviye'ye inşâd etmiş olduğu uzun bir şiirinin bir beyitinde burayla ilgili şöyle demektedir: [1565]

ثم وجهت ذارعين بجيش ... من قرى دامغ وأرض الها

Sonra askerle birlikte Zû Ru'ayn'a yöneldim

Dâmiğ'in köylerinden ve Elhân'ın topraklarından

2.1.17. Feyd

Irak-Mekke üzerinde bulunan Ans'a ait Beynûn'un yakınında yer alan üzerinde bir köşk bulunan dağdır. Hemdânî "Ben onu gördüm." demektedir. Yine onun naklettiği el-'Utume, Vâbiş, Benû Mâlik ve Zû Ra'yân sarayları vardır. Ayrıca Ans topraklarında el-Ehcur'da bir saray vardır.[1566]

2.1.18. Şe'ûb

Şe'ûb, San'a'nın dışında bulunan içerisinde bostanların da bulunduğu yüksekliğiyle bilinen bir yerdir.[1567] Hemdânî, burasıyla ilgili şöyle demektedir: "Şe'ûb sarayı şimdi harap haldedir. Burası yüksekliğiyle bilinirdi. San'a'nın dışında bulunan bu saray, bahçelerle çevrilmiştir."[1568]

2.1.19. Sinhâr

Sinhâr, Ükânit'te (أكانط) bir saraydır.[1569] Ükânit ise Bekîl ve Hâşid'in birlikte yaşadığı büyük bir köydür.[1570]

[1564] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 60.
[1565] İbn Hişâm, **et-Tîcân**, s. 474.
[1566] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 88.
[1567] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 350.
[1568] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 103.
[1569] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.
[1570] Hemdânî, **Sıfat**, s. 112.

2.1.20. Nevfân

Nevfân, Hayvân bölgesinde Hemdân'a ait bir saraydır.[1571] Bu kelime yazıtlarda, "nwfn" şeklinde tanrının sıfatı (RES 4932,[1572] MAFRAY-ḏī-Ḥadīd 1[1573]) ve isim (CIH 40[1574]) olarak geçmektedir.

2.1.21. Hamir

Yemen'in Hemdân bölgesinde bulunan bir yerdir.[1575] Hemdânî burasının Es'ad Tübba'nın doğduğu yer olduğunu aktarmaktadır.[1576] Kuzeyden Amrân şehrine 40 km. mesafede yer alan, Hâşid beldelerinden sayılan ve günümüzde de birçok İslam öncesinden kalma eserlerin bulunduğu bu yer[1577] hakkında Hemdânî şöyle demektedir: "Hamir, Hemdân'ın en iyi saraylarından biri olup bir harikadır. Nâ'it'le aynı değere sahiptir. Onda büyük köşkler vardır. Bu köşkler 10-15 arşın uzunluğundadır. Hamir, bazı kalıntılara sahiptir. O, bol suya sahip olup 'Acîb Dağı'nın üstünde yer alır."[1578]

Bu kelime yazıtlarda "Ḫmr" şeklinde geçmektedir. (Bkz. Chelhod 14)[1579] Burada birçok yazıt bulunmuştur.

2.1.22. Mevkel

Hemdânî burasıyla ilgili şöyle demektedir: Mevkel, Ans b. Mezhic'in topraklarındaki dağın tepesinde yer alan siyah bir saraydır. Onun sağına doğru Efîk bulunur. Efîk içerisinde birkaç sarayın yer aldığı bir kaledir. Buradaki dağın tepesinde

---

[1571] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 92.

[1572] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5329&mark=05329%2C001%2C012

[1573] http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711

[1574] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5561&mark=05561%2C006%2C002

[1575] el-Bekrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 510.

[1576] el-Hemdânî, **Sıfat**, s. 112.

[1577] el-Makhafî, **Mu'cemü'l-Büldân**, c. 1, s. 580.

[1578] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 93.

[1579] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=717293693&recId=3708&mark=03708%2C004%2C008

Yurâh vardır. Yurâh, beyaz bir saray olup erişilemez bir yükseltide yer alır. Efîk ayrıca Suriye'de bir yer ismidir.[1580]

2.2. Kaleler

2.2.1. Beytü Hanbas

Hemdânî'nin gördüğünü söylediği yerlerden biri içinden el-Ğayl ırmağının aktığı Beytü Hanbas kalesidir. [1581] Burası 'Aybân Dağı'nın üstünde surlarla çevrilmiş bir beldedir. San'a şehrinin güney batısında kalan bu yer, Himyer krallarının ikamet ettikleri mekânlardan biriydi.[1582] Hemdânî burayı şöyle anlatmaktadır: "Orada sarayların harabeleri vardır. Bu saraylardan bir tanesi ayakta kalmıştır. Bu saray, Ebû Nasr ve babalarına Zû Yeher'den miras kalmadır. Sarayın kapıları Zû Yeher'den kalmıştır. Bu saray aynı zamanda mermer bir avluya sahiptir. Bu avlunun ortası uzun zaman içerisinde çok yürünme ve toynaklı hayvanların çiğnemesi sebebiyle yıpranmıştır. Biz Yemen'in köşkleri içerisinde buna benzer birçok yer gördük."

Beytü Hanbas 295 yılına kadar ayakta kalmıştır. Bu yılda Berâ b. Mulâhik Karmatî tarafından yakılıp yıkılmıştır. [1583]

2.2.2. Beytü Mahfed

Beytü Hanbas'ın kalelerine yakındır. Burası Zû Ru'ayn ailesine aittir. Fakat Zû Halîl tarafından ele geçirilmiştir.[1584]

2.2.3. en-Nüceyr

el-Hamevî, en-Nüceyr'in Hadramevt'te bulunan Ridde hadiselerinde Eş'as b. Kays'ın önderliğindeki Kinde kabilesinin sığındığı kale olduğunu söylemektedir.[1585] Bu kale, Müslümanlar tarafından muhasara edildiğinde üç kapısından biri kontrol

[1580] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 86.
[1581] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 51.
[1582] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 518.
[1583] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 51-52.
[1584] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 52.
[1585] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 5, s. 272.

edilememişti. Bundan dolayı da kuşatma uzamıştı.[1586] Bu bilgiden anlaşılacağı üzere kalenin üç kapısı bulunmaktaydı. Hemdânî, buranın Kinde'den Benû Ma'dikerib'e ait olduğunu söylemektedir.[1587]

2.2.4. Şebve

Hemdânî Şebve'nin Beyhân ve Hadramevt'in ortasında yer aldığını söylemektedir.[1588] Şebve, Rayme Dağı'nda bulunan Hadramevt-Mekke güzergâhında yer aldığı aktarılan bir kaledir.[1589]

Şebve, yazıtlarda S²bwt olarak geçmektedir. Hamilton 2 A+B + Shabwa S/75/128 künyeli[1590] yazıtta Şebve'nin üç mahfedinden bahsedilmektedir. Shabwa Chantier V 1975 künyeli[1591] yazıttaysa Şebve'de bulunan bir mabette bronz bir adaktan bahsedilmektedir. Ja 632 künyeli[1592] yazıttaysa Şebve'den ganimet olarak alınan bir bronz boğadan bahsedilmektedir.

2.2.5. Sırvâh

Me'rib'e bir günlük yürüme mesafesinde bulunan Sırvâh, bugün "Harabe" olarak bilinmektedir. Burası San'a ve Me'rib arasında yer almaktadır.[1593]

Hemdânî Sırvâh'ın Yemen'deki önemli yapılardan biri olduğunu ve bu binanın şöhretinin Arap şiirinde geniş bir şekilde anlatıldığını aktarmaktadır. Fakat Sırvâh'ın harabelerinden çok azı onun dönemine erişmiştir.[1594]

[1586] İsrafil Balcı, "Muhasara", **DİA**, c. 31, s. 10.
[1587] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.
[1588] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.
[1589] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 3, s. 323.
[1590] http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=1561&mark=01561%2C001%2C009
[1591] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=268271411&recId=2159&mark=02159%2C003%2C003
[1592] http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=6029&mark=06029%2C003%2C009
[1593] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 304.
[1594] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 75.

Bu yapının kale olduğu ve Hz. Süleyman'ın Belkıs için cinlere yaptırdığıyla ilgili efsanevî rivayetler bulunmaktadır. Sırvâh'ta yapılan kazılarda Sebelilerin Mükerrebîn dönemine ait yazıtlar bulunmuştur. Sırvâh'ta bulunan bu kitabeler Kerib Eyl Vetr (كرب ايل وتر)'in dönemine ait, bulunan en önemli metindir. Kral, bu kitabede fetihlerini, başarılarını anlatmıştı. Ayrıca metinde geçen yer ve kabile isimleri de tarihçiler için önemlidir. Burada geçen isimler milattan önce V. asra kadar gitmektedir. Ayrıca Sırvâh'ta bir mabed ve tepenin üzerinde bulunan savunma amaçlı kule kalıntıları bulunmaktadır. Bunun dışında burada başka kalıntılar da vardır. el-Meka ilahına ait bir mabed de burada yer almaktaydı. Bu şehirde el-Meka için inşa edilen mabetlerden biri de Yef'an/Yef'ân'dır. Bu bina, mükerreblerin önem verdikleri mabetlerdendi.[1595]

Cevad Ali, Sırvâh'ın bulunduğu yerdeki harabelerin üzerine günümüzde evler yapıldığını ve burada yer alan köşklerin direklerinde müsned yazılar olduğunu nakletmektedir. Ayrıca İslam öncesi dönemde Me'rib, Sebe'nin siyasî başkentiyken Sırvâh dînî başkentiydi. Burada onların en büyük ilahlarının mabedi bulunuyordu.[1596]

Sırvâh kelimesi yazıtlarda ṣrwḥ şeklinde geçmektedir. Bu kelime ilk olarak halk (kabile) ismi olarak kullanılmaktadır.[1597] Örneğin CIH 398[1598] künyeli yazıtın on sekizinci satırında "ṣa'buhümû Sırvâh" yani onların halkı Sırvâh denilmektedir. Aynı yazıtın on dokuzuncu satırındaysa el-Meka'ya atıf bulunmaktadır. Bazı yazıtlardaysa, burası yer ismi olarak geçmektedir.[1599] Örneğin CIH 397[1600] künyeli yazıtta Sırvâh'ın keçilerinin sahibi olan el-Meka'dan bahsedilmektedir.

[1595] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 305.
[1596] Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 3, s. 305-306.
[1597] Ir 23; RES 3951; RES 3235.
[1598] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3965&mark=03965%2C018%2C003
[1599] Bkz.: CIH 384+CIH 869+CIH 624; DAI Ṣirwāḥ 2002-103; Gl 1648; CIH 397; CIH 405; CIH 601; DAI Ṣirwāḥ 2002-11; Fa 28; Fa 3; Fa 30; Fa 9.
[1600] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3964&mark=03964%2C004%2C005

2.2.6. Ravsân

Yemen'in kalelerinden biri de Ravsân'dır.[1601] Ravsân, Cevf ve Me'rib arasındaki ovada yer alır. Hemdânî'nin aktardığına göre burası, Hamid'in (حمض) altında bulunan çok ünlü bir yerdir. Onun köşklerinden birinin uzunluğu 12 arşındı.[1602] Burada bulunan köşk, Hemdân'ın Bekîl kolundan Neşk b. Amr b. Mâni''in soyundan gelen en-Neşkiyân'ın hükümet merkezlerinden biriydi.[1603]

2.2.7. Berâkış ve Ma'în

Hemdânî'nin varlığından bahsettiği iki yapı Berâkış ve Ma'în'dir. el-Hamevî, bu iki yapının kale olduğunu söylemektedir. Rivayete göre tübbalardan bazıları Selhîn'in yapılmasını emretmişlerdi. Seksen senede biten Selhîn'i yapanların ellerinde kalan malzemelerle de Berâkış ve Ma'în yapılmıştı. Selhîn, yıkılmasına rağmen bu iki bina uzun zamanlar ayakta kalmıştı.[1604] Berâkış'ın eski adı Yesül (يثل) olup Ma'în ve el-Beyzâ (البيضاء) olarak bilinen Neşak (نشق) harabeleri yakınlarında yer almaktadır.[1605] Hemdânî bu iki yeri şöyle anlatmaktadır:

"Yemen'in binalarından ikisi de Berâkış ve Ma'în'dir. Bu iki bina Cevfü'l-Erhâb'ın alt ucunda yer alır. Heylân Dağı'nın eteğinde birbirlerine doğru bakar. Ma'în, Reyşân Dağı'yla Serâka (سراقة) yolu arasında uzanır. Burası bugün terkedilmiş bir haldedir. Berâkış, Heylân Dağı'nın eteğinde hala durmaktadır. Burası Mürhibe kabilesine aitti. Orada yaşayanların isimleri Himyer lehçesiyle taşa kazınmıştır.

Berâkış kalesinin dışında bir su kuyusu vardı. Bu kuyudan su ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Kuyuyla kale arasında bir tünel vasıtasıyla kalede yaşayanlar herhangi bir su sıkıntısı yaşamıyorlardı. Bir gün bu kale, düşmanlar tarafından kuşatıldı. Düşman kaleye dışarıdan herhangi bir şeyin girmesine izin vermiyordu. Kaledekilerin de suya erişimlerini engellemişlerdi. Fakat kuşatma uzamasına rağmen kaledekiler herhangi bir sorun yaşamıyorlardı. Kaledekilere ait bir dişi köpeğin tünelden kuyuya geldiği, o sırada kuyudan su çeken bir düşman askeri tarafından görüldü. Durumu

[1601] el-İstahrî, **Mu'cem**, c. 2, s. 682 ; Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 4, s. 46.
[1602] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90-91.
[1603] Zirikli, **el-A'lâm**, c. 8, s. 20.
[1604] el-Hamevî, **Mu'cem**, c. 1, s. 364.
[1605] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 150.

komutanına haber veren asker, komutanın emriyle tünelden geçerek kaleye ulaşmıştı. Böylece kaleyi ele geçirmeye muvaffak olmuşlardı. Kalenin bu dişi köpek sebebiyle Berâkış olarak isimlendirildiği söylenir."[1606]

Yazıtlarda Berâkış "Yṯl" şeklinde yer adı olarak geçmektedir. M 172[1607] künyeli yazıtta Yesül şehrinin kapısının önündeki mahfedden bahsedilmektedir. M 236[1608] künyeli yazıtta Yesül'ün duvarlarından bahsedilmektedir. M 222[1609] künyeli yazıttaysa Yesül (Berâkış) ve Ma'în'in tanrılarından bahsedilmektedir. Bu yazıtta Yesül ve Ma'în birlikte zikredilmektedir.

2.2.8. es-Serv

es-Serv'in kaleleri; Zû'l-Kayl, el-Kamer Hasi, Şemmer, el-Beydâ' ve el-Hüceyra'dır. Bütün bu kalelerin hepsi Câhiliye günlerinden kalmadır. Bu kaleler es-Serv ve Radmân topraklarında yer alan Şemmer Tarân'a aittir. Diğer kaleler ise Zû Hayr, Sehâr, Karan, Zû Yezen, Zû Hasil'dir. Radmân'da Va'ade sarayı Hemdânî'nin zamanına kadar varlığını sürdürmüştür. Bunun dışında Zû Me'âhir sarayı vardır.[1610]

2.3. Diğer Tarihî Yer ve Eserler

2.3.1. Nâ'it

Nâ'it, Hemdânî'nin gördüğünü söylediği harabelerden biridir.[1611] Bu yer, günümüzde Yemen'in Sineyn (ثنين) Dağı'nda bulunan tarihî kalıntılarıyla meşhur bölgedir. Burası milâdî III. asırda Sem'î el-Hâşidiyye Emirliği'ne başkentlik yapmıştır. Bu emirlik Sebe ile çağdaştır.[1612] Nâ'it'te bulunan birçok yazıt CSIA'da yer

---

[1606] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 107.
[1607] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2907&mark=02907%2C002%2C018
[1608] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2956&mark=02956%2C003%2C026
[1609] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2943&mark=02943%2C002%2C030
[1610] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 89.
[1611] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 34.
[1612] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1711.

almaktadır. Yazıtlarda burası hmw (همو) olarak geçmektedir. (CIH 293)[1613] CSIA'da Nâ'it'te bulunan Hemdânî'nin nakletmiş olduğu bir yazıtın da listelenmiş olması (CIH 305)[1614] onun buradaki kalıtlarla ilgili rivayetlerinin arkeologlar tarafından önemsendiğini göstermektedir.

Hemdânî, el-İklîl'inde burasıyla ilgili şöyle demektedir:

"Ben, Gumdân dışında Yemen'de bulunan tüm harabeleri ve kaleleri gördüm. Gumdân'ın da duvarının alt kısmının bir parçası dışında bir şeyi kalmamıştır. Fakat ben Nâ'it, Me'rib ve Dahr gibilerini görmedim. Ancak (bu üçü içerisinden) Nâ'it üstündür. Nâ'it, Sineyn[1615] (ثنين) Dağı'nın tepesinde bulunan tek başına duran dairesel bir kaledir. Sineyn ise el-Bevn dağlarından biri olup Rayde ve Tulfum'ün karşısında bulunan yüksek bir dağdır. Rayde, Hemdân'ın kalbi ve Hemdânî'nin memleketidir."

Nâ'it kaleleri arasında kralın büyük sarayı Ya'rak olarak bilinir. Bir diğer saray ise küp şeklinde olan küçük zırh (kalkan) şekilli Zû La've'dir... Burası küp şeklinde olması sebebiyle böyle isimlendirilmiştir…

Bu ikisinin yanı sıra Nâ'it'te yirminin üzerinde büyük saray vardır. Bu yirmiye saray halkının ve hizmetçilerin oturdukları yerler dâhil değildir. Saraylar iyi yontulmuş taşlardan oluşan bir duvarla çevrilmiştir. Nâ'it'teki sarayların her birinin altında su sarnıcı bulunmaktadır. Sarnıçlardaki su, çatıdan akan yağmur suyundan toplanarak elde edilir. Ayrıca onun içinde büyük, kare sütunlar vardır. Sütunların her birinin uzunluğu, 20 arşının üzerindedir. Sütunların her birini iki kişi bir araya gelse ancak çevreleyebilir. Sütunların her birinde demir tırnaklar olup bu tırnaklardan tutunarak sütunun tepesine tırmanılır. Sütunların tepesinde yakmaya hazır mumlar vardır. Orada yaşayanlar olağanüstü bir durumda alarm sinyali vermek istediğinde bu mumu yakar. Mumdan çıkan alevler Süfyân Dağı'ndan görülürdü…[1616]

1613 http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3898

1614 http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3907

1615 Veya Senîn

1616 Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 34-35.

Hemdânî, Nâ‘it’in tılsımlandığına inanmaktadır. O konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Nâ‘it’in yapıları mucizevî bir şekilde haşerelerin ısırmasına ve sürüngenlere karşı tılsımlıdır. Bir kişi burada haşereler tarafından ısırıldığında zarar görmez. Rayde’de ciddî bir şekilde ısırılıp yaralanan bir adamın bundan hiçbir zarar görmediği söylenir. Bir adam, Nâ‘it’in yakınlarında ısırılırsa “Ey Nâ‘it, o acı hissetmez.” diye bağrılır.”[1617]

Hemdânî, müsned yazıtları okuyarak burasının yıkılışıyla ilgili şöyle söylemektedir: “Burada bulunan yazıtlara göre Nâit, Tübba İbn Hemdân el-Kebîr’in iki oğlu ‘Alhân ve Nehfân tarafından yıkılmıştır… Urru’l-Kîl’de kraliyet mezarları vardır. (Tübba‘ Es‘ad’ın kızı) Lemîs’in mezarı derin kalıntıların ortasındadır. Yağmur her yağdığında bu saraydan misk kokusu yayılır. Nahivci Sincâr b. Zübeyr, Nâ‘it’in aslında Nâbit olduğunu; bu ismin orada Hemdân kabilesinden yaşayan biri olduğunu söyler...”[1618]

Hemdânî’nin Nâ‘it’i tasvir eden rivayetlerine parelel olarak bu bölgede çok sayıda kalıt bulunmuş olması, onun aktardığı rivayetlerin önemine işaret etmektedir. Örneğin Hemdânî, burayı Hemdân’ın memleketi olarak tavsif etmektedir. Nâ‘it’te bulunan bir (CIH 352) yazıtın 3, 9 ve 13. satırlarında Hemdân kabilesine atıf bulunmaktadır. Ayrıca Hemdânî’nin Nâ‘it’in haşerelere karşı tılsımlı olduğuna yönelik rivayeti aynı yazıtın 17. satırıyla paralellik arz etmektedir. Bu satırda böceklere karşı korunmadan bahsedilmektedir.

[1617] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 41.
[1618] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 42.

(CIH 352)[1619]

Yazıtın Tercümesi

1 Rbşmr Ydr' (ربشمر يدرأ), Smrm (سمرم) mktvy (مقتوي) Yrm (يرم) Yrhb'ın (يرحب) soyundandır.

2 'vslt (أوسلت) 'rsl (ارسل) ve Brc (برج) 'ymn (أيمن) Bt'in (بت) torunlarıdır

3 ve Hemdân Hdsnn'nin (حدثنن) ustası T'lb Rymm'e (تألب ريمم) adadı

4 Bu bronz heykeli övgüyle çünkü o kurtardı

5 onu başına gelen bütün olaylarda (veya tüm olaylar ve onun üzerindeki rahatsızlıklar), ve övgüyle

6 Çünkü onu hastalıktan korudu ve ona verebilsin diye

7 M'lsn'dan (معلصن) güvenli dönüş hakkı, ve ona koruma verebilir

8 ona ne olursa olsun iyi bir sağlık, onların suçlanması gerekirdi ve

9 Efendileri Benû Hemdân tarafından gönderilmeleri gerekirdi. Ve onlara verebilir mi

1619 http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3948

10 sıhhatli çocuklar, sadık kullar

11 zengin mülkler ve zengin ilkbahar ve sonbaharda hasat

12 ve tarlalarındaki ve içindeki (tarladaki) bitkileri

13 Onlar yetiştirecekler, Benû Hemdân efendilerinin iyi niyetini ve memnuniyetini

14 ve kabileleri Hşdm (حشدم) ve efendilerinin korunması ve o..

15 onları zarardan kurtarabilir mi, kötülük ve herhangi bir düşmanın kötü niyetli toplantısı, ve ..

16 hasta iradeden ve herhangi bir efendinin gazabından, kabile ve kötü söz sahiplerinden ve o..

17 Her böcek zararlılarına karşı onlara yardımcı olabilir mi, ve ona yardım edebilir ve koruyabilir mi

18 onu bütün zarardan, T'lb Rymm (تألب ريمم) tarafından

19 Hdsnn'in (حدثنن) ustası

2.3.2. Dahr

Hemdânî'nin tarif ettiği yerlerden biri de Dahr'dır.[1620] San'a'nın 15 km. kuzeybatısında bulunan bu yerin Dahr b. Sa'd b. 'Arîb b. Zî Yakdem b. es-Savvâr'ın adına nispet edildiğine inanılır.[1621] Hemdânî, buranın Yemen'in bölgelerinden biri olduğunu ve içerisinde bir vadi, bir kale ve bir saray bulunduğunu söylemektedir. Burası üzümleriyle meşhur sulak bir yerdir. Câhiliye döneminde Dahr'da Rey'ân adında bir baraj vardı. Bu baraj, Rey'ân'ın altında Dahr'ın üstünde yer alan Hadûn Dağı'ndan akan dere üzerine kurulmuştu. Fakat baraj zaman içerisinde yıkılmıştır. Dahr'ın kalesi Devvam olarak adlandırılırdı. Bu kale, dağın üzerinde olup vadiyi yukarıdan görürdü.[1622]

Hemdânî, burada bulunan eserler hakkında bilgi vermeye devam etmektedir. O, bu vadide yer alan kalenin içinde kraliyet sarayları bulunduğunu, bu saraylardan birinin adının Reydân olduğu bilgisini vermektedir. Burada ayrıca saltanat

[1620] Dahr, yüksek ve sarp kayalıklı zirveye sahiptir. Bu yüzden buraya tırmanmak çok zordur. Burası "fide" olarak adlandırılır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 64)
[1621] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 949.
[1622] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 62.

görevlilerinin de sarayları vardı. O, saraylardan birinde kare şeklinde etrafı dükkânlarla çevrelenmiş mermerden yapılmış bir meydan gördüğünü söylemektedir. Buradaki her bir mermer levha birkaç arşın uzunluğundaydı.[1623] Ayrıca avlunun ortasında mermer bir plaka vardı. Bu taş, 10 arşın uzunluğunda 7 arşın genişliğindeydi. Bu kaliteli mermere ruhâme denilmekte olup Sâr'dan getirilirdi. Rivayete göre kral, birine dayak cezası vermek istediğinde onu mermerin üstüne uzatıp sopa kırılıncaya kadar döverdi.[1624]

Tutup yakaladığınız zaman da zorbalar gibi mi yakalıyorsunuz? (Şuarâ:26/130)

Hemdânî tefsircilerin bu ayette bahsedilenin, rivayette geçen ağaç çubukla dövülme olduğunu söylemektedir.[1625]

Dahr halkı vadilerini sürülerini otlatmak için kullanırdı. Dahr vadisinde "Müftelah" olarak adlandırılan bir yer vardı. Burada kalenin kenarları üzerindeki taşın içinde oyulmuş odalar vardı. Bu odalar ölü bedenlerin yer aldığı lahitlermiş gibi görünürdü. Hemdânî bu odalarla ilgili şöyle demektedir: "Ben buradaki cesetleri gördüm. Bazı cesetler günümüz insanından daha büyüktür. Bazıları ise günümüz insanıyla aynı boydadır." Onun aktardığına göre bu kalıntıların çoğu birbirinden ayrılmış kemiklerdir. Daha yeni mezarlar çökmemiştir. Onların bazılarının kefenleri ince ketenden yapılmıştır.[1626]

Hemdânî'nin kefenlerin ketenden yapıldığını söylemesi günümüzde Yemen'de bulunan mumyalarda keten kullanıldığının tespitiyle[1627] uyuşmaktadır. Dolayısıyla onun Dahr hakkındaki aktarımlarının ciddiye alınması gerekmektedir. Ayrıca

[1623] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 62-63.
[1624] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 63.
[1625] Hemdânî, ağaç çubukla öldüresiye dövme cezasının İslam'dan sonra da Ya'furîler tarafından uygulanmaya devam edildiğiyle ilgili rivayeti şöyle aktarmaktadır: Abdurrahman es-San'ânî (onun ailesi Ya'furîlerin tarihi hakkında bilgiliydi) bana dedi ki: Ya'fur'un kardeşi Osman b. Abdullah kölelerinden birini kapının eşiğinin üzerine bağlatıp değnekle dövülmesini emretti. Böylece köle daha fazla acı hissedecekti. Tam bu sırada onun evinin kapısının üstüne yıldırım düştü ve evini yaktı. Ama o kölesini dövmeye devam etti. Sonuç olarak köle perişan oldu. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 63-64)
[1626] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 64.
[1627] Khalid Mohammed Naji, Qais Yusuf M. Abdullah, Aida Qaseem M. AL-Zaqri ve Saeed M. Alghalibi, "Evaluating the Biodeterioration Enzymatic Activities of Fungal Contamination Isolated from Some Ancient Yemeni Mummies Preserved in the National Museum", **Hindawi Publishing Corporation Biochemistry Research International**, Volume 2014:7, s. 2.

arkeologlar, burada çok sayıda eser bulmuşlardır. CSAI'da Dahr'da bulunmuş birçok kalıta rastlanmaktadır. Bu kalıtlardan birinde (Ja 516)[1628] burası Ḍhr olarak geçmektedir.

2.3.3. Riyâm

Yemen'in İslam öncesi dönemden kalma eserlerinden biri de Riyâm'dır. Rivayetlere göre Riyâm,[1629] Câhiliye döneminde San'a'da bulunan mabetlerden biriydi.[1630] Bu mabed Himyer'e ait olup kutsal kabul edilir ve yanında kurban kesilirdi.[1631] Bir kâhinin yaşadığı yerin yanında bulunan bu ev, inziva yeriydi. Bu kâhin gelenlerin fallarına bakardı. Burası Hemdân'ın topraklarında yer alan İtve Dağı'nın üstünde yer alırdı. Ayrıca Riyâm'ın, Riâm b. Necfân b. Tübba''a nispetle bu ismi aldığı söylenmektedir. Buranın çevresinde Hurmah, er-Rikâb ve el-Mevkıf vardı. Bu yerlerde hacılar konaklardı.[1632]

Yine rivayetlere göre Riyâm'ın içinden sesler duyulurdu. Tübba, Irak seferinden dönerken Medine'ye uğrayarak Yemen'e yanında iki haham götürmüştü. Kaynaklarda bu iki hahamın Yemen'e geldiğinde Riyâm'ı yıkmak istedikleri aktarılmaktadır. Rivayetlere göre Tübba, mabedin yıkılmasına izin vermiştir. Binanın yıkılmasıyla da Yemenliler Yahudiliği benimsemişlerdir. İbnü'l-Kelbî, Yemenlilerin Yahudiliği benimsemesi sebebiyle Riyâm'a şiirlerde rastlamadığını söylemektedir. Çünkü ona göre Araplar, şiirlerinin sadece İslam'dan kısa bir süre önce olanlarını koruyabilmişlerdi.[1633] İbn Hişâm ise buranın harabelerinde kesilen kurbanların

---

1628 http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=47165442&recId=2411&mark=02411%2C004%2C007

1629 Riâm, aynı zamanda Kudâa kabilesinden Mehra'nın soyundan gelen bir kabiledir. Ateşin kaynağı Daravân Dağı'nın tepesinde bulunur. Daravân'ın Nûn Suresi'nde bahsedilen bahçeler olduğu söylenir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 67)

1630 Arapların birkaç türbe tapınakları olup buralara hac yapmaya giderlerdi. Bunlar: el-Lât, Zû'l-Halâsa, Gatafan'ın Kâbesi'dir. Gatafân Kabesi'ni inşa eden Zâlim b. Sa'd b. Rabî'a'dır. Zuheyr b. Hubâb el-Kelbî, Gatafan Kabesi'ne yürümüş ve onu yıkmıştır. Allah Rasûlü'nün şöyle buyurduğu rivayet edilir: "Câhiliye döneminde Züheyr b. Hubâb'ın yaptığı şey dışında İslam'ın ruhuna uygun olan başka hiçbir şey yoktur." Araplar ayrıca Necrân Kâbesi'ne de sahipti. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 67)

1631 Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 204/819), **Kitâbü'l-Esnâm**, Thk.: Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2000, s. 11.

1632 Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 46.

1633 İbnü'l-Kelbî, **el-Esnâm**, s. 12.

izlerinin kendi zamanına kadar durduğuna yönelik duyumunu nakletmektedir.[1634] İbn Hişâm'ın rivayetinden de anlaşılacağı üzere burasının harabeleri uzun süreler varlığını sürdürmüştür. Hemdânî bu harabeleri şöyle anlatmaktadır:

"Saray kapısına bakan bir duvar vardı. Bu duvarın üzerinde güneş ve ayın resmi olan bir levha bulunuyordu. Kral, saraydan çıktığında ilk gördüğü bu resim oluyordu. Kral bu resmi gördüğünde diz çöküp el içini çenesinin altına koyup yüzünü örterek yere kapanırdı. Bazı müfessirlere göre şu ayet bu uygulamayla alakalıdır. "*Çeneleri üstüne kapanıp ağlıyorlar ve onların huşularını arttırıyor." (İsra: 17/30)* Ben bu ayette bahsedilen yerin Riyâm mı yoksa Yemen'de başka bir yer mi olduğunu bilmiyorum."[1635]

Riyâm'ın yer aldığı İtve, Cevf'in beldelerinden el-Merâşî (المراشي) Vadisi'ne uzanan Erhab'da bulunan bir dağdır. Burası bugün Cebelü Riyâm olarak adlandırılmaktadır. Burada İslam öncesinden kalma çok sayıda arkeolojik eser bulunmuştur.[1636] Bulunan yazıtlarda ay tanrısı olarak bilinen Te'leb'den[1637] bahsedilmektedir.[1638] Bu yazıtların bazılarında "Tanrı Te'leb"e kişinin kendisini, çocuklarını ve mallarını adamasından bahsedilmektedir. (Bkz. CIH 309,[1639] Jabal Riyām 2006-1[1640]) Buna paralel olarak Zafâr'da bulunan British Museum'da sergilenen bronz bir el, Riyâm'ın Te'leb'ine adak olarak verilmiştir.[1641] Ay tanrısı olarak bilinen Te'leb'in Riyâm Mabedi'nin olduğu yerde bulunması, Hemdânî'nin rivayetinde buranın duvarında güneş ve ayın resmi bulunduğuna yönelik rivayetiyle uyuşmaktadır. Aynı zamanda rivayette kralın bu resmi gördüğünde el içini çenesine

[1634] İbn Hişâm, **es-Sîra**, c. 1, s. 27-28.
[1635] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 66.
[1636] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 23.
[1637] Bkz.: Muhammed Sa'd Abduh Hasan el-Kahtânî, **Âlihetü'l-Yemeni'l-Kadîm er-Ra'îse ve Rumûzuhâ hattâ'l-Karni'r-Râbi' el-Mîlâdî (Dirâsetün Âsâriyye Tarihiyye)**, (BDT), Câmi'atü San'a, el-Âsâru'l-Kadîme, San'a, 1997, s. 54.
[1638] CSAI'da Riyâm Dağı'nda bulunan ve Te'leb'den bahseden 130'dan fazla yazıt bulunmaktadır.
[1639] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=1041&mark=01041%2C002%2C002
[1640] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=6862&mark=06862%2C001%2C007
[1641] Macgregor Neil, **A History of The World in 100 Objects**, The British Museum, BBC Radio ve Penguin Group, England, 2010, s. 243.

koyması, bu aktarımın Riyâm'ın Te'leb'ine sunulan aşağıdaki el ile ilişkilendirilmesini mümkün kılmaktadır.

(Resim: Neil, **A History**, s. 241)

2.3.4. Me'rib

Hemdânî'nin tarihî kalıntılarını gördüğü yerlerden biri de Me'rib'dir.[1642] Burası San'a'nın 172 km. kuzey doğusunda yer almaktadır.[1643] Me'rib,[1644] Sebe'nin yerleştiği şehir olup Kur'ân'da şu şekilde geçmektedir: *"Andolsun ki oturdukları yerlerde Sebe kavmine ait büyük bir işaret vardı. Biri sağda diğeri solda iki bahçe. "Rabbinizin bahşettiği rızıktan yiyin ve O'na şükredin. Ne güzel bir belde, ne bağışlayıcı bir rab!"(* Sebe: 34/15*)*

Milattan önce VIII. asırda Sebe'nin başkentliğini yapan[1645] bu şehir, Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla çoraklaşmıştı.[1646] Seddin yıkılması sonucu Yemen'den kuzeye göçlerin gerçekleştiği, kaynaklarda zikredilmektedir. İslam öncesi dönemde burası, Gazze Limanı'yla Mükellâ'ya 120 km. mesafede bulunan Kanâ Limanı arasında bulunan ticaret yolu üzerinde yer alıyordu. Bu yol ile buhur taşınıyordu.[1647]

[1642] Batlamyus'a göre Me'rib ilk iklimin merkezidir. Me'rib ile Adenü Ebyen arası on günlük mesafedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 50)
[1643] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1385.
[1644] Me'rib ve Merîb'in Arab-ı Âribe'nin iki kolu olduğu söylenir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 48)
[1645] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1385.
[1646] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43.
[1647] Yusuf Muhammed Abdullah, "Me'rib", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, s. 2515.

Me'rib denilince akla ilk gelen şeylerden biri, burada bina edilmiş ve ünü asırları aşmış olan Me'rib Barajı'dır. Bu barajın hangi tarihte yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir.[1648] Hemdânî'nin dönemine kadar bu barajın kalıntılarına rastlanmaktaydı. Hemdânî de bu kalıntıları şöyle anlatmaktadır:

"Burası harikalarla doludur. İki bahçe barajın sağında ve solundadır. Fakat şimdi bu bahçeler ekilmemiş boş arazilerdir… Baraj yıkıldığında onlar çoraklaşmışlardır. Çünkü bu bahçeler sellerin ulaşamayacağı bir yükseklikte kalmıştır. el-Hasan el-Hemdânî dedi ki: Bu bahçelerin birinde küçük bir arâk ağacı filizine rastladım. Onun kökleri siyah hurma ağacı kütüğündeydi. Üzeri toprakla örtülmüştü. Yanımdakilerden biri "Bunun iki bahçede bulunan hurma ağaçlarının kalıntılarının dışında bir şey olduğuna inanmıyorum" dedi. Ama ben bunun bu kadar eski bir zamandan geldiğini düşünmüyorum.

Barajdan suyu alıp köylere dağıtan kemerler sanki dün yapılmış gibi durur. Barajın iki kapağından birisinin yapısını gördüm. Bu açıklığın içinden su akıyordu. Bu kapak (açıklık) hala güçlü bir şekilde durmaktadır. Allah emredinceye kadar onda hiçbir değişiklik olmayacak. Son olarak baraj yıkıldığında kalan parça olmuştur. Bu parça soldaki bahçeye bitişik olup tabanındaki ölçülen bir parça 15 arşındır…

Baraj, temelleri birbirine bakırla bağlanmış duvarların güçlü payandalarıyla desteklenmiştir. Bazı bilgeler onu kuranın Lokman b. Âd olduğunu; bazıları Himyer ve Kehlân'ın soyundan gelen el-Ezd b. el-Gavs olduğunu söylemektedir."[1649]

2.3.5. Demmûn

Burası Hadramevt'te el-Hecrayn Dağı'nın doğu eteklerinde yer almaktadır.[1650] el-Münayzara şehrinin bir parçası olan bu yere Kinde kabilesinden Hâris b. Muâviyeoğulları oturmuşlardır.[1651] Demmûn'un, babası öldürüldüğünde İmruu'l-

[1648] Bkz.: Vincenzo M. Francaviglia, Dating the Ancient Dam of Ma'rib (Yemen), **Journal of Archaeological Science**, 27, 2000, s. 645–653.
[1649] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 43.
[1650] Burasının Hadramevt'te bulunan es-Sadef'in köylerinden olduğu da söylenmektedir. (Cevad Ali, **el-Mufassal**, c. 6, s. 51)
[1651] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 622-623; Hemdânî, burasının Himyer'e ait olduğunu söylemektedir. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90)

Kays'ın bulunduğu yer olduğu rivayet edilmektedir. Rivayete göre İmruu'l-Kays, babasının ölüm haberini aldığında burasıyla ilgili şu şiiri inşâd etmiştir:

تَطَاوَلَ اللَّيْلُ عَلَيْنَا دَمُّونْ دَمُّونُ ... إِنَّا مَعْشَرٌ يَمَانُونْ

إِنَّنَا لِقَوْمِنَا مُحِبُّونْ

Uzadı gece üzerimize Demmûn Demmûn

Biz Yemenliler topluluğuyuz

Biz kavmimizi sevenleriz

Yazıtlarda burası "Dmn" olarak geçmektedir. Ir 32 künyeli yazıtta Dmn'e yapılan bir baskından bahsedilmektedir. Bu yazıtta Mştt (مشطت) ve 'r Klybm'in (عر كليبم) bütün Hadramevt şehirlerini kontrol altına aldıkları söylenmektedir. [1652]

2.3.6. Huvra

Hadramevt'te el-'Uyyen Vâdisi'nde bulunan bu yer,[1653] Hemdânî'nin aktardığına göre Kinde'den Benû Hârise'ye ait büyük bir şehirdir.[1654] O, burasının Kinde ve Terim'in bulunduğu yerde olduğunu zikretmektedir.[1655] Yazıtlarda buranın tam olarak ismi bulunamamıştır.[1656]

2.3.7. İrem

Hemdânî, Kur'ân'da bahsedilen İrame zâtü'l-İmâd'in[1657] Hadramevt ile Ebyen arasındaki çölde olduğunu, fakat tam yerini tespit edemeğini aktarmaktadır. Hemdânî'nin aktardığı efsaneye göre Muâviye döneminde devesini kaybeden bir

---

[1652] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=120620390&recId=5959&mark=05959%2C036%2C004&vM=yes

[1653] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 530.

[1654] Hemdânî, **Sıfat**, s. 86

[1655] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 90.

[1656] Fakat Ḥwrt, kelimesi CSAI'da iki farklı yerde geçmektedir. Bu yazıtlardan birinde (Ir 14) bir mabet ismi olarak Qrnn Ḥwrt ismi geçmektedir. Ayrıca Ja 616+Ja 622 künyeli yazıtta Ḥrt kelimesiyle Huvra veya Hâra adında bir kabileden bahsedilmektedir.

[1657] Fecr: 89/7

adam, Ebyen çölüne gelmiş ve bu yıkıntıları görmüştür. O adam, buranın binaları ve harikaları hakkında bilgi vermiştir.

Alkame b. Zî Ceden ise İrem hakkında şu şiiri inşâd etmiştir: [1658]

Başkaları arkalarında ne bıraktı

Büyük harabeler İrame zâtü'l-İmâd gibi

Hemdânî, İranlılar'ın İrem'in Dımaşk'te olduğuna yönelik iddialarını aktarmaktadır. Ayrıca İrem isminin sütunları ve taşlarının büyüklüğü sebebiyle verildiğini söylemektedir.[1659] Onun naklettiği rivayetlerden de anlaşılacağı üzere İslam'ın ilk döneminde Kur'ân'da bahsedilen yerlere yönelik bir ilgi vardı. Hemdânî'nin aktardığı rivayetler, birer efsane olmanın ötesine geçmese de esas olan, Kur'ân'da bahsedilen tarihî bilgilerin Yemen özelinde araştırma konusu edilmiş olmasıdır. Nitekim İrem'ın nerede olduğu meselesi, modern dönemin de sorunu olmuştur. Örneğin; Bertram Thomas, Yemen'e yapmış olduğu bir seyahatinde halk, ona Ubar adındaki eski bir şehrin varlığından bahsetmişti. Thomas, anlatılan hikâyeler ile İrem arasında benzerlikler olduğunu fark etmişti. Araştırmaya başladığında burasının Şihr ile San'a arasında yer aldığı sonucuna varmıştı.[1660] Thomas'ın işaret ettiği yerin İrem hikâyeleriyle benzerlik ifade edip etmediği, çalışmanın konusu değildir. Fakat bu bilgi, modern döneme kadar Yemen halkının eski kalıtlara yönelik ilgi ve efsanelerinin devam ettiğini göstermektedir. Bu, Hemdânî'nin İrem'e yönelik aktardığı efsanelerin de aynı ilginin sonucu olduğunu göstermektedir.

2.3.8. Vuhâza

Yemen'de bulunan mihlâflardan biri olan Vuhâza, aynı zamanda Himyer kabilesinin bir koludur.[1661] Burada bulunan saraylar ve sarnıçlar Nâ'it'e benzemekteydi. Burada kale de vardı. Vuhâza'daki Sibâ' denilen bir sarnıç, 600 arşın yer kaplıyordu.[1662] Vuhâza'nın doğusunda bir dağda yıkık bir saray bulunuyordu.

[1658] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 33.
[1659] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 33.
[1660] Bertram Thomas, **Arabia Felix**, London 1932, s. 161, 1 numaralı dipnot.
[1661] İbn Abdilhak, **Merâsıd '**, c. 3, s. 427.
[1662] Hemdânî, **Sıfat**, s. 78.

İnsanlar buraya altın ve kıymetli taş bulmak için Cevf'in harabelerine olduğu gibi saldırıyordu.[1663] Ayrıca Benû Şemer Ayfa', Ba'dân ve Edem arasında Fâ'iş sarayını, Vuhâza'da inşa etmiştir.[1664]

2.3.9. Şibâm

Yemen'de arkeolojik kalıntıların bulunduğu önemli yerlerden biri de Şibâm'dır.[1665] Yazıtlarda S²bm şeklinde geçen bu yer, San'a'nın yakınlarında içerisinde ağaçların, pınarların bulunduğu, yüksek bir dağ olup San'a'ya bir gün bir gece uzaklıktadır.[1666] Burası bazıları tarafından Şebâm diye telaffuz edilir. Hemdânî Şibâm'da Câhiliye günlerinden kalma taş sütunlar olduğunu, bu sütunlara sâl (سال) adı verildiğini aktarmaktadır. Fakat ona göre bu sütunlar ne Me'rib'in sütunları kadar eski ne de işçiliği onunkiler kadar iyidir.[1667]

2.3.10. Meder ve İtve

Meder, San'a'nın kuzeyinde yer alan Erhab'daki bir şehirdir. Burada Yâm ve Bekîl kabileleri oturmaktaydı. Aktarıldığına göre Meder'de önceleri köşkler, mescitler ve binalar bulunmaktaydı.[1668]

Yemen'in İslam öncesinden kalma eserlerinin yoğunlukta olduğu yerlerden bir diğeri de İtve'dir. İtve, Cevf beldelerinden el-Merâşî Vadisi'ne uzanan Erhab'da bulunan bir dağdır. Burada aynı isimde bir de köy bulunmaktadır. Burası Himyerî orijinli kalıtların çok bulunduğu bir yerdir.[1669] Hemdânî, bu iki yerle ilgili şöyle demektedir:

"...İtve (إتوة) orta büyüklükteki saraylardan biridir. Meder'e gelince Nâ'it'ten sonra eserlerin ve kalelerin bulunduğu Hemdân'ın en büyük beldesidir. Meder'de on

---

[1663] Hemdânî, **Sıfat**, s. 79.
[1664] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 73.
[1665] Şibâm Yemen'in bahçelerinden biridir. Burası, Zuhar Dağı'nın eteğinde yer alır. Burada bulunan vadinin ortasında iki dere akar. Şehrin etrafında Ya'fur b. Abdurrahman Hivâlî tarafından inşa edilen bir duvar vardı. Bu duvar Mansur buraya saldırdığında yapılmıştır. (Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 54)
[1666] el-Hamevı, **Mu'cem**, c. 3, s. 318.
[1667] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 85.
[1668] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 2, s. 1461.
[1669] el-Makhafî, **Mu'cem**, c. 1, s. 23.

dört saray olup onlardan bazılarının harabeleri bugüne ulaşmıştır. Bazıları yarılmış, yıkılmaya yüz tutmuştur. Fakat bazıları hala insanlar tarafından kullanılmaktadır. Hala kullanılan saraylara gelince ben birine girdim. Girdiğim bu sarayın duvarları içten ve dıştan mermerle kaplıydı. Duvarlarda taşlar arasında hiç boşluk yoktur. Eğer burası bir sarnıç olarak kullanılsa hiçbir şekilde suyu dışarı sızdırmaz. Bununla birlikte saraylarda yükseltilmiş taş sütunlar üzerinde yer alan su çeşmeleri vardır. Meder Mescidi'nde bulunan sütunlar bu sarayların kalıntılarından çıkarılmıştır. Mekke Mescidi'nde (Mescidü'l-Haram) bulunan sütunlardan daha uzun ve daha kalındır. Ayrıca Meder Mescidi'nin sütunları daha iyi örülmüştür. Bu sütunlar taşla yapılmış gibi değil, kalıptan çıkmış gibi görünür. Kralın sarayının karşısında (sarayın doğusunda) mermer levha vardır. Bu levhanın üstünde güneş ve ayın resmi bulunmaktadır. Kral saraydan çıktığında bu levhayı görür."[1670]

Meder kelimesi, yazıtlarda "mdr" şeklinde geçmektedir. as-Sawdāʾ 94 künyeli yazıtta bu kelimenin anlamı tespit edilememiştir.[1671] CIH 973[1672] künyeli yazıtta bu kelimenin denetleyen manasında kullanıldığı tahmin edilmektedir. RES 4231[1673] künyeli yazıtta kelime, öncesine vav eki gelerek "Ebnâ-mdr" şeklinde mezarlıkla ilgili bir anlamda kullanılmıştır. RES 2756B[1674] künyeli yazıttaysa burası mabet ismi olarak geçmektedir.

[1670] Hemdânî, **el-İklîl**, c. 8, s. 95.

[1671] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=2749&mark=02749%2C003%2C003

[1672] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=1337&mark=01337%2C002%2C002

[1673] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=8150&mark=08150%2C005%2C003

[1674] http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=5795&mark=05795%2C002%2C002&vM=yes

İtve kelimesi ise yazıtlarda "'twt" şeklinde geçmektedir. RES 4176[1675] künyeli yazıtta bu kelime, yer adı anlamında kullanılmıştır. CIH 338[1676] künyeli yazıttaysa "'twtm" kelimesi yer adı anlamında kullanılmıştır.

1675

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=7497&mark=07497%2C011%2C008

1676

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=3932&mark=03932%2C004%2C007&vM=yes

SONUÇ

Arabistan'ın güneyinde yer alan Yemen, İslam öncesi dönemde Maîn, Sebe ve Himyer gibi Arap devletlerinin kurulduğu önemli bir merkez olmuştur. Bölge, m. 525 yılından itibaren İslamlaşıncaya kadar Habeş ve İran istilalarına maruz kalarak siyasî istikrarını kaybetmişti. İslam'dan sonraysa ridde hadiseleri hariç Yemen, Emevîlerin sonuna kadar siyasî karışıklıklardan uzak bir bölge olmuştur.

Râşid Halifeler döneminde gerçekleşen fetihlere katılan Yemenliler, devlet tarafından başta ordugâh şehirler olmak üzere fethedilen bölgelere yerleştirilmişti. Bu da Emevîler dönemine gelindiğinde Yemen'in nüfusunun önemli ölçüde azalmasına sebep olmuştu. Bundan dolayı Yemen, Hz. Ömer döneminden Emevîlerin sonuna kadar Irak bölgesine nazaran daha sakin bir bölge olarak kalmıştır. Kaynaklarda söz konusu dönemde Yemen'de meydana gelen sadece iki siyasî mücadeleden bahsedilmektedir. Bunlardan ilki; Yemenlilerin bölgede Hz. Ali ve Muâviye yanlıları olarak ikiye ayrılmasıdır. Bu, Hz. Ali ile Muâviye taraftarları arasındaki mücadelenin Yemen'deki iz düşümüdür. Bölgedeki destekçilerinden de güç alan Muâviye, Yemen'de hâkimiyetini tesis etmek için Büsr b. Ertât'ı göndermişti. Büsr, Hz. Ali'nin valisi Ubeydullah b. Abbas'ın iki küçük oğlunu öldürmüş ve Hz. Ali taraftarlarını katletmişti. Onun bu sert politikası, sonuç vermiş ve baskılara dayanamayan Hz. Ali yanlıları, görüşlerinden vaz geçmişlerdi. Bundan dolayı Emevîler döneminde bölge, Hz. Ali yanlılarının siyasî faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Fakat Büsr'ün faaliyetleri, sonraki dönemlerde Zeydî hâkimiyetine geçen bölge insanı için Emevî karşıtlığının sembolü olmuştur. Nitekim onun öldürdüğü iki çocuğun adının Abdurrahman ve Kusem olmasına rağmen isimlerinin Hasan ve Hüseyin olduğunun rivayet edilmesi, şiî karakterli Emevî karşıtlığıyla ilişkili olarak hadisenin Kerbelâ ile özdeşleştirildiğini göstermektedir. İkinci siyasî mücadele ise 129/746 yılında Hadramevt'te başlayıp Medine'de son bulan İbâdî isyandır. Bu isyan, Basra'da yaşayan Ebû Ubeyde Müslim'in desteklediği Abdullah b. Yahya el-Kindî'nin (Tâlibü'l-Hak) liderliğinde meydana gelmiştir. Hareketin akıl hocalığını yapan Ebû Ubeyde Müslim'in hedefi, Basra'dan doğrudan nüfûz edemediği devletin merkezini kuzeyden elde etmektir. İbâdî mezhebi için de büyük önem taşıyan bu hadise, bir hak arayışı mücadelesiydi.

İbâdîlerin isyana kalkışmadan önce aralarında belirledikleri prensiplerin bazıları, İbâdî inancının esaslarından olmuştur. Önce Hadramevt'i sonra da sırasıyla San'a, Mekke ve Medine'yi ele geçiren bu hareketin temel motivasyonu, Emevî ve Kureyş karşıtlığı olmuştur. Ebû Hamza'nın Medine'de îrad ettiği hutbeden bu isyancı grubun yaş ortalamasının düşük olduğu anlaşılmaktadır. Bu da Emevîler döneminin başında Yemen'in azalan genç ve aktif nüfusunun zaman içerisinde tekrar yükseldiğini göstermektedir. Bir hak arayışı sloganıyla ortaya çıkan bu hareket, heyecanlı gençleri kendine çekmeyi başarmıştır.

İran'ın Yemen'i ele geçirmesinden Emevîler zamanına kadar bölgede Ebnâ, önemli bir siyasî aktör olmuştur. Fakat Emevîlerin bölgeye atadığı valilerin etnik kimliklerine bakılacak olursa yalnız üç kişinin Ebnâdan olduğu görülür. Bu üç kişiyi atayan halife ise Muâviye'dir. Dolayısıyla Muâviye'den sonra Emevî hanedanının ortaya koyduğu mevâli politikası, Yemen'de Ebnânın siyasetten uzak kalarak ilmî hayatta faaliyet göstermesini sağlamıştır. Konuyla ilgili bir diğer husus, Emevîlerin genel politikasına uygun olarak valilerin Sakîf kabilesinden seçilmesidir. Bununla birlikte valilerin Yemen'deki faaliyetleriyle ilgili kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Çünkü Yemen, fetihler ve başkentin taşınması sebebiyle siyasetin merkezine uzak bir bölgeydi.

Yemen, İslam öncesinde olduğu gibi İslam'dan sonra da ekonomik olarak gelişmiş bir yerdi. Kuşkusuz bunda ikliminin etkisi büyüktür. Çünkü Yemen, yağışlı iklimi ve verimli arazileriyle yarımada içerisinde, tarım ürünleri bakımından zengin bir bölgeydi. İslam öncesinde kurulan barajlar, İslam'dan sonra da mevcudiyetini sürdürmüştü. Yemenliler, barajdan tarlalarına kazmış oldukları kanalları ve zengin su kuyuları vasıtasıyla arazilerini suluyorlardı. Onlar, sulama işini güçlü-zayıf herkesin eşit haklara sahip olduğu bir hukukla düzenlemişlerdi. Sulama yöntemleri sayesinde Yemen'de her çeşit sebze ve meyve yetişmekle birlikte; üzüm, hurma, tahıl, safran ve akgünlük bitkileri bölge ekonomisi için ayrı bir öneme sahipti. Ayrıca Yemen'de sığır, deve ve arıcılık halkın önemli geçim kaynaklarından olmuştur.

Yemen ekonomisinin en önemli unsurlarından biri de madenciliktir. Bölgede altın, gümüş, akik, oniks, şap vb. birçok maden bulunmaktaydı. Fakat bu madenler

içerisinde gümüş, akik ve oniks rezerv bakımından öndeydi. Câhikiye'den Emevîler döneminin sonuna kadar Yemen sanayiinin temelini dokumacılık oluşturuyordu. Burada üretilen kumaşlar ve elbiseler ihraç ediliyordu. Ayrıca Yemen'de dericilik de gelişmişti.

İslam'dan sonra Yemen-Şam kara ticaret yolu önemini kaybetmiş olsa da gıda, maden, ıtriyyat ve tekstil gibi ürünleriyle Yemen, hac mevsiminde Mekke'nin tedarik merkezlerinden olmuştur. Ayrıca Aden, Kızıldeniz'e girmek istemeyen uzak beldelerden gelen tüccarlar için bir yük boşaltma noktası olmuştur. Bununla birlikte San'a, Hadramevt, Sa'de, Cüblân, Ceyşân, 'Asir, Zemâr, Necrân, el-Cened, Tebâle, el-Me'âfir, es-Sehûl, Cüreş ve Sokotra gibi yerler, Yemen'in başlıca ticaret merkezleri olmuştur.

İslam'dan sonra Yemen'in ilmî hayatındaki en önemli etnik unsur Ebnâdır. Emevîler döneminin sonuna kadar başta Vehb b. Münebbih, Hemmâm b. Münebbih ve Tâvus b. Keysân olmak üzere tarih, hadis, tefsir, fıkıh ve şiir sahalarında ilgili literatüre tesiri olan önemli isimler yetişmiştir. Bölgenin en önemli ilmî merkezi ise San'a olmuştur.

Yemen'in bir diğer önemli hususiyeti, arkeologların araştırma konusu olan, İslam öncesinden kalma eserleridir. Emevîler dönemini de içine alan İslam sonrası dönemde, Müslümanlar bu eserlere ilgi duymaktaydı. Hatta Yemen'de bulunan kadim mezarlar, insanlar tarafından birer birer kazılarak içlerindeki zenginlikler alınıyor ve müsned alfabesiyle yazılmış yazıtları, konunun uzmanları tarafından okunmaya çalışılıyordu. İlginç olan husus, rivayetlerde geçen mezar yazıtlarının şekilsel olarak modern dönemde Yemen'de bulunan mezar yazıtlarıyla paralellik arz ediyor olmasıdır. Müslümanların bu çabasının nebbaşlık olarak görülmesi doğru değildir. Çünkü Hemdânî'nin insanların müsned alfabesi hususunda kafalarının karışık olduğunu zikretmesi, İslam'ın erken döneminde Yemen tarihinin Müslümanlar tarafından araştırma konusu olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hemdânî, Alkame Zî Ceden ve İbnü'l-Kelbî'nin varlığını zikrettiği köşkler ve kaleler başta olmak üzere, birçok tarihî eser ve yazıt nakletmiştir. Yine o, bölgedeki İslam öncesinden kalma tarihî eserleri teker teker gezmiş ve bunları detaylarıyla anlatmıştır. Burada ilginç olan

bir diğer husus, Hemdânî'nin aktarımlarının modern dönem yazıtlarıyla uyumlu olmasıdır. Hatta onun naklettiği yazıtlar, arkeologlar tarafından önemsenerek CSAI'ya konulmuştur. Ayrıca onun bahsettiği yerlerden günümüzde birçok yazıt ve tarihî eser keşfedilmiştir. Bu bağlamda Yemen, temeli İslam öncesine dayanan fakat İslam'dan sonra da Müslümanların tarihsel ve kültürel birikimine sahip çıktığı bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

Sonuç olarak sıralanan tüm bu hususiyetler göz önüne alındığında, Ali-Muâviye çekişmesi ve 128 yılındaki İbâdî ayaklanma hariç Hz. Ömer döneminden Emevîlerin sonuna kadar Yemen'in siyasî risklerden uzak, nüfus yoğunluğu az, ekonomik, ilmî ve kültürel miras olarak önemli bir bölge olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullah, Yusuf Muhammed:	"Ma'în", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, 2003.
Abdullah, Yusuf Muhammed:	"Me'rib", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 4, 2003.
Abdullah, Yusuf Muhammed:	"Sokotra", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**, c. 3, 2003.
Abdülkadir, İbrahim Taha İbrahim:	**Fıkhu Tâvus b. Keysân Dirâsetün ve Te'sîl**, BYLT, Câmiatü Kahire Külliyyetü Dâru'l-Ulûm Kısmü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye, Kahire, 1422/2001.
el-Ahmedî, Mukbilü't-Tâm Âmir:	**Şu'arâ'ü Mezhic**, Arabia Felix Academy, San'a, 2014.
Aksu, Levent:	"Dünyada ve Türkiye'de Nüfus Analizleri", **Sosyoloji Konferansları**, 25: 219-311, 2011.
Aktaş, Mehmet Nurullah:	"Ashâbu'l-Uhdûd Kıssası Bağlamında Ehl-i Küfrün Psikolojik Vasıfları", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl: 8, c. 8, sy. 18, 2017/3.
Al-Ansary, A.R.:	**Qaryat al-Faw: A Portrait of Pre-Islamic Civilisation in Saudi Arabia**, Croom Helm Limited, London, ty.
Al-Garoo, Asmahan:	"Nemâzicü min Fenni'l-'İmâre fî'l-Yemeni'l-Kadîm/Examples of Architecture in South Arabia", **Mecelletü'l-Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye**, Câmiatü Aden, 1996.
Al-Mad'aj, 'Abd al-Muhsin Mad'aj M.:	**The Yemen in Early İslam 9-233/630-847**, Ithaca Press, London, 1988.
Algül, Hüseyin:	"Hadramut", **DİA**, c. 15.
Algül, Hüseyin:	"Himyerîler", **DİA**, c. 18
Ali, Cevad:	**el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru's-Sâkî, yy., 2001.
Ali, Muhammed b. Abdürrezzak b. Muhammed Kürd:	**Hutatu'ş-Şâm**, Mektebetü'n-Nûrî, Dımaşk, 1983.

el-Alî, Salih Ahmed:	**el-Mensûcât ve'l-Elbisetü'l-Arabiyye fî'l-Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ**, Şerîketü'l-Matbûât, Beyrut, 2003.
Altungök, Ahmet:	"Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXIX/2.
Apak, Adem:	"Tay (Benî Tay)", **DİA**, c. 40, 2011.
Aras, Ömer:	**İslam Öncesinden Hz. Muhammed'in (s) Vefatına Kadar Kinde Kabilesi**, (BYLT), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2015.
Araz, Yusuf:	"İmam Şâfiî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2, 2015.
Armstrong, Lyall Richard:	**The Quṣṣāṣ of Early Islam**, (BDT), Department of Near Eastern Languages And Civilizations The Faculty of The Division of The Humanities In Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, The University of Chicago, Illinois, June 2013.
Arslantaş, Nuh:	**Emevîler Döneminde Yahudiler**, Gökkubbe, İstanbul, 2005.
el-'Askerî (ö. 382/992), Ebû Ahmed:	**Tashîfâtü'l-Muhaddisîn**, Thk.: Muhammed Ahmed Meyra, el-Matbaatü'l-Arabiyyetü'l-Hadîse, Kahire, 1402.
el-Asma'î (ö. 216/831), Ebu Said Abdülmelik b. Kureyb b. Ali:	**Kitâbü'l-İbl**, Thk.: Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dârü'l-Beşair, yy. 2003.
Atçeken, İsmail Hakkı:	"Yusuf b. Ömer es-Sekafî", **DİA**, c. 44, 2013.
Ateş, Orhan:	"İbâdî Bilgin Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, c. 4, sy. 4, 2017.

Avanzini, Alessandra ve Alessia Prioletta:	**The Museum of Dhamar**, Edt: Alessandra Lombardi and Irene Rossi, University of Pisa, 2010.
Avcı, Casim:	"Mezhic", **DİA**, c. 29, 2004.
Aydın, Mehmet:	"Teslîs Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, sy. 5.
el-'Aynî (ö. 855/1451), Ebû Muhammed Bedreddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa Hanefî:	**el-Binâye Şerhu'l-Hidâye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.
Azîm, Âbâdî Şerafü'l-Hak:	**'Avnü'l-Ma'bûd ve Hâşiyetü İbni'l-Kayyim**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415.
el-A'zamî, Ali Zarîf:	**Muhtasaru Târîhi'l-Basra**, Bağdat, 1927.
Bâ'aliyyân, Muhammed 'Avz:	**Hayvânâtü'n-Nakl ve'l-Harb fî'l-Yemeni'l-Kadîm (Dirâsetün fî Dav'i'n-Nükûş ve'l-Âsâr)**, (BDT), Câmi'atü Aden Külliyyetü'l-Âdâb-Kısmü't-Târîh Şu'betü't-Târîhi'l-Kadîm, Aden, 2012.
Bâfikıyye, Muhammed Abdülkadir:	"Hadramevt", **Mevsû'atü'l-Yemeniyye**, c. 2, 2003.
el-Bağdâdî (ö. 1093/1682), Abdülkadir b. Ömer:	**Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübâbi'l-Arab**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1997.
el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb:	**el-Müttefak ve'l-Müfterak**, Thk.: Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, Dâru'l-Kâdirî, Dımaşk, 1997.
el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb:	**Târîhu Bağdâd**, Thk.: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2002.
Bakır, Abdülhâlık:	"Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt", **Belleten**, c. LXV – sy. 242 – Yıl: 2001 Nisan.

Bakır, Abdülhalik:	**Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Ma'mulleri Sanayii**, Bizim Büro Yayın, Ankara, 2001.
Balcı, İsrafil:	"Muhasara", **DİA**, c. 31, 2006.
Bashear, Suliman:	"Yemen in Early Islam an Examination of Non-Tribal Traditions." **Arabica**, 327-361, c. 36, sy. 3, 1989.
el-Beğavî (ö. 317/929), Ebû'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. el-Merzübân b. Sâbûr Şâhinşâh:	**Mu'cemü's-Sahâbe**, Thk.: Muhammed el-Emîn b. Muhammed, Mektebetü Dâri'l-Beyân, Kuveyt, 1421/2000.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed:	**Mu'cemü mâ İsta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrur, 1403/1982.
el-Bekrî (ö. 487/1094), Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdülaziz b. Muhammed:	**el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslamî, yy., 1992.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	**Ensâbü'l-Eşrâf**, Thk.: Süheyl Zekkâr – Riyâz ez-Zirikli, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1417/1996.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	**Fütûhu'l-Büldân**, Çev.: Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
el-Belâzurî (ö. 279/892-93), Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud:	**Fütûhu'l-Büldân**, Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut, 1988.
Berakât, Ahmed Muhtar Ömer:	**Mu'cemü'l-Lüğati'l-Arabiyye el-Muâsıra**, Âlemü'l-Kütüb, yy., 2008.
Berrû, Tevfik:	**Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm**, Dâru'l-Fikr, yy., 2001.

el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	**Delâilü'n-Nübüvve**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	**es-Sünenü's-Sağîr**, Thk.: Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1410/1989.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	**es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
el-Beyhakî (ö. 458/1066), Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali:	**Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr**, Thk.: Abdülmu'ti Emin Kal'aci, Câmiatü'd-Dirasâti'l-İslamiyye, Karaçi, 1412/1991.
el-Bilâdî, 'Âtık b. Ğays b. Züveyr b. Zâyir b. Hammûd b. Atıyye b. Sâlih:	**Mu'cemü'l-Meâlimi'l-Coğrâfiyye fi's-Sîrati'n-Nebeviyye**, Dâru Mekke, yy. 1981.
Bilge, Mustafa L.:	"Necrân", **DİA**, c. 32, 2006.
Birışık, Abdülhamit:	"Tefsir", **DİA**, c. 40, 2011.
el-Birûnî (ö. 453/1061), Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi:	**el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir**, Çev.: Emine Sonnur Özcan, TTK, Ankara, 2017.
el-Birûnî (ö. 453/1061), Ebû'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi:	**Kitâbü's-Saydana fi't-Tıb**, Çev.: Esin Kahya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
Bozkurt, Nebi ve Ahmet Turan Yüksel:	"Kervan", **DİA**, c. 25, 2002.
Bozkurt, Nebi:	"Ev", **DİA**, c. 11, 1995.

Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî:	**et-Târîhu'l-Evsat**, Thk.: Mahmud İbrahim Zâyid, Dâru'l-Va'y, Haleb, 1397/1977.
Buhârî (ö. 256/870), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim Cu'fî:	**Târîhu'l-Kebîr**, Dâiratü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, ty.
el-Ca'dî, Ömer b. Ali b. Semra:	**Tabakâtü Fukahâi'l-Yemen**, Thk.: Fuâd Seyyid, Dâru'l-Kalem, Beyrut, ty.
el-Câhız (ö. 255/869), Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî:	**et-Tebassur bi't-Ticâre**, el-Matabaatü'r-Rahmâniyye, yy., 1935.
el-Câhız (ö. 255/869), Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb Kinânî Leysî:	**el-Beyân ve't-Tebyîn**, Dârun ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut, 1423/2002.
el-Cenedî (ö. 732/1332), Ebû Abdullah Bahaeddin Muhammed b. Yusuf b. Yakub:	**es-Sülûk fî Tabakâti'l-Ulemâ ve'l-Mülûk**, Thk.: Muhammed b. Ali b. el-Hüseyin el-Ekva' el-Hivâlî, Mektebetü'l-İrşâd, San'a, 1414/1993.
Crone, Patricia:	"Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties" **Der Islam**, 1-57, 71.1, 1994.
Crosby, Elise Werner:	**Akhbar al-Yaman wa-Ash'aruha wa-Ansabuha: The History, Poetry, and Genealogy of The Yemen of 'abid b. Sharya al-Jurhumi**, (BDT), Faculty of The Graduate School of Yale University, Degree of Doctor of Philosophy, 1985.
Cum'a, Mustafa Lütfi:	**eş-Şihâbü'r-Râsıd**, Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, Kahire, 2014.
Çağatay, Neşet:	"Samîler-Araplar ve Güney Arabistan Devletleri", **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, III-IV, 1955.

Çelik, Yılmaz:	"Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları", **İSTEM**, yıl:15, sy. 30, 2017.
Dârakutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî b. Mesud b. en-Numan b. Dinar el-Bağdadî:	**Ta'lîkât**, Thk.: Halil b. Muhammed el-Arabî, el-Fârûk el-Hadîse, Kahire, 1994.
Darkazally, Bassam:	**Al-Hajjaj Ibn Yusuf Al-Thaqafi; The Consolidation of Umayyad Authority in Iraq C75-95 A.H./694-714 A .D.)**, (BDT), Department of Middle East and Islamic Studies, University of Toronto, Program of The Fınal Oral Examınatıon for The Degree of Doctor of Phılosophy, 1977.
Demirayak, Kenan:	**Arap Edebiyatı Tarihi I Câhiliye Dönemi**, Fenomen Yayınları, yy., 2014.
Demircan, Adnan:	"Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", **Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)**, 13-15 Nisan 2007 / Konya, 2007.
ed-Dercînî (ö. 670/1271-72), Ebû'l-Abbas Ahmed b. Said b. Süleyman Temicârî:	**Tabakâtü'l-Meşâih bi'l-Mağrib**, Thk.: İbrahim Tallây, yy., ty.
Dîneverî (ö. 282/895), Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend:	**el-Ahbâru't-Tıvâl**, Thk.: Abdülmün'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1960.
ed-Dînerverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe:	**el-İmâme ve's-Siyâse**, Thk.: Halil Mansûr, Beyrut, 1997.
Ebû Nu'aym (ö. 430/1038), Ahmed b. Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	**Ma'rifetü's-Sahâbe**, Thk.: Adil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan, Riyad, 1419/1998.
Ebû Nu'aym (ö. 430/1038), Ahmed b.	**Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ**, es-Seâde, Mısır, 1394/1974.

Abdullah b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-İsfehânî:	
Ebû Yusuf (ö. 182), Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa`d Kûfî:	**el-Harâc**, Thk.: Taha Abdurrauf Sa'd ve Sa'd Hasan Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, Kahire, ty.
Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1331), İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali:	**Takvîmü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
Ebû'l-Fidâ	**Târihu Ebî'l-Fidâ el-Müsemmâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997,
Ebû'l-Vefâ (ö. 513/1119), Ali b. Ukayl b. Muhammed b. Ukayl el-Bağdâdî ez-Zaferî:	**el-Vâdıh fî Usûli'l-Fıkh**, Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1420/1999.
El-Ekva', el-Kâdî İsmail b. Ali:	**Mehâlîfü'l-Yemen**, Mektebetü'l-Cil el-Cedîd, San'a, 2009.
el-Efğânî, Said b. Muhammed b. Ahmed:	**Esvâku'l-Arab fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm**, yy., ty.
Erkoçoğlu, Fatih:	**Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi (65-86/685-705)**, BDT, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2006.
el-Eserî, Muhammed Behcet ve Ahmed Hasan ez-Zeyyât:	**Dîvânu Vaddâhi'l-Yemen bi Zeyli Me'sâtü'ş-Şâir Vaddâh**, Edt.: Muhammed Hayru'l-Bakâ'î, Dâru Sâdır, Beyrut, 1996.
el-Ezrâkî (ö. 250/865), Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah:	**Ahbâru Mekke ve mâ Câe fîhâ mine'l-Âsâr**, Rüşdî es-Salih Melhese, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, ty.
Faki, İsamüddin Abdürrauf:	**el-Yemen fî Zılli'l-İslâm: Münzü Fecrihi hatta Kıyami Devle**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1981.

el-Fâkihî (ö. 272/885), Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. el-Abbas:	**Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsih**, Thk.: Abdülmelik Abdullah Dehîş, Dâru Hıdr, Beyrut, 1414/1993.
el-Fâsî (ö. 832/1428), Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Hasenî:	**el-'Ikdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,1988.
Fayda, Mustafa:	**Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, Marmara İlâhiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006.
Fayda, Mustafa:	"Ans (Benî Ans)", **DİA**, c. 3, 1991.
Fayda, Mustafa:	"Dehlek", **DİA**, c. 9, 1994.
Fayda, Mustafa:	**Güney Arabistan'da İslamiyet'in Yayılması**, AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
el-Fesevî (ö. 277/890), Yakub b. Süfyân:	**el-Ma'rife ve't-Târîh**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1981.
Fevvâz, Zeyneb:	**ed-Dürrü'l-Mensûr fî Tabakâti Rabbati'l-Hudûr**, el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Mısır, 1312/1894.
el-Feyyûmî, Muhammed İbrahim:	**Târîhu'l-Fikri'd-Dînî el-Câhilî**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, yy., 1994.
Fığlalı, Ethem Ruhi:	"Abdullah b. İbâz", **DİA**, c. 1, 1988.
Francaviglia, Vincenzo M.:	**Dating the Ancient Dam of Ma'rib (Yemen)**, Journal of Archaeological Science, 27, 2000.
Gibson, Mc Guire ve T. J. Wilkinson:	"The Dhamār Plain, Yemen: A Preliminary Study of The Archaeological Landscape", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 25, Papers from at The Twenty-Eighth Meeting of The Seminar for Arabian Studies Held at Oxford, 21-23 July 1994 (1995).
Günaltay, M. Şemseddin:	**İslam Öncesi Arap Tarihi**, Sad.: M. Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
el-Habeşî, Abdullah Muhammed:	**Mesâdiru'l-Fikri'l-İslâmî fî'l-Yemen**, el-Mecma'u's-Sekâfî, Birleşik Arap Emirlikler, 2004.

el-Hâkim (ö. 405/1014), Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Hamdeveyh b. Nuaym b. el-Hakem:	**el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn**, Thk.: Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
Halil, Mahmud Muhammed:	**Mevsûatü Akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî Ricâli'l-Hadîs ve 'İlelihi**, Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997.
el-Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî:	**Mu'cemü'l-Büldân**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.
el-Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî Bağdâdî Rûmî:	**Mu'cemü'l-Üdebâ**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
el-Hamîdî (Ö. 488/1095), Muhammed b. Fütûh b. Abdullah b. Fütûh b. Hamîd el-Ezdî el-Mayorkî:	**Cezvetü'l-Muktebes fî Zikri Vülâti'l-Endelüs**, Dâru'l-Mısrıyye, Kâhire, 1966.
Hamidullah, Muhammed:	**Aziz Kur'ân**, Çev.: Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık, Beyan Yayınları, İstanbul, 2000.
Hamidullah, Muhammed:	**İslam Peygamberi**, Çev.: Salih Tuğ, Ankara, 2003.
Hamûr, İrfan Muhammed:	**Mevâsimü'l-Arab: el-Mevâsimü's-Sekâfiyye ve't-Ticâriyye ve't-Tabîiyye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2006.
Harman, Ömer Faruk:	"Arim", **DİA**, c. 3, 1991.

Hasan, Hasan İbrahim:	**Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, Çev.: İsmail Yiğit ve Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1985.
Hâzim, Muhammed Abdürrahim:	"Dirâsetün fî Türâsi'l-Mensûcât ve'l-Melâbisi fî'l-Yemen", **el-İklîl**, sy. 22, 1992.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	**el-İklîl**, Thk.: Muhibbüddin el-Hatîb, ed-Dâru'l-Yemeniyye, yy., 1987, 1407/1987, c. 10.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	**el-İklîl**, Dâru'l-'Avde-Dâru'l-Kelime, Beyrut-San'a, ty., c. 8.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	**Kitâbü'l-Cevherateyn el-Atîkateyn el-Mâi'ateyn mine's-Safrâ ve'l-Beyzâ [ez-Zeheb ve'l-Fıdda]**, Thk.: Ahmed Fuad Bâşâ, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1430/2009.
el-Hemdânî (ö. 334/945), İbnü'l-Hâik Hasan b. Ahmed b. Yakub:	**Sıfatü Cezîrati'l-Arab**, Brill, Leiden, 1884.
Hemmâm (ö. 131/749), Ebu Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kamil Hemmâm b. Münebbih:	**Hemmâm b. Münebbih'in Sahifesi**, Nşr. Muhammed Hamidullah, Çev.: Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.
el-Herevî (ö. 611/1214), Ali b. Ebî Bekr b. Ali Ebû'l-Hasan:	**el-İşârât ilâ Ma'rifeti'z-Ziyârât**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1423/2002.
el-Himyerî (ö. 573/1177), Neşvân b. Said:	**Kitâbü Mülûki Himyer ve Akyâli'l-Yemen ve Şerhuhâ el-Müsemmâ Hülâsatü's-Sîrati'l-Câmia li-Acâibi'l-Mülûk et-Tebâbia**, Thk.: Ali b. İsmail el-Müeyyed-İsmail b. Ahmed el-Cerâfî, Dâru'l-'Avde, Beyrut, 1978.

el-Himyerî (ö. 573/1177), Neşvân b. Said:	**Şemsü'l-Ulûm ve Devâü Kelâmi'l-Arab mine'l-Külûm**, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-'Umerî ve Mutahhar b. Ali el-İryânî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1999.
el-Himyerî (ö. 900/1395), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah:	**er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr**, Thk.: Hasan Abbas, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1984.
Hitti, Philip K.:	**Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, Çev.: Salih Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011.
Hommel, Fritz:	**et-Târîhu'l-Arabi'l-Kadîm**, Çev.: Fuat Ali-Zeki Muhammed Hüseyin, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1958.
Houtsma, Martijn Theodor -Thomas Walker Arnold vd.:	**Mûcezü Dâirati'l-Meârifi'l-İslâmiyye**, Çev.: Hasan Habeşî-Abdurrahman Abdullah eş-Şeyh vd., Merkezü'ş-Şârika li'l-İbdâ'i'l-Fikrî, yy., 1998.
	Hudûdu'l-'Âlem Mine'l-Meşrık ile'l-Mağrib, Thk.: Yusuf el-Hâdî, ed-Dâru's-Sekâfe li'n-Neşr, Kahire, 1999.
Hüseyin, Taha:	**Câhiliye Şiiri Üzerine**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2003.
İbn A'sem (ö. 314/926), Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî:	**Kitâbü'l-Fütûh**, Thk.: Ali Sîrî, Dâru'l-Ezvâ', Beyrut, 1411/1991.
İbn Abdilber (ö. 463/1070), Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber b. Asım en-Nemrî:	**el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412/1992.
İbn Abdilber (ö. 463/1070), Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b.	**el-İnbâh 'alâ Kabâili'r-Ruvât,** Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1985.

Abdülbir b. Asım en-Nemr:	
İbn Abdilhak (ö. 739/1338), Ebû'l-Fedâil Safiyyüddin Abdülmü'min:	**Merâsıdü'l-Ittılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'**, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1412.
İbn Abdilhakem (ö. 257/871), Abdurrahman b. Abdullah b. Abdülhakem Ebû'l-Kasım el-Mısrî:	**Fütûhu Mısr ve'l-Mağrib**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, yy., 1415/1994.
İbn Abdilhakem (ö. 257/871), Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem:	**Sîratü Ömer b. Abdülaziz**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1984.
İbn Abdirabbih (ö. 328/940), Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî:	**el-'Ikdü'l-Ferîd,** Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1404/1983.
İbn Âdem (ö. 203/818), Yahya:	**Kitâbü'l-Harâc**, el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ, yy., 1384.
İbn Adî (ö. 365/976), Ebû Ahmed Abdullah b. Adî:	**el-Kâmil fî Zuafâi'r-Ricâl**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebû'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah:	**Târîhu Dımaşk**, Thk.: Amr b. Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, yy. 1995.
İbn Cafer (ö. 337/948), Ebû'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer:	**Kitâbü'l-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe**, Thk.: Mustafa Hıyarî, el-Câmiaatü'l-Ürdüniyye, Amman, 1986.
İbn Düreyd (ö. 321/933), Ebû Bekr Muhammed b. el-	**el-İştikâk**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1411/1991.

Hasan el-Ezdî el-Basrî:	
İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris:	**el-Cerh ve't-Ta'dîl**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.
İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris:	**Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, Suudi Arabistan, 1998.
İbn Ebî Hayseme (ö. 279/892-93), Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme Züheyr b. Harb:	**et-Târîhu'l-Kebîr**, Thk.: Salâh b. Fethî Hilâl, el-Fârûku'l-Hadîse, Kahire, 2006.
İbn Ebî'd-Dünyâ (ö. 281/894), Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd:	**Hilmü Muâviye**, Thk.: İbrahim Salih, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk, 1323/2002.
İbn Habîb (ö. 245/860), Ebû Cafer Muhammed b. Habîb İbn Ümeyye b. Amr el-Hâşimî el-Bağdâdî:	**el-Muhabber**, Tsh.: Ilse Lichtenstadter, Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrut, ty.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebu'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	**Tabakâtü'l-Müdellesîn**, Thk.: Âsım b. Abdullah el-Karyûtî, Mektebetü'l-Menâr, Ammân, 1983.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	**Tehzîbü't-Tehzîb**, Dâiratü'l-Meârifi'n-Nizâmiyye, yy., 1326.

İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	**Ta'cîlü'l-Menfa'a bi Zevâidi Ricâli'l-Eimmeti'l-Erba'a**, Thk.: İkrâmullah İmdâdülhak, Dâru'l-Beşâir, Beyrut, 1996.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	**el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, Thk.: Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Ma'ûz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1405/1984.
İbn Hacer (ö. 852/1449), Ebû'l-Fazl Şihabüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî:	**İthâfü'l-Mehra bi'l-Fevâidi'l-Mübtekira min Etrâfi'l-Aşera**, Mecma'u'l-Melik Fehd, yy., 1994.
İbn Haldun (ö. 808/1406), Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	**Mukaddime**, yayına haz. Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat, İstanbul, 2016.
İbn Haldun (ö. 808/1406), Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed:	**Kitâbü'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsarahum min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber**, Thk.: Halil Şuhâde, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1408/1988.
İbn Hallikân (ö. 681/1282), Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed:	**Vefeyâtü'l-A'yân**, Thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut, c. 2: 1900, c. 4: 1971.
İbn Hamdûn (ö. 562/1167), Ebû'l-Meâlî Bahaeddin Muhammed b. Hasan:	**Kitâbü't-Tezkirati'l-Hamdûniyye**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1417.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	**el-'İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl**, Vasıyyüllah b. Muhammed Abbas, ed-Dâru's-Selefiyye, Bombai, 1408/1988.

İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	**Müsned**, Thk.: Şuayb Arnavut ve Âdil Mürşid, el-Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
İbn Hanbel (ö. 241/855), Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed:	**el-Esâmî ve'l-Künâ**, Abdullah b. Mesud el-Cedî', Mektebetü Dâri'l-Aksâ, Kuveyt, 1406/1985.
İbn Hassân, Ali b. Hassân b. Ali:	**et-Tefsîr fî'l-Yemen**, Câmi'atü Melik Suud, Riyad, 1436/2014.
İbn Havkal (ö. 367/977), Ebû'l-Kasım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî:	**Kitâbü Sûrati'l-Arz**, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1996.
İbn Hayr (ö. 575/1179), Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife el-İşbîlî:	**Fihrist**, Thk.: Muhammed Fuad Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1998.
İbn Hayyât (ö. 240/854), Ebû Amr eş-Şeybani Halife:	**Târîh**, Thk.: Ekrem Ziya el-Ömerî, Dâru'l-Kalem, Dımaşk, 1397/1976.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	**el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, Thk.: Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, ty.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	**Cemheratü Ensâbi'l-Arab**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1983.
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b.	**Cevâmiu's-Sîra**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	
İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî:	**el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nahl**, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, ty.
İbn Hemmâm (ö. 861/1456), Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivâsî:	**Fethu'l-Kadîr**, Dâru'l-Fikr, yy., ty.
İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî:	**es-Sikât**, Dâiratü'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1973.
İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî:	**es-Sîratü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ**, el-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut, 1417/1996.
İbn Hişâm (ö. 213/828), Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik:	**es-Sîratü'n-Nebeviyye**, Thk.: Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafîz eş-Şelebî, Şirketü Mektebe ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1375/1955.
İbn Hişâm (ö. 213/828), Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik:	**et-Tîcân fî Mülûki Himyer**, Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, San'a, 1347/1928.
İbn Hurdâzbih (ö. 300/913), Ebû'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah:	**el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Sâdır, Leiden-Beyrut, 1889.
İbn İshâk (ö. 150/767), Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesar:	**Sîratü İbn İshâk**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1398/1978.

İbn Kâni‘ (ö. 351/962), Ebû’l-Hüseyn Abdülbaki:	**Mu‘cemü’s-Sahâbe**, Thk.: Salâh b. Salim el-Masrâtî, Medine, 1418/1997.
İbn Kesîr (ö. 774/1373), Ebû’l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer:	**el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2003.
İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî:	**el-Maârif**, Thk.: Servet Ukkâşe, el-Hey’etü’l-Mısriyye, Kahire, 1992.
İbn Ma‘în (ö. 234/848-49), Yahya:	**Târîhu İbn Ma‘în**, Merkezü’l-Bahsi’l-İlmî ve İhyâü’t-Türâsi’l-İslâmî, Mekke, 1979.
İbn Mâkûlâ (ö. 468/1093), Ebû Nasr Sa‘dülmelik Ali b. Hibetullah b. Ali:	**el-İkmâl fî Raf‘i’l-İrtiyâb ani’l-Mü’telef ve’l-Muhtelef fî’l-Esmâ ve’l-Künâ ve’l-Ensâb**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1990.
İbn Mansûr (ö. 227/841), Said:	**Sünen**, Thk.: Habîbürrahman el-A‘zamî, ed-Dâru’s-Selefiyye, Hindistan, 1982.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî:	**Muhtasaru Târîhi Dımaşk**, Thk.: Rûhiyye en-Nehhâs, Dâru’l-Fikr, Dımaşk, 1402/1982.
İbn Manzûr (ö. 711/1311), Ebû’l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî:	**Lisânü’l-Arab**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1993.
İbn Miskeveyh (ö. 421/1030), Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub:	**Tecâribü’l-Ümem ve Te‘âkubü’l-Hümem**, Thk.: Ebû’l-Kasım İmâmî, Şerûs, Tahran, 2000.
İbn Müflih (ö. 763/1362), Ebû	**Usûlü’l-Fıkh**, Thk.: Fehd b. Muhammed Sedhân, Mektebetü’l-Ubeykan, Riyad, 1999/1420.

Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râmînî:	
İbn Rüste (ö. 310/922), Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste:	**Kitâbü A'lâki'n-Nefîse**, Berya Matbaası, Leiden, 1896.
İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî:	**et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1410/1990.
İbn Sellâm (ö. 224/838), Ebû Ubeyd Kasım:	**el-Emvâl**, Thk.: Halil Muhammed Hirâs, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
İbn Sellâm (ö. 224/838), Ebû Ubeyd Kasım:	**Ğarîbü'l-Hadîs**, Thk.: Muhammed Abdülmu'îd, Matbaatü Dâirati'l-Maârifi'l-Osmaniyye, Haydarabad, 1384/1964.
İbn Tağriberdî (ö. 874/1469), Ebû'l-Mehâsin:	**en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhira**, Vizâratü's-Sekâfe, yy. 1963.
İbn Tayfûr (ö. 280/892), Ebû'l-Fazl b. Tayfûr Ahmed b. Tayfûr el-Bağdadî İbn Ebû Tahir:	**Belâğâtü'n-Nisâ**, Matbaatü Medraseti valideti Abbas el-Evvel, Kahire, 1326/1908.
İbn Yunus (ö. 347/958), Abdurrahman b. Ahmed b. Yunus es-Sadefî:	**Târîhu İbn Yunus el-Mısrî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000.
İbn Zenceveyh (ö. 251/865), Ebû Ahmed Hamîd b. Mahled b. Kuteybe b. Abdullah el-Horasânî:	**el-Emvâl**, Thk.: Şakir Zeyb Feyyâz, Merkezü'l-Melik Faysal, Suudi Arabistan, 1406/1986.

İbnü'd-Deyba', Ebû Muhammed Vecihüddin Abdurrahman b. Ali:	**Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte**, Haz. ve Çev.: İbrahim Canan, Akçağ Basım Yayım Pazarlama, yy., ty.
İbnü'l-'Adîm (ö. 660/1262), Ebû'l-Kasım Kemaleddin Ömer b. Ahmed:	**Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, yy. ty.
İbnü'l-Cerrâh (ö. 197/812), Vekî':	**Kitâbü'z-Zühd**, Thk.: Abdurrahman Abdülcabbar el-Ferîvâî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1984.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	**el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, Thk.: Muhammed Abdülkadir 'Atâ-Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1412/1992.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	**Ahbâru'z-Zurâf**, Thk.: Bessâm Abdülvehhab el-Cânî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	**ez-Zuafâ ve'l-Metrûkûn**, Thk.: Abdullah el-Kâzî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1985.
İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Ebû'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî:	**Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr**, Thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2001.
İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızoğlu Sıbt:	**Mir'âtü'z-Zaman fî Tevârîhi'l-A'yân**, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dımaşk, 1434/2013.
İbnü'l-Esîr (630/1233), Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b.	**el-Kâmil fi't-Târîh**, Thk.: Ömer Abdüsselam Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997.

Muhammed b. Abdülkerim:	
İbnü'l-Esîr (630/1233), Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim:	**Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.
İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî:	**Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân**, Leiden, Brill, 1302.
İbnü'l-Fakîh (ö. 365/975), Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî:	**el-Büldân**, Thk.: Yusuf el-Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1416/1996.
İbnü'l-Hadîd (ö. 655/1257), Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah:	**Şerhu Nehcü'l-Belâğa**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, İhyâü'l-Kütübi'l-Arabî, Kahire, 1962-1967.
İbnü'l-Kayyim (ö. 751/1350), Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye:	**Ahkâmu Ehli'z-Zimmî**, Thk.: Yusuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfîk el-'Ârûrî, Ramâdî, yy., 1997.
İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819), Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî:	**Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr**, Thk.: Nâci Hasan, Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
İbnü'l-Kelbî (ö. 204/819), Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî:	**Kitâbü'l-Esnâm**, Thk.: Ahmed Zeki Bâşâ, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 2000.
İbnü'l-Muvakkat (ö. 879/1474), Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b.	**et-Takrîr ve't-Tahbîr**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., 1403/1983.

Muhammed Muhammed İbn Emîri Hâc:	
İbnü'l-Mücâvir (ö. 690/1291), Ebû'l-Feth Cemaleddin Yusuf b. Yakub:	**Sıfatü Bilâdi'l-Yemen ve Mekke ve Ba'zi'l-Hicâz el-Müsemmâ Târîhu'l-Müstabsır**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 1996.
İbnü'l-Verdî (ö. 852/1448), Siracüddin Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer:	**Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Ğarâib**, Thk.: Enver Mahmud Zenâtî, Mektebetü's-Sekâfeti'l-İslamiyye, Kahire, 1428/2008.
İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak:	**el-Fihrist**, Thk.: İbrahim Ramazan, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1417/1997.
İbnü'z-Ziya (ö. 854/1460), Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziya Muhammed el-Kuraşî el-Ömerî el-Mekkî el-Hanefî Bahaeddin Ebû'l-Bekâ:	**Târîhu Mekketi'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'l-Müşerrefe ve'l-Kabri'ş-Şerîf**, Thk.: 'Alâ' İbrahim - Eymen Nasr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
İbrahim, Receb Abdülcevad:	**el-Mu'cemü'l-Arabî li Esmâi'l-Melâbis fî Zav'i'l-Me'âcim ve'n-Nusûs el-Mûseka mine'l-Câhiliyye hattâ el-'Asri'l-Hadîs**, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2002.
el-'İclî (ö. 261/875), Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullah b. Salih:	**Ma'rifetü's-Sikât**, Thk.: Abdülalîm Abdülazim el-Bestevî, Mektebetü'd-Dâr, Medine, 1405/1985.
İdrîsî (ö. 560/1165), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf:	**Nüzhetü'l-Müştâk fî İhtirâki'l-Âfâk**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1409/1988.
el-İdrîsî (ö. 560/1165), Ebû Abdullah Muhammed b.	**Nüzhetü'l-Müştâk**, Fransa Millî Kütüphanesi, MS Arabe 2221, yy., 1325.

Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hammûdî el-Hüseynî Şerîf:	
el-İsfehânî (ö. 356/967), Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec:	**Kitabü'l-Egânî**, Daru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1415/1994.
el-İsfehânî (ö. 535/1140), İsmail b. Muhammed:	**Siyeru Selefi's-Sâlihîn**, Thk.: Kerem b. Hilmî b. Ferhânb. Ahmed, Dâru'r-Ru'ye, Riyad, ty.
el-İstahrî (ö. 346/957), Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî:	**Mesâlikü'l-Memâlik**, Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.
Kahraman, Abdullah:	"Tâvûs b. Keysân", **DİA**, c. 40, 2011.
el-Kahtânî, Muhammed Sa'd Abduh Hasan:	**Âlihetü'l-Yemeni'l-Kadîm er-Ra'îse ve Rumûzuhâ hattâ'l-Karni'r-Râbi' el-Mîlâdî (Dirâsetün Âsâriyye Tarihiyye)**, (BDT), Câmi'atü San'a, el-Âsâru'l-Kadîme, San'a, 1997.
el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed:	**Nihayetü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Arab**, Thk.: İbrahim el-Ebyari, Daru'l-Kütübi'l-Lübnani, Beyrut,1980.
el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed:	**Kalâidü'l-Cemân fî't-Ta'rîf bi Kabâili Arabi'z-Zemân**, Thk.: İbrahim el-Ebyârî, Dâru'l-Küttâbi'l-Mısrî, yy., 1982.
Kallek, Cengiz:	"Ölçü", **DİA**, c. 34. 2007.
Kara, Cahid:	"İslâm Öncesi Arap Yarımadasında Bir Kültür Merkezi: Cüreş", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015/1, c. 14, sy. 27.

el-Karâfî (ö. 684/1285), Ebû'l-Abbas Şihabüddin Ahmed b. İdris b. Abdurrahman el-Mâlikî:	**ez-Zehîra**, Thk.: Muhammed Bû Habza, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.
Kâşâ, el-Eb Süheyl:	**Safahât min Târîhi'l-Mesîhiyyîn el-Arab Kable'l-İslâm**, Menşûrâtü'l-Mekteti'l-Bûlisiyye, Beyrut, 2005.
Kazvînî (ö. 682/1283), Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud:	**Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Dâru Sâdır, Beyrut, ty.
Kehhâle, Ömer Rıza:	**Mu'cemü Kabâili'l-Arab el-Kadîm**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1414/1994.
Kelpetin, Mahmut:	**İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan**, Kuramer Yayınları, İstanbul, ty.
Kılıç, Ünal:	"Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 / 2 (Aralık 2002): 239-260.
el-Kindî (ö. 355/965'den sonra), Ebû Ömer Yusuf b. Yakub:	**Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât**, Thk.: Muhammed Hasan İsmail-Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
Koçyiğit, Tahsin:	"Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", **İSTEM**, 24, Aralık 2014.
Koçyiğit, Tahsin:	**Hz. Peygamber'in Gündelik Hayatı "Hurma-Deri-Deve" - Medine Dönemine Dair Bir Mikro Tarihçilik Denemesi-**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2016,
Koçyiğit, Tahsin:	**İslam Tarihinin İlk Yıllarında (h. 1-41 / m. 622-661) İskân**, (BDT), Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir, 2006.
Kour, Z. H.:	**The History of Aden 1839-1872**, Frank Cass, London, 1981.
Koyuncu, Mevlüt:	"Velîd I", **DİA**, c. 43, 2013.

Kramers, J. H.:	"Coğrafya ve Ticaret", , **İslâmî Araştırmalar**, Çev.: Murat Ağarı, c. 16, sy. 4 [İslâm ve İktisat -I-], 2003.
el-Kurtûbî (ö. 474/1081), Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef b. Sa'd b. Eyyûb b. Vâris et-Tücîbî:	**et-Ta'dîl ve't-Tecrîh**, Thk.: Ebû Lübâbe Hüseyn, Dâru'l-Livâ, Riyad, 1986.
Kurtuluş, Rıza:	"Asya", **DİA**, c. 3, 1991.
Mahmud, Hasan Süleyman:	**Târîhu'l-Yemeni's-Siyasî fî 'Asri'l-İslamî**, Matbaatü'l-Mecmai'l-İlmiyyi'l-Iraki, Bağdat, 1969.
el-Makdisî (ö. 350/961), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed:	**Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1411/1991.
el-Makdisî (ö. 355/966), el-Mutahhar b. Tahir:	**el-Bed' ve't-Târîh**, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Said, ty.
el-Makhafî, İbrahim Ahmed:	**Mu'cemü'l-Büldân ve'l-Kabâili'l-Yemeniyye**, Dâru'l-Kelime, San'a, 1422/2002.
Maraqten, Mohammed:	"Typology of Irrigation Systems in Ancient Yemen in the Light of the Epigraphic Evidence", **Water and Life in Arabia,** Edt.: W.Y. Al-Tikriti/P. Yule, Abu Dhabi Tourism and Culture Authority, 2017.
Matsumoto, Hiroshi:	"The History of Uzlah and Mikhlâf in North Yemen", **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 24, Proceedings of the Twenty Seventh Seminar for Arabian Studies, London, 22-24 July 1993.
Merkel, Stephen, Andreas Hauptmann, Thomas Kirnbauer, Florian Tereygeol:	"Silver Production at al-Radrad: Archaeometallurgical Analysis of Ore, Slag and Technical Ceramics from Early Medieval Yemen", **Arabian Archeology Epigraphy**, 2016: 27: 107–126 (2016).
Mes'ûdî (ö. 345/956), Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	**Ahbâru'z-Zamân**, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, 1416/1996.

Mes‘ûdî (ö. 345/956), Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	**et-Tenbîh ve’l-İşrâf**, Dâru’s-Sâvî, Kahire, ty.
el-Mes‘ûdî (ö. 345/956), Ebû’l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali:	**Mürûcu’z-Zeheb ve Me‘âdinü’l-Cevher**, Thk.: Es‘ad Dâğir, Dâru’l-Hicra, 1409/1988.
Mez, Adam:	**Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslam’ın Rönesansı**, Çev.: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
el-Minkarî (ö. 212/827), Ebû’l-Fazl el-Minkari et-Temîmî Nasr b. Müzahim:	**Vak‘atü Sıffîn**, Thk.: Abdüsselam Muhammed Harun, el-Müessesetü'l-Arabiyyeti'l-Hadîse, Kahire, 1981.
el-Mizzî (ö. 742/1341), Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf:	**Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl**, Thk.: Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1400/1980.
Moğoltay (ö. 762/1360), Ebû Abdullah Alâüddin Moğoltay b. Kılıc b. Abdullah el-Bekcerî:	**İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl**, Thk.: Ebû Abdurrahman Adil b. Muhammed – Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim, el-Fârûku’l-Hadîse, yy., 1422/2001.
Mukâtil (ö. 150/767), Ebû’l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman:	**Tefsîr**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
Muthmainnah, Inna:	**Tanwir al-Miqbas min Tafsir Ibn 'Abbas: Its Principles of Interpretation**, BYLT, The Faculty of Graduate Studies and Research, Institute of Islamic Studies McGill University, The Degree of Master of Arts, 1998.
el-Müberred (ö. 286/900), Muhammed b. Yezîd:	**el-Kâmil fi’l-Lüğa ve’l-Edeb**, Thk.: Muhammed Ebû’l-Fadl İbrahim, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, Kahire, 1417/1997.
el-Mühellebî (ö. 380/990), el-Hasan b.	**el-Mesâlik ve’l-Memâlik**, Drl: Teysîr Half, Hizânetü’t-Türâs, Dımaşk, 2006.

Ahmed el-Mühellebî el-Azîzî:	
Müller, Walter W.:	"el-Lübân", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**.
Naji, Khalid Mohammed, Qais Yusuf M. Abdullah, Aida Qaseem M. AL-Zaqri ve Saeed M. Alghalibi:	Evaluating the Biodeterioration Enzymatic Activities of Fungal Contamination Isolated from Some Ancient Yemeni Mummies Preserved in the National Museum", **Hindawi Publishing Corporation Biochemistry Research International**, Volume 2014:7.
Nas, İhsan:	"Kütübü Ensâbi'l-Arabiyye", **Mecelletü Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye bi-Dimeşk**, 1994, c. 69/4.
Necîb, Abdullah Salim:	**Târîhu'l-Mesâcidi'ş-Şehîra**, Şâmile Pogramı.
Neil, Macgregor:	**A History of The World in 100 Objects**, The British Museum, BBC Radio ve Penguin Group, England, 2010.
Nesâî (ö. 303/915), Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb:	**es-Sünenü'l-Kübrâ**, Thk.: Hasan Abdülmün'im Şelebî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2001.
Nicholson, Reynold A.:	**Literary History of The Arabs**, Psychology Press, London, 1995.
en-Nüveyrî (ö. 733/1333), Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed:	**Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, Kahire, 1423/2002.
Ortakcı, Halil:	**İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Himyerîler**, BYLT, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2014.
Osman, Abdülhakim Ahmed:	"el-'Akîku'l-Yemânî", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**.
el-Ömerî (ö. 749/1349), Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah:	**Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr**, el-Macma'u's-Sekâfî, yy., 1423.

el-Ömerî, Hüseyin Abdullah:	"Kemerân", **el-Mevsûatü'l-Yemeniyye**.
Özafşar, Mehmet Emin - Mahmut Demir:	"Vehb b. Münebbih", **DİA**, c. 42, 2012.
Özaydın, Abdülkerim:	"Büsr b. Ebû Ertât", **DİA**, c. 6, 1992.
Özberk, İrfan vd.:	**Türkiye'nin Buğday Atlası**, WWF-Türkiye (Doğal Hayatı Koruma Vakfı), İstanbul, 2016.
Özdal, Ahmet N.:	"Ortaçağ Ekonomik Ekosisteminde Yemen'in Konumlandırılması", **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, yıl 11, sy. 33, Mart 2018.
Özdemir, Mehmet:	"Müvelledûn'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 34, 1993.
Özel, Ahmet:	"Afrika: Doğu Afrika'da İslamiyet", **DİA**, c. 1, 1988.
Öztürk, Mustafa:	"Kur'ân Kıssaları Bağlamında İsrâiliyyât Meselesine Farklı Bir Yaklaşım -Tefsirde İsrâiliyyât Karşıtı Söylemin Tahlil ve Tenkidi-", **İslâmî İlimler Dergisi,** yıl 9, c. 9, sy. 1, Bahar 2014.
Parıldı, Metin:	"Cemheratu Eş'âri'l-'Arab"ın İlk Dönem Şiir Antolojileri Arasındaki Yeri ve Önemi", **Marife**, Yaz 2011.
Peet, Gerard:	"The Origin of The Skyscraper", **CTBUH Journal**, sy. 1, 2011.
Peterson, J.E:.	"The Islands of Arabia: Their Recent History and Strategic Importance", **Arabian Studies VII**, Scorpion Publishing London, London, 1985.
Playfair, R.L.:	**History of Arabia Felix or Yemen**, Education Society's Press, Bombay, 1859.
Pregill, Michael:	**Isra'iliyyat, Myth and Pseudepigraphy: Wahb b. Munabbih and the Early Islamic Versions of The Fall of Adam and Eve**, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, The Faculty of Humanities, Jerusalem, 2008.

er-Râşidî, Mübarek b. Abdullah b. Hamid:	**el-İmam Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme et-Temîmî ve Fıkhuhu**, Saltanatu Uman, Uman, 1993.
er-Râzî (ö. 460/1068), Ahmed b. Abdullah b. Muhammed:	**Târîhu Medîneti San'a**, Thk.: Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989.
Robin, Ch.:	"Himyar/Himyarite", **Encyclopedie Berbere**.
Rodionov, Mikhail:	"Honey, Coffee, and Tea in Cultural Practices of Hadramawt", **Herbal Medicine in Yemen**, edt: Ingrid Hehmeyer ve Hanne Schönig, Brill, Leiden-Boston, 2012.
Rosenthal, F.:	**A History of Muslim Historiography**, Second Revised Edition, Leiden, 1968.
es-Safedî (764/1363), Salâhuddin Halil b. Eybek b. Abdullah:	**el-Vâfî bi'l-Vefeyât**, Thk.: Ahmed Arnavut-Türkî Mustafa, Daru İhyâi't-Türâs, Beyrut, 1420/2000.
Salih, Abdülaziz:	**Târîhu Şibhi Cezîrati'l-Arabiyye fî 'Usûrihâ el-Kadîme**, Mektebetü Anclû el-Mısriyye, yy., 2010.
es-San'ânî (ö. 211/827), Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmah Abdürrezzâk:	**Tefsîru'l-Kur'ân**, Thk.: Mahmud Muhammed Abduh, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
es-San'ânî (ö. 211/827), Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk:	**Musannef**, Thk.: Habiburrahman A'zamî, el-Meclisü'l-İlmî, Beyrut, 1403/1983.
Sarıçam, İbrahim:	"Neha' (Benî Neha')", **DİA**, c. 32, 2006.
Sarıkaya, Hüseyin:	"Mütenebbîler Meselesi Bağlamında Câhiliye Araplarının Nübüvvet Telakkîleri", **İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi**, sy. 2, Güz-2018.
es-Sehâvî (ö. 902/1496), Şemsüddin Ebû'l-Hayr Muhammed b.	**et-Tuhfetü'l-Latîfe fî Târîhi'l-Medîneti'ş-Şerîfe**, el-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1414/1993.

Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Osman b. Muhammed:	
es-Sem‘ânî (ö. 562/1167), Ebû Sa‘d Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî:	**el-Ensâb**, Thk.: Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Meclisü Dâirati’l-Me‘ârifi’l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1962.
es-Serahsî (ö. 483/1090), Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl:	**el-Mebsût**, Dâru’l-Ma‘rife, Beyrut, 1993.
Serjeant, Robin Leonard Bidwell:	“Material for a History of Islamic Textiles up to the Mongol Conquest”, **Ars Islamica**, Vol. 15/16 (1951).
Shahid, Irfan:	“Nadjran”, **Encyclopaedia of Islam**.
Shoufany, Elias:	“Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar”, **İSTEM**, Çev.: Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak, yıl. 3, sy. 6, 2005.
es-Siyâbî, Sâlim b. Hammûd:	**el-Hakîka ve’l-Mecâz fî Tarihi’l-İbâdıyye bi’l-Yemen ve’l-Hicâz**, Saltanatü Umân Dâiratü’t-Türâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Umân, 1980.
Sönmez, Zekiye:	“Necrân’da Hıristiyanlık ve Hz. Muhammed’in Necrân Hıristiyan Din Adamlarıyla Münasebetleri”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 26, 2017/2.
Söylemez, M. Mahfuz:	“Cahız'ın Et-Tebessur Bi’t-Ticare Adlı Risalesi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 42 / 1, Nisan 2001.
Söylemez, M. Mahfuz:	“Fil Hadisesi’nin Arap Yarımadasındaki Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, **İslâmî İlimler Dergisi**, c. 1, sy. 2, Güz 2006.
Söylemez, M. Mahfuz	“Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe Örneği”, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, sy. 3, 2003/1.

Söylemez, M. Mahfuz:	**Bedevîlikten Hadârîliğe Kûfe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.
Suzan, Yahya:	"Hicrî I. Yüzyılda Arap Şiirinde Gazel", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 11, sy. 2, Diyarbakır, 2009.
es-Süheylî (ö. 581/1185), Ebû'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed:	**er-Ravzu'l-Ünuf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li-İbn Hişâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam es-Selâmî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1421/2000.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	**Şerhu's-Süyûtî alâ Müslim**, Thk.: Ebû İshâk el-Huveynî el-Eserî, Dâru İbn 'Affân, Suudi Arabistan 1996.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	**İs'âfü'l-Mübatta' bi Ricâli'l-Muvatta**, Dâru'r-Rayyân li't-Türâs, Kahire, 1988.
es-Süyûtî (ö. 911/1505), Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr:	**Tabakâtü'l-Huffâz**, Thk.: Zekeriyya 'Umeyrât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, yy., ty.
eş-Şa'bî, Hüseyn 'Ayza:	"Medînetü Sa'de 'Abra Etvâri't-Târîh", **el-İklîl**, sy. 1, yıl 7, 1989.
eş-Şâfi' (ö. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas:	**el-Üm**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1990.
eş-Şâfi' (ö. 204/820), Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas:	**Müsned**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1400.
eş-Şâmî (ö. 942/1536), Ebû Abdillah Şemsüddin	**Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Raşâd fî Sîreti Hayri'l-'İbâd**, Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcud-eş-Şeyh Ali Muhammed Ma'ûz, Beyrut, 1993.

Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf Salihî:	
Şekercioğlu, Vahit:	**Hicrî I. Asırda Yemen**, (BYLT), Elazığ Üniversitesi SBE, Elazığ, 1999.
Şelebî, Ahmed:	**Mevsûatü't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Harekâtü'l-Fikriyye ve's-Sevriyye Hilâlühâ**, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısrıyye, Kahire, 1984.
eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), Ebû'l-Abbas Bedreddin Ahmed b. Said b. Abdülvahid:	**Kitâbü's-Siyer**, Thk.: Ahmed b. Suud es-Seyyabi, Vizaretü't-Türâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, Maskat, 1992.
Şerafüddin, Muhammed Hüseyin:	**Târîhu Fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen: Zeydiyye, Şafiiyye, İsmailiyye**, Matâbi'ü'r-Riyâd, yy., 1980.
eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Ebû İshâk İbrahim b. Ali:	**Tabakâtü'l-Fukahâ**, Thk.: İhsan Abbas, Beyrut, 1970.
eş-Şücâ', Abdurrahman Abdülvahid:	**Târîhu'l-Yemen fî'l-İslam fî'l-Kurûni'l-Erba'ati'l-Hicriyye el-Ûlâ**, 8. Bsk., el-İhsân, San'a, 2013.
eş-Şücâ', Abdurrahman Abdülvahid:	**en-Nizâmü'l-İslâmîyye fî'l-Yemen: Mîlâden ve Neş'eten**, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut, 1989, s. 57.
et-Taberânî (ö. 360/971), Ebu'l-Kasım Müsnidü'd-Dünya Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb:	**el-Mu'cemü'l-Kebîr**, Thk.: Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1994.
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	**Târîhü't-Taberî: Tarîhü'r-Rusül ve'l-Mülûk**, Dâru't-Türâs, Beyrut, 1387/1967.
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr	**Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru't-Taberî)**, Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, yy., 2001.

Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	
et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd:	**Sahîhu ve Da'îfü Târîhi't-Taberî**, Thk.: Muhammed b. Tâhir el-Berzencî, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrut, 2007.
Tahmâz, Abdulhamid Mahmud:	**Ebû Mûsâ el-Eş'arî**, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1991.
Talas, Muhammed Es'ad:	**Târîhu Ümmeti'l-Arabiyye**, Mektebetü'l-Endelüs, Beyrut, 1957.
et-Tavîl, Abdullah Abdülkadir:	"Eseru Luğâti Kabâili'l-Ezd", **Mecelletü Câmiati Zemâr li'd-Dirâse ve'l-Buhûs**, 103-118, sy. 4, 2007.
et-Temîmî (ö. 333/945), Muhammed b. Ahmed b. Temîm:	**el-Mihan**, Thk.: Ömer Süleyman el-Ukaylî, Dâru'l-Ulûm, Riyad, 1404/1984.
Temir, Hakan:	**Emevîlerde Valilik Kurumu**, BYLT, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas, 2013.
Thomas, Bertram:	**Arabia Felix**, London, 1932.
Tifâşî (ö. 651/1253), Ebû'l-Abbas Şehabüddin Ahmed b. Yusuf:	**Ezharü'l-Efkâr fî Cevâhiri'l-Ahcar,** Thk.: Mahmûd Besyuni Hafaci, Muhammed Yusuf Hasan, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1977.
Tobi, Yosef:	"Yemen", **Encyclopaedia Judaica**, Second Edition.
Twakkal, A. A.:	**Ka'b al-Ahbār and The Isrā'īliyyāt in The Tafsīr Literature**, (BYLT), Institute of Islamic Studies Mcgill University, Degree Master Of Arts Montreal, Quebec, 2007.
el-'Uraykî, Münîr Abdülcelil:	"en-Nebâtâtü'l-Mukaddese fî'l-Hadâri'l-Yemeniyye el-Kadîme", **Mecelletü İttihâdi'l-Âm li'l-Âsâriyyîne'l-Arab**, sy. 9.
Utku, Nihal Şahin:	**Kızıldeniz -Çöl, Gemi ve Tacir-**, Klasik Yayınları, 2012.

‘Usfûr, Muhammed Ebû’l-Mehâsin:	**Me‘âlimü Târîhi Şarki’l-Ednâ el-Kadîm**, Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, Beyrut, ty.
Vacca, V.:	“Kamaran”, **Encyclopaedia of Islam**.
el-Vâkıdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî:	**Fütûhu’ş-Şâm**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1417/1997.
el-Vâkıdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî:	**Kitâbu’r-Ridde**, Thk.: Yahya el-Cibûrî, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1410/1990.
el-Vâkıdî (207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî:	**el-Meğâzî**, Thk.: Marsden Jones, Dâru’l-A‘lemî, Beyrut, 1409/1989.
Varisco, Daniel Martin:	“Agriculture in al-Hamdānī’s Yemen: A Survey from Early Islamic Geographical Texts”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, 382-412, 52 (2009).
Vloten, Gerlof Van:	**Emevî Devrinde Arab Hakimiyeti, Şiâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar**, Çev.: Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.
Wilkinson, T.J., C. Edens & G. Barrait:	“Hammat al-Qäc: An Early Town in Southern Arabi”, **Proceedings of the Seminar for Arabian Studies**, Vol. 31, Papers From The Thirtyfourth Meeting of the Seminar for Arabian Studies Held in London, 20-22 July 2000 (2001).
el-Ya‘kubî (ö. 292/904), Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh:	**el-Büldân**, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
el-Ya‘kubî (ö. 292/904), Ahmed b.	**Târîhu Ya‘kubî**, Thk.: Abdü’l-Emîr Mihnâ, Şirketü’l-A‘lemî li’l-Matbûât, Beyrut, 2010.

İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzıh:	
Yâfi‘î, Salâh el-Bekrî:	**Târîhu Hadramevt es-Siyasî**, Matbaatü Mustafa el-Bânî, Mısır, 1936.
Yazıcı, Talib:	“Arap (Sanat)”, **DİA**, c. 3, 1991.
el-Yemânî, Tâcüddin Abdülbaki b. Abdülmecid:	**Behcetü’z-Zamân fî Târîhi’l-Yemen**, Thk.: Mustafa el-Hicâzî, Dâru’l-Kelime, San‘a, 1985.
el-Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz b. Sa‘d:	**Hadîsü Rasûlillah (s) (Kâne Hâza’l-Emrü fî Himyer, Feneze‘ahu’l-lâh ‘Azze ve Celle minhüm, Fece‘alehü fî Kureyş, Ve s-y-‘û-d i-l-y-h-m) ve Delâletü’l-Hurûfi Mukatta‘a**, Aafaq, Kuveyt 2017.
el-Yemenî, Muhammed b. Abdülaziz b. Sa‘d:	**Hadîsü Rasûlillah (s) (Ve Ekseru’l-Kabâili fî’l-Cenneti Mezhic)**, Aafaq, Kuveyt, 2017.
Yıldırım, Feyza Evren:	**Türkiye’de Bağ Alanlarının Coğrafi Dağılışı ve Üzüm Üretimi**, BYLT, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2010.
Yule, Paul:	**Himyar Late Antique Yemen**, Linden Soft, Almanya, 2007.
Yücesoy, Hayrettin:	**Ortaçağ İslâm’ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbasî Hilâfeti**, Çev.: Ahmet Demirhan, Klasik, İstanbul, 2016.
Yüksel, Ahmet Turan:	”Yakın Doğu’da Ticaret Merkezleri ve Panayırlar”, **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 5, 1994.
ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), Ebû’l-Feyz Murtaza Muhammed b. Muhammed b. Muhammed:	**Tâcü’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1414/1993.
ez-Zebîdî, Ebû’z-Ziya Abdurrahman b. Ali er-Rabî‘ eş-Şeybânî:	**Kurratü’l-Uyun bi Ahbari’l-Yemen ve’l-Meymun**, Thk.: Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Ekva‘ el-Havali, Mektebetü Ebû Zer el-Gıfari, San‘a, 1988.

ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	**el-Kâşif**, Thk.: Muhammed Avvâme Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Müessesetü'l-Ulûmi'l-Kur'ân, Cidde, 1413/1992.
ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	**Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, Müessesetü'r-Risâle, yy., 1985.
ez-Zehebî (ö. 748/1348), Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman:	**Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Thk.: Ömer Abdüsselam et-Tedmürî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1413/1993.
ez-Zehrânî, Rahmet Ahmed:	**el-Hayâtü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Bilâdi'l-Yemen fî'l-Asri'l-Ümevi**, (BDT), Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ-Külliyyetü'ş-Şerî'a, Mekke, 2003.
ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed:	**el-Cibâlü ve'l-Emkine ve'l-Miyâh**, Thk.: Ahmed Abdüttevvâb 'Avz, Dâru'l-Fazîle, Kahire, 1999.
ez-Zevzenî (ö. 486/1093), Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Hüseyin:	**Şerhu'l-Mu'allekâti's-Seb'**a, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, yy., 2002.
Zeydân, Corci:	**el-Arab Kable'l-İslam**, Matbaatu'l-Hilâl, Mısır, 1922.
ez-Zirikli, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Fâris:	**el-A'lâm**, Dâru'l-İlm, yy., 2002.
ez-Zübeyrî (236/850), Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab b. Sâbit b. Abdullah b. Zübeyr Ebû Abdullah:	**Nesebü Kureyş**, Thk.: E. Levı Provençal, Dâru'l-Meârif, Kahire, ty.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

(Son Erişim Tarihi: Çevrimiçi. 07.07.2019)

http://arabiantica.humnet.unipi.it/uploads/media/Dhamar_Regional_University_Museums.pdf

http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=937702788

http://dasi.cnr.it/index.php?id=29&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9521&mark=09521%2C002%2C069

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=7824&mark=07824%2C002%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5940&mark=05940%2C006%2C032

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5959&mark=05959%2C040%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=9044&mark=09044%2C015%2C014

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=6060&mark=06060%2C039%2C006

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=5583&mark=05583%2C002%2C029

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=738565658&recId=2381&mark=02381%2C034%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=1051400835&recId=2416&mark=02416%2C012%2C018

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5952&mark=05952%2C017%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=560263175&recId=5953&mark=05953%2C002%2C035

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4095&mark=04095%2C003%2C012

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=54968899&recId=4147&mark=04147%2C001%2C018

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=89&mark=00089%2C008%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=5955&mark=05955%2C002%2C086

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=6066&mark=06066%2C026%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=4170&mark=04170%2C001%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=178786164&recId=2381&mark=02381%2C040%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=773122652&recId=4260&mark=04260%2C006%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7824&mark=07824%2C002%2C028

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=7349&mark=07349%2C003%2C061

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=5940&mark=05940%2C006%2C033

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=982522584&recId=2381&mark=02381%2C043%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7824&mark=07824%2C002%2C026

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=7349&mark=07349%2C019%2C032

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6586&mark=06586%2C002%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5940&mark=05940%2C006%2C026

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=6060&mark=06060%2C026%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=5556&mark=05556%2C015%2C014

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2381&mark=02381%2C047%2C001

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2382&mark=02382%2C127%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2386&mark=02386%2C007%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2432&mark=02432%2C002%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2435&mark=02435%2C003%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=904902067&recId=2449&mark=02449%2C006%2C007

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=591249237&recId=9044&mark=09044%2C003%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=6032&mark=06032%2C004%2C006

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6065&mark=06065%2C012%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6076&mark=06076%2C005%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6095&mark=06095%2C004%2C006

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=534672296&recId=6082&mark=06082%2C003%2C007

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=473591124&recId=5582&mark=05582%2C013%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=683260522&recId=6745&mark=06745%2C003%2C006&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=2236&mark=02236%2C001%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7&mark=00007%2C006%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3023&mark=03023%2C004%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=3073&mark=03073%2C007%2C014

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4164&mark=04164%2C005%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=4223&mark=04223%2C002%2C008

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=969910983&recId=7274&mark=07274%2C025%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2144&mark=02144%2C001%2C009&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=2224&mark=02224%2C001%2C008

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8720&mark=08720%2C004%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=8449&mark=08449%2C005%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=7979&mark=07979%2C003%2C004&vM=yes&vM=no

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=298236905&recId=3727&mark=03727%2C004%2C007

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=8366&mark=08366%2C001%2C004&vM=yes&vM=no

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=735190767&recId=7851&mark=07851%2C004%2C006

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=47165442&recId=2411&mark=02411%2C004%2C007

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=6862&mark=06862%2C001%2C007

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=120620390&recId=5959&mark=05959%2C036%2C004&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=937702788&recId=6871&mark=06871%2C002%2C001

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3965&mark=03965%2C018%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=255338450&recId=3964&mark=03964%2C004%2C005

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3907&mark=03907%2C001%2C043

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=865931718&recId=3932&mark=03932%2C011%2C010

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=366407708&recId=5572&mark=05572%2C002%2C015&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8961&mark=08961%2C003%2C001

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=574471213&recId=8963&mark=08963%2C002%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5329&mark=05329%2C001%2C012

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=814555711&recId=5561&mark=05561%2C006%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=717293693&recId=3708&mark=03708%2C004%2C008

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=2749&mark=02749%2C003%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=1337&mark=01337%2C002%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=8150&mark=08150%2C005%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=498547157&recId=5795&mark=05795%2C002%2C002&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5561&mark=05561%2C002%2C017

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=866087216&recId=5588&mark=05588%2C003%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2907&mark=02907%2C002%2C018

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2956&mark=02956%2C003%2C026

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=145970272&recId=2943&mark=02943%2C002%2C030

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=126955802&recId=1041&mark=01041%2C002%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=4854&mark=04854%2C008%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=5122&mark=05122%2C012%2C004

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=8552&mark=08552%2C003%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=7356&mark=07356%2C006%2C040

http://dasi.cnr.it/index.php?id=30&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=748925485&recId=1013&mark=01013%2C007%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=950&mark=00950%2C001%2C002

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=551449435&recId=8670&mark=08670%2C004%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=833832020&recId=2382&mark=02382%2C003%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=337079280&recId=4371&mark=04371%2C001%2C003

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=6029&mark=06029%2C003%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=7497&mark=07497%2C011%2C008

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=755480543&recId=3932&mark=03932%2C004%2C007&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=37&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=649060069&recId=1561&mark=01561%2C001%2C009

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=261241953&recId=6015&vM=yes

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=603427758&recId=7349

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3898

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3907

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_epi&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=277463918&recId=3948

http://dasi.cnr.it/index.php?id=dasi_prj_obj&prjId=1&corId=0&colId=0&navId=502685759&recId=40

https://www.britannica.com/place/Kamaran

EKLER

EK 1

Çalışmada ismi geçen bazı yerler

EK 2

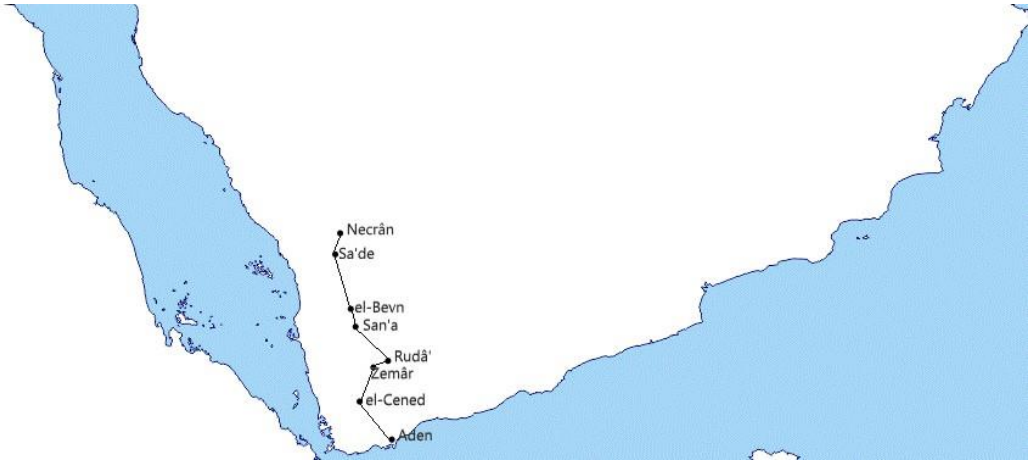

Ebnânın yaşadığı yerler

EK 3

Yahudi ve Hristiyanların yaşadıkları yerler (Ayrıca bkz.: Paul Yule, **Himyar**, s. 102)

EK 4

Hz. Ebû Bekr Döneminde Siyasî ve İctimâî Durum (Sami b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlûs, **Atlasu Hurûbi'r-Ridde fî Ahdi'l-Halîfe er-Râşid Ebî Bekr es-Sıddîk**, Mektebetü 'Abîkân, Riyad, 2008, s. 33)

EK 5

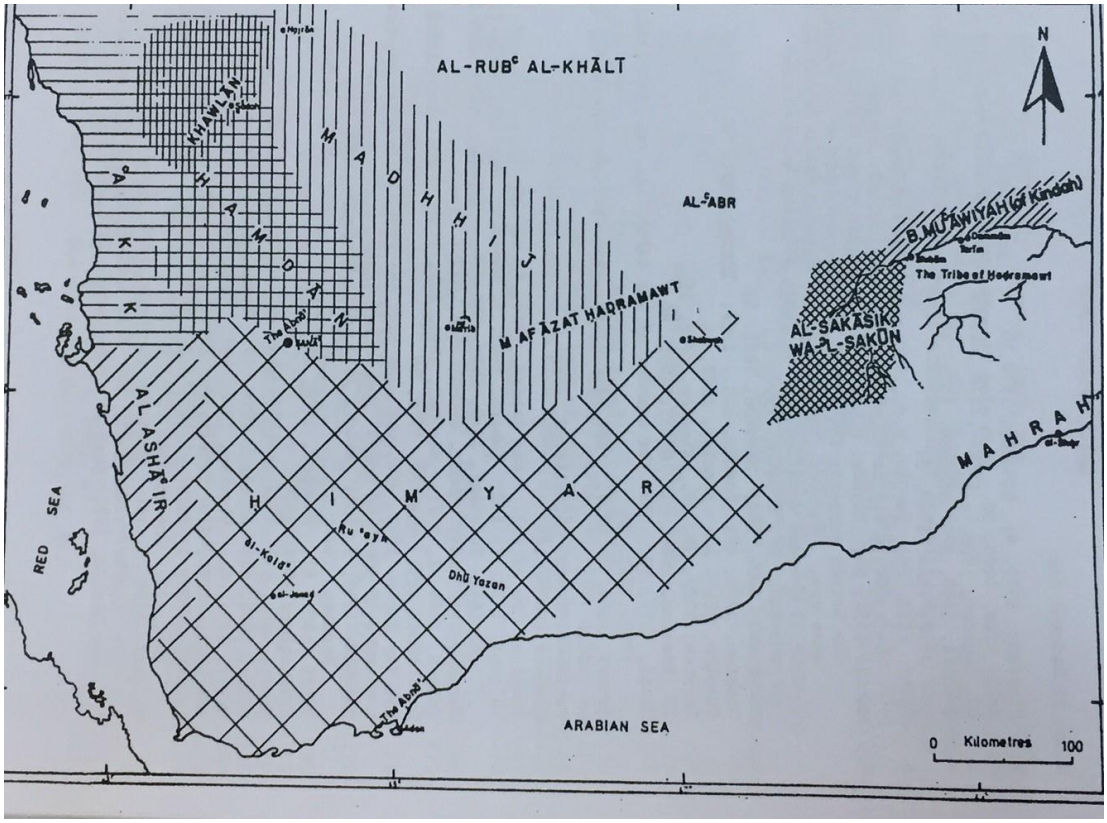

Yemen'deki bölgesel güçlerin dağılımı (al-Mad'aj, **The Yemen**, s. 17)

EK 6

İBN SA‘D’IN İLK ÜÇ TABAKADA İSİMLERİNİ ZİKRETTİĞİ YEMENLİ MUHADDİSLER					
AD	**TABAKA**	**KABİLE/KÖKEN**	**RİVAYET ALDIKLARI KİŞİLER**	**KENDİSİNDEN RİVAYET ALANLAR**	**VEFAT TARİHİ**
Mes'ûd b. el-Hakem	1	Sakîf	Ömer b. el-Hattâb[1677]	Vehb b. Münebbih[1678]	?
Sa'd el-A'rac	1	?	Ömer b. el-Hattâb, Ya'la b. Müneyye[1679]	Şihâb b. Abdillah el-Havlânî[1680]	?
Abdurrahman b. el-Beylemânî	1	Ebnâ	Said b. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl, Abdullah ibn Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Abdurrahman el-A‘cer, Osman b. Affân, Amr b. Evs es-Sekafî, Amr b. Abese es-Sülemî, Muâviye b. Ebî Süfyân, Nâfi‘ b. Cübeyr b. Mut‘im[1681]	Habîb b. Ebî Sâbit, Hâlid b. Ebî İmrân, Rabîa b. Ebî Abdirrahman, Zeyd b. Eslem, Simâk b. el-Fadl, Abdülmelik b. el-Muğîra et-Tâifî, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Muhammed b. Abdurrahman el-Beylemânî, Hemmâm b. Nâfi‘, Yezîd b. Talk, Ya‘lâ b. Atâ, Ebû’l-Verd b. Sümâme Hazn el-Kuraşî[1682]	Velid b. Abdülmelik'in valiliği döneminde
Hucr el-Mederi (Hucr b. Kays el-Mederî el-Hacûrî)	1	Hemdân	Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas[1683]	Tâvûs b. Keysân, Şeddâd b. Ce’bân[1684]	71-80

[1677] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65.
[1678] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 8, s. 283.
[1679] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 65.
[1680] Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, c. 4, s. 235.
[1681] Mizzî, **Tehzîb**, c. 17 , s. 8.
[1682] Mizzî, **Tehzîb**, c. 17, s. 9.
[1683] Mizzî, **Tehzîb**, c. 5, s. 475.
[1684] Mizzî, **Tehzîb**, c. 5, s. 475.

ed-Dahhâk b. Fîrûz	1	Ebnâ	1-Fîrûz b. ed-Deylemî[1685]	1-Ebû Vehb el-Ceyşânî, 2- Urve b. Ğazye, 3-Kesîr es-San‘ânî[1686]	?
Ebû’l-Eş‘as es-San‘ânî (Şerâhîl b. Şürahbîl b. Küleyb b. Âde)	1	Ebnâ	Evs b. Evs es-Sekafî, Sevbân (Hz. Peygamber'in mevlâsı), Şeddâd b. Evs el-Ensârî, Abdullah b. Amr ibnü’l-Âs, Mürre b. Ka‘b, en-Numan b. Beşîr, Ebî Esma er-Rahabî, Ebî Salebe el-Haşenî, Ebû Cendel b. Süheyl, Ebû Osman es-San‘ânî, Ebû Hureyre[1687]	Hasan b. Atıyye, Raşid b. Davud es-San‘ânî, Salih b. Cebele, Asım b. Mahled Ebû Kulâbe Abdullah b. Zeyd el-Ceramî, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Ebû Kamil Yezîd b. Rabîa es-San‘ânî, Yezîd b. Ubeyde, Ebû Esma er-Rahabî[1688]	Muaviye Zamanında vefat etti.
Haneş b. Abdullah (Şam’daki San'a diyorlar?)	1	Ebnâ	Üsmeyfa‘ b. Va’le b. es-Sibâî, Ruveyfa' b. Sabit el-Ensâri, Abdullah b. Abbas, Ali b. Ebî Talib, Fudâle b. Ubeyd, Ka‘bü'l-Ahbâr, Ebû Hureyre, 8- Ümmü Eymen[1689]	Bekr b. Sevade, el-Celah Ebû Kesir, el-Haris b. Haneş es-San‘ânî, Halid b. Ebî İmran, Rabia b. Selim (Süleym), Selaman b. Amir, Seyyar b. Abdurrahman es-Sadefî, Âmir b. Yahya el-Me‘âfirî, Abdullah b. Hübeyra es-Sibâî, Abdülaziz b. Salih (Ümeyyeoğullarının mevlâsı) Abdülaziz b. Ebî’s-Sa'be, Ali b. Rebah el-Lahmî, Kays b. el-Haccâc, Yahya el-A'rac, Ebû Merzuk et-Tücibi?,[1690]	100

[1685] Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 276.
[1686] Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 276.
[1687] Mizzî, **Tehzîb**, c. 9, s. 408-409.
[1688] Mizzî, **Tehzîb**, c. 9, s. 409.
[1689] Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 429.
[1690] Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 429.

Şihâb b. Abdullâh	1	Havlân	Ömer b. el-Hattâb, Sa‘d el-A‘rac[1691]	Simâk b. el-Fadl,[1692] Zâmil b. Amr[1693]	?
Vehb ez-Zimârî	1	?	?	İsmail b. Ubeydullah[1694]	?
Tâvûs b. Keysân	2	Ebnâ (?)	Câbir b. Abdullah, Hucr el-Mederî, Ziyad el-A‘cem, Zeyd b. Erkam, Zeyd b. Sâbit, Sürâka b. Mâlik, Safvân b. Ümeyye, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Şeddâd b. el-Hâd, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer. El-Hattâb, Abdullah b. Amr b. el-Âs, Muâz b. Cebel (onunla karşılaşmamıştır), Ebû Hureyre, Aişe bnt Ebî Bekr, Ümmü Küraz el-Ka‘biyye, Ümmü Mâlik el-Behziyye[1695]	İbrahim b. Ebî Bekr el-Ahnesî, İbrahim b. Meysera et-Tâifî, İbrahim b. Yezîd el-Havzî, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Habib b. Ebî Sâbit, Hasan b. Müslim b. Yenâf, el-Hakem b. Uteybe, Hanzala b. Ebî Süfyân el-Cumahî, Said b. Hassân, Said b. Sinan, Süleyman b. Tarhân et-Teymî, Süleyman b. Ebî Müslim el-Ahvel, Süleyman b. Musa ed-Dımaşkî, Şuayb (veya Ebû Şuayb), Sıdka b. Yesâr el-Mekkî, ed-Dahhâk b. Mezâhim, Âmir b. Mus‘ab, Abdullah b. Tâvus, Abdullah b. Necîh, Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî, Abdülkerim Ebû Ümeyye el-Basrî, Abdülmelik b. Cürayc, Abdülmelik b. Meysera ez-Zerrâd, Ubeydullah b. Velîd el-Vasâfî, Atâ b. Şuayb, Amr b. Katâde, Amr b. Müslim el-Cenedî, Kays b. Sa‘d el-Mekkî, Zeyd b. Ebî Selîm, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Ebû’z-Zübeyr Muhammed b. Müslim b. Tederrus el-Mekkî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, el-Muğîra b. Hakîm es-San‘ânî, Mekhûl eş-Şâmî, en-Numan b. Ebî Şeybe, Hâni’ b. Eyyûb, Hişâm	106

[1691] Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, c. 4, s. 235.
[1692] Buhârî, **et-Târîhu’l-Kebîr**, c. 4, s. 235.
[1693] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 61.
[1694] Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **İthâfü’l-Mehra bi’l-Fevâidi’l-Mübtekira min Etrâfi’l-Aşera**, Mecma‘u’l-Melik Fehd, yy., 1994, c. 19, s. 601.
[1695] Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 358.

				b. Huceyr, Vehb b. Münebbih, Ebû Abdulah eş-Şâmî[1696]	
Vehb b. Münebbih	2	Ebnâ	Enes b. Mâlik, Cabir b. Abdullah, Tâvûs b. Keysân, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer el-Hattab, Abdullah b. Amr b. el-As, Amr b. Dinar, Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdullah b. Amr b. el-As, Fenc el-Yemânî, en-Numan b. Beşîr, Hemmâm b. Münebbih, Ebû Halife el-Basrî, Ebû Said el-Hudrî, Ebû Hureyre,[1697]	İdris b. Sinan, İsrail Ebû Musa, Bekkâr b. Abdullah es-San'ânî, Davud b. Kays es-San'ânî, Simak b. el-Fadl, Ebû Musab Salih b. Ubeyd, Asım b. Reca b. Hayve, Abdullah b. Osman el-Huseym el-Mekkî, Abdullah b. Vehb b. Münebbih, Abdurrahman b. Vehb b. Münebbih, Abdussamed b. Ma'kıl b. Münebbih, Abdülkerim b. Havrân[1698]	114
Hemmam b. Münebbih	2	Ebnâ	Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân, Ebû Hureyre[1699]	'Akil b. Ma'kıl b. Münebbih, Ali b. Hasan Eteş, Ma'mer b. Raşid, Vehb b. Münebbih[1700]	132
Ma'kıl b. Münebbih	2	Ebnâ	?	?	?
Atâ b. MerkEbûz	2	Ebnâ	?	?	?

[1696] Mizzî, **Tehzîb**, c. 13, s. 358-359.
[1697] Mizzî, **Tehzîb**, c. 31, s. 140.
[1698] Mizzî, **Tehzîb**, c. 31, s. 140-141.
[1699] Mizzî, **Tehzîb**, c. 30, s. 299.
[1700] Mizzî, **Tehzîb**, c. 30, s. 299.

el-Muğîra b. Hakîm	2	Ebnâ	Hakim es-San‘ânî, Tâvûs b. Keysân, Abdullah b. Sa‘d b. Heyseme el-Ensârî, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab, Ömer b. Abdülaziz, Vehb b. Münebbih, Ebû Hureyre, Safiyye bnt. Şeybe, Fatıma bnt. Abdülmelik b. Mervân, Ümmü Gülsüm (Ebû Bekr'in kızı)[1701]	İbrahim b. Ömer b. Keysân es-San‘ânî, Ümeyye b. Şibl es-San‘ânî, Büceyr b. Şurahbil, Büdeyl b. Meysere el-Ukaylî, Cerîr b. Hâzım, Davud b. İbrahim es-San‘ânî, Rebâh b. Ebî Ma‘ruf, Ruzeyk Ebû Abdullah el-Elhanî, Sıdıka b. Yesâr, Abdülaziz b. Ebî Revâd, Abdülmelik b. Cüreyc, Ubeydullah b. en-Numan Hürbüz, Ebû’l-Umeys Utbe b. Abdullah el-Mes‘ûdî, Osman b. Yezdeveyh (Buzeveyh), Osman b. Yesar, ‘Atâ b. Aclân, Ukayl b. Halid, Amr b. Şuayb, Leys b. Ebî Süleym, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Nafi‘ (İbn Ömer'in mevlâsı),[1702]	?

[1701] Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 356.
[1702] Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 356-357.

Simâk b. el-Fadl	2	Havlan	Ziyad b. Ebî Raşedeyn el-Cenedî, Şihâb b. Abdullah el-A‘âc, Abdurrahman b. el-Beylemânî, Urve b. Muhammed b. Atıyye es-Sa‘dî, Amr b. Şuayb, Mücahid b. Cebr el-Mekkî, Vehb b. Münebbih[1703]	Cafer el-Mahzûmî, Şu‘be b. el-Haccâc, Ömer b. Ubeyd es-San‘ânî, Amr b. Avn b. Amr b. Sa'd b. Abdullah el-A‘rac, Ma‘mer b. Raşid[1704]	121-130
Amr b. Müslim el-Cenedi	2	?	Tâvûs b. Keysân, İkrime (İbn Abbas'ın mevlâsı)[1705]	Ümeyye b. Şibl, Ziyad b. Sa‘d el-Horasânî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Amr b. Müslim el-Cenedî, Abdülmelik b. Cüreyc, Amr b. Naşit, Muhammed b. Mansur el-Cenedî, Ma‘mer b. Raşid[1706]	?
Ziyad b. eş-Şeyh	2	Ebnâ	?	?	?
Abdullah b. Tâvûs	3	Ebnâ	Simâk b. Yezîd, Tâvûs b. Keysân, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime b. Hâlid el-Mahzûmî, İkrime (İbn Abbas’ın mevlâsı), Ali b. Abdullah b. Abbas, Amr b. Şuayb, Muhammed b. İbrahim b. el-Hâris et-Teymî, Muttalib b. Abdullah b. Hantab, Vehb b. Münebbih, Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm[1707]	İbrahim b. Meymûn es-San‘ânî, İbrahim b. Nâfi‘ el-Mekkî, Ümeyye b. Şibl es-San‘ânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Zeyd, Hamîd b. Vehb, Ravh b. el-Kâsım, Zem‘a b. Sâlih, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Tâvus b. Abdullah, Abdullah b. İsa b. Buhayr b. Riysân, Abdülmelik b. Cüreyc, Osman b. Abdurrahman el-Cümahî, Ömer b. Riyâh el-Basrî, Amr b. Dînâr, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, Muhammed b. Abdullah b. Tâvus, Ma‘mer b. Râşid[1708]	120
el-Hakem b. Ebân	3	Ebnâ	İdrîs b. Sinân ibn bnt. Vehb b. Münebbih, Salim b. Abdullah b. Ömer, Seleme b. Vehrâm, Şehr b. Havşeb, Tâvus b. Keysân, Abdurrahman b. Zâmerid el-Adenî, İkrime (İbn Abbas’ın mevlâsı), el-Ğatrîf Ebî Harun	İbrahim b. A‘yün eş-Şeybânî, İbrahim b. el-Hakem b. Ebân, İsmail b. Uliyye, Ümeyye b. Şibl es-San‘ânî, Hüseyn b. İsa el-Hanefî, Salim b. İsa el-Kâri’nin kardeşi, Hafs b. Ömer el-Adenî, Hâlid b. Yezîd el-Ömerî, Süfyân b.	154

[1703] Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 126.
[1704] Mizzî, **Tehzîb**, c. 12, s. 126.
[1705] Mizzî, **Tehzîb**, c. 22, s. 243.
[1706] Mizzî, **Tehzîb**, c. 22, s. 243.
[1707] Mizzî, **Tehzîb**, c. 15, s. 130.
[1708] Mizzî, **Tehzîb**, c. 15, s. 131.

			el-Umânî, el-Fazl b. İsâ er-Rakkâşî, el-Kâsım b. Ebî Bizze, Ebî Mekîn Nûh b. Rabî‘a, Vehb b. Münebbih[1709]	Uyeyne, Selm b. Cafer, Ebû Ömer Abdülaziz b. Fâid el-Adenî, Abdülmelik b. Abdülaziz b. Cerîh, İmrân b. Ubeyd es-Sayd, Muhammed b. Osman b. Safvân el-Cumahî, Müstelim b. Said, Mu‘temir b. Süleyman, Ma‘mer b. Raşid, Ebû Şuayb Musa b. Abdülaziz el-Kanbârî, Yezîd b. Ebî Hakîm el-Adenî[1710]	
Selm es-San‘ânî	3	?	Atâ b. Ebî Rebâh[1711]	?	
İsmail b. Şerus es-San‘ânî[1712]	3	?	Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime,[1713] Ya‘lâ b. Ümeyye,[1714] Vehb b. Münebbih[1715]	Ma'mer b. Raşid, Bişr b. Rafi‘[1716]	?
Ma'mer b. Raşid	3	Ezd'in Mevlâsı	Ebân b. Ebî Ayyâş, İbrahim b. Meysere, İsmail b. Câbir el-Haddânî, Eş‘as b. Sevvâr, Eş‘as b. Abdullah b. Câbir el-Haddânî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Behz b. Hakîm, Sâbit el-Benânî, Sümâme b. Abdullah b. Enes b. Mâlik, Câbir b. Yezîd el-Ca‘fî, el-Ca‘d Ebî Osman, Cafer b. Burkân, Cüveyber b. Said, el-Hakem b. Ebân el-Adenî, Hamid b. Kays el-A‘rac, Halid el-Hizâ’, Husayf b. Abdurrahman el-Cezerî, Hallâd b. Abdurrahman, Ziyad b. ‘Ilâka, Zeyd b. Eslem, Said b. İyâs el-Cerîrî, Said b. Abdurrahman b. Cahş, Ebî Hâzim Seleme b. Dînâr el-Medenî el-A‘rac, Süleyman el-	Ebân b. Yezîd el-Attâr, İbrahim b. Hâlid es-San‘ânî, İsmail b. Uliyye, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Zeyd, Davud ibn Abdurrahman el-Attâr, Rebâh b. Zeyd es-San‘ânî, Sa‘d b. es-Salt el-Becelî (Şiraz’ın kadısı), Said b. Ebî Arûbe, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Seleme b. Said, Sellâm b. Ebî Mutî‘, Şu‘be b. el-Haccâc, Safvân b. İsa ez-Zührî, Abdullah b. Mübarek, Abdullah b. Muâz es-San‘ânî, Abdüla‘lâ b. Abdüla‘lâ, Abdurrahman b. Bûzeveyh, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Abdülmecid b. Abdülaziz b. Ebî Davud, Abdülmelik b. Cüreyc, Abdülmelik b. Muhammed es-San‘ânî, Abdülvahid b. Ziyad, Ubeydullah b. Amr er-	153

[1709] Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 86.
[1710] Mizzî, **Tehzîb**, c. 7, s. 86-87.
[1711] İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, c. 6, s. 72.
[1712] Onun San‘alılara hadis uydurduğu söylenir. (Ebû’l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed Bağdadî İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1200), **ez-Zuafâ ve’l-Metrûkûn**, Thk.: Abdullah el-Kâzî, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1985, c. 1, s. 114)
[1713] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 31.
[1714] İbn Adî, **el-Kâmil**, c. 5, s. 520
[1715] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 2, s. 177.
[1716] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 2, s. 177.

			A‘meş, Süleyman et-Teymî, Simâk b. el-Fadl, Süheyl ibn Ebî Salih, Salih b. Keysân, Asım b. Behdele, Asım el-Ahvel, Abdullah b. Tâvûs, Abdullah b. Osman b. Huseym, Abdullah b. Müslim b. Şihâb (Zührî’nin kardeşi), Abdülkerim b. Mâlik el-Cezerî, Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Osman b. Zefr el-Cühenî, Atâ el-Horasânî, Ammâr b. Ebî Ammâr (Hâşimoğulları’nın mevlâsı), Amr b. Dînâr el-Mekkî, Amr b. Abdullah b. el-Esvâr el-Yemânî, Amr b. Müslim el-Cenedî, Katâde b. De‘âme, Kesîr b. Kesîr el-Muttalib b. Ebî Vedâ‘a, Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdülkârî, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Muhammed b. el-Münkedir, Matar el-Verrâk, Mansûr b. Mu‘temir, Musa b. Şeybe, Hişâm b. Urve, Hemmâm b. Münebbih, Vehb b. Ebî Debbî, Yahya b. Abdullah b. Buhayr b. Reysân, Yahya b. Ebî Kesîr, Yahya b. el-Muhtâr es-San‘ânî, Ebû İshâk es-Sebî‘î, Ebû Harun el-Abdî[1717]	Rakkî, Amr b. Dînâr, İmran el-Kattân, İsa b. Yunus, Muhammed b. Sevr es-San‘ânî, Muhammed b. Cafer Ğundur, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, Muhammed b. Kesîr es-San‘ânî, Mervân b. Muâviye el-Fezârî, Mu‘temir b. Süleyman, Musa b. A‘yün, Hişâm ed-Destivâî, Hişâm ibn Yusuf es-San‘ânî, Vehîb b. Hâlid, Yahya b. Ebî Kesîr, Yahya b. Yemân, Yezîd b. Zirrî‘, Ebû İshâk es-Sebî‘î, Ebû Süfyân el-Ma‘merî[1718]	
Yusuf b. Yakub	3	Ebnâ	Ömer b. Abdülaziz, Tâvus b.Keysân[1719]	es-Sevrî, Hişâm b. Yusuf, Abdürrezzak b. Hemmâm, Muhammed b. el-Hasan Etş[1720]	151/153

[1717] Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 304-305.
[1718] Mizzî, **Tehzîb**, c. 28, s. 305-306.
[1719] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 233.
[1720] İbn Ebî Hâtim, **el-Cerh**, c. 9, s. 233.

Bekkâr b. Abdullah	3	Ebnâ	Vehb b. Münebbih[1721]	Abdullah b. Mübârek, Abdürrezzâk b. Hemmâm,[1722] Hişâm b. Yusuf[1723]	?
Abdussamed b. Ma‘kıl b. Münebbih	3	Ebnâ	Tâvûs b. Keysân, İkrime (İbn Abbas’ın mevlâsı), Vehb b. Münebbih[1724]	İsmail b. Abdülkerim, Cafer b. Süleyman ez-Zab‘î, Abdürrezzak b. Hemmâm, Abdülvehhab b. Hemmâm, Ömer b. Ubey es-San‘ânî, Muhammed b. Halid es-San‘ânî, Yahya b. Abdüssamed b. Ma‘kıl, Yunus b. Abdüssamed b. Ma‘kıl[1725]	183

[1721] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 107.
[1722] İbn Hibbân, **es-Sikât**, c. 6, s. 107.
[1723] Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **el-Müttefak ve’l-Müfterak**, Thk.: Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî, Dâru’l-Kâdirî, Dımaşk, 1997, c. 1, s. 577.
[1724] Mizzî, **Tehzîb**, c. 18, s. 104.
[1725] Mizzî, **Tehzîb**, c. 18, s. 104.